

FOREWORD.

It gives me great pleasure to accede to the request of the enterprising Bookseller and Publisher Brahmasri R. SUBRAHMANYA VADHYAR, to write a Foreword to this his edition of Naishadha. The Foreword, I believe, is not the place to write a note on the age of the author or the literary merits of the work ; and I may, therefore, content myself with a short note about the edition.

This great Mahakavya of King Sri Harsha is a recognised text book for the senior Kavya students and it is also a very popular one. But yet a handy edition of the text suited to the requirements of the students has long been felt a desideratum. The Calcutta edition, though handy, is badly printed ; the Bombay edition, though well got up, is yet unwieldy, while the Madras edition runs only for two sargas. The present edition, therefore, supplies a long felt want ; printed on good paper in bold characters, edited by a scholar of repute and priced cheap, the edition cannot but commend itself to the student and the general reader.

While Mr. Vadhiyar has thus satisfied the general reader he has not forgotten the critical student. There is one feature about this edition

which deserves to be emphasised—I mean the utilisation of the Malayalee reading in fixing the text. It is a fact but little known outside that Kerala has a wealth of manuscripts in almost every department of Sanskrit Literature, offering a wonderful variety of readings which especially in the field of pure literature and literary criticism are generally superior to those found in the North Indian recensions. Now that Oriental studies are characterised by a keen critical spirit, it is very desirable that our readings also are made available to the student. It is, therefore, a point worthy of note that the Publisher has taken the pains to collate in this edition the local readings also.

It may not be out of place here to convey a request to the Publisher to try to issue in due course a 'Kerala Sanskrit Series' of all standard works, based mainly upon the Malayalee versions. This will be a real service to the critical student and will greatly help to bring out the Kerala contribution to Sanskrit Literature.

SANSKRIT COLLEGE,
Tripunithura,
 26-5-1926.

} K. RAMA PISHAROTY.

6366

॥ श्रीरस्तु ॥

महाकवि श्रीहर्षप्रणीत

॥ नैषधकाव्यरत्नम् ॥

पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणभीमहामहोपाध्यायकोलाचल-
महिनाथसूरिविरचित-जीवातुसमाख्यव्याख्या सहितम् ।

सप्तमसर्गादारभ्य द्वादशसर्गपर्यन्तम् ।

महोपाध्याय, शिरोमणिविरुद्धभाजा
के. यल. व्यासरायशास्त्रिणा
संशोधितं टिप्पण्या संयोजितं च ।

पालिकाट् - कल्पात्ति
श्रीगीर्वाणवाणीपुस्तकशालाधिपतिना
आर. सुब्रह्मण्योपाध्यायेन
प्रकाशितम् ।

१९२६.

॥ श्रीस्तु ॥

जीवातुसमाख्याव्याख्यासहितं

॥ नैषधकाव्यरत्नम् ॥

॥ सप्तमः सर्गः ॥

अथ प्रियासादनशीलनादौ मनोरथः पल्लवितश्चिरं यः ।

विलोकनेनैव स राजपुत्र्याः पत्याभुवः पूर्णवदभ्यमानि ॥ १ ॥

प्रतिप्रतीकं प्रथमं प्रियायामथान्तरानन्दमुधासमुद्रे ।

ततः प्रमोदाश्रुपरम्परायां ममज्जतुस्तस्य दृशौ नृपस्य ॥ २ ॥

अथेति ॥ अथ इन्द्रदत्तीगमनान्तरम् । भुवः पत्या नलेन,
“पतिस्समाप्त एव” इति नियमादसमाप्ते चित्तंशाभावात् पिकार्याभावः,
प्रियाया दमयन्त्याः आसादनं प्राप्तिः, शीलन परिचितिः, तदादौ विषये आदिशब्दा-
दाश्लेषादिसद्बद्धः । यो मनोरथः चिर चिरात्प्रवृत्ति पल्लवितः सजातपल्लवः, स
मनोरथो राजपुत्र्या विलोकनेनैव पूर्णवत् फलितवदभ्यमानि अभिमेने । तथा
ननन्देत्सर्वः । मन्यतेः कर्मणि लुङ् ॥ १ ॥

प्रतीति ॥ तस्य नृपस्य दृशौ नेत्रे प्रथमं प्रियायां भैम्यां, तत्रापि
प्रतिप्रतीकं प्रत्यक्षमव ममज्जतुः तामनयवशो ददर्शेत्सर्वः । अथ तदनन्तरं अन्तः
अन्तरात्मनि य आनन्दमुधासमुदः तस्मिन् ममज्जतुः दर्शनफलमानन्दं अनु-
बभूवतुरित्यर्थः । करणे कर्तृत्वोपचारः । ततः प्रमोदाश्रुपरम्परस्याभानन्दवाप्य-
प्रवाहे ममज्जतुः । अत्र उपपत्त्यैकस्याधेयस्य क्रमाप्रियावयवाद्यनेकाधार-

ब्रह्माद्वयस्यान्वभवत्प्रमोदं रोमाग्र एवाग्रनिरीक्षितेऽस्याः ।

यथौचितीत्यं तदशेषदृष्टावथ स्मरद्वैतमुदं तथासौ ॥ ३ ॥

वेलामतिक्रम्य चिरं मुखेन्दोरालोकपीयूषरसेन तस्याः ।

नलस्य रागाम्बुनिधौ विवृद्धे तुङ्गौ कुचावाश्रयति स्म दृष्टिः ॥ ४ ॥

वृत्तिकथनात् पर्यायालङ्कारभेदः । “कमेणैकमनेकस्मिन्नाधारे वर्तते यदि । एकस्मिन्नाधारे कमेणैकं पर्यायालङ्कृतिर्द्विधा” ॥ इति लक्षणात् ॥ २ ॥

ग्रहेति ॥ अर्धं नलः, अस्या भैम्याः, रोमाग्र एव रोमाग्रमात्रे अग्रे प्रथमं निरीक्षिते दृष्टे सति यदा ब्रह्मवाङ्मयमद्वितीयं वस्तु तस्या प्रमोदं हृगतन्द-
मन्वभवदित्यर्थः । आनन्दस्य ब्रह्माभेदेऽप्युपचाराद्भेदव्यपदेशः । अथाऽप्र-
दर्शनानन्तरं तस्य रोम्णः अशेषदृष्टौ कृतस्पर्शदर्शने सति, द्वौर्भावा द्विता, द्वितैव
द्वैतम् । प्रज्ञादित्वात् स्वाधेऽण् प्रत्ययः । तद्वद्वैतमद्वैत स्मर एवाद्वैतमद्वितीय
वस्तु तस्य मुदमन्वभवत् । अत्र ब्रह्मानन्दात् स्मरानन्दोऽधिक इति विव-
क्षितम् । तथा रोमापि रोमाग्रादधिक, तत्र यथात्पदर्शनादल्पानन्दः अधिक-
दर्शनादधिकानन्द इति यथा तथा-शब्दार्थः, इत्यमीचितीकारणानुरूपं कार्य-
जन्माधितमेवेत्यर्थः । अत्र ब्रह्मानन्दस्मरानन्दयोरेकस्मिन्नेव कमेण वृत्तिकथनात्
‘एकस्मिन्नाधारे कमेणैकम्’ इत्युक्तलक्षणो द्वितीयः पर्यायालङ्कारभेदः ॥ ३ ॥

वेलामिति ॥ नलस्य दृष्टिः तस्या मुखेन्दोरालोकां दर्शनं प्रकाशश्च ।
‘आलोको दर्शनयोती’ इत्यमरः । स एव पीयूषममृतं तस्य रसेन स्वादेन,
रागाम्बुनिधौ अनुरागसमुद्रे वृधुं महती वेलं कालं मयादां च । ‘वैला काल-
मयादयोऽपि’ इति विश्वः । अतिक्रम्य विवृद्धे प्रवृद्धे गति तुङ्गौ कुचावाश्रयति
स्म । मुखलागा दृष्टिः रागवशात्कुचयोः परातेत्यर्थः । अत्र दृष्टि विशेषण-
सामान्याण्डोदये समुद्रवृद्धौ तन्मग्नमभयादुत्प्रेषाश्रयत्रनप्रतीतेः समासोक्ति-
रलङ्कारः । तेन चाधिमग्नमभयादिवेद्युत्प्रेषा व्यज्यत इत्यलङ्कारेणासलङ्कारत्वनिः ।

* कार्य-शील्यगमयहरवेलातिष्ठमग्नमवात् अकालोऽयमन्द रागेत्यपेक्षित्वाशयः.

मग्ना सुधायां किमु तन्मुखेन्दोर्लम्बा स्थिता तत्कुचयोः किमन्तः ।
चिरेण तन्मध्यममुच्चतास्य दृष्टिः कशीयः स्खलनाद्भ्रियानु ॥ ५ ॥

प्रियाङ्गुपान्थाः कुचयोर्निवृत्य निवृत्य लोल्य नलदृग्भ्रमन्ती ।
धमौतमां तं मृगनाभिलेपतमस्समासादितदिग्भ्रमेव ॥ ६ ॥

विभ्रम्य तच्चारुनितम्बचक्रे दूतस्य दृक् तस्य खलु स्खलन्ती ।
स्थिरा चिरादास्त तदूररम्भा स्तम्भावुपाश्लिष्य करेण गाढम् ॥ ७ ॥

मग्नेति ॥ अस्य नलस्य दृष्टिस्तस्या भैम्याः, मुखेन्दोस्सुधाया मग्ना किमु
तत्कुचयोरन्तरभ्यन्तरे च लम्बा स्थिता किम् । उभयत्राप्यन्यथा कथं तावान्
विलम्ब इति भावः । किंच कशीयः कुशतरं तन्मध्यं कर्म स्खलनाद्भ्रियानु भयेन
किम् । चिरेणामुद्यत । रज्जुसञ्चारिवदिति भावः । उत्प्रेक्षात्रयस्य सजातीयस्य
संसृष्टिः ॥ ५ ॥

प्रियेति ॥ प्रियाया अङ्गेषु, पन्थानं गच्छतीति पान्था नित्यपथिका,
'पन्थो ण नित्यम्' इति पथो णप्रत्ययः, पन्थादेशश्च । लोल्य सतृष्णा नलस्य दृक्
दृष्टिः कुचयोर्निवृत्य निवृत्य आवृत्य भ्रमन्ती तयोः कुचयोः मृगनाभिलेपः
कस्तूरिकालेपनमेवतमः तेन समासादितः प्राप्तः दिग्भ्रमो यथा नेपेत्युत्प्रेक्षा ।
धमौतमां अतिशयेन धमौ । 'तिङ्श्च' इति तमप्रत्यये 'किमेतिद्' इत्यादिना
निष्पादामुप्रत्ययः ॥ ६ ॥

विभ्रम्येति ॥ दूतस्य तस्य नलस्य दृक् दृष्टिः तस्याचारु नितम्ब एव
चक्रं तस्मिन् विभ्रम्य आन्त्वा स्खलन्ती चलन्ती तस्या लरु एव रम्भास्तम्भौ
करेणांशुना हस्तेन च गाढमुपाश्लिष्य स्थिरा निधला सती चिरादास्त उपविष्टा
खलु । 'आसेर्लङ्' । अत्र दृष्टिविशेषणसाम्याद्धमण्यौदाकारिबालकप्रतीतेः
समासोक्तिः । तस्याद्योऽस्तम्भानिति रूपकेण सद्गुरुः । बालिका हि कीदृया चिर
चक्रमुद्धान्त्वा स्खलन्ती निकटस्तम्भादिक्रमवलम्ब्य चरन्ति ॥ ७ ॥

वासः परं नेत्रमहं न नेत्रं किमु त्वमालिङ्गय तन्मयापि ।
 उरोनितम्बोरु कुरु प्रसादमितीव सा तत्पदयोः पपात ॥ ८ ॥
 दृशोर्यथाकाममधोपहृत्य स प्रेयसीमालिकुलं च तस्याः ।
 इदं प्रमोदाद्भुतसंभृतेन महीमहेन्द्रो मनसा जगाद ॥ ९ ॥
 पदे विधातुर्यदि मन्मथो वा ममाभिषिच्येत मनोरथो वा ।
 तदा घटेतापि न वा तदेतत्प्रतिप्रतीकान्भुतरूपशिल्पम् ॥ १० ॥

वास इति ॥ हे भैमि, वासः परं वल्लमेव नेत्रं आच्छादनं अहं नेत्रं न इति काकुः, नास्मि किमु अस्म्येवेत्यर्थः । 'नेत्रं पथि गुणे वल्ले तरुमूले विलोचने' इति विश्वः । तत् तस्मात् नेत्रत्वाविशेषात्त्वं मया अपि, उरश्च नितम्बश्च ऊरु च तेषां समाहारः उरोनितम्बोरु । प्राण्यत्रन्वाहुन्मूकवद्भावः । तदालिङ्गयाश्लेष्य प्रसादमालिङ्गनानुग्रहं कुरु इतीव इति मनीषयेवेत्युरप्रेक्षा । सा नलदृष्टिस्तस्या भैम्याः पदयोः पपात पदे अपि ददर्शेत्यर्थः ॥ ८ ॥

दृशोरिति ॥ अथ महीमहेन्द्रस्य नलो दृशोः स्वाक्ष्णोः प्रेयसी भैमी, तस्या आलिकुलं सखावर्गं च यथाकाममुपहृत्योपहारीकृत्य यथेच्छ दृष्ट्वेत्यर्थः । प्रमोदाद्भुताभ्यामानन्दविस्रयान्यां मभृतेन पूर्णेन मनसा इदं वैक्ष्यमाणं जगाद स्वगत-मुवाचेत्यर्थः ॥ ९ ॥

पद इति ॥ विधातुः पदे ब्रह्मणः स्थाने, मन्मथो वा मम मनोरथो वा अभिषिच्येत यदि तदा तत्प्रसिद्ध एतत् पुरोवर्ति प्रतिप्रतीकं प्रत्यवयवं अद्भुतं रूपशिल्पं आकारनिर्माणं घटेतापि न वा घटेत, तन्मनसापि निर्मातुमशक्यं किमुत ब्रह्मेत्यर्थः । अत्र भैमीरूपशिल्पस्य प्रसिद्धब्रह्मसम्बन्धोऽप्यसम्बन्धोऽस्तथा मन्मथाद्यसम्बन्धोऽपि सम्भावनया तत्सम्बन्धोऽप्येव, तद्रूपकान्तिशयोक्तिभेदी ॥

तरङ्गिणी भूमिभृतः प्रभूता जानामि शृङ्गाररसस्य सेयम् ।
 लावण्यपूरोऽजनि यौवनेन यस्यां तथोच्चैस्तनताघनेन ॥ ११ ॥
 अस्यां वपुर्व्यूहविधानविद्यां किं द्योतयामास नवामवाप्ताम् ।
 प्रत्यङ्गसङ्गस्फुटलब्धभूमा लावण्यसीमा यदिमामुपास्ते ॥ १२ ॥
 जम्बालजालातिकमकर्षि जम्बूनद्या न हरिद्रनिभप्रभेयम् ।
 अप्यङ्गयुग्मस्य न सङ्गचिह्नमुन्नीयते दन्तुरता यदत्र ॥ १३ ॥

तरङ्गिणीति ॥ येयं दमयन्ती भूमिभृतो भीमभूमिभूरेव भूधरादिति
 छिद्ररूपकम् । भुवः प्रभव इत्यपादानत्वात्पञ्चमी । प्रभूता सम्भूता । शृङ्गार-
 रसस्य तरङ्गिणी नदी जानामि इति वाक्यार्थः कर्म । इति जानामीत्यर्थः । उत्प्रेक्षां ।
 तथाहि—यस्यां भैम्या तथा तेन प्रकारेण उच्चैःस्तनता उन्नतकुवत्वम् । तथा
 घनेन सान्द्रेण सपूर्णं यौवनेनेव, उच्चैः तारं स्तनता गर्जता ननशब्द इति धातो-
 र्भावादिकाल्पः शत्रादेशः । घनेन मेघेन । ‘यनो मेघे मूर्तिगुणे त्रिषु मूर्ते
 निरन्तर’ इत्यमरः । लावण्यपूरोऽजनि जनितः यौवनेन च लावण्य वर्धत इति
 प्रसिद्धम् । मेघवर्धिततूरत्व तरङ्गिण्यां युक्तमिति भावः । यौवनेन घनेनेति
 व्यस्तरूपकम् । उच्चैस्तनताघनेनेति शब्दश्लेषः । तदुत्थापिता च भैम्याः शृङ्गार-
 तरङ्गिणीत्वोत्प्रेक्षेति मद्गरः ॥ ११ ॥

अस्यामिति ॥ अत्र सामर्थ्याद्विज्ञः कर्तुरप्याहारः । ब्रह्मा अवाप्तां
 स्वभ्यस्ता नवाममाधारणी, वपुर्व्यूहविधानविद्यां शरीरसम्भानविशेषनिर्माण-
 विज्ञान अस्या दमयन्त्यामेव द्योतयामास किम् । नूनं विधातुरात्मनः स्त्रीमृष्टि-
 कांशलप्रकाशनार्थं दर्शयेत्पुत्प्रेक्षा । यद्यस्मात्, प्रत्यङ्गसङ्गेन प्रत्यवयवव्याप्त्या,
 स्फुटं लब्धो भूमा विस्तारो यया सा लावण्यसीमा सौन्दर्यगर्वस्वमिमो दमयन्ती
 उरालं सेवते अस्यामेव वर्तन इत्यर्थः ॥ १२ ॥

जम्बालेति ॥ हरिद्रया रक्तं वस्तु हरिद्र, हरिद्रामहारजताभ्यामञ्ज-
 वक्तव्यः । तेन सदृशी तथिभा प्रमा यस्याः सा इयं दमयन्ती जम्बूनद्या मेरु-

सत्येव साम्ये सदृशादशेषात् गुणान्तरेणोच्चकृपे यदङ्गैः ।
 अस्यास्ततः स्वात्तुलनापि नाम वस्तुत्वमीषांमुपभावमानः ॥ १४ ॥
 पुराकृतिस्रैणमिमां विधातुमभूद्विधातुः खलु हस्तलेखः ।
 येयं भवद्भावि पुरन्ध्रसृष्टिस्सास्यै यशस्तज्जयजं प्रदातुम् ॥ १५ ॥
 भव्यानि हानीरगुरेतदङ्गात् यथा यथानर्ति तथा तथा तैः ।
 अस्याधिकस्योपमयोपमाता दाता प्रतिष्ठां खलु तेभ्य एव ॥ १६ ॥

पार्श्ववर्तिबाहिन्या जम्बालजालात्पद्मराशेर्जाम्बूनदत्वात् । ‘निपद्वरस्तु जम्बालः पद्मोऽस्त्री शादकर्दमौ’ इत्यमरः । नाकर्पि न कृष्टा किम् । सुखिष्टाङ्गत्वात् सर्वाङ्गपुद्गेमकर्दमेन प्रमृष्टा किमिच्छेयं । कुतः ? यद्यस्मात् अत्राद्या भैम्यां अहयुगमस्य अवयवद्वयस्य सप्तचिह्नं सम्भानचिह्नम् । दन्तुरता चोपममपि “दन्त उन्नत उरचू” नोदीयते नाभ्युप्रीयते ॥ १३ ॥

सतीति ॥ यद्यस्मात् अस्या भैम्या अङ्गः कर्तृभिः साम्ये सत्येव अशेषान्सदृशानन्दादेः “पद्ममीविभक्ते” इति पद्ममी । गुणान्तरेण केनापि विशेषेणोच्चकृपे समानेत्कृष्टैर्भावात्यर्थः । भावे लिट् । तत उन्नतत्वाद्देतोः तुलना समीकरणमपि स्यान्नाम काकुः स्यात् किं न स्यादेवेत्यर्थः । तथा हि—यस्तु परमार्थतस्तु अमीषामङ्गानामुपमा तुलना तस्या अवमानोऽपमानः उत्कृष्टानामसमानः सदृ समतापादनमवमान एवेत्यर्थः ॥ १४ ॥

पुरेति ॥ विधातुः कृष्टुः, पुराकृतिः पूर्वसृष्टिः तत्र स्रैण स्त्रीसमूहः पूर्वा स्त्री-सृष्टेरित्यर्थः । इमां भैमी विधातु मयुं हस्तलेखः अभूत् यत्तु । लेखनाभ्यासिभिर्हृन्मन्त्रशलार्थमेव यद्विच्यते म हस्तलेखः तादृशीयामिति निदर्शनानुप्राणिता पूर्वसृष्टिर्भैमीनिर्माणार्थान्यासरूपत्वात्प्रेक्षा । किंच येय भवन्तीनां भाविनीनां पुरन्ध्राणां सृष्टिः सा अस्मै भैम्यै तासां पुरन्ध्रीणां जयेन जात तज्जयजं यशे प्रदानमिति फलोत्प्रेक्षा ॥ १५ ॥

भव्यानीति ॥ भव्यानि रम्याणि चन्द्रापुपमानवस्तुनि, एतस्या भैम्या, अत्रान् मुखादर्शकं यथा हानीरपार्थान् “गताम्नाजहातिभ्यो निर्वक्तव्य” इति

नास्पर्शं दृष्टापि विमोहिकेयं दोषैरशेषैः स्वभिनेति मन्ये ॥
अन्येषु तैराकुलितस्तदस्यां वसत्यसापत्न्यसुखी गुणौघः ॥ १७ ॥

औज्झि प्रियाङ्गैर्घृणयैव रूक्षाञ्च वारिदुर्गार्णवराटकस्य ॥
न कण्टकैरावरणाञ्च कान्तिर्धूलीमृता काञ्चनकेतकस्य ॥ १८ ॥

जहातेः क्रियां निप्रत्ययः किनोऽपवादः । अगुरगमन्, 'इणो गा लुङि' इति
गादेशे 'गाति स्था' इत्यादिना सिचो लृक् । "भात" इति शैर्जुसादेशः । तथा
तथा तैश्चन्द्रायुपमानैरनर्ति हर्षान्मृल कृतमित्यर्थः । नन्वपकर्षे कथं हर्षः ।
तत्राह—उपमाता कविः "मातेर्मा हि वा तृन्" । अधिकस्योत्कृष्टस्यास्य
भैम्यङ्गस्यापमया उपमानीकरणेन । अथ वा गत्यन्तराभावात् तैरेव तुलनया
तेषामेवोपमानीकरणेनेत्यर्थः । तेभ्यश्चन्द्रादिभ्य एव प्रतिष्ठां दाता दास्यति ।
'ददातेर्लुङ्' । तथा च यथा कथयित् प्रतिष्ठालङ्कारे उपमेयत्वेन वा, उपमाया-
मुपमानत्वेन वा कविप्रसादाश्चन्द्रादीनां पुनः प्रतिष्ठा भविष्यति इत्यनर्ताव्यर्थः ॥

नेति ॥ दृष्टापि विमोहिका दर्शनमात्रेणापि व्यामोहिकेयं दमयन्ती
अशेषदोषैः स्वभिया अस्मानपि मोहयिष्यतीत्यात्मीयभयेनैव नास्पर्शं न स्पृष्टेति
मन्ये । उत्प्रेक्षा । भारवो हि भयहेतुन् स्पृष्टुमेव विभ्यतीति भावः । तत्तस्मात् दोष
स्पर्शाभावात् । अन्येषु स्यन्तरेषु तैर्दोषैराकुलितः पीडितो गुणौघोऽस्यां भैम्या-
मसापत्न्येन अकण्टकत्वेन सुखी सन् वसति प्रायेण सामान्यविधौ गुणाना-
मित्यपवादोऽस्यामेव दृष्ट इति भावः ॥ १७ ॥

औज्झीति ॥ प्रियाङ्गैर्भैमीगात्रैः वराटकस्य बीजकोशस्य कमलकर्णिकाया
इत्यर्थः । 'बीजकोशो वराटकः' इत्यमरः । रूक्षा परुषा कान्तिर्घृणयैव रौक्ष्य-
जुगुप्सयैव औज्झि विसृष्टा । उज्झ विमर्गे कर्मणि लुङ् । वारिदुर्गोद्धारिदुर्गस्थत्वात्
न । किं च काञ्चनकेतकस्य धूलीभिर्मृता पूर्णा कान्तिरौज्झिरज कीर्णत्वादौज्झिता
कण्टकैरावरणात् न । रौक्ष्यादिदोषदूषितत्वाञ्च भैमीकायकान्तिसाम्यमर्हति ।
महती तत्कायकान्तिरित्यर्थः ॥ १८ ॥

प्रत्यङ्गमस्यामभिकेन रक्षां कर्तुं मघोनेव निजास्त्रमस्ति ।
 वज्रञ्च भूपामणिमूर्तिधारि नियोजितं तत् शुतिकार्मुकं च ॥ १९ ॥
 अस्याः सपक्षैकविधोः कर्चाधः स्थाने मुखस्योपरि वासमाप ।
 पक्षस्थितावद्बहुचन्द्रकोऽपि कलापिनां येन जितः कलापः ॥ २० ॥
 अस्या यदास्येन पुरस्तिरश्च तिरस्कृतं शीतरुचान्धकारम् ।
 स्फुटस्फुरद्भङ्गकचच्छलेन तदेव पञ्चादिदमस्ति वद्धम् ॥ २१ ॥

प्रत्यङ्गमिति ॥ अस्या भैम्याम् । अभिकामयत इत्यभिकेन कामुकेन
 'कमनः कामनोऽभिकः' इत्यमरः । "अनुकामिकामीकः कमिता" इति निपात-
 नात्साधुः । मघोना इन्द्रेण प्रत्यङ्ग रक्षां कर्तुं नियोजितं नियमितं भूपामणीनां
 वज्रमणीनां मूर्तिमाकार धारयतीति तद्वारि निजास्त्र वज्रं च तेषां मणीनां
 शुतय एव कार्मुकं मणिधनुधात्तीव इन्द्रनियोगात् भूपामणितरप्रभाव्याजेन
 अवरोधरक्षार्थं वज्रायुधं धनुधं प्रत्यङ्गमावृत्य तिष्ठतीवेत्युत्प्रेक्षा ॥ १९ ॥

अथासर्गसमाप्तेर्दमयन्वाधिकुरादिपादनखान्तवर्णनमारभते—अस्या इ-
 त्यादि ॥ अस्या भैम्याः कर्चाधः केशपाशः सपक्षः सदृशः सुहृद्भूतश्चैक एव
 विधुष्यन्द्रो यस्य तस्य सपक्षैकविधोः "तृतीयादिषु भाषितपुंस्कं पुब्रालवस्य"
 इति वैकल्पिकः पुंवद्भावः । मुखस्योपरि वास स्थितिमाप, स्थाने युक्तम् । कुतः
 येन कर्चाधेन पक्षस्थाः गद्योन्नताः स्ववर्ग्याश्च तावन्तो बहवश्चन्द्रकाः मेचकाः
 चन्द्राश्च यस्य सोऽपि । 'मर्मा चन्द्रकमेचकी' इत्यमरः । चन्द्रपक्षे "सोषा-
 द्विभाषा" इति कप् । कलापिनां वर्हिणां कलापो वर्हं जितः अनेकचन्द्रसहाय-
 विजयिनः एकचन्द्रविजयस्तदुपर्यवस्थानं च किं चित्रमित्यर्थः ॥ २० ॥

अस्या इति ॥ अस्या भैम्याः आस्येनैव शीतरुचा मुखचन्द्रेण यदन्ध-
 कारं तमः । 'अन्धकारोऽन्नियां प्वान्तम्' इत्यमरः । पुरो अग्रे तिरश्च पार्श्वयोध

अस्याः कचानां शिखिनश्च किंनु विधिं कलापौ विमतेरगाताम् ।
तेनायमेभिः किमपूजि पुष्पैरभर्त्सि दत्त्वा स किमर्धचन्द्रम् ॥ २२ ॥
केशान्धकारादथ दृश्यफालस्थलार्धचन्द्रास्फुटमष्टमीयम् । ॥ ॥
एतां यदासाय जगज्जयाय मनोमुवा सिद्धिरसाधि साधु ॥ २३ ॥

तिरस्कृतं तदन्धकारमेवेदं स्फुटं स्फुरन् भङ्गः कौटिल्य पराजयश्च येषां तेषां
कचानां छलेन पश्चाद्ब्रह्ममस्तीत्युत्प्रेक्षा । तिरस्कृतो हि भग्नोत्साहः क्वचित् पृष्ठ-
भागे बद्धस्तिष्ठतीति भावः ॥ २५ ॥

अस्या इति ॥ अस्या भिम्याः कचानां केशानां शिखिनो बर्हिणश्च
कलापौ केशपाशवर्हमारी । 'कलापो भूषणे वर्हे तूणीरे सहते कच' इत्यमरः ।
विमतेर्मियो विवादाद्विधिमगातां स्वतारतम्यं प्रपुमगमतां किं नु । "इणो गा
छुडि" इति गादेशः । तेन विधिना अयं केशपाशः एभिः पुष्पैरिति हस्तेन
पुरोवर्तिनिर्देशः अपूजि किम् । महतः पूज्यत्वादिति भावः । स शिखिकलापः
अर्धचन्द्र चन्द्रक गलहस्तं च दत्त्वा अभर्त्सि भर्त्सितः किं महाजनद्वेषिणो
नीचस्थ शास्यत्वादिति भावः । अर्धचन्द्रस्तु 'चन्द्रके गलहस्ते चाणभेदः' इति
विश्वः । शिखिकलापस्य चन्द्रकवत्त्व केशपाशस्य तत्कुमुमं ब्रह्मदत्तं शाश्वतामिति
भावः । अतोत्तरोत्प्रेक्षयोः प्रथमोत्प्रेक्षासापेक्षत्वात् सजातीयसङ्करः ॥ २२ ॥

केदोति ॥ केशः केशपाश एवान्धकारस्तस्मात् अथानन्तरं दृश्यो दर्श-
नाहः फालस्थल ललाटभाग एवार्धचन्द्रो यस्मात्सा इय दमयन्ती अष्टमी ।
तत्रान्धकारानन्तरदृश्यार्धचन्द्रत्वात् कृष्णाष्टमी शुक्लपक्षे विपर्ययात् स्फुटमित्यु-
त्प्रेक्षायाम् । कुतः ययस्मान्मनोमुवा जगज्जयाय एतामासाय साधु सिद्धिः जग-
ज्जयमिद्धिः असाधि साधिता । कृष्णाष्टम्यां जैत्रमास्यां जयसिद्धिरिति ज्योति-
र्विदः । यथाह पितामहः—“जयदा विजिगीषूणां यात्रायामसिताष्टमी । ध्रुवणेनाय
रोहिण्या जययोगो युता यदि ॥” इति ॥ २३ ॥

पुष्पं धनुः किं मदनस्य दाहेऽश्यामीभवत्केसरशेषमासीत् ।
व्यधाद्विधेशस्तदपि क्रुधा किं भैमीभ्रुवौ येन विधिव्यधत् ॥ २४ ॥

भ्रूम्यां प्रियाया भवता मनोभूचापेनचापे घनसारभावः ।
निजां यदश्लोपदशामपेक्ष्य संप्रत्यनेनाधिकवीर्यतांजि ॥ २५ ॥

स्मारं धनुर्यद्विधुनोज्झितास्या यास्येन भूतेन च लक्ष्मरेखा ।
एतद्भ्रुवौ जन्म तदापयुग्मं लीलाचलत्वोचितवालभावम् ॥ २६ ॥

पुष्पमिति ॥ मदनस्य दाहे दाहकाले, पुष्पमेव धनुः श्यामीभवन्तः
केसराः किञ्चत्का एव शेषो यस्य तदासीत् किम् । किञ्च ईदो हरः तदपि क्रुधा
क्रोधेन द्विधा व्यधात् द्वेधा व्यभजत् किम् । येन द्विधा विभक्तेन पुष्पेण
विधिवेधाः भैम्या भ्रुवौ व्यधत् असृजदित्युत्प्रेक्षा ॥ २४ ॥

भ्रूम्यामिति ॥ किञ्च प्रियाया भैम्याः भ्रूम्या भवता भ्रूयुगत्वेन परि-
णमता मनोभुवधापेन घनसारभावो दृढस्थिरांशत्वं कर्पूरत्वं च । 'सारो बले
स्थिरांशे च । अथ कर्पूरमल्लियाम् । घनसार' इति चामरः । आपे प्राप्तः ।
आम्रान्तेः कर्मणि लिट् । यद्यस्मात्, निजामश्लोपदशामपेक्ष्य अदाहावस्थात
इत्यर्थः । संप्रत्यनेन मनोभूचापेन अधिकवीर्यता अधिकपराक्रमोऽपि आजि प्रापि ।
कर्मणि लुट् । 'वीर्यं पराक्रमे रेतमी' इति वैजयन्ती । दग्धस्यापि स्मरचापस्य
तद्भूतस्य पूर्वार्ध्याधिकपराक्रमदर्शनान्नून घनसारभावः प्राप्त इत्युत्प्रेक्षा ॥ २५ ॥

स्मारमिति ॥ यत् स्मरस्येदं स्मार धनुः । अस्या भैम्या आस्येन भूतेन
आस्रभावं गतेन विधुना चन्द्रेणोज्झिता या लक्ष्मरेखा बलहरेखा च तद्युग्म
तदुभयं कर्तुं । लीलाचलत्वयोर्बिलासचलत्वयोरुचितो योग्यो बालभावः वेशात्
वषट्कारभेदाच्छुल्लं च यस्मिन् जन्मनि तत्तपोकम् । एतस्या भैम्या भ्रुवौ
जन्मभ्रूस्तेनोत्पातमाप । एतस्या मुक्तमकलहचन्द्रः भ्रुवौ च स्मरधनुधन्तलक्ष-
णोत्परावतार इत्युत्प्रेक्षा ॥ २६ ॥

इषुत्रयेणैव जगन्नयस्य विनिर्जयात्पुष्पमयाशुगेन ।
 शेषा द्विबाणी सफलीकृतेयं प्रियादृग्भोजपदेऽभिषिच्य ॥ २७ ॥
 सेयं मृदुः कौसुमचापयष्टिः स्मरस्य मुष्टिप्रहणार्हमध्या ।
 तनोति नः श्रीमदपाङ्गमुक्तां मोहाय या दृष्टिशरौघवृष्टिम् ॥ २८ ॥
 आघूर्णितं पद्मलमक्षिपद्यं प्रान्तद्युतिशैत्यजितामृतांशु ।
 अस्या इवास्याश्चलदिन्द्रनीलगोलामलश्यामलतारतारम् ॥ २९ ॥

इषिषति ॥ पुष्पमयाशुगेन कामेन कर्त्रा इषुत्रयेण करणेन जगत्त्रयस्य उभय-
 प्राप्तां कर्मणीति षष्ठी । विनिर्जयात् शेषा शिष्टा 'स्मिन्पुष्प' इति
 वैजयन्त्यां शेषशब्दस्य विशेष्यलिङ्गता । इयं द्विबाणी बाणद्वयं समाहारे द्विगो-
 षीप् । इयमिति हस्तनिर्देशः । प्रियाया दृष्टोरेवाभोजयोः पदे स्थाने अभिषिच्य
 सफलीकृतेत्युत्प्रेक्षा । कुसुमबाणपरिणतिरेवास्या दृष्टिमृष्टिरन्यथा कथमेतत्सकल-
 युवलोकक्षोभकत्वमिति भावः ॥ २७ ॥

सेयमिति ॥ मृदुः कोमला मुष्टिप्रहणार्हं हस्तेन ग्राह्यं मध्यमबलम-
 लस्तकं च यस्यास्तां नेयं दमयन्ती स्मरस्य कौसुमी कुसुममयी चापयष्टिर्धनुर्दण्ड-
 इत्युत्प्रेक्षा । कुतः मेयं नोऽस्माकं मोहाय मूर्च्छनाय श्रीमतः शोभनादपाङ्गा-
 न्मुक्तां दृष्टीनामेव शराणामोषस्य वृष्टिं तनोति करोति सा कथं न कामचाप-
 यष्टिरिति भावः ॥ २८ ॥

आघूर्णितमिति ॥ आघूर्णितं प्रचलितं पद्मलं पद्मवत् । "सिन्धु-
 दिग्मथ" इति लृच् । प्रान्तद्युतेः कर्त्तृनिकाप्रान्तकान्तेः, शैत्येन धावत्येन जिता-
 मृतांशु अवधीरितचन्द्रं चकत् इन्द्रनीलस्य गोलं मण्डलमिवामला श्यामला
 तारा स्थूला ताराकर्त्तृनिका यस्य तदस्या अक्षिपद्यमस्या अक्षिपद्यमिव असदृश-
 मित्यर्थः । अनन्वयालङ्कारः । 'एकस्यैवोपमानोपमेयत्वेनानन्वयो भवतः' इति
 लक्षणात् ॥ २९ ॥

कर्णोत्पलेनापि मुखं सनाथं लभेत नेत्रद्युतिनिर्जितेन ।
यद्येतदीयेन ततः कृतार्था स्वचक्षुषी किं कुरुते कुरङ्गी ॥ ३० ॥
त्वचः समुत्सार्य दलानि रीत्या मोचात्वचः पञ्चपपाटनानाम् ।
सारैर्गृहीतैर्विधिरुत्पलौघादस्यामभूदीक्षणरूपशिल्पी ॥ ३१ ॥
चकोरमेवैणद्वगुत्पलानां निमेषयन्त्रेण किमेष कष्टः ।
सारः सुधोद्गारमयः प्रयन्नैर्विधातुमेतन्नयने विधातुः ॥ ३२ ॥

कर्णेति ॥ नेत्रद्युत्या नेत्रकान्त्या निर्जितेनैतदीयेन भैम्याः संवन्धिना
कर्णोत्पलेनापि सनाथं सहकृतं मुखं लभेत यदि, ततः कृतार्था कुरङ्गी स्व-
चक्षुषी किं कुरुते कदर्थीकरोतीत्यर्थः । समुत्सार्य तादृग्नेत्रसानाम् तावदास्तां
तन्नेत्राभिभूतकर्णोत्पलसानाम्पि तावत्स्वद्युत्या स्वचक्षुषी उपेक्षेत । तदपि
दुर्लभमिति भावः ॥ ३० ॥

त्वच इति ॥ विधिर्विधाता मोचात्वचो रम्भात्वचः । 'रम्भा मोचांशु-
मत्फला' इत्यमरः । पञ्चपद्मा पञ्चपाणि । "संह्ययाभ्यय" इत्यादिना बहुव्रीहौ ।
"बहुव्रीहौ संह्येय" इति समासान्तो ङच् । तेषां पाटनानां विदलनानां
रीत्या प्रकारेण तावत्पाटयित्वेत्यर्थः । त्वच एव दलानि समुत्सार्य पञ्चपाणि
यास्यावरणान्यपनीयेत्यर्थः । ततो गृहीतैश्चोत्पलौघाच्च गृहीतैस्सारैः सिताक्षित-
वर्णैर्तावप्यद्रव्यैः अस्यां दमयन्त्यां ईक्षणरूपाशिल्पी अधिभौन्दर्यनिर्माता अभू-
दित्युपप्रेक्षा ॥ ३१ ॥

चकोरेति ॥ विधानुरेतन्नयने विधातु प्रयन्नैः कर्तृभिः चकोरनेत्रयो-
रेणरशोर्मृगारुण्योः उत्पलानां च सुधोद्गारमयोऽमृतनिष्यन्दमयः । एषोऽप्येदम-
मानः सारो रसो निमेषो निमीलनं तेनैव यन्त्रेण निष्पीडनसाधनेन कष्टः
आवृष्टः विमित्युपप्रेक्षा ॥ ३२ ॥

ऋणीकृता किं हरिणीभिरासीदस्याः सकाशान्नयनद्वयश्रीः ।
 भूयोगुणेयं सकला बलाद्यत्ताभ्योऽनयालभ्यत विभ्यतीभ्यः ॥३३॥
 दृशौ किमस्याश्चपलस्वभावे न दूरमाक्रम्य मियो मिलेताम् ।
 न चेत्कृतः स्याद्वनयोः प्रयाणे विघ्नः श्वःकूपनिपातभीत्या ॥३४॥
 केदारभाजा शिशिरप्रवेशात् पुण्याय मन्ये मृतमुत्पलिन्या ।
 जाता यतस्तत्कुसुमेक्षणेयं यतश्च तत्कोरकदृक् चकोरः ॥ ३५ ॥

ऋणीकृतेति ॥ हरिणीभिरस्या दमयन्त्याः उत्तमर्णाया इति भावः ॥
 सकाशाप्रयनद्वयस्य श्रीः शोभा ऋणीकृता ऋणत्वेन गृहीतासात् किमित्युपेक्षा ।
 यद्यस्मात्, अनया भैम्या विभ्यतीभ्यः प्रत्यन्तीभ्यः, त्रासावस्थायां शोभाति-
 शयः । अतिभीदना निजोपमृणं क्षीयत इति भावः । ताभ्यां हरिणीभ्यां भूयोगुणा
 द्विप्रिगुणेयं नयनशोभा सकला निशेषा बलादलभ्यत लब्धा ॥ ३३ ॥

दृशाधिति ॥ चपलस्वभावे चपलशीले, अस्याः भैम्याः दृशौ दूर-
 माक्रम्य अत्युपर्यन्त गत्वेत्यर्थः । मियो न मिलेतां न सत्रच्छेयाताम् । काकुः
 मिलतेर्लिङि तत्तत्तामादेशः । किं त्वनयोर्दृशोः प्रयाणे दूरगमने श्वसौ श्वोत्र
 एव कूपाविति रूपकम् । तयोर्निपाताद्रीत्या कर्म्या विघ्नः कृतो न स्याद्येत् ।
 अत्र दृशोः कर्णान्तविभ्रन्तयोः कूपपातभयहेतुकत्वोपेक्षा रूपकोद्गीर्षितेति सङ्गरः ॥

केदारोति ॥ केदारः क्षेत्रविशेषः* पर्वतविशेषश्च । त भजतीति तट्टाक् ।
 *केदारः पर्वते शम्भौ क्षेत्रभेदात्कालयोः' इति विश्वः । तयोत्पलिन्या शिशिर-

*क्षेत्रविशेषः = अत्र ग्रीहिलेप्रादिषु जातानामुत्पलिनीनां शिशिरतोः
 प्रवेशे नाशः सुप्रसिद्ध एव । केदारादयः पर्वतश्च हिमालयान्तर्गतः । तत्र
 शिशिरतो निरन्तरहिमप्रवेशात् शैलबाधया शरीरं क्षजन्तोऽपि जनाः तस्य
 पुण्यक्षेत्रत्वात् पुनश्चकृष्टे कुले जनिं प्रणिपद्यन्त इति भावः ।

नासादसीयां तिलपुष्पतूष्णं जगन्नयन्यस्तशरत्रयस्य ।
 श्वासानिलामोदभरानुमेया दधद्विवाणीं कुसुमायुधस्य ॥ ३६ ॥
 बन्धूकबन्धूभवदेतदस्या मुखेन्दुनानेन सहोज्जिहानम् ।
 रागश्रिया शैशवयौवनीयां स्वमाह सन्ध्यामधरोष्ठलेखा ॥ ३७ ॥
 अस्या मुखेन्दोरधरः सुधाभूर्बिम्बस्य युक्तः प्रतिबिम्ब एषः ।
 तस्याथ वा श्रीर्दुमभाजि देशे सम्भाव्यमानास्य नु विद्रुमे सा ॥ ३८ ॥

प्रवेशात् शिशिरतुंगप्रवेशादेनोः पुण्याय धर्माय गृतं ममे भावे क्तः । मय्य
 शयुत्प्रेक्षायाम् । यतो यस्मात् केदारमरणादियं भैमी तस्या उत्पलिन्याः
 कुसुमे पुष्पे एव ईक्षणे यस्यास्ता जाता । यतश्चकोरथ तत्कोरकावेव हसौ यस्य
 स जातः । केदारक्षेत्रमरणादुत्तमजन्मलाभ इत्यागमः ॥ ३५ ॥

नासेति ॥ अमुष्या इयमदसीया, नासा नासिका, जगत्सूये म्यस्त
 प्रयुक्तं शरत्रयं यस्य तस्य कुसुमायुधस्य सम्बन्धि निश्वासानिलस्य निश्वास-
 मारुतस्य आमोदभरेण सौरभातिशयेन अनुमेयां द्विवाणीं शिष्टं पाणद्वयम् ।
 समाहारे द्विगोष्ठीप् । दधत् तिलपुष्पमेव तूष्णमिषुधिरित्युत्प्रेक्षा ॥ ३६ ॥

बन्धूकेति ॥ अस्या भैम्याः अधरोष्ठरेखा अनेन मुखेन्दुना सहोज्जिहान-
 मुयन् बन्धूकबन्धूभवत् । एतत्पुरोवर्ति बन्धुजीवकुसुमममीभवत् एतत्पुरोवर्ति
 म्यमागमानम् । 'आरमनि म्वम्' इत्यमरः । रागश्रिया आरुण्यसन्पदा, शैशव-
 यौवनयोरेतन्मन्मन्धिनीं सन्ध्यामाह । अहोरात्रसन्धाववयवगन्धौ भया सन्ध्या
 स्वयमेवेति स्वरामगमृशः कथयति इवेत्युत्प्रेक्षाव्यञ्जकाप्रयोगाद्भ्या ॥ ३७ ॥

अस्या इति ॥ अस्याः भैम्याः एषोऽधरः अधरोष्ठः मुखेन्दोः सुधावा-
 मगृते भवत्वाविर्भवतीति सुधाभूः, तस्य बिम्बस्य बिम्बफलस्य प्रतिबिम्बस्मरुतो
 युक्तः । न तु बिम्बपत्रात् कथिद्विदोषोऽस्तीत्यर्थः । तस्य दिम्बपत्रस्य श्रीः
 सोमा, हुमभाजि हुमवति देशे सम्भाव्यमाना । अस्याधरस्य ग्वगी श्रीः विद्रुमे
 प्रवाले विगतहमे च, सम्भाव्यत इत्यर्थः । 'विद्रुमः पुत्रि प्रवान् पुनपुंगवम्'
 इत्यमरः । विद्रुमश्रीरित्यर्थः ॥ ३८ ॥

जानेऽतिरागादिदमेव बिम्बं बिम्बस्य च व्यक्तमितोऽधरत्वम् ।
 द्वयोर्विशेषावगमाक्षमाणां नाग्नि भ्रमोऽभूदनयोजनानाम् ॥ ३९ ॥
 मध्योपकण्ठावधरोष्ठभागौ भातः किमप्युच्छ्वसितौ यदस्याः ।
 तत्स्यप्रसंभोगवितीर्णदन्तदंशेन किं वा न मयापराद्धम् ॥ ४० ॥
 विद्या विदभेन्द्रसुताधरोष्ठे नृत्यन्ति कत्यन्तरभेदभाजः ।
 इतीव रेखाभिरपश्रमस्ताः संख्यातवान् कौतुकवान्विधाता ॥ ४१ ॥
 संभुज्यमानाश्च यथा निशान्ते स्वप्नेऽनुभूता मधुराधरेयम् ।
 असीमलावण्यरदच्छदेयं कथं मनैव प्रतिपद्यते वा ॥ ४२ ॥

जान इति ॥ अतिरागादितिलोहित्यादेतौः इदं पुरोवर्त्तेन बिम्ब बिम्ब-
 नामार्हं बिम्बस्य च इतोऽस्मादधरत्वमपकृष्टत्वमोष्ठत्वं च व्यक्तं तदेवाधरनामार्हं
 प्रतीयत इत्यर्थः । एव स्थिते द्वयोरनयोपरबिम्बयोर्नाम्नो विषये विशेषावगमे
 इदमस्य नामेति निर्धारणे अक्षमाणां असमर्थानां जनानां भ्रमोऽभूत् । जाने
 जानामीत्युत्प्रेक्षा ॥ ३९ ॥

मध्येति ॥ यद्यस्मात्, अस्याः सम्बन्धिनौ मध्यस्याधरमध्यप्रदेशस्य
 उपकण्ठौ सप्रिहिती अधरोष्ठस्य भागौ तदुभयपार्श्वे इत्यर्थः । किमप्युच्छ्वसितौ
 किंबिदुच्छूर्ना भातः स्पुर्लतः । तत्तस्मात्, स्वप्नसम्भोगे वितीर्णं दत्तो दन्तदंशो
 दन्तक्षत येन तेन मया नापराद्धं किं वा । स्वप्न स्वकृतदन्तक्षतमेतदित्युत्प्रेक्षा ॥ ४० ॥

विद्या इति ॥ कौतुकवान् विनोदी विधाता विदभेन्द्रसुताया अधरोष्ठे
 कतिविधा अन्तरभ्यन्तरे अभेदभाजः भेदरहिताः सत्यः नृत्यन्ति विहरन्ति इति
 युभुत्सयेति शेषः इतिना गम्यमानार्थत्वादप्रयोगः । अपश्रमः श्रमरहितः
 सन् ताः विद्या रेखाभिः संख्यातवान्विध गणितवान् किमित्युत्प्रेक्षा । अन्यथा
 कृपा रेखागृष्टिः स्यादिति भावः ॥ ४१ ॥

संभुज्यमानेति ॥ इयं भैमी, अय मया निशान्ते निरावसाने अपर-
 रात्र इत्यर्थः । तत्कालस्वरस्य सत्यत्वादिति भावः । स्वप्ने संभुज्यमाना मधुराधरा

यदि प्रसादीकुरुते सुधांशोरेषा सहस्रांशमपि स्मितस्य ।
तत्कौमुदीनां कुरुते समेव निमित्त्य देवः सफलं स जन्म ॥ ४३ ॥

चन्द्राधिकैतन्मुखचन्द्रिकाणां दरायतं तत्किरणाद्धनानाम् ।
पुरः परिस्त्रस्तपृषट्तितीयं रदावलिद्वन्द्वति बिन्दुवृन्दम् ॥ ४४ ॥

मनोहाधरा सत्यनुभूता दृष्टा मयैव इत्यमनेन प्रकारेण स्वप्रविकारेणैव असीम-
लायण्यो रदच्छदो दन्तच्छदो यस्यास्ता सती कथं वा प्रतिपद्यते दृश्यते विश्र-
मित्यर्थः । स्वप्नरष्टस्याप्यस्य जागरे सत्यसंवादादाधर्मम् ॥ ४२ ॥

यदीति ॥ एषा भैमी, स्मितस्य निजमन्दहासस्य सहस्रांशं सहस्रतमांश-
मपि । वृत्तिविषये सद्व्याशब्दस्य पूरणार्थत्वं तिमागवत् । सुधांशोः प्रसादीकुरुते
यदि दद्याद्येदित्यर्थः । तत्तर्हि स देवः कौमुदीनां स्वचन्द्रिकाणां जन्म ।
तमेव स्मितलेशमेव निमित्त्य स्वकौमुदीपु निक्षिप्य “कुर्मिन् प्रक्षेपणे” इति धातोः
समासे क्तो त्यबादेशः । सफलं कुरुते । यथा बिन्दुमात्रगज्ञाजलमिश्रणेनान्य-
ज्वलं सफलं भवति तद्वदिति भावः । अत्र कौमुदीनां संभावनामात्रेण
स्मितांशासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिभेदः ॥ ४३ ॥

चन्द्रेति ॥ तस्य चन्द्रस्य किरणादश्वमेः चन्द्रकान्तेः, घनानां सान्द्राणां
तन्मुखस्य चन्द्राधिकरवाश्चन्द्रिकाणामपि ततोऽधिकमिति भावः । अत एवाह—
चन्द्राधिकैतन्मुखस्य चन्द्रिकाणां सम्बन्धे दरायतमीपरीर्षं पुरः परिस्त्रस्तानि
प्रथमं घृतानि घृणन्ति बिन्दवो यस्य तद्वितीयं बिन्दुवृन्दं रदावलिद्वन्द्वति तदिव
आवरति “सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्तिप्” इत्याचारजिबन्ताज् । प्रथमनिस्सृतानि
बिन्दुपरिधिरधरदन्तपट्टिः उत्तरानन्तरजातेत्युपदेशः* ॥ ४४ ॥

* अयमाशयः—प्रथमनिस्सृतबिन्दूनां सूक्ष्मरूपत्वगाम्येनाधोदन्तपट्टि-
त्वम् । द्वितीयादिबिन्दूनामप्यधोनेन निस्सरतां दीर्घरूपत्वगाम्येनाधोदन्तपट्टि-
युक्तमेवेति ।

मेयं ममैतद्विरहार्तिमूर्च्छातमीविभातस्य विभाति मन्ध्या ।

महेन्द्रकाष्ठागतरागकर्त्री द्विजैरसीभिः समुपास्यमाना ॥ ४५ ॥

राजौ द्विजानामिह राजदन्ताः संविभ्रति श्रोत्रियविभ्रमं यत् ।

उद्वेगरागादिमृजावदावाञ्चस्वार एते तद्वैमि मुक्ताः ॥ ४६ ॥

मेति ॥ महेन्द्रस्य काष्ठासुत्कर्षं गतोऽनुरागः । अन्यत्र पूर्वदिग्गतो रागो लौहित्यम् । 'काष्ठोत्कर्षे स्थितौ दिशि' इत्यमरः । 'रागोऽनुगमे लौहित्ये' इति विश्वः । तस्य कर्त्री जनवित्री असीभिर्द्विजैर्दन्ते, विग्रहः । 'दन्तविप्राण्डजा द्विजा' इत्यमरः । समुपास्यमाना सेव्यमाना सेय दमयन्ती मम एतस्या भैरव्या, विरहार्त्या वियोगपीडया या मूर्च्छा सैव तमी रजनी । 'रजनी यामिनी तमी' इत्यमरः । तस्या विभातस्य निगमस्य संवन्धिनी सन्ध्या प्रातश्मन्ध्या विभानि । सन्ध्याधर्ममन्ध्यात् सन्ध्यावमुत्प्रेक्ष्यते ॥ ४५ ॥

अधोर्ध्वस्वारो ये दन्तास्तान् वर्णयति—राजाचिति ॥ यत् यस्मान्, इहास्यां द्विजानां दन्तानां विप्राणां च राजा पट्टा । उद्वेगं पूगफलम् । 'घोष्ठा तु पूगः क्रमुको गुवाकः सपुरोऽस्य तु । फलमुद्वेगम्' इत्यमरः । तस्य रागो रक्तता । आदिशब्दान् गायान्तरलेपसंग्रहः । अन्यतोद्देशोऽप्यप्रता । रागो विषयाभिलाषः । आदिशब्दाद्रूपेण दिग्बद्धः । तेषामुद्वेगरागादीनां गृह्यमा मार्जनेन । विद्विदादिभ्योऽह् । अवदाताः गुदाः एते स्वारो राज-दन्ताः दन्तानां राजानो दन्तधेष्टाः । "राजदन्तादिषु परम्" इति दन्तशब्दस्योपसर्जनस्य परनिपातः । धोलियादृच्छन्दोस्पर्षातकन्तः वेदपारणाः । 'धोत्रिय-रच्छन्दसां समी' इत्यमरः । "धोत्रियंरच्छन्दोऽर्षात" इति निगानः । तेषां विभ्रमं शोभां संविभ्रति तस्मान्मुक्ताः मौक्तिकानि अवहताम् । 'मुक्ता तु मौक्तिके मुक्ताः प्रातश्मुक्ता तु मोक्षिन' इति विश्वः । अर्धमं ज्ञानमिह इति वाच्यार्थः कर्म । उपदेशः ॥ ४६ ॥

शिरीषकोशादपि कोमलाया वेधा विधायाङ्गमशेषमस्याः ।

प्राप्तप्रकर्षः सुकुमारसर्गे समापयद्वाचि मृदुत्वमुद्राम् ॥ ४७ ॥

प्रसूनवाणाद्वयवादिनी सा कापि द्विजेनोपनिपत्तिकेन ।

अस्याः किमास्यद्विजराजतो वा नाधीयते भैक्षभुजा तरुभ्यः ॥

पद्माङ्कसद्धानमवेक्ष्य लक्ष्मीमेकल विष्णोः श्रयणात्सपत्नीम् ।

आस्येन्दुमस्या भजते जिताब्जं सरस्वती तद्विजिगीषया किम् ॥

शिरीषेति ॥ वेधाः विधाता शिरीषस्य कोशात् कुङ्कुमादपि कोमलाया
अस्या भैम्याः, अशेषमङ्गं विधाय सुकुमारसर्गे कोमलमृदुं प्राप्तप्रकर्षो लोके
लब्धोत्कर्षः मन् मृदुत्वमुद्रो मार्दवभङ्गा वाचि भैर्मत्वाण्यां समापयत् समापित-
वान् । सर्वातिशाय्यम्या वाङ्माधुर्यमिति भावः ॥ ४७ ॥

नन्वितोऽपि मधुरा कोकिलवाणी, नेत्याह—प्रसूनेति ॥ प्रसूनवाण-
मेवाद्वयमद्वितीय वस्तु तद्वदतीति तद्वादिनी तत्प्रतिपादिका कापि उपनिपत् पिक-
वाग्रूपा सा तरुभ्यः सकाशान् । भिक्षाणां समूहो भैक्षम् । 'भैक्षं भिक्षा कदम्बकम्'
इत्यमरः । भिक्षादिभ्योऽण् । तद्भुजा तद्रोजिना मन्त्रचारिणो भिक्षाशित्वम्भर-
णादिति भावः । पिकेन पिकाद्येन द्विजेन पक्षिणा विप्रेण च, अस्या भैम्या
आद्यमेव द्विजराजधन्दो ब्राह्मणोत्तमध । ततस्तस्मादार्थायते वा किम् ? अर्थायत
एवेत्यर्थः । अस्यामेवाधिपयोपलम्भादिति भावः । उपेक्षा ॥ ४८ ॥

कण्ठे वसन्ती चतुरा यदस्याः सरस्वती वादयते विपश्चीम् ।
तदेव वाग्भूय मुखे मृगास्याः श्रोतुः श्रुतौ याति सुधारसत्वम् ॥
विलोकितास्या मुखमुन्नमय्य किं वेधसेयं सुपमासमाप्तौ ।
धृत्युद्रवा यधिवुके चकास्ति निम्ने मनागङ्गुलियन्त्रणेव ॥ ५१ ॥
प्रियामुखीभूय मुखी सुधांशुर्वसत्यसौ राहुभयव्ययेन ।
इमां दधाराधरयिम्बलीलां तस्यैव बालं करचक्रबालम् ॥ ५२ ॥

कण्ठ इति ॥ मृगास्या अस्या भैम्याः कण्ठे वसन्ती नित्यसन्निहिता,
चतुरा सरस्वती विपश्ची वीणां यद्वादयते वादयति तद्वादनमेव, न वीणाप्यनि-
रेवेत्यर्थः । मुखे वाग्भूय वाग्भूवा । अभूततद्भावे च्चिः । “ऊर्वादिचिदाचक्ष”
इति गणितान् समाधे नोः । त्वयादेशः । धोनु-धुतां धोत्वे सुधारमन्वं याति ।
व्यञ्जकप्रयोगाद्व्यञ्जकप्रेक्षा ॥ ५० ॥

विलोकितेति ॥ इय दमयन्ती, सुपमायाः परमसोभानिर्माणस्य समाप्ती
वेधसा अस्या मुखमुन्नमय्य विलोकिता । अस्या मीटवपरीक्षाधेनवलोकितमुखी
किमियुपदेशः । वृत्तः ? यद्यस्मात्, मनान्निम्ने इत्यन्ते विपुके अधोऽष्टाधःस्थ-
मुखावयवे ‘मीटवपरीक्षायुक्तम्’ इति हस्तयुधः । धृत्युद्रवा निरीक्षणप्रदमग्मभा,
अट्टलेः यन्त्रणा मुदनेव चकास्ति अहृष्टपदमिह भागीत्यर्थः । अहृष्टाद विपुक्तेः
विधाय इतराहुलीभिरधोनिर्वासतमिदमप्य सुगमपर्यदिबेति भावः ॥ ५१ ॥

प्रियेति ॥ अग्रे सुधांशु-प्रियामुखीभूय भैमासुग भूवा राहोर्विपु-
न्मुखा भदम्यदेन भदनिर्वाया मुखी वसति । तस्य सुधांशोरेव बालं प्रत्यक्ष
करचक्रबालं अष्टमन्दलमिमो रसमानो अधरविचरन्तीता दधारः । अधरविच-
रन्तीति निर्वाणमुपदेशो भवति ॥ ५२ ॥

अस्या मुखस्यास्तु न पूर्णिमास्यं पूर्णस्य जित्वा महिमा हिमांशुम् ।
 भ्रूलक्ष्मखण्डं दधदर्धमिन्दुर्भालिस्तृतीयः खलु यस्य भागः ॥ ५३ ॥
 व्यधत्त धाता मुखपद्ममस्याः सम्राजमम्भोजकुलेऽखिलेऽपि ।
 सरोजराजौ सृजतोऽदसीयां नेत्राभिधेयावत् एव सेवाम् ॥ ५४ ॥
 दिवारजन्वो रविसोमभीते चन्द्राम्बुजे निक्षिपतः खलक्ष्मीम् ।
 अस्या यदास्ये न तदा तयोः श्रीरेकश्रियेदं तु कदा न कान्तम् ॥

अस्या इति ॥ पूर्णिमायाः पूर्णिमास्या आस्यं मुखीभूत हिमांशु
 जिम्बा पूर्णस्य समग्रस्य सतः अस्या भूम्या मुरस्य महतो भावो महिमा महत्त्व
 नास्तु न रयान् । काकुः । स्यादेव जेतुमहिमेत्यर्थः । किं च यस्य मुखस्य तृतीयो
 भागः तृतीयांशभूतः, भालो ललाटं भ्रूव लक्ष्मखण्डः लाञ्छनैकदेशस्तं दधन्
 दधानः अर्धमिन्दुरर्धेन्दुः खलु । युक्तमर्धवन्नात् पूर्णवन्त्रस्य महत्त्वमिति
 भावः । अत्र मुरस्य पूर्णेन्दुत्व भालस्यार्धवन्त्रत्वं च क्रमात् पूर्णिमास्य हिमांशु
 भ्रूलक्ष्मखण्डमिति च रूपकाभ्यामनुप्राणितमुत्प्रेक्ष्यत इति रूपकसङ्कीर्णयोराप्रेक्षयोः
 परस्परमुपकार्योपकारकभावाद्व्याप्तिभावेन सङ्हरः ॥ ५३ ॥

व्यधत्तेति ॥ धाता अस्या मुरमेव पद्मम् । 'वा पुति पद्मम्' इति
 पुल्लिङ्गता । सम्राजमिति विशेषणात् । अखिलेऽप्यम्भोजकुले पद्मजाते विषये
 सम्राज राजराजं व्यधत्त । अत एव राजराजत्वादेव नेत्राभिधेयौ नेत्रशब्द-
 धात्री मरोजानां राजानां सरोजराजौ अमुष्य मुखपद्मस्य सम्बन्धिनीमदसीयां
 सेवो गृजनः कुदतः । 'येनेष्टं राजसूयेन मण्डलस्येश्वरय यः । शास्ति यथाहया
 रातः ॥ सध्राद्' इत्यमरः । अत्र नेत्राभ्यसरोजराजसम्बन्धेन भर्मासुरापद्मस्य
 सम्राट्त्वोत्प्रेक्षेति सङ्हरः ॥ ५४ ॥

दिद्येति ॥ चन्द्रधाम्बुज च ते दिवारजन्वोर्दिनरात्र्योर्दधाराहूप रवि-
 सोमानी भीते अरुहाराहिनीं मर्ता चन्द्रार्मां यदा अस्या भूम्या भाव्ये निक्षि-
 पन्नादा तदोर्दिवाचन्द्रस्य रात्रावम्बुजस्य च धीः शोभा न भवति । इदमस्या

अस्या मुखश्रीप्रतिबिम्बमेव जलाञ्च तातान्मुकुराञ्च मित्रात् ।
 अभ्यर्ध्य धत्तः खलु पद्मचन्द्रौ विभूषणं याचितकं कदाचिन् ॥
 अर्काय पत्ने खलु तिष्ठमाना भृङ्गैर्मितामक्षिभिरम्बुकेलौ ।
 भैमीं मुखस्य धियमम्बुजिन्यो याचन्ति विस्तारितपद्महस्ताः ५७
 अस्या मुखेनैव विजित्य नित्यस्पर्धी मिलत्कुङ्कुमरोपभासा ।
 प्रसह्य चन्द्रः खलु नह्यमानः स्यादेव तिष्ठन् परिवेषपाशः ॥५८॥

आस्य तु कदा कल्पिन्काले दिवा नक्तं वा एकत्रिया चन्द्राम्बुजयोरन्यतरधिया
 न कान्तं अपि तु सर्वदा कान्तमेव । अत्रोक्तयथासङ्ख्यसङ्काश्या भैमीमुखे
 चन्द्राम्बुजलक्ष्मीनिक्षेपोत्प्रेक्षिताभ्यां कदाचित्कयोभाभ्या मुखस्य अकदाचित्क-
 र्थाकत्वेन व्यतिरेको व्यज्यत इत्यलङ्कारेणालङ्कारध्वनिः ॥ ५५ ॥

अस्या इति ॥ पद्मचन्द्रौ यथाक्रमं ताताञ्जनकात् जलाञ्च । मित्रादा-
 कारसाम्यात् मुहूर्तः मुकुराञ्च अस्या मुखधियः प्रतिबिम्बमेव याचितकं याचनां
 निर्दूतम् । 'याचनाप्राप्तं याचितकम्' इत्यमरः । "आप्तमित्ययाचिताभ्यां कृत्कर्ता"
 इति कन्प्रत्ययः । विभूषणकदाचिदभ्यर्ध्य धत्तो दधाते खलु एतदीयमेव मुहूर्तव्य-
 मनयोर्याचितकमामरणं न स्वाभाविकमित्युत्प्रेक्षा ॥ ५६ ॥

अर्कायेति ॥ पत्ने भर्त्रे, अर्काय तिष्ठमानाः स्थाभितान् प्रकाशयन्त्यः
 कामुक्कमस्तान् इत्यर्थः । "श्वापद्मुद्" इत्यादिना चतुर्थी । "प्रकाशनस्येमा-
 न्ययोध" इत्यात्मनेपदम् । अम्बुजिन्यः पद्मिन्यः अम्बुकेलौ जलक्रीडाकाले
 भृङ्गरेवाशिभिर्मिता उपलब्धा मुखस्य धियं मुक्तयोभा विस्तारिताः प्रसारिताः
 पद्मा पद्म हस्ता यासां ताः रास्यो भैमी याचन्ति खलु । स्मरितेस्वादायेरुभय-
 पक्षित्वम् दुर्दादित्वाट्टिकमकृत्वम् । अत्र पद्मिनीनां भैमांमुखार्थाप्यान्मोत्प्रेक्षया
 मुगता पद्माभिरप्यप्यतिरेकः प्रतीयते ॥ ५७ ॥

अस्या इति ॥ नित्यं स्पर्धत इति नित्यस्पर्धी चन्द्रः मिलन्तीं व्याप्नु-
 यन्ती मुहूर्तमेव रात्रिभाः कोपप्रभा यस्य तेन । अस्या मुखेनैव विजित्य प्रपश्य

विधोर्विधिर्विम्बशतानि लोपं लोपं कुहूरात्रिषु मासि मासि ।
 अभङ्गुरश्रीकमसुं किमस्या मुखेन्दुमस्थापयदेकशेषम् ॥ ५९ ॥
 कपोलपत्रान्मकरात्सकेतुर्ध्रुव्याजिगीपुर्धनुषा जगन्ति ।
 इहावलम्ब्यास्ति रतिं मनोभू रज्यद्वयस्यो मधुनाधरेण ॥ ६० ॥
 वियोगयाप्पाञ्चितनेत्रपद्मच्छद्मान्वितोत्सर्गपयःप्रसूनौ ।
 कर्णौ किमस्या रतितत्पतिभ्यां निवेशपूषौ विधिशिस्पर्मीदृक् ॥

बलात्कृत्य नह्यमानो बध्यमानः तिष्ठन् परिवेष एव पाशां बन्धनप्रग्रहो यस्य
 न स्यादेवेत्युत्प्रेक्षा ॥ ५८ ॥

विधोरिति ॥ विधिर्विधाता विधोश्चन्द्रस्य विम्बशतानि मामि मामि
 मासे मासे “पद्म” इत्यादिना मासशब्दस्य मासित्वमादेशः । कुहूरात्रिषु
 मष्टचन्द्ररात्रिषु लोपं लोपं लुपवा लुपवा आभीक्ष्ये “णमुल् च” इति णमुल्-
 प्रत्ययः । आभीक्ष्ये द्वे भवत इति वक्तव्यम् । “आभीक्ष्य पानः पुन्यम्” इति
 काशिका । अभङ्गुरश्रीकमनश्वरशोभं, “शेषाद्विभाषा” इति कप् । अमुमस्या
 मुखेन्दुम् । एकशेषमेकमेव शिष्यमाण अस्थापयन् स्थापितवान् कि-
 मित्युत्प्रेक्षा । व्याकरणे नरूपाणामेकशेषवदिति भावः ॥ ५९ ॥

कपोलेति ॥ मनोभूः कपोलपक्षान् पतभङ्गादेव मकरादेतोः गकेतुः
 केतुमान् मकरपञ्च इत्यर्थः । ध्रुव्यामेव धनुषा जगन्ति जिगीपुः जेतुमिच्छुः ।
 अधरेणैव मधुना क्षीरेण बभन्तेन च रज्यद्वयस्योऽनुरक्तसरः इहास्यां रतिं प्रीतिं
 स्यदेवी चावलम्ब्यास्ति । जगज्जिगीषोः वामस्य सर्वापि नाधनगम्पतिरस्यामेवा-
 स्तीत्यर्थः । अत्र पतभङ्गादलारोप्यमाणस्य केन्वादेस्तादान्धयेन प्रकृतजगद्ययोप-
 योगित्वान् परिणामालङ्कारः । आरोप्यमाणस्य प्रकृतोपयोगित्वे परिणाम इति
 लक्षणान् ॥ ६० ॥

वियोगेति ॥ इदं पूर्वं विधिशिस्पर्माद्यनिर्माणं अस्याः कर्णौ वियोगेन
 हेतुना बाष्पाभितयोरधुप्युच्योः नेत्रपद्मयोः । उपोत्पन्नभेदः । तेन उपनान्विते

इहाविशयेन पथातिवक्कः शास्त्रौघनिप्यन्दमुधाप्रवाहः ।

सोऽस्याः श्रवःपत्रयुगे प्रणाली रेखेव धावत्यभिकर्णकूपम् ॥ ६२ ॥

अस्या यदष्टादश संविभज्य विद्याः श्रुती दध्नतुरर्धमर्धम् ।

कर्णान्तरुत्कीर्णगभीरलेखः किं तस्य संख्यैव न वा नवाङ्कः ॥ ६३ ॥

मन्येऽमुना कर्णलतामयेन पाशद्वयेन छिदुरेतरेण ।

एकाकिपाशं वरुणं विजिग्येऽनङ्गीकृताऽऽयासंतती रतीशः ॥ ६४ ॥

मिलिते उत्सर्गपयःप्रसूने दानोदकमिधकुमुमे ययोस्ती रतितत्पतिभ्यां सम्प्रदाने
चतुर्थी । निवेद्यावर्षणीयां पूषावपूषां किम् । 'पूरोऽपूपः पिष्टकः स्यात्' इत्यमरः ।
निवेद्यसमर्पणेन पुष्पाञ्जलिमुत्सृजन्ती साधुनेत्रयोगात्तत्कर्णयोस्तादृक्पुष्पयुक्तरति-
स्मरन्निवेद्यापूपत्वोत्प्रेक्षया सापन्नवया कर्णान्तविभ्रान्तलोचनत्वं वस्तु व्यज्यते ॥

इहेति ॥ अतिवक्कः शास्त्राणामोघः समूहस्तस्य निध्यन्दः मारः न एव
मुधाप्रवाहो येन पथा धर्मना यया प्रणाल्या इहास्या भैम्यामविशत् प्रविष्टः, अस्याः
धवसी पत्रे दत्ते इव धवःपत्रे तयोर्युगे युगे वा रेखा सा वक्कप्रणाली मुधाप्रवाह-
पदवाह । 'द्वयोः प्रणाली पयसः पदम्याम्' इत्यमरः । अभिकर्णकूपे धावति
कर्णरन्ध्रमभिगच्छति यथा कुतश्चिन्निस्त जल वक्रगत्या कयाचित्प्रणाल्या कञ्चि-
न्निर्गदेशं गच्छति तद्वदिति भावः । अत्र कर्णस्य रेखायां मुधाप्रणालीत्व-
मुपप्रेक्ष्यते ॥ ६२ ॥

अस्या इति ॥ अस्याः श्रुती कर्णी अष्टादश विद्याः वेदवेदाङ्गादिकानि
वेद्यस्थानानि संविभज्य द्विधाकृत्य यद्वर्धमर्धं दध्नतुः विध्नतुः । कर्णस्यान्तर्गर्भे
उत्कीर्णं उत्तरदितः गभीरो दूरगतो लेखोऽवयवविन्यासः तस्याधस्य छद्मैव मूर्तो
नवराक्ष्णैव न किम् । यद्वा नवानामहो नवाहो नवगङ्गायाविह वा न भवति
किम् । भवत्येवेत्यर्थः । उत्प्रेक्षा ॥ ६३ ॥

मन्य इति ॥ रतीशो रतिपतिः अमुना कर्णलतामयेन कर्णपाशरूपेण
छिदुरादितरेण छिदुरेतरेणाभदुरेण । "विदिभिदिच्छिदेः कृत्" इति कर्म-

आत्मैव तातस्य चतुर्भुजस्य जातश्चतुर्दोरुचिरः स्मरोऽपि ।

तच्चापयोः कर्णलते भ्रुवोर्ज्ये वंशत्वगंशौ चिपिटे किमस्याः ॥ ६५

प्रीवाद्भुतैवावदुशोभितापि प्रसाधिता माणवकेन सेयम् ।

आलिङ्ग्यतामप्यवलम्बमाना सरूपताभागखिलोर्ध्वकाया ॥ ६६ ॥

कर्तरि कुरच् । पाशद्वयेन पाशायुधयुग्मेन । 'पाशो बन्धनशस्त्रयोः' इत्यमरः । एकाकी अद्वितीयः पाशो यस्य तमेकाकिपाशम् । वरुणं अनङ्गीकृता परिहृता, आयासततिः प्रयासपरम्परा येन मोऽनायासस्तन् विजिग्ये जिगाय । मन्य इत्युत्प्रेक्षायाम् । "विपराभ्यां जेः" इत्यात्मनेपदम् । अधिकसाधनेनात्पसाधनः मुजय इति भावः ॥ ६४ ॥

आत्मेति ॥ चतुर्भुजस्य चतुर्बाहोः तातस्य स्वजनकस्य विष्णोरात्मा स्वरूपमेव जातः । "आत्मार्थं पुत्रनामासि" इति ध्रुतेः । स्मरोऽपि चतुर्दोभिः चतुर्बाहुभिः रुचिरः तस्य चतुर्बाहोः स्मरस्य चापयोरस्या भ्रुवोः अस्या एव कर्णौ लतेषु वंशस्य त्वक्कारस्य त्वगंशौ त्वग्भागमयो चिपिटे अनते ऋजू इत्यर्थः । "इनृषिपटचिकपि च" इति नेः पिठच् प्रत्यये नेधिरादेशः । नासान्तवाचिना तरवमात्रं लक्ष्यते । उभे मौर्व्यां किम् । 'मौर्वी ज्या शिशिर्ना गुणः' इत्यमरः । अत्र स्मरस्य चतुर्भुजत्वं ततो भर्माभ्रुवोस्तच्चापयुगत्वं तत्कर्णयोरेव ज्यात्वं च उत्प्रेक्ष्यते ॥ ६५ ॥

प्रीयेति ॥ या प्रीवा वदुना माणवकेन शोभिता अलङ्कृता न भवतीत्य-
वदुशोभिता । तथापि माणवकेन वदुना प्रगाधितेति विरोधः । 'अपिर्विरोधे ।
अवदुशोभिता कृकाटिकालङ्कृता । 'अवदुर्घाटा कृकाटिका' इत्यमरः । माणवकेन
विंशतिगरेण मुष्ठाहारेण प्रगाधितेत्यविरोधः । 'विंशतिगरे माणवकोऽल्पत्वात्'
इति क्षीरस्वामी । 'भवेन्माणवको हारभेदे बाले कुपूरुषे' इत्यभिधेय । किञ्च,
आलिङ्ग्यतामालिङ्गनीयत्वं अवलम्बमानाप्याश्रयन्त्यपि सरूपताभाक् गारूप्य-
योगा अग्नित्वेऽन्यून ऊर्ध्वक आलिङ्ग्यत्वम् इति भावप्रधानो निर्देशः ।

कवित्वगानप्रियवादसत्यान्यस्या विधाता न्यधिताधिकण्ठे ।
रेखात्रयन्यासमिषादमीषां वासाय सोऽयं विवभाज सीमाः ॥ ६७
बाहू प्रियाया जयतां मृणालं द्वन्द्वे जयो नाम न विस्मयोऽस्मिन् ।
उद्यैस्तु तच्चित्रममुष्य भग्नस्यालोक्यते निर्व्ययनं यदन्तः ॥ ६८ ॥

यस्यास्मा । 'अङ्गालिङ्गयोर्ध्वकालयः' इत्यमरः । हरीतक्याकृतिस्त्वङ्गयो यव-
मध्यस्तयोर्ध्वकः । आलिङ्ग्यर्ध्व गोपुच्छा मध्यदक्षिणवामगा ॥' इति च ।
आलिङ्ग्योऽप्यूर्ध्वक इति विरोधः । आलिङ्ग्यतामालिङ्गनीयत्वं ऊर्ध्वक ऊर्ध्वभाग
इत्यविरोधः । सेय प्रीवाद्भुतैर्नोक्ताविरोधातुक्कलक्षणयोगित्वाच्चेति भावः ।
अत्र विरोधाभासोऽस्ससर्गात् सजातीयसंसृष्टिः ॥ ६६ ॥

कथित्वेति ॥ विधाता अस्या अधिकण्ठ कण्ठे । विभक्त्यर्थेऽव्ययी-
भावः । कवित्वं च गानं च प्रियवादश्च सत्यं च तानि चत्वारि न्यधित निहित-
वान् । सोऽयं विधाता अमीषा कवित्वादीनां चतुर्णां वासाय कण्ठे असङ्ग-
स्थितये रेखात्रयन्यासमिषात् कम्पुप्रीवा तिरिखा सती लक्ष्मसम्पत्तिरिति भावः ।
सीमा मर्यादा विवभाज मध्यरेखात्रयविन्यासेन चतुर्धा विभक्तवान् अविवादयेति
भावः । अत्र प्रीवागतभास्यरेखात्रये सीमाविभागचिह्नत्वमुत्प्रेक्ष्यते ॥ ६७ ॥

बाहू इति ॥ प्रियाया बाहू मृणाल जयतां नाम । जयतेर्लोपि तस-
स्तामादेशः । अस्मिन् द्वन्द्वे युग्मे कलहे च । 'द्वन्द्व कलहयुग्मयोः' इत्यमरः ।
जयो नाम विस्मयोऽद्भुतो न, किंतु भग्नस्य जितस्यामुष्य मृणालस्य अन्तर्गर्भे
अन्तःकरणे च व्ययनस्याभावो निर्व्ययनं अव्ययं छिद्रं च । 'छिद्रं निर्व्ययनं
रोकम्' इत्यमरः । अर्धभावे अव्ययीभावः । यादिलोक्यते तदुर्ध्वमहचित्र भग्नो-
ऽप्यव्यय इति विरोधात् । छिद्रं विग्रेक्ष्यत इत्यविरोधः । मृणालस्वान्त-
च्छिद्रत्वात् । विरोधाभासोऽलङ्कारः ॥ ६८ ॥

अजीयतावर्तशुभंयुनाभ्यां दोर्भ्यां मृणालं किमु कोमलाभ्याम् ।
निस्तूत्रमास्ते घनपङ्कमृत्सु मूर्तासु नाकीर्तिषु तन्निमग्नम् ॥ ६९ ॥

रज्यन्नखस्याङ्गुलिपञ्चकस्य मिषादसौ हैङ्गुलपद्मतूणे ।
हैमैकपुङ्खास्ति विशुद्धपर्वा प्रियाकरे पञ्चशरी स्मरस्य ॥ ७० ॥

अस्याः करस्पर्शनगार्धिकद्विर्यालत्वमापत् खलु पल्लवो यः ।
भूयोऽपि नामाधरसाम्यगर्वं कुर्वन् कथं वाऽस्तु स न प्रवालः ॥

अजीयतेति ॥ आवर्तोऽम्भसां भ्रमः स इव शुभंयुः शुभवति नाभि-
र्यस्यास्मा । तस्या भैम्याः । “शुभयुस्तु शुभान्वितः” इत्यमरः । “अहं शुभमो-
युंस्” इति शुभमिति मकारान्ताभ्ययान्मत्वर्थायो युस्प्रत्ययः । कोमलाभ्यां मृदुभ्यां
दोर्भ्यां भुजाभ्यां मृणालमजीयत किमु मार्दवगुणेन जितं किमित्युत्प्रेक्षा । कुतः
घनासु सान्द्रासु पङ्कस्यासु मृत्स्वेव मूर्तासु मूर्तिमतीष्वकीर्तिषु तन्मृणालं निमग्नं
निस्तूत्रं निर्व्यवस्थं निमग्न्याद नास्ते किं काकुः । अपराजितरवे कथमकीर्ति-
पङ्कपात इति भावः ॥ ६९ ॥

रज्यद्रिणि ॥ रज्यन्तः स्वभावरक्षाः नरा यस्य तस्य । “कुपिरजोः
प्राची इयन् परस्मैपदम् ॥” । अङ्गुलिपञ्चकस्य मिषात् अर्गा पुरोवर्तिनी हैमाः
गौवर्णाः एके केवला अमाधारणाः पुङ्खाः कर्तर्याह्वया मूलप्रदेशा यस्यास्मा ।
‘कर्तरी पुङ्ख’ इति यादवः । विशुद्धपर्वा निर्त्रणप्रन्धिः सरलप्रन्धिरित्यर्थः ।
स्मरस्य पञ्चशरी । शरपञ्चकम् । गमाद्वारे द्विगोर्डाप् । प्रियाकरे भैमोपाणावेव
दिहलेन रक्तं हैङ्गुलं तस्मिन्नेव पद्मतूणे अस्ति बतेन इत्युत्प्रेक्षा ॥ ७० ॥

अस्या इति ॥ यः पद्मवः किसलयः अस्याः करेण स्पर्शनं गृह्णातीति
तद्वर्धनी ऋद्धिः क्षान्तिर्यस्य स कूनस्पर्थः मग्नित्यर्थः । “ऋत्सृष्टः” इति
प्रकृतिभावः । बालत्वं शिशुत्वं प्रत्यप्रत्यं मूर्तत्वं चापत् गतम् । “मूर्तेऽङ्गकेऽपि
बालः स्यात्” इत्यमरः । अन्योऽपिकरपर्वा मूर्तो भवतीति भावः । भूयोऽपि

अस्यैव सर्गाय भवत्करस्य सरोजसृष्टिर्मम हस्तलेखः ।

इत्याह धाता हरिणेष्वक्षणायां किं हस्तलेखीकृतया तयास्याम् ॥ ७२

किं नर्मदाया मम सेयमस्या दृश्याऽभितो बाहुलता मृणाली ।

कुचौ किमुत्तस्थतुरन्तरीये स्मरोष्मशुष्यत्तरवात्यवारः ॥ ७३ ॥

नाम पुनरपि किल मूर्खत्वं प्राप्स्यतीत्यर्थः । अधरसाम्येन गर्वं कुर्वन् अधर-
साम्याभिमानं कुर्वन् स पल्लवः प्रवालः प्रवालशब्दवाच्यः वययोरभेदात् प्रक्षेपेण
वास्तव्यं कथं वा नास्तु न स्यात् ? ह्यादेवेत्यर्थः । अल्पोऽधिकतरस्पर्धां त्वति-
मूर्ख इति भावः । अधिकतरश्च कराद्धरः रतिसर्वस्वत्वात् । तथा बाधर-
साम्यं तावदास्ताम् । पल्लवस्य करमाम्यमपि दूरापास्तमित्यर्थः । ततश्च
प्रवालशब्दस्य पल्लवप्रवृत्तिनिमित्तमप्येतदेवेति भावः ॥ ७१ ॥

अस्येति ॥ अस्य भवत्करस्य भवत्याः पाणेः सर्गायैव सरोजसृष्टिं मम
हृन्मलेखो रेखाभ्यास इति विधाता अस्यां हरिणेष्वक्षणायां भैम्या हस्तलेखी-
कृतया अभ्यासीकृतया हस्तकृतपद्मरेखीकृतया च तया सरोजमृष्यः करणेनाह-
किम् ? भैम्यं कथयति किमित्युत्प्रेक्षा ॥ ७२ ॥

किमिति ॥ स्मरोष्मणा स्मरसन्तापेन शुष्यत्तरमतिशुष्यत् । वात्यमेव
वाः वारि यस्यास्तस्या अस्या भैम्या एव नर्मदायाः क्रीडाप्रदायाः रेखायाश्च
सम्यग्निधनी । 'रेखा तु नर्मदा' इत्यमरः । अभित उभयतो दृश्या सेयं बाहुलता
मृणाली विसलता किम् ? अत नर्मदाया विधेयप्राधान्यात् मृणाल्या साक्षात्
सम्बन्धात् "अभितः परितः" इत्यादिना द्वितीया नास्ति । 'कुचावेवान्तरीये
अपामन्तस्ते 'द्वीपोऽग्नियामन्तरीयं यदन्तर्वोरिणस्तटम्' इत्यमरः । "मुप-
मुपा" इति समासः । "ऋक् पूः" इत्यादिना ममासान्तोऽकारः । "यन्तस्त्व-
सर्गेभ्योऽप ईत्" इतीकारः । उत्तस्थतुल्यविर्ता किम् ऊर्ध्वकर्मत्वात् परस्मैपद-
रूपकोर्जाविता उपप्रेक्षा ॥ ७३ ॥

तालं प्रभु स्यादनुकर्तुमेतावुत्थानसुस्थौ पतितं न तावत् ।
 परं च नाश्रित्य तरुं महान्तं कुचौ कृशाङ्गयाः स्वत एव तुङ्गौ ॥
 एतत्कुचस्पर्धितया घटस्य ख्यातस्य शास्त्रेषु निदर्शनत्वम् ।
 तस्माच्च शिल्पान्मणिकादिकारी प्रसिद्धनामाजनि कुम्भकारः ॥ ७५
 गुच्छालयस्वच्छतमोदविन्दुवृन्दाभमुक्ताफलफेनिलाङ्गे ।
 माणिक्यहारस्य विदर्भमुभ्रूपयोधरे रोहति रोहितश्रीः ॥ ७६ ॥*

तालमिति ॥ तावत् पतितं च्युतं तालफल कर्तुं उत्पानेन ऊर्ध्वा-
 वस्थानेन सुस्थौ मुप्रतिष्ठौ अपतितविस्मयः । एतौ कुचौ अनुकर्तुं न प्रभु समर्थ-
 न स्यात् पतितोऽपतितयोः कुतः साम्यमिति भावः । परं पतितं च महान्त-
 मतितुङ्गं तरुमाश्रित्य तुङ्गं सदिति शेषः । स्वत एव तुङ्गौ कृशाङ्गयाः कुचौ
 अनुकर्तुं न प्रभु कुतः स्वाभाविकौ यदित्यर्थः । अस्वाभाविकस्वाभाविकौ प्रत्ययोः
 कथं साम्यमिति भावः ॥ ७४ ॥

एतदिति ॥ एतत्कुचस्पर्धितया ख्यातस्य लोके प्रसिद्धस्य घटस्य
 कुम्भस्य शास्त्रेषु निदर्शनत्वं तत्र तत्र दृष्टान्तरत्वं अजनि । किञ्च मणिकादिकारी
 अलिप्ररादिमहामाण्डनिर्माता कुलालः 'अलिप्ररः स्यान्मणिकः' इत्यमरः ।
 तस्मादेव शिल्पान् घटनिर्माणान् कुम्भकार इत्येव प्रसिद्धनामाजनि महत्तममर्गं
 इव तत् महर्षोऽपि ख्यातिकर इति भावः ॥ ७५ ॥

गुच्छेति ॥ गुच्छेः हारविशेषः । 'हारभेदा यष्टिभेदाद्गुच्छ गुच्छार्थ-
 गोस्तनाः' इत्यमरः । सः आलयः येषां तानि स्वच्छतमानि शुद्धानि उदविन्दु-
 वृन्दस्य जलविन्दुस्रन्दोहस्य आभेय आभा येषां तानि, तादृशानि यानि गुष्ठा-

* अस्य पद्यस्य मणिनाथीयव्याख्यानुपलम्भान् मौक्त्यार्थमस्माभिरेव
 व्याख्या गम्यादिता ।

निःशङ्कसङ्कोचितपङ्कजोऽयं अस्यामुदीतो मुखमिन्दुबिम्बः ।
चित्रं तथापि स्तनकोकयुग्मं न स्तोकमप्यञ्चति विप्रयांगम् ॥ ७७
आभ्यां कुचाभ्यामिभकुम्भयोः श्रीरादीयतेऽसावनयोः क ताभ्यां
भयेन गोपायितमौक्तिकौ तौ प्रव्यक्तमुक्ताभरणाविमौ यत् ॥ ७८ ॥
कराप्रजाप्रच्छतकोटिरर्थी ययोरिमौ तौ तुलयेत् कुचौ चेत् ।

सर्वं तदा श्रीफलमुन्मदिष्णु जातं वटीमप्यधुना न लब्धुम् ॥ ७९

फलानि तैः केनिलः केनयुक्तः उज्ज्वलतर इति यावत् । “केनादिलब्ध” इति
मत्पर्थे इलच् । अइः मध्यः यस्य तादृशे विदर्भसुध्वाः भैम्याः पयोधरे कुचे
मेधं च माणिक्यहारस्य माणिक्यरत्नमालिकाया रोहितश्रीः । लोहिता काङ्तिः
शकधनुः शोभा च रोहिते प्रादुर्भवति । “इन्द्रायुधं शकधनुः तदेव रजु-
रोहितम् । रोहितो लोहितो रक्त ” इति चामरः । अत्र श्रेयोऽप्रेक्षे ॥ ७६ ॥

निःशङ्केति ॥ निःशङ्कं यथा तथा सङ्कोचितानि मुकुलितानि पङ्कजानि
येन सोऽयं मुखमेवेन्दुबिम्बाऽस्यां भैम्या उदीत उदितस्तथापानन्दयेऽपि
स्त्रनाथेव कोकौ चक्रवाकौ । “कोकश्चक्रवाकः” इत्यमरः । तयोर्युग्मं स्तोकं
अल्पमपि विप्रयोग नाश्रयति न गच्छति चित्रं मुखेन्दुदयेऽपि कुचकोकयोरवियोग
इति रूपकोत्थापितो विरोधाभास इति सङ्हरः ॥ ७७ ॥

आभ्यामिति ॥ आभ्यां कुचाभ्यां इभकुम्भयोः श्रीः शोभा सम्पन्न,
आदीयते गृह्यते ताभ्या इभकुम्भाभ्यां अनयोः कुचयोः असी श्रीः आदीयते
न क्वापि इत्यर्थः । यत् यस्मात् तौ इभकुम्भौ भयेन कुचभीत्या गोपायित-
मौक्तिकौ अन्तर्गुप्तमुक्ताफलौ । गोपायतेः कर्मणि क्तः । इमां कुचकुम्भौ प्रव्यक्तं
प्रकाशितं मुक्ताभरणं याभ्यां तौ । यथा राज्ञा हृतधनो भयादनशेषं गोपायति
राजा तु प्रकाशयति तद्वदित्यर्थः । इभकुम्भश्रिय आदानादखण्डितस्वश्रीकत्वाच्च
ताभ्यामप्यधिकौ कुचकुम्भाविति भावः ॥ ७८ ॥

कराग्रेति ॥ कराग्रे हस्तस्याग्रे जायते प्रकाशमानः शतकोटिः वज्र
तत्सङ्ख्यं धनं च यस्य स महेन्द्रो ययोः कुचयोः कर्मणोरर्था ताविमौ महेन्द्रा-

स्तनातटे चन्दनपङ्क्तिरेऽस्या जातस्य यावद्युवमानसानाम् ।

हारावलीरत्नमयूखधाराकाराः स्फुरन्ति स्खलनस्य रेखाः ॥ ८० ॥

क्षीणेन मध्येऽपि सतोदरेण यत् प्राप्यते नाक्रमणं वलिभ्यः ।

सर्वाङ्गशुद्धौ तदनङ्गराज्ये विजृम्भितं भीमभुवीह चित्रम् ॥ ८१ ॥

भ्यर्धितौ कुचौ कर्म वर्त। क्षुद्रकपर्दिकामपि 'वटः कपर्दे न्यग्रोधः' इति विश्वः ।
अपचयविवक्षायां क्लीलित्प्रयोगः । 'क्ली स्यात् काचिमृणात्यादिविवक्षापचये
यदि' इत्यमराभिधानात् । लब्धुं न जात न शक्तं निस्त्रमित्यर्थः । सर्वं श्रीफल
विरचफलं कर्तुं । 'वित्त्वे शाण्डिल्यशैल्यौ मालूर्यौ फलावपि' इत्यमरः ।
तुल्येदात्मनोपचिनुरायेत् तदा उन्मदिष्णु उन्मादि स्यादित्यर्थः । "अलङ्कृ" इत्यादिना इष्णुच् । उपमातीते वस्तुनि उपमात्वाभिमानः । तथा धनिकैकलभ्ये वस्तुनि निस्त्रय लिप्सा चोन्माद एवेत्यर्थः ॥ ७९ ॥

स्तनेति ॥ चन्दनेन पङ्क्तिरे पश्यति । "पिच्छादित्वादिलच्" ।
अस्याः स्तनयोः अतटे प्रपाते । 'प्रपातस्त्वतटो भृगुः' इत्यमरः । जातस्य
यावन्ति युवमानसानि तेषां सर्वेषां मम्बन्धिनः सकल्यार्थस्य यावच्छब्दस्य
विशेषणसमासः । स्खलनस्य रेखा गमनमार्गा हारावलीरत्नानां मयूखधारा
रदिमपङ्क्तयः एवाकारा यासा ताः सखः स्फुरन्ति रत्नमयूखधारासु युवमानस-
स्खलनरेखाइत्यमुल्लेख्यते ॥ ८० ॥

क्षीणेनेति ॥ इहास्यां भीमभुवि भूम्यां भयङ्करस्थाने च क्षीणेन कृशेन
दुर्बलेन च मध्ये अवलम्बे प्रबलशत्रुमध्ये च सता वसतापि उदरेण त्रिवल्यधो-
मागेन अत एव वलिभ्यः त्रिवलिभ्यः । बबयोरभेदात् वलिभ्यो यत्नवत्यर्थ
सकाशात् आक्रमणमभिव्याप्तिरभिभवध न प्राप्यते इति यत् तदनाक्रमणं चित्र,
बलिसमीपे दुर्बलस्यानाक्रमण चित्रमित्यर्थः । किम् सर्वेषामङ्गानां करचरणादीनां
स्वाम्यमात्यादीनां च शुद्धौ सत्यामनङ्गस्य अङ्गहीनस्य कामस्य च राज्ये
विजृम्भितं तदिदमन्यधिश्रमित्यर्थः । अत्र वाच्यप्रतीत्यमानयोरभेदाध्यवसाया-
द्विरोधाभासः ॥ ८१ ॥

रोमावलिभ्रुकुसुमैः स्वमौर्वाचापेषुभिर्मध्यललाटमूर्ध्नि ।
 व्यस्तैरपि स्थास्तुभिरेतदीयैर्जैवः स चित्रं रतिजानिर्वारः ॥ ८६*
 अस्याः खलु ग्रन्थिनिबद्धकेशमल्लीकदम्बप्रतिविम्बवेशान् ।
 स्मरप्रशस्तीरजताक्षरेयं पृष्ठस्थली हाटकपट्टिकायाम् ॥ ८७ ॥

रोमावलिर्यस्याः सा प्रस्त्रापस्य वधौ निशर्हो मृत्कूटाविव उच्चौ कुचौ यस्याः
 ना इयं दमयन्ती मत्तस्य मदनद्विपस्य वास्तु वसतिरस्तु स्यात् । औपम्यगर्भ-
 विशेषण रूपकम् ॥ ८५ ॥

रोमावलीति ॥ रतिर्जाया यस्य स रतिजानिः कामः स एव वारः ।
 जायाया निह । मध्ये ललाटे मूर्ध्नि च मध्यललाटमूर्ध्नि । प्राण्यतृत्वान् द्वन्द्वे
 नपुमकता । तस्मिन् व्यस्तैरसहितैः स्थास्तुभिः स्थायिभिः । रत्नाजिस्थश्च मत्तुः ।
 एतदीयै रोमावली च भ्रुवौ च कुसुमानि च तैरेव स्वस्य मौर्वाचापं
 इषवश्च तैः जैतैश्च जैत्रो जयशीलः । प्रज्ञादित्वान् स्वार्थेऽण् प्रत्ययः । चित्रं
 भिन्नदेशस्थैरपि चापादिभिर्विजयत इत्याश्रयमित्यर्थः । अत एव विरूपघटना-
 रूपो विषमालङ्कारः ॥ ८६ ॥

अस्या इति ॥ अस्याः भूम्याः पृष्ठस्थली कायपश्चाद्भागः । 'पृष्ठं तु
 चरमं तनो' इत्यमरः । सैव हाटकपट्टिका हेमफलकं तस्याः ग्रन्थिना ग्रन्थेन
 निबद्धेषु सयतेषु केशेषु यन्मल्लीकदम्बं मल्लीकुसुमनिकुम्भं तत्प्रतिविम्बस्य
 वेशात् प्रवेशादेतोः इयं रजताक्षरा रजतमयवर्णा स्मरप्रशस्तिः स्मरवर्णना खलु
 नैर्मल्यात् पृष्ठफलकप्रतिविम्बितानि घम्मिहमल्लिकाकुसुमानि हेमफलकविन्यस्ता
 राजती मदनप्रशस्तिवर्णावलीव भातीत्युत्प्रेक्षा ॥ ८७ ॥

* अस्मैव श्लोकस्य पाठान्तरम्—

पुष्पाणि धाणाः कुचमण्डनानि भ्रुवौ धनुर्मालमलंकरिण्यु ।
 रोमावली मध्यविभूषणं ज्या तथापि जेता रतिजानिरेतैः ॥

चक्रेण विश्वं यदि मत्स्यकेतुः पितुर्जितं वीक्ष्य सुदर्शनेन ।
जगज्जिगीषत्यमुना नितम्बद्वयेन किं दुर्लभदर्शनेन ॥ ८८ ॥
रोमावलीदण्डनितम्बचक्रे गुणश्च लावण्यजलश्च बाला ।
तारुण्यमूर्तेः कुचकुम्भकर्तुर्बिभर्ति शङ्के सहकारिचक्रम् ॥ ८९ ॥
अङ्गेन केनापि विजेतुमस्या गवेष्यते किञ्चलपत्रपत्रम् ।
नो चेद्विशेषादितरच्छदेभ्यस्तस्यास्तु कम्पस्तु कुतो भयेन ॥ ९० ॥

चक्रेणेति ॥ मत्स्यकेतुः कामः सुदर्शनेन सुदर्शनाद्वयेन दुर्लभदर्शनेन
च पितुः विश्वोः चक्रेण विश्वं जितं वीक्ष्य यदि वीक्ष्य किल अमुना दुर्लभदर्श-
नेन नितम्बद्वयेन कटीफलकद्वयेनेव चक्रेण जगज्जिगीषति जेतुमिच्छति कि-
मित्युत्प्रेक्षा ॥ ८८ ॥

रोमावलीति ॥ बाला दमयन्ती तारुण्यमेव मूर्तिः स्वरूपं यस्य तस्य
यौवनाख्यस्येत्यर्थः । कुचावेव कुम्भौ तयोः कर्तुः निर्मातुः कुम्भकारस्य रोमा-
वत्येव दण्डः स च नितम्ब एव चक्रश्च ते गुणः सौन्दर्यादिः तमेव गुणं सूत्र-
येति श्लिष्टरूपकम् । लावण्यमेव जलञ्च सहकारिचक्रं सहकारिकारणकलापं
बिभर्ति शङ्के । रूपकोत्थापितेयमुत्प्रेक्षेति सङ्हरः ॥ ८९ ॥

अङ्गेनेति ॥ अस्याः सम्बन्धिना केनाप्यवाच्येनाङ्गेन मदनमन्दिरेण-
ेत्यर्थः । 'चलपत्रपत्रमश्वत्थदलं बोधिद्रुमश्वत्थदलः' इत्यमरः । विजेतुं गवेष्यते
अन्विष्यते किमित्युत्प्रेक्षा । 'मार्गस्यान्विष्यति गवेषयन्यन्विष्यति च' इति
मन्त्रमङ्गः । नो चेद्विज्ञान्विष्यते चेत् तत्स्वाश्वत्थपत्रस्य कुतः कस्मादन्यस्मात् भवे-
नेतरच्छदेभ्यः वृक्षान्तरपत्रेभ्यः पद्ममीविभक्तेः । विशेषादतिशयात् कम्पस्तु
अस्तु स्यात् । नान्यत्वम्पकारणं विद्य इत्यर्थः । बलिनान्विष्यमाणो दुर्बलो
कम्पत इति च प्रसिद्धम् । अत्र सामुद्रिकाः । अभ्यन्धदलसङ्काशं गुणं गूढमणि-
स्थितम् । यस्याः गा सुभगाः नारी धन्या पुण्यैरुत्पाप्यते ॥ ९० ॥

भ्रूश्चित्ररेखा च तिलोत्तमास्या नासा च रम्भा च यदूरुसृष्टिः ।
दृष्टा ततः पूरयतीयमेकाऽनेकाप्सरः प्रेक्षणकौतुकानि ॥ ९१ ॥

रम्भापि किं चिह्नयति प्रकाण्डं न चात्मनः स्वनं न चैतदूरु ।
स्वस्यैव येनोपरि सा दधाना पत्राणि जागर्त्यनयोर्भ्रमेण ॥ ९२ ॥

विधाय मूर्धानमधश्चरन्नुच्चैस्तपोभिः स्वमसारभावम् ।
जाह्न्यथ नाभेत् फदली वलीयस्तदा यदि स्यादिदमूरुचारुः ॥

भूरिति ॥ यत् यस्मात् अस्या भैम्या भ्रूश्चित्ररेखा अद्भुतविन्यासा
अप्सराश्च नासा नासिका तिलात् तिलकुसुमात् उत्तमा तिलोत्तमा नामाप्सराश्च
तथा ऊरुसृष्टिः रम्भा कदली अप्सराश्च । 'रम्भा कदम्बप्सरसोः' इति विश्वः ।
ततः तस्मात् इयमेकैव दृष्टा सर्ता अनेकामामप्सरसां प्रेक्षणार्कौतुकानि पूरयति
सादृशान् मानसोल्लासान् जनयतीत्यर्थः । अत्रैकस्यानेकात्मकताविरोधाभावनान्
विरोधाभावालङ्कारः न च श्लेषमूल इति महारः ॥ ९१ ॥

रम्भेति ॥ रम्भा कदम्बपि आत्मनः प्रकाण्डं स्फुट्यं स्वेन स्वात्मना
स्वममित्यर्थः । प्रकृत्यादिभ्य उपपन्नकृत्यानां तुतीया । न चिह्नयति किमेतस्या
ऊरुश्च न चिह्नयति किं मिथो व्यत्यासपरिहाराय द्वयोरन्यतरस्यापि चिह्नं न
ककार किमित्युपप्रेक्षा । कुतः येन कारणेन सा रम्भा अनयोस्त्योर्भ्रमेणो-
न्नयनेत्यर्थः । स्वस्यैव मूर्धादधश्चरत्येव उपरि पत्राणि दत्तानि प्रतिपक्षोपरि-
धेनानि साक्षरपत्राणि च दधाना जागर्ति । अत्र मौन्दर्ये सद्गतिनी रम्भापि
स्वमिन्प्रेष ऊरुभ्राज्या पत्रावतम्बनकरणात् भ्रान्तिमदलङ्कारः । तन्मूला शोको-
प्रेक्षेति तयोरत्रादिभावेन सङ्गः ॥ ९२ ॥

विधापेति ॥ कदली रम्भा तपोभिः तपश्चर्येभि मूर्धानं अधश्च-
रत्येवार्तनं विधाय शिरोऽङ्गुष्पयोरुत्तराधरभाववैपरीत्यं लभ्येत्यर्थः । मं

ऊरुप्रकाण्डद्वितयेन तस्याः करः पराजीयत वारणीयः ।
युक्तं द्विया कुण्डलनच्छलेन गोपायति स्वं मुखपुष्करं सः ॥ ९४ ॥
अस्यां मुनीनामपि मोहमूढे भृगुर्महान् यत्कुचशैलशीली ।
नानारदाद्यादि मुखं श्रितोरुर्व्यासो महाभारतसर्गयोग्यः ॥ ९५ ॥

म्वकीयम् असारमावं नि.सारत्वञ्च मुखेचेत् बलीयो जाग्यमेकान्तदौत्यञ्च नाधेत्
न गच्छेत् । तदानीम् इदमूहचारः अस्या ऊरु इव चाद. शोभना स्याददि
स्यादेवेत्यर्थः । अत्र कदल्याः अध.शिरस्त्वादिधर्मासम्बन्धेऽपि सम्बन्ध-
सम्भावनया सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिभेद इति सर्वस्वकारः ॥ ९३ ॥

ऊर्यिति ॥ तस्याः दमयन्त्याः ऊरुप्रकाण्डयोः ऊरुश्रेष्ठयोः ऊरुस्तम्भयोर्वा
द्वितयेन वारणीयो वारणमम्बन्धी करो हस्तः पराजीयत पराजितः स करः
द्विया स्वं मुखं मुखभूतं पुष्करं अग्रं वक्त्रं पट्टजञ्च मुखं नि.सर्गे वक्त्रप्रारम्भो-
पाययोरपि । 'पुष्करं पट्टजे व्योम्नि यस्य करिकराग्रयो.' इति विश्वः । कुण्डल-
नस्य भुमीकरणस्य च्छलेन गोपायति पिबते युक्तं सापदबोधेऽप्रेक्षा ॥ ९४ ॥

अस्यामिति ॥ अस्या दमयन्त्यां मुनीनामपि मोहं भ्रान्तिमासक्ति-
मिति यावत् । ऊहं तर्कयामि । उप्रेक्षा । कुत. यत् यस्मान् महानधिकं भृगु-
प्रपातो मुनिविशेषश्च, यस्याः कुचावेव शैली शालमति परिचिनातीति तच्छ्रीमो
मुखं नानाप्रकारैः रदैर्दन्तेरादादयतीति तत्तथोक्तम् । अन्यत्र नारदमुनिम्
आदादयतीति नारदाद्यादि, तन् न भवतीति अनारदाद्यादि, नत् नेति नानारदा-
द्यादि, नारदाद्यादि इत्यर्थः । महामा महाप्रभ. रतसर्गयोग्यः मुरम्भम्पादनार्हः ।
अन्यत्र महाभारतस्य इतिहासस्य गर्भे निर्माणे योग्य. क्षमो व्यासो विश्वर-
द्वैपादनश्च श्रिता ऊरु सञ्चिनी येन स. श्रितोः । 'मक्षिष ऋषे पुमानूरः'
इत्यमरः । अत्र शेषमूलया मुनिमोहोप्रेक्षया मुनयोऽप्यस्यां मुहन्नि किमुतान्ये
इति वस्तु म्प्यज्यते ॥ ९५ ॥

क्रमोद्गता पीवरताधिजङ्घं वृक्षाधिरूढिं विदुषीं किमस्याः ।
 अपि भ्रमीभङ्गिभिरावृताङ्गं वासो लतावेष्टितकप्रवीणम् ॥ ९६ ॥
 अरुन्धतीकामपुरन्ध्रिलक्ष्मी जम्भद्विपहारनवाम्बिकानाम् ।
 चतुर्दशीयं तदिहोचितैव गुल्फद्वयाप्ता यददृश्यसिद्धिः ॥ ९७ ॥

क्रमेति ॥ अस्याः भैम्याः अधिजङ्घं जङ्घयोः विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः ।
 क्रमेणानुपूर्व्यात् उद्गता उदिता पीवरता पीनत्वं वृक्षाधिरूढमाश्लेषविशेषं विदुषीं
 किं ज्ञात्वी किम्? “न लोक” इत्यादिना वृष्ट्याप्रतिषेधः । किञ्च भ्रमीभङ्गिभि-
 र्वेष्टनविशेषैः आवृताङ्ग आच्छादितगात्रं वासो वस्त्रमपि लतावेष्टितके आलिङ्गन-
 विशेषे प्रवीणं किम्? उभयप्राप्यन्यया कथम् इदमश्लिष्येदिति भावः ।
 अनबोलक्ष्णमुक्तं रतिरहस्ये—“रमणचरणमेकेनाद्घ्रिणाकम्प्य भिन्नं श्रुतितमपर-
 पादेनाभ्रयन्ती तदरुम् । निजमघभुजमेकं पृष्ठतोऽस्यार्पयन्ती पुनरपरभुजेन
 प्राखयन्ती तदन्नम् ॥ तदमिव कमितारं चुम्बनार्थाधिरूढा यदभिलषितरागात्
 तच्च वृक्षादिरूढम् । प्रियमनुकृतवल्लीविभ्रमा वेष्टयन्ती दुममिव सरलाङ्गी-
 मन्दसोत्का तदीयम् ॥ वदनमुचितखेदाकम्पमाचुम्बनार्थं नमयति विनदन्ती
 लतावेष्टितं म्यान् ।” इति ॥ ९६ ॥

अरुन्धतीति ॥ इयं दमयन्ती अरुन्धती वसिष्ठपत्नी च कामपुरन्ध्री
 रतिश्च लक्ष्मी पद्मा च जम्भद्विपहाराः शची च नवाम्बिका प्राप्तीप्रवृत्तयो नव-
 मातरश्च यासामदृश्यत्वसिद्धिरस्तीति प्राप्तिरिति भावः । तासां प्रयोदशानां
 चतुर्दशी इयमपि तदन्तःपातिर्नान्युत्प्रेक्षा । तत् तस्मात् तदन्तःपातित्वात्
 इहाम्ना दमयन्त्यां गुल्फी पादग्रन्थी । ‘तद्वन्धिपुटिके गुल्फी’ इत्यमरः ।
 तयोर्द्वयेनाप्ता प्राप्ता या च सा अदृश्यसिद्धिश्च यददृश्यसिद्धिः येयं गुल्फयो-
 रदृश्यत्वसिद्धिरित्यर्थः । सतीति शेषः । यत्तदोर्नित्यसम्बन्धात्सा अचितैव तत्
 गुम्बन्धिनोऽपि तद्वत् सिद्धिर्युक्तैवेत्यर्थः । गूढगुल्फत्वं स्वीकृत्य तदस्यामन्तीति
 भावः ॥ ९७ ॥

यानेन तन्व्या जितदन्तिनाथौ पदाब्जराजौ परिशुद्धपाष्णी ।
 जाने न शुश्रूषयितुं स्वमिच्छन्तेन मूर्ध्ना कतरस्य राज्ञः ॥ १०१ ॥
 कर्णाक्षिदन्तच्छदबाहुपाणिपदादिनः स्वाखिलतुल्यजेतुः ।
 उद्वेगभागद्वयताभिमानादिहैव वेधा व्यधित द्वितीयम् ॥ १०२ ॥
 तुषारनिःशेषितमञ्जसर्गं विधातुकामस्य पुनर्विधातुः ।
 पञ्चस्विहास्याङ्घ्रिकरेष्वभिख्या भिक्षाऽधुना माधुकरी सदृक्षा ॥

यानेनेति ॥ यानेन गत्या दण्डयात्रया च जितो दन्तिनाथो गजभ्रेष्ठो
 गजपतिश्च याभ्यां तौ परिशुद्धः निर्दोषो वशीकृतश्च पाष्णिः पश्चाद्भागः पाष्णि-
 ग्राहश्च ययोस्तौ तन्व्याः पदाब्जे एव राजानौ पदाब्जराजौ कतरस्य राज्ञः पर्युः
 परिपन्थिनश्च नतेन मानशान्तये रौद्रशान्तये च नम्रेण मूर्ध्ना स्वमात्मानं सेव्यं
 शुश्रूषयितुं सेवयितुं इच्छन् अभिलाषुको न जाने । अत्र पदाब्जराजाविति
 रूपकस्य श्लेषेणाज्ञात्रिभावेन सङ्गरः ॥ १०१ ॥

कर्णेति ॥ स्वस्या यान्यखिलानि तुन्यानि शङ्कुली कमलाद्युपमानवस्तुनि
 तेषां जेतुं भाषितपुंस्करवान् पुंवद्भावः । कर्णधाक्षि च दन्तच्छदश्च बाहुश्च
 पाणिश्च पदश्च कर्णाक्षिदन्तच्छदबाहुपाणिपदम् । प्राण्यत्रत्वादिकवद्भावः । तदादि-
 र्यस्य तत् आदिशब्दान् कुचादिसङ्ग्रहः । तदादिनेऽवयवजातरश्च अद्वयताभि-
 मानात् अद्वितीयत्वगर्वात् उद्वेगभाक् रंषभाक् वेधा इहाभ्यामेव भैम्यां द्वितीयं
 कर्णादिकं व्यधित विहितवान् । तदवयवानामप्रतिमतया परस्परमेवौपम्य-
 मासात् । यथा कर्णैस्तेतरकर्णेन करस्येतरकरेणेत्यर्थः ॥ १०२ ॥

तुषारेति ॥ तुषारेण निःशेषित नाशितमञ्जसर्गं पद्मगुटिं पुनर्विधातु-
 कामस्य सप्तकामस्य विधातुरधुना इहास्यां भैम्या पद्मसु आस्यं चाङ्घ्रौ च करं
 च तेषु अधिकरणतावत्त्वे चेत्येकवद्भावप्रतिषेधः । इहाधिकरणं समानाधारत्वा-
 द्द्वर्तिपदार्थः । तस्यैतावत्त्वं पद्मत्वं अभिख्याभिक्षा शोभा याच्या । 'अभिष्ट्या
 नाम शोभयो.' इत्यमरः । माधुकरी नाम पद्मभिक्षा तया सदृक्षा सदृशी "दशो-
 वगश्च वक्ष्ये." इति वगप्रत्ययः । वर्तत इति शेषः । एतदाद्यादिपदशब्दे दाव-
 द्भाव्यं तावत् पद्मेषु नाम्नीत्यर्थः ॥ १०३ ॥

एष्यन्ति यावद्गणनादिगन्तान् नृपाः स्मरार्ताः शरणे प्रवेष्टुम् ।
 इमे पदाब्जे विधिनापि सृष्टास्तावत् एवाहुल्योऽत्र रेखाः ॥
 प्रियासखीभूतवतो मुदेदं व्यधाद्विधिः साधुदशत्वमिन्दोः ।
 एतत्पदच्छद्यसरागपद्म सौभाग्यभाग्यं कथमन्यथा स्यात् ॥ १०५ ॥
 यशः पदाङ्गुष्ठनखौ मुखश्च विभर्ति पूर्णेन्दु चतुष्टयं या ।
 कला चतुःपष्टिरुपेतु वासं तस्यां कथं सुभ्रुवि नाम नास्याम् ॥
 सृष्टातिविश्वं विधिर्नैव तावत्तस्यापि नीतोपरि यौवनेन ।
 वैदग्ध्यमध्याप्य मनोभुवेयमयापिता वाक्पथपारमेव ॥ १०७ ॥

एष्यन्तीति ॥ स्मरार्ता नृपा इमे पदाब्जे शरणे प्रवेष्टुं यावन्ती गणन-
 यस्य तस्मात् यावद्गणनात् यावत्सङ्ख्याकात् दिगन्तात् यावत् सङ्ख्याकेभ्यः
 दिगन्तेभ्य इत्यर्थः । जातवेकवचनम्, एष्यन्ति अत्रानयोः पदाब्जयोः तावत्
 एव तत्सङ्ख्या एवाहुल्य एव रेखाः सृष्टाः स्वयवरार्थमागामिनां राक्षामपादान-
 दिक्महपासूचकरेखा इव दशाहुल्यः सृष्टा इत्युत्प्रेक्षा ॥ १०४ ॥

प्रियेति ॥ विधिर्विधाता प्रियायाः भैम्याः सखीभूतवतः सुहृद्भूतस्य
 अभूततद्भावे श्विः भवतेः कवतुप्रत्ययश्च । इन्दोरिदं साधुदशत्वं समीचीना-
 वस्थात्वं मन्दक् दशानां परिपाकं मुदा मन्तोपेण व्यधात् विहितवानित्यर्थः ।
 अन्यथाऽस्मिन्दोः एतस्याः पदस्य छद्यच्छलं यस्य तस्य सरागपद्मस्य सौभाग्यं
 सौन्दर्यं भाग्यं कथं, एतच्चरणशोणसरोजसादृश्यं कथमित्यर्थः ॥ १०५ ॥

यश इति ॥ या सुभ्रूयंश कर्ति पदाङ्गुष्ठयोर्नखौ मुखश्चेति पूर्णेन्दु-
 चतुष्टयं विभर्ति । तस्यामस्यां सुभ्रुवि सुन्दर्या कलानां षोडशभागानां विद्यानां
 च चतुदशरा पष्टिः चतुःषष्टिः वासं निवासं कथं नाम नोपेतु उर्मिलेखेत्यर्थः ।
 चन्द्रचतुष्टये प्रतिचन्द्रं षोडशकलत्वाच्चतुःपष्टिकलामप्यतिरिक्त्यर्थः । द्वयीनामपि
 कलानां अभेदाध्यवसायेन अयं निर्देशः ॥ १०६ ॥

सृष्टेति ॥ इयं तावत् विधिर्नैव अतिविश्वं विश्वमतिक्रान्ता विश्वाति-
 शायिनीत्यर्थः । अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीययेति समासः । सृष्टा निर्मिता

इति स चिकुरादारभ्यैतां नखावधि वर्णयन्
 हरिणरमणीनेत्रां चित्राम्बुधौ तरदन्तरः ।
 हृदयभरणोद्वेलानन्दः सस्वीवृतभीमजा
 नयनविषयीभावे भावं दधार धराधिपः ॥ १०८ ॥
 भीर्हर्ष कविराजराजिमकुटालङ्कारहीरस्सुवं
 श्रीहीरस्सुपुत्रे जितेन्द्रियचर्यं मामल्लदेवी च यम् ।
 गौडोर्वीशकुलप्रशस्तिभणितिभ्रातर्ययं तन्महा-
 काव्ये चारुणि नैषधीयचरिते नगोऽगमत्सप्तमः ॥

अथ यौवनेन तस्य विधिकृतातिशयस्याप्युपरिनीता नतोऽप्यातिशयं प्राप्तिरेत्यर्थः ।
 अथ मनोमुखा नैदग्ध्यं प्रागल्भ्यं अध्याप्य वाक्पथस्य वाक्पार्श्वस्य पारम्परतीर-
 भवाद्भ्रतसंगोचरसमवेवापापिता । अथ क्रमेणैवप्रयानेकधर्मसम्बन्धकथनात्
 एकस्मिन्प्रयानेकमित्युक्तलक्षणपर्यायभेदः ॥ १०७ ॥

इतीति ॥ इतीति स धराधिपो नलो हरिणरमणीनेत्रानेता भीमा
 चिकुरात् केशापाशादारभ्य नखावधि पदाहुष्ठनयान्नं वर्णयन्चित्राम्बुधौ आश्रय-
 सागरे तरदन्तरः प्रवमानान्तरङ्गलाया हृदये भरणान् पूरणात् उद्वेलो निःसृतः
 आनन्दो यस्य स गन् सराहताया भीमजाया भग्ना नयनविषयीभावे हर्गो-
 चरत्वे भावमभिप्रायं दधार तस्याः प्रशस्तीभक्तिरुर्मन्त्रदित्यर्थः ॥ १०८ ॥

भीर्हर्षमित्यादि ॥ गौडोर्वीशकुलप्रशस्तिभणितिर्नामाद्य कृतः प्रबन्धः
 तद्वातरि तत्प्रमानमनुक इत्यर्थः ॥ १०९ ॥

इति पदवाक्यप्रमाणपारावारपारागधीमहाकटोपाध्यायकोतचन-
 महिनायमूरिविरचिते नैषधप्याख्याने जैशतुसमाख्याने
 सप्तमः सर्गः समाप्तः ।

अष्टमः सर्गः ।

अथान्दुतेनास्तनिमेषमुद्रमुन्निद्रोमाणममुं युवानम् ।

दशा पपुस्ताः सुदशः समस्ताः सुता च भीमस्य महीमघोनः ॥

कियच्चिरं दैवतभाषितानि निहोतुमेनं प्रभवन्तु नाम ।

पलालजालैः पिहितः स्वयं हि प्रकाशमासादयतीक्षुडिम्भः ॥ २ ॥

अथेति ॥ अथ नलप्रादुर्भावनन्तरम् अद्भुतेन दमयन्ती साक्षात्कार-
जन्यविस्मयवशेन अस्ता निमेषमुद्रा निर्मालनवन्धो यस्य त निर्निमेषमित्यर्थः ।
उन्निद्रोमाण हृष्टोमाणमिति च विस्मयानुभाषोक्तिः । युवानममुं नलमन्यप्रा-
द्भुतेन नलरूपसाक्षात्कारविस्मयेन अस्तनिमेषमुद्रा. उन्निद्रोमाणो युवतय इति
परिणामः कार्यः । ता अमी सभासदाः समस्ताः सुदशः क्रियः दशा पपु-
रतितृणया ददृशुरित्यर्थः । तथा महीमघोनो भूदेवेन्द्रस्य भीमस्य सुता भीमा
च पूर्वोक्तविस्मयानुभववती युवतिश्चेति भावः । ॥ दशा पपावित्यर्थः । भैम्याः
पृथगुपादान दर्शनस्यानुरागपूर्वकबलक्षणविशेषयोक्तव्यः ॥ १ ॥

नन्वयमिन्द्रादिवाक्यातिक्रमेण कथमायां प्रादुरासीदित्यत्रोत्तरमाह—
कियदिनि ॥ दैवतभाषितानि आदस्य एवं दूत्यमाचरस्वेवं रूपाणीन्द्रवाक्यानि
कियच्चिरं कियन्तं बहुकालमित्यर्थः । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया अव्ययविशेषण-
त्वात् किमिति नपुंसकलिङ्गनिर्देशः । 'कियाव्ययानां भेदकान्येकत्वेऽपि' इति
नपुंसकलिङ्गशेषेष्वात्मरः । एनं नलं निहोतुमाच्छादयितुं प्रभवन्तु शक्नुवन्तु
नाम न शक्नुवन्तु सत्त्वित्यर्थः । सम्भावनायां लोट् । तथाहि पलालजालैः
ग्रीह्यादितृणपूगैः पिहितः संरक्षणार्थमाच्छादितः इक्षुडिम्भः इक्षुप्ररोहः स्वयं
स्वत एव प्रकाशं प्रादुर्भावमासादयति इक्ष्वद्रस्तेव कामिनोऽप्यतिप्रौढरागस्य
दुर्वारो विकार इति भावः । अत्र नलेक्षुडिम्भयोर्विम्बप्रतिबिम्बभावेन समान-
भर्मनिर्देशादृष्टान्तालङ्कारः ॥ २ ॥

अपाङ्गमप्याप दृशोर्न रश्मिर्नलस्य भैमीमभिलष्य यावत् ।

स्मराशुगः सुध्रुवि तावदस्यां प्रत्यङ्गमापुङ्गुशिखं ममज्ज ॥ ३ ॥

यदक्रमं विक्रमशक्तिसान्यादुपाचरद्वावपि पञ्चबाणः ।

चक्रे न वैमत्यममुष्य कस्मात् बाणैरनर्द्धार्द्धविभागभागिभिः ॥ ४ ॥

तस्मिन्नलोऽसाविति साऽन्वरज्यत् क्षणं क्षणं केह स इत्युदास्त ।

पुरः स्म तस्यां वलतेऽस्य चित्तं दूत्यादनेनाथ पुनर्न्यवर्ति ॥ ५ ॥

अपाङ्गमिति ॥ अस्य नलस्य दृशो रश्मिः भैमीमभिलष्य कामयित्वा यावदपाङ्गन्तस्या अपाङ्गदेशमपि नाप भैमी तु नापेति किमु वक्तव्यं तावदेष स्मराशुगोऽस्यां सुध्रुवि भैम्यां प्रत्यङ्गम् आपुङ्गुशिखं समूलाग्रमित्यर्थः । अभि-विधावभ्ययीभावः । ममज्जेल्यन्योन्यरागोक्तिः । अत्र दृष्टिपातस्मरपातयोः करणयोः पौर्वापर्यमङ्गोक्तिरित्यतिशयोक्तिभेदः ॥ ३ ॥

पुनरप्यन्योऽन्यानुरागमेवाह—यदिति ॥ पञ्चबाणो विपमेषुः द्वावपि भैमीनलौ अक्रममविद्यमानक्रमं युगपदित्यर्थः । विक्रमेण वा शक्तिस्तस्याः साम्यात् साम्यमालम्ब्य त्यज्जो पञ्चमी । उप चरत् उपचचार विपमैः बाणै-र्युगपत् उभावप्यवैषम्येण प्रहृतवानिति अमुष्य समौपचरणस्य अर्धाधशो विभागभाजो न भवन्तीति तथोक्तः विपमसङ्ग्रहं अशक्यसमविभागैरित्यर्थः । बाणैः शरैः कर्तृभिः पञ्चभिरिति भावः । वैमत्यमसम्मतिः कस्मात् कथं न चक्रे कृतं महक्तिमिति भावः । अत्र विपमैर्युगपदुभयत्र समरप्रहारविरोधस्य स्मरमहिम्ना समाधानाद्विरोधाभासोऽलङ्कारः ॥ ४ ॥

तस्मिन्निति ॥ सा भैमी तस्मिन् पुंसि अशौ नल इति हृद्यादिमुत्प-धुतरूपसंवादादल इति मत्वा क्षणं क्षणमल्पकालमत्यन्तसद्योगे द्वितीया । अन्वरज्यददुरक्षाभवत् एतेन हर्षः सूचितः । पुरे स नलः केहेत्यसम्भावित-मिति मत्वेत्यर्थः । इति नैषोक्त्यादवादप्रयोगः । क्षणमुदास्त उदासीना स्थिता । आसेः कर्तरि लट् टट् । एतेन विषादः सूचितः, तथा चाद्या भावधन्धिरासी-

कयाचिदालोक्य नलं ललजे कयापि तद्भासि हृदा ममजे ।
 तं कापि मेने स्मरमेव कन्या भेजे मनोभूवशभूयमन्या ॥ ६ ॥
 कस्त्वं कुतो वेति न जातु शेकुस्तं प्रष्टुमप्यप्रतिभातिभारात् ।
 उत्तस्थुरभ्युत्थितिवाञ्छयेवं निजासनान्नैकरसाः कृशाङ्गयः ॥ ७ ॥
 स्वाच्छन्द्यमानन्दपरम्पराणां भैमी तमालोक्य किमप्यवाप ।
 महारयं निर्झरिणीव वारामासाद्य धाराधरकेलिकालम् ॥ ८ ॥

द्वितीयः । अथ नलस्य तस्यां भावसन्धिमाह । अस्य नलस्य चेतः पुरः प्रथमं
 तस्या दमयन्त्या बलते स्म चचालेति हर्षोक्तिः । पुनः दूष्यादनेन कर्त्रा नलेन
 न्यवर्ति नीचकृत्ये स्थितस्तत्र इदमनुचितमिति बलात्कारेण निवर्तितमिति
 विपादोक्तिः । रागस्तु समग्ररूढ एवान्वारति भावः ॥ ५ ॥

अथ तत्सखीनामपि तदा श्रद्धारभावा बभूवुरित्याह—कयेति ॥
 कयाचिकन्यया नलमालोक्य ललजे ललितं भावे लिट् । कयापि तद्भासि
 तद्भाष्ये हृदा ममजे हृदि तन्मयत्वं भावितमित्यर्थः । एतेन तत्प्राप्तिसङ्कल्पो
 गम्यते भावे लिट् । कापि कन्या त नल स्मरमेव मेने इति विस्मयोक्तिः ।
 अन्या कन्या मनोभूवो वशश्रूयं वशस्त्वंभूवो भाव इति क्यप् । भेजे एतेन
 अर्त्सुक्य गम्यते ॥ ६ ॥

कस्त्वमिति ॥ कृशाङ्गयः स्त्रियः एकरसा आनन्दरसपरवशाः सख्य
 इत्यर्थः । अत एवाप्रतिमाया अप्रतिपत्तेरतिभारादतिमहत्त्वादिति कर्तव्यता
 मोहातिरेकादित्यर्थः । तं नलं कस्त्व कुतो वा आगत इति प्रष्टुमपि जातु
 कदापि न शेकुः । किञ्च अभ्युत्थिति वाञ्छया प्रत्युत्थानेच्छयेवोत्तस्थुः निजा-
 सनात्तु नीतस्थुः, तस्य तेजो विशेषाद्दृष्टान्मनसैवोत्तस्थुः । न तु वपुषा रस-
 पारवदयादिति भावः ॥ ७ ॥

स्वाच्छन्द्यमिति ॥ भैमी तं नलमालोक्य किमप्यनिर्वाच्यमानन्द-
 परम्पराणां स्वाच्छन्द्यमुच्छृङ्खलत्वम् । 'स्वच्छन्दो निरवग्रहः' इत्यमरः ।
 निर्झरिणी गिरिनदी धाराधरकेलिकालं मेघविहारकालं वर्षाकालमासाद्य वारं
 वारिणाम् । 'आपः क्षीभून्नि वारारि' इत्यमरः । महारयमिवाप ॥ ८ ॥

तत्रैव मग्ना यदपश्यदग्ने नास्या दृगस्याङ्गमयास्यदन्यत् ।
 नादास्यदस्यै यदि बुद्धिधारां विच्छिद्य विच्छिद्य चिरान्निमेषः ॥
 दृशापि सालिङ्गितमङ्गमस्य जग्राह नाप्रावगताङ्गद्वयैः ।
 अङ्गान्तरेऽनन्तरभीक्षिते तु निवृत्य सस्मार न पूर्वदृष्टम् ॥ १० ॥
 हित्वैकमस्यापपन्नं विशन्ती तदृष्टिरङ्गान्तरभुक्त्सीमाम् ।
 चिरं चकारोभयलाभलोभात् स्वभावलोला गतमागतश्च ॥ ११ ॥

तत्रेति ॥ अस्या भैम्या दृक् दृष्टिरस्य नलस्य यत् अङ्गमग्ने प्रथममपश्यत्
 तत्रैव मग्ना सती अन्यदस्याङ्गं नायास्यन् नागमिष्यत्, यदि निमेषः पक्ष्मपातः
 चिराद्विच्छिद्य विच्छिद्य विरमप्य विरमप्य बुद्धिधारां शनदरम्पराम् अस्य दृशो
 नादास्यत् न दद्यात् क्रियातिपत्ती लुट् । निमेषकृतबुद्धिविच्छेदादङ्गान्तरप्राप्तिः
 न तु तृणयेति भावः ॥ ९ ॥

दृशेति ॥ सा भैमी दृशा सालिङ्गितं प्राप्तमस्य नलस्याङ्गमङ्गान्तरं
 अप्रावगताङ्गद्वयैः पूर्वगृहीताङ्गजनितानन्दैः तत्पारवश्येनेत्यर्थः । न जग्राह
 नाज्ञासीत् । अथ कथमिदमन्तरं अङ्गान्तरे ईक्षिते गृहीते तु निवृत्य पूर्वदृष्टमङ्ग
 न सस्मार तस्य तस्य लोकोत्तरत्वादिति भावः ॥ १० ॥

हित्वेति ॥ स्वभावलोला अभिमतविषयलाभे किमु वक्तव्यमिति
 भावः । तदृष्टिर्भैमीदृष्टिरस्य नलस्य एकमपपन्नमवयवम् । अपपन्नोऽङ्गमित्य-
 नान्तो निपातः । हित्वा अङ्गान्तरभुक्त्सीमां अवयवान्तरदेशं विशन्ती
 चिरमुमयो लाभे लोभाद्दर्शनात् । "उभावुदातो नित्यम्" इत्यत्र पृथक्पृथक्-
 करणादेशं नित्यमवयवादेशो धिक् पुनर्नित्यग्रहणमुभयवचनस्य वृत्तावप्यवयवमिति
 दृश्यते । गतमागतश्च चकार उभयोरपि तथा रमणीयत्वादिति भावः ॥ ११ ॥

तत्कालमानन्दमयी भवन्ती भवत्तरानिर्वचनीयमोहा ।

सा मुक्तसंसारिदशारसाभ्यां द्विस्वादमुद्धासममुक्क मृष्टम् ॥ १५ ॥

दूते नलश्रीभृति भाविभावा कलङ्किनीयं जनितेति नूनम् ।

न स व्यधात्रैषधकायमायं विधिः स्वयं दूतमिमां प्रतीन्द्रम् ॥ १६ ॥

पुण्ये मनः कस्य मुनेरपि स्यात् प्रमाणमास्ते यदयेऽपि धावत् ।

तच्चिन्ति चित्तं परमेश्वरस्तु भक्तस्य हृष्यत्करुणो रुणद्धि ॥ १७ ॥

तत्कालमिति ॥ तस्मिन् काले तत्कालं अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । आनन्दमयी भवन्ती आनन्दात्मिका सती टित्वादुभयत्र हाप् । तथा च भवत्तरोऽतिशयेन भवन् अनिर्वचनीयो निर्वक्तुमशक्यो मोहः अप्रतिपत्तिर्यस्याः सा आनन्दमप्रेत्यर्थः । सा भैमी विमुक्तसंसारिणोर्दशे अवस्थे तयोर्गौ रमी स्वादौ ताभ्यां द्वौ स्वादौ यस्य तादृस्वादस्तादृक् स्वादमित्यर्थः । मृष्टं शुद्धमुद्भासं उल्लासतामभुङ्क्ते मुक्तवती । “भुजोऽनवन” इति लुङ् तद् । आनन्दपारवत्या-
न्नेव किञ्चिद्वेदेत्यर्थः ॥ १५ ॥

अथ भैमी दूतसम्भाषणं विवभुर्नैलकवदप्राणायाः तस्यास्पदमर्नाचिलं द्वाभ्यां परिहरति—दूत इत्यादि ॥ नलस्य श्रियमिव श्रियं विभर्ताति नलश्रीभृत् तत्सदृश इत्यर्थः । निदर्शनालङ्कारः । तस्मिन् दूते भाविभावा भविष्यदनुरागा इयं भैमी कलङ्किनी भगवता जनिता भविष्यतीति मत्वा जनिधावोल्लङ् । विधिर्विधाता इमां भैमी प्रति नैषधस्य काय एव माया कपटं यस्य तं नलरूप-
धारिणं स्वयं साक्षादिन्द्रमेव दूतं न संव्यधात् न कल्पितवान् उक्तदोषपरिहारार्थ-
वेन्द्रस्य तादृशीं बुद्धिं नाजीवनदित्यर्थः । नूनमिति वितर्के । वस्तुविचारत्वा-
भायमुत्प्रेक्षालङ्कारः । दूतमावतिरोहितस्यापि तस्य वस्तुनो नलत्वाप्रायं कलङ्क इति भावः ॥ १६ ॥

नन्विन्द्रेऽपि समागते तदनभिप्रायेणोक्तदोषावकाशः कुत इत्याशङ्क्य चित्तवृत्तीनां क्षणिकत्वात् तथा ध्रुवेयमित्याह—पुण्य इति ॥ मुनेर्यतेरपि

शालीकट्टे मदनोन्मदिष्णुर्यथाप शालीनतया न मौनः ।
 तथैव तथ्येऽपि नले न लेभे मुग्धेषु कः सत्यमृषाविवेकः ॥ १८ ॥
 व्यर्थोभयद्भावविधानयन्ना स्वरेण साय श्रयगद्गदेन ।
 सखीजने साध्यससन्नवाचि स्वयं समूचे नमदाननेन्दुः ॥ १९ ॥
 नत्वा शिरोरत्नरुचापि पाद्यं सम्पाद्यमाचारविदांतिथिभ्यः ।
 प्रियाक्षरालीरसधारयापि वैधी विधेया मधुपर्कतृप्तिः ॥ २० ॥

किमुतान्यस्येति भावः । कस्य मनः पुण्ये स्यात् पुण्य एव प्रमाणं न कस्यापी-
 त्यर्थः । कुतः यद्यस्मादपे पापेऽपि धावदुच्छृङ्खलं प्रवर्तमान तन्मन एव प्रमाणं
 निश्चायकमास्ते । किंतु हृष्यत्करण उद्यत्कृपः परमेश्वर एव तथिन्ति पापचिन्तकं
 भक्तस्य चित्तं दणदि निवारयति । तस्मात् विधिविलसितमेवैतदिन्द्रवेष्टितमिति
 भावः ॥ १७ ॥

सम्प्रति धार्ष्ट्यदोषं परिहरति—स्तेति ॥ मदनोन्मदिष्णुः उन्मदशीला
 "अलङ्घनि" इत्यादिना इष्णुच् । सा भैमी यथा अलीकट्टे मिथ्यादृष्टे शालीन-
 तया अपृष्टतया । "शालीनकौलीने अपृष्टकार्यकारिणी" इति निपातः । मौनं नाप
 तथैव तथ्येऽपि नले न लेभे । एतत्सत्येऽनुचितमित्याशङ्क्य अर्थान्तरन्यासेन
 परिहरति । मुग्धेषु मदनोन्मादेषु सत्यमृषा सव्यासत्ययोर्विवेको विवेचना
 नाम्नीत्यर्थः । अत एव न धार्ष्ट्यदोषोऽपीति भावः ॥ १८ ॥

व्यर्थोभयदिति ॥ अथ द्विस्वादभागानन्तरं व्यर्थोभयन् भावविधाने
 आकारगोपने दशो यस्याः सा गोप्नुमशक्येत्यर्थः । सा भैमी सखीजने साप्यगेन
 सन्नवाचि कुष्ठितमुखे कुष्ठिते सति अन्यथा सखीमुखेनैव प्रयादिति भावः ।
 नमदाननेन्दुलम्भा नम्रमुखी सती श्रयगद्गदेन स्तुतित्तेन स्वरेण तं नलं सायमूचे
 कर्तारि लिट् मुबो बचिः ॥ १९ ॥

अपास्यानिभ्यं विधीपुंलिभिन्तर्कृतव्यतामाह—नन्वेत्यादि ॥ आचार-
 विदा गृहस्थेन अतिथिभ्यो नत्वा पदयोर्निपत्य शिरोरत्नस्य रत्ना कान्त्यानि पाद्यं

स्वात्मापि शीलेन तृणं विधेयं देया विहायासनभूर्निजापि ।

आनन्दवाष्पैरपि कल्प्यमम्भः पृच्छा विधेया मधुभिर्वचोभिः ॥

पदोपहारेऽनुपनम्रतापि सम्भाव्यतेऽपां त्वरयापराधः ।

तत्कर्तुमर्हाञ्जलिसञ्जनेन स्वसंभृतिप्राञ्जलतापि तावत् ॥ २२ ॥

पुरा परित्यज्य मयात्यसर्जि स्वमासनं सत्किमिति क्षणम् ।

अनर्हमप्येतदलङ्घ्येत प्रयातुमीहा यदि चान्यतोऽपि ॥ २३ ॥

पादार्यजलं “पादाभ्यां च” इति यत्प्रत्ययः । सम्पाद्यं किञ्च प्रियाक्षरात्या प्रियवाक्यकदम्बकेन या रसधारा आनन्दलहरी तयापि वीधा विधिप्राप्तमधुपर्कणं या तृप्तिः सा विधेया सम्पाद्या मुह्यानुकल्पोऽप्यनुष्ठेय इति भावः ॥ २० ॥

स्वात्मापीपि ॥ किञ्च शीलेनाचारप्रमाणेन स्वात्मा स्वदेहोऽपि । ‘आत्मा जीवधृती देहः’ इति वैजयन्ती । तृणं विधेयं तृणवदर्पणायम्, निजापि आसनभूषणवेशनस्थानं विहाय स्वयं तत् उरयाम देया, आनन्दवाष्पैरप्यम्भः पादोदकं कल्पं, मधुभिर्मधुप्रायै, वचोभिः पृच्छा कुशलप्रश्नः । ‘प्रश्नोऽनुयोगः पृच्छा च’ इत्यमरः । भिदादिन्वादद् प्रत्ययः । विधेया कर्तव्या तृणानि भूमि-रुदक वाष्प चतुर्थी च सूत्रता । अप्रणोदोऽतिथिः सायमपि वारभूतणोदकः इति स्मरणम् । तृणायसम्भवे तत्स्थाने स्वशरीरादिकमपि देयम् । अशक्तस्या-नुकल्पेनापि शास्त्रार्थसिद्धिरिति भावः ॥ २१ ॥

पदेति ॥ पदोपहारो पादोपचारप्रस्तावे त्वरया वेगेन आपामुदकाना अनुपनम्रता असमिहितत्वमपराधः अपचारः सम्भाव्यते अपराधत्वेन गृह्यत इत्यर्थः । तत् तस्मात् अञ्जलिसञ्जनेनाञ्जलिबन्धेन तत्पूर्वकृत्यमित्यर्थः । स्वस्यात्मनः संमृत्वा सम्मरणेन सन्निधानेन प्राप्तलता आजिर्बं विधेयामिति यावत् सापि तावत्कर्तुमर्हा अतिथ्यक्तियागामर्थे विनयाचरणेनापि तच्चित्तोपाजनं कर्तव्यम् । अन्यथा प्रत्यवायादिति भावः ॥ २२ ॥

पुरेति ॥ मया स्वमात्मादम् आसनं पुरा पूर्वं त्वद्दर्शनक्षण एव परित्यज्य तत् उपादेत्यर्थः । अत्यसर्जि अदायि तदेतदासनमनर्हमत्यस्ताप्यमपि यदि वा

निवेद्यतां हन्त समापयन्तौ शिरीषकोपम्रदिमाभिमानम् ।

पदौ कियदूरमिमौ प्रयासे निधित्सते तुच्छदयं मनस्ते ॥ २४ ॥

अनायि देशः कतमस्वयाद्य वसन्तमुक्तस्य दशां वनस्य ।

त्वदाप्तसङ्केततया कृतार्थो श्रव्यापि नामनेन जनेन संज्ञा ॥ २५ ॥

तीर्णः किमर्णोनिधिरेव नैष सुरक्षितेऽभूदिह यत्प्रवेशः ।

फलं किमेतस्य तु माहमस्य न तावदद्यापि विनिश्चिनोमि ॥ २६ ॥

अन्यतः कुत प्रयातुमीहा वा तथापि किमिति क्षणं गच्छेत् भक्तजनानु-
कम्पया क्षणमात्रमग्रेष्वेष्टव्यमिति भावः ॥ २३ ॥

निवेद्यतामिति ॥ शिरीषकोपस्य म्रदिमाभिमानं मार्दवगर्भं समा-
पयन्तौ निवर्तयन्तौ इमौ पदौ । 'पद्विप्रधरणोऽश्वियाम्' इत्यमरः । तुच्छदय
निष्ठुपं ते मनः (कर्तुं) कियदूरं कियधिरमित्यर्थः । प्रयासे निधित्सते निपातु-
मिच्छति । दधातेः सम्प्रन्ताल्लटि तद् । "गनिमीमा" इत्यादिना इमादेशः ।
अत्र "लोपोऽभ्यासस्य" इति अभ्यासलोपः । निवेद्यतां ज्ञाभ्यतां वाक्यार्थः
(कर्म) । हन्तस्तु कम्पायाम् ॥ २४ ॥

अनार्याति ॥ अथ स्वया कतमो देशो वसन्तमुक्तस्य वनस्य दशा-
मनायि नीतो रित्ताकृत इत्यर्थः । नयतेर्द्विकर्मकत्वान् प्रधाने कर्मणि छद् ।
क्षिप्य त्वदाप्तसङ्केततया स्वयि सम्पत्तद्वतितयया कृतार्थो सफलः सज्ञा नामानेन
जनेन आत्मना धव्यापि धोनुमर्होपि न किमिति वाक्यः । कथं अप्यदयन् कुतः
आगतः किय ते नामधेयं तन्निबेदनेनाप्यनुमागोऽयं जन इति भावः ॥ २५ ॥

तीर्ण इति ॥ सुरक्षिते माधुगुमे अत्यन्तदुष्प्रवेश इत्यर्थः । इदानीन्तपुरे
प्रवेशोऽभूदिति यद् एव प्रवेशः अर्णोनिधिरणैव एव तीर्णो न किम् ? अणैव
मरणानुभवे न किमित्यर्थः । किन्तु एतस्य माहमस्य फलं किम् अद्यापि निर-
विश्रुतमित्यर्थः । तावन्न विनिश्चिनोमि निधेयु न गच्छामीत्यर्थः । अद्यान्तपुर-

तव प्रवेशे सुकृतानि हेतुं मन्ये मदक्ष्णोरपि तावदत्र ।

न लक्षितोरक्षिभटैर्यदाभ्यां पीतोऽसि तन्वा जितपुष्पधन्वा ॥ २७

यथाकृतिः काचन ते यथा वा दौवारिकान्धङ्करणी च शक्तिः ।

रुक्म्योरुर्चाभिर्जितकाञ्चनीभिस्तथासि पीयूषभुजां सनाभिः ॥ २८

प्रवेशार्णवतरणलक्षणवाक्यार्थयोर्निर्दिष्टसामानाधिकरण्यान्यथाऽनुपपत्त्या तत्तुल्य-
मिति सादृश्याक्षेपादसम्भवद्वस्तुसम्बन्धो वाक्यार्थनिष्ठनिर्देशनाभेदः ॥ २६ ॥

तथेति ॥ अथ वा अत्रान्तःपुरे तव प्रवेशे मदक्ष्णौः सुकृतान्यपि तावत्
थावदन्योऽपि हेतुः श्रोतव्य इति भावः । हेतुं कारणं मन्ये कुतः यद्यस्मात्
तन्वा मूर्त्यां, जितपुष्पधन्वा जितकामः त्वं रक्षिभटैरक्षकयोर्धनं लक्षितः अल-
क्षितः सन् । नजयस्य न शब्दस्य “सुप् सुपा” इति समासः । आभ्यां मदक्षि-
भ्यो पीतोऽतितृष्ण्या दृष्टोऽसि सुकृतविशेषं विना कथमीदृगभूतरूपसाक्षात्कार-
लाभ इति भावः ॥ २७ ॥

यथेति ॥ यथा यतस्ते तव आकृतिर्मूर्तिः काचन अमानुषीत्यर्थः ।
यथा वा यतश्च द्वारे नियुक्ता दौवारिकाः तत्र नियुक्ता इति ठक् । “द्वारादीनां
च” इत्यजागमः । तेषाम् अन्धो क्रियन्ते अनयेति अन्धदूरणी दृष्टिप्रतिबन्धिका
“आन्धमुभग” इत्यादिना कृजः करणार्थे ह्युग्रत्वयः । “अर्द्धिपत्” इत्यादिना
मुमागमः ह्युग्रन्तत्वात् ङीप् । शक्तिश्च काचनेत्यनुपपद्यते । किञ्च जित-
काञ्चनीभिर्जितहरिद्राभिः । “निशाह्या काञ्चनी पीता हरिद्रा परवर्णिनी”
इत्यमरः । समासान्तविधेरनित्यत्वात् “नघृतश्च” इति क्वमावः । टायन्तपाठे
जितकनकाभिरित्यर्थः । रुर्चाभिर्दोषिभिः, कृदिकारादक्तिनो वा वक्तव्यः, रोचत
इति रुक्म्यो देदीप्यमानोऽसि “राजसूयमूर्त्य” इत्यादिना कर्तरि क्यञ्चन्तो
निपातः । तथा ततो मूर्तिप्रभावतेजोभिः पीयूषभुजां देवानां समाना नाभिर्मूलं
यस्य ॥ सनाभिर्बन्धुतसि कथिद्विष्यपुरष उप्रेष्ठ इत्यर्थः । “ज्योतिर्जनपद”
इत्यादिना ममानशब्दस्य सभावः ॥ २८ ॥

न मन्मथस्त्वं स हि नास्तिमूर्तिर्न वाधिनेयः स हि नाद्वितीयः ।
 चिह्नैः किमन्यैरथवा तवेयं श्रीरेव ताभ्यामधिकौ विशेषः ॥ २९ ॥
 आलोकतृप्तीकृतलोक ! यस्त्वामसूत पीयूषमयूखमेतम् ।
 कः स्पर्धितुं धावति साधु सार्धमुदन्वता नन्वयमन्ववायः ॥ ३० ॥
 भूयोऽपि बाला नलमुन्दरं तं मत्वाऽमरं रक्षिजनाक्षियन्धात् ।
 आतिथ्यचाटून्यपदिश्य तत्स्थां श्रियं प्रियस्यास्तुत वस्तुतः सा ॥

नेति ॥ त्वं देवेष्वपीति शेषः । मन्मथः कन्दर्पो नास्ति । हि यस्मात्
 स मन्मथः । अस्तिमूर्तिः विद्यमानमूर्तिः न भवतीति नास्तिमूर्तिः अनङ्गः ।
 मुषधिकारे “अस्तिक्षीरादिबचनम्” इति बहुव्रीहौ न-ममासः । आधिनेयो-
 ऽधिनीपुत्रः न । हि यस्मात् सोऽद्वितीय एकाकी न अथ वा अन्यधिक-
 रभिज्ञानैः किम् ? किन्तु तवेयं श्रीः शोभिव ताभ्या द्वाभ्यामधिकौऽसाधारणौ
 विशेषो व्यावर्तकधर्मः । तस्मादन्यः कोऽपि लोकोत्तरस्त्वमिति तत्त्वं किन्तु
 नलधेदसि धन्या भवामीति भावः ॥ २९ ॥

आलोकेति ॥ आलोकेन दर्शनेन स्वरूपमकेण उद्योतेन च । ‘आलोका
 दर्शनोद्योता’ इत्यमरः । तृप्तीकृतलोक ! सन्तर्पितलोकेति सम्पूर्णः । यः
 अन्ववायो वशः एत त्वामेव पीयूषमयूख चन्द्रमिति रूपकं असूताजनयन् ।
 अत एवोदन्वता उदधिना सार्धम् । “उदन्वानुदधिष्व” इति निपातनान् साधुः ।
 साधु गम्यक् स्पर्धितुं धावति ननु अयमन्ववायः कः उदधितुल्यः ते वंशध क
 इति वक्ष्ये इत्यर्थः । रूपकसङ्कीर्णोऽयमुपमालङ्कारः । नन्विति सध्वोपने ॥

इयं नलमेव मत्वेतावदुक्ता पुनर्नलसदृशमन्य मत्वाऽन्यथा व्याहरती-
 त्याह—भूयोऽर्पति ॥ भूयः पुनरपि सा बान्धु भेमी स पुदरं रक्षिजनस्याक्षि-
 यन्धादन्धीकरणादमानुषत्वादेतोः नलमुन्दरममरं कविहृषं मत्वा आनिध्या-
 न्यतिथ्यर्थाणि “अनिदेव्यः” । “आटुनि श्रियवाङ्मयानि अपदिश्य व्याज, कृत्य

वाग्जन्मवैफल्यमसह्यशल्यं गुणाधिके वस्तुनि मौनिता चेत् ।
 खलत्वमल्पीयसि जल्पितेऽपि तदस्तु वन्दिभ्रमभूमितैव ॥ ३२ ॥
 कन्दर्प एवेदमविन्दत त्वां पुण्येन मन्ये पुनरन्यजन्म ।
 षण्डीशचण्डाक्षिहुताशकुण्डे जुहाव यन्मन्दिरमिन्द्रियाणाम् ॥ ३३ ॥
 शोभायशोभिर्जितशैवशैलं करोपि लज्जगुरुमौलिमैलम् ।
 दक्षौ हठात् श्रीहरणादुदसौ कन्दर्पमप्युज्जितरूपदर्पम् ॥ ३४ ॥

तस्मिन् पुरुषे तिष्ठतीति तस्यां तमिष्टां “मुपि स्थः” इति कः । प्रियस्य
 नलस्य प्रियं शोभा वस्तुतः परमार्थतो दृष्टुं अस्तुत स्तुतवती स्तौतेर्लङ् इति ।
 अग्राभ्यधर्मस्यान्यसम्बन्धासम्भवेन प्रियमिति सादृश्याक्षेपाप्रिदशनाभेदः । न
 चैवं परपुरुषगुणस्तुतिप्रसङ्ग वस्तुतस्तथात्वेऽपि तस्यास्तथाभिमानाभावादिति ॥

अथ सर्वथापि स्तुतिकरणं कारणमाह—यामिति ॥ गुणैरद्भुतैः
 अधिके सुखैर्ह इत्यर्थः । वस्तुनि विषये मौनिता तूर्णाभावधेन् अमशान्य
 दु महशस्यप्राय वाग्जन्मनो वाक्सत्ताया वैफल्य स्यात् । अर्धतत्परिहारायाह
 अर्थायमि जल्पिते अल्पवचनेऽपि भवे कः । खलत्व दर्जन्यमसहिष्णुत्वं
 स्यादित्यर्थः । ततस्माद्गन्दी स्तुतिपाठकोऽयमिति भ्रमस्य भूमिता विषयित्व-
 मेवास्तु ‘वन्दिनः स्तुतिपाठकाः’ इत्यमरः । अवन्दिषु वन्दिभ्रमः धोतृदोषो न
 वाग्जन्मस्य खलत्वे एव लोतृदोषः । प्रयुत सुगुणस्तुतेभ्यः गुण एवेति
 तदङ्गीकरणमिति भावः ॥ ३२ ॥

अथ स्तौति—कन्दर्प इत्यादि ॥ कन्दर्प एव पुण्येन गुरुतत्तन इद
 त्वां त्वद्रूपमन्यजन्म जन्मान्तरं पुनराविन्दतेति मन्ये इत्युपप्रेक्षा । अन्यथा
 कथमीदृशमिति भावः । किं तत्पुण्यं तदाह षण्डीशस्य हरण चण्ड क्रूरमक्षि
 नृतायनेन तदेव हुताशमस्य कुण्डमग्न्यायतनं तस्मिन्निन्द्रियाणो मन्दिरमिन्द्रि-
 याणां आधयः शरीरमिति यावत् यज्जुहाव मेन पुण्येनेति पूर्वण सम्बन्धः ॥

स्तौमेति ॥ किञ्च हठात् प्रमत्त प्रियः सौन्दर्यस्य हरणादेतोः शोभा-
 यतोऽभिः सौन्दर्यकर्तृभिः जितशैवशैल निजितैरन्यथैतन् इत्याया अरस्यम्

अवैमि हंसावलयोवलक्षास्त्वत्कान्तिकीर्तेश्चपलाः पुलाकाः ।
उड्डीय युक्तं पतिताः खवन्तीवेशन्तपूरं परितः गृहन्ते ॥ ३५ ॥

भवत्पदाङ्गुष्ठमपि श्रिता श्रीध्रुवं न लब्धा कुसुमायुधेन ।
जेतुस्तमेतत् खलु चिह्नमग्निघर्धेन्दुरास्ते नखवेपधारि ॥ ३६ ॥

पुरुषसम् । “तस्येदम्” इत्यप्रत्ययः । पर्यवसानाद्विशेषलाभः । लज्जया गुरु-
मौलिं दुर्भरशिरसहरोपि दद्यावश्विनीमुतापुदद्यावुद्रतवार्ष्पा करोपि रोदयसीत्यर्थः ।
कन्दर्पमप्युज्जितरूपदपे करोपि कायकान्त्या सर्वानतिशय्य खलसीत्यर्थः ॥ ३४ ॥

अथैमीति ॥ वलक्षा धवलाः बलाका इति क्वचित्पाठः । हंसावलयः
राव कान्तिकीर्तैः सौन्दर्यकीर्तैः चपलाः चलिताः पुलाकास्तुच्छधान्यानीत्यवैमि
जानामीत्युत्प्रेक्षा । ‘म्यान् पुलाकस्तुच्छधान्ये’, ‘वलक्षो धवलोऽङ्गुनः’ इति
चामरः । अत एवोड्डीयोत्पल्य पतिताः खवन्तीनां निम्नगानां वेशन्तानां पत्व-
स्थानां च पूरं प्रवाहं परितः समन्ततः । “अमितः परितः” इत्यादिना द्वितीया ।
गृहन्ते इति युक्तं पुलाकानां जलोपरि गृह्णन्मुचितमेवेत्यर्थः ॥ ३५ ॥

अथदिति ॥ कुसुमायुधेन कामेन भवतः पदाङ्गुष्ठं ध्रिता धीरपि न
लब्धा न प्राप्ता श्रुवम् ? भवच्छ्रिता श्रीस्तु दूरापास्तोते भावः । तथा हि—
तं काम जेतुः स्मरहरस्य तृजन्तत्वात् “न लोक” इत्यादिना यष्टीप्रतिषेधः ।
तज्जेतुरिति समासपाठे तृजन्तेन षष्ठीसमासः साधुव्यायमेव पाठः । तृजर्थस्य
ताच्छीत्यखानुपयोगात् रतीशच्चेतुरिति देशान्तरपाठस्त्वयुक्त एव, प्रकृतार्थस्य
सर्वनामोपादेयस्य स्वशब्दोपादाने पौनःपुन्यदोषादिति । हस्तेन निर्दिशन्त्याह ।
एतदधेन्दुरूपं चिह्नं अग्निघ्नघुष्टे नसकृतवेनास्ते खल्वित्यपहवभेदः । अधेन्दु-
चिह्नधारणादयमपि कामवेता यद्वा तच्चिह्नधारणात् तस्यापि स्मरस्य जेतेत्युभय-
थापि कथमेतच्छ्रीलामः कामदेवस्येति भावः ॥ ३६ ॥

राजा द्विजानामनुमांसभिन्नः पूर्णो तनूकृत्य तनुं तपोभिः ।

कुहूपु दृश्येतरतां किमेत्य सायुज्यमाप्नोति भवन्मुखस्य ॥ ३७ ॥

कृत्वा दशौ ते बहुवर्णचित्रे किं कृष्णसारस्य तयोर्मृगस्य ।

अदूरजामद्विदरप्रणालारेखामयच्छद्विधिरर्धचन्द्रम् ॥ ३८ ॥

मुग्धः स मोहात् सुभगात्रदेहादद्वद्वचद्भूरचनाय चापम् ।

भूमद्वजेयस्तव यन्मनोभूरनेन रूपेण यदा तदाभूत् ॥ ३९ ॥

राजेति ॥ द्विजानां राजा चन्द्रो ब्राह्मणोत्तमश्च अनुमास प्रतिमासं
भिन्नोऽन्यः सन् अर्धेन्दुरन्यधैकस्य प्रतिकुहूपु मुखसायुज्याभावादिति भावः । पूर्णो
राकाशिति भावः । तनुं शरीरं तपोभिः प्रत्यहं देवताभ्यः कलासमर्पणरूपैरिति
भावः । तनूकृत्य कुहूपु अमावास्यासु दृश्येतरतामदृश्यतामेत्य भवन्मुखस्य
सायुज्यमैक्यं प्राप्नोति किमित्युत्प्रेक्षा । यथा कथिद्वाङ्मणः तीव्रेण तपसा ब्रह्म-
सायुज्यमाप्नोति तद्वदित्यर्थः । अन्यथा कथं कुहूपु न दृश्यत इति भावः ॥ ३७ ॥

कृत्वेति ॥ विधिर्विधाता बहुभिवर्णैः सिताक्षितरूपैश्चित्रे सुदृश्ये तत्र-
क्षणत्वादिति भावः । ते तव दशौ कृत्वा निर्माय कृष्णसारस्य मृगस्य सम्य-
न्धिन्योः तयोर्दशोरद्वरे समीपे जाग्रत्या विदरप्रणाल्याः स्फुटनमार्गस्य नेत्र-
प्रान्तवर्षार्धचन्द्रेस्ताविशेषस्य छलात् 'विदरः स्फुटन भिदा' इत्यमरः ।
अर्धचन्द्रं गलहस्तिक्वामयच्छत् तत्समकक्षानहत्वादिति भावः । अर्धचन्द्रस्तु
'चन्द्रके गलहस्ते घाणभेदेऽपि' इति विश्वः । छलादयच्छदिति सापह्वात्प्रेक्षा
व्यञ्जकाप्रयोगाद्रम्या ॥ ३८ ॥

मुग्ध इति ॥ भवद्भुवो रचनाय निर्माणाय चापमुपादानत्वेन ददत्
प्रघ्नण इति शेषः । नाभ्यस्ताच्छत्रुरिति नुम्प्रातपेधः । ॥ मनोभूमोहाद-
विगृह्यकारित्वलक्षणाग्रहृतिनिमित्तान्मुग्धो मुग्धश्चन्द्रबाह्योऽभूत् सुभगात् सुन्द-
'शरेहातु न । पूर्वं कायः सौन्दर्यमुग्ध इत्युच्यते । सम्प्रति तु मौग्यादित्यर्थः ।
'मुग्धः सुन्दरमूढयोः' इति विश्वः । श्रुतः यद्यस्मात् तवानेनेति हस्तनिर्देशः ।

मृगस्य नेत्रद्वितयं त्वदास्ये विधौ विधुत्वानुमितस्य दृश्यम् ।
तस्यैव च त्वत्कचपाशवेशः पुच्छः स्फुरन्नामरगुच्छः एषः ॥ ४० ॥
आस्तामनङ्गीकरणाद्भवेन दृश्यः स्मरो नेति पुराणवाणी ।
तवैव देहं धितया ध्रियेति नवस्तु वस्तु प्रतिभाति चादः ॥ ४१ ॥
त्वया जगत्पुञ्जितफान्तिसारे यदिन्दुनाऽशीलि शिलोञ्छवृत्तिः ।
आरोपि तन्माणवकोऽपि मौलौ स यज्वराज्येऽपि महेश्वरेण ॥ ४२ ॥

रूपेण सौन्दर्येण करणेन यदा तदा सर्वदेख्यः । भ्रूमङ्गेण भ्रूक्षेपमात्रेण जेयो
जेतुं शक्योऽभूत् । कामस्त्वां रूपेण जेतुमशक्तोऽपि चापेनापि शक्नुयात् ।
सम्प्रति चापदानादुभयथापि अष्टोऽभूदिति भावः ॥ ३९ ॥

मृगस्येति ॥ त्वदास्ये विधौ त्वन्मुगचन्द्रे दृश्य दृग्गोचरीभूतं नेत्रद्वितयं
विधुत्वेन चन्द्रत्वेनानुमितस्य चन्द्रस्य मृगादिनाभावादिति भावः । मृगस्यैव
तदीयमेवैवार्थः । किञ्च एषः नम कचपाशवेशः केशपाशसन्निवेशः तस्यैव मृगस्य
पुच्छे बालधौ स्फुरन्नामरगुच्छ इत्युत्प्रेक्षा । अन्यथा कथमनयोरीदृशी शोभेति
भावः ॥ ४० ॥

आस्तामिति ॥ स्मरो भवेनेश्वरेणानङ्गीकरणादशरीरीकरणादेतोर्दृश्यो
नेति पुराणवाणी पुरातनयादस्तावदास्ताम् । तवैव देहं धितया द्वितीयाधिता-
तीतस्यादिना ममसः । ध्रिया सौन्दर्येण न दृश्य इति नवो भूतनोषादस्तु वस्तु
परमार्थः प्रतिभाति तदेतित्यमात्रमिदं तु प्रत्यक्षमित्यर्थः । अतः पराजयलज्जा-
निमित्तमस्यादृश्यत्वमित्युत्प्रेक्षा ॥ ४१ ॥

त्वयेति ॥ त्वया जगति उच्चितकान्तिसारे गृहीतलावण्यसर्वस्वे सति
इन्दुना शिलोञ्छावेव वृत्तिः जीविका । ‘उञ्छो घान्यकणादान कणिकाशार्जनं
शिलम्’ इति यादवः । अशीलि शीलितेति यत् तत्तस्मादेतोः मनोरपलं
पुमान् मानवः “तस्यापल्यम्” इत्यण्प्रत्यये णत्वम् । “अपत्ये कुतिसते मूढे
मनारौत्सर्गिकः स्मृतः । नकारस्य तु मूर्धन्यस्तेन सिध्यति माणवः ॥” तेन

संसारसिन्धावनुविम्बमत्र जागर्ति जाने तव वैरसेनिः ।
 विम्बानुविम्बौ हि विहाय धातुर्न जातु दृष्टातिसरूपसृष्टिः ॥ ४६
 इयत्कृतं केन महीजगत्यामहो महीयः सुकृतं जनेन ।
 पादौ यमुद्दिश्य तवापि पथारजःसु पद्मस्रजमारभेते ॥ ४७ ॥
 ब्रवीतीति मे किं किमियं न जाने सन्देहदोलामवलम्ब्य संवित् ।
 कस्यापि धन्यस्य गृहातिथिस्त्वमलीकमम्भावनयाथवालम् ॥ ४८ ॥

मुष्टिगर्भे समौ भद्र युक्तमित्यर्थः । अन्यथा कथं तथा महतो गम्भीरस्य तस्य
 मुनिबुद्धिकेति भावः । अत्र मानहेतोरात्तेत्यादिविशेषणगत्या निर्देशात्पदार्थ-
 हेतुर्न काव्यलिङ्गमलङ्कारः । तत्सङ्गीर्णयमुत्प्रेक्षा भद्रमिति व्यञ्जकप्रयोगा-
 द्वाच्या ॥ ४५ ॥

संसारेति ॥ किञ्चात्राम्बिन् संसारमिन्धौ वैरमेनिः नलस्तवानुविम्बं
 जागर्ति स्फुरतीति जाने तर्कयामीत्यर्थः । कृतः हि यस्माद्विम्बानुविम्बौ विहाय
 वर्जयित्वा धातुः अतिसरूपसृष्टिः जातु कदाचिदपि न दृष्टा । अन्यथा कथ-
 मेतदत्यन्तसादृश्यमित्यर्थः । भवान् नल एवेति मे प्रतिभातीति भावः ॥ ४६ ॥

इयदिति ॥ महीजगत्यां भूलोके केन जनेन इयदेतावन्महीयो महत्तरं
 सुकृतं कृतं अहो य जनमुद्दिश्य तवापि पदौ पथारजःसु मार्गधूलियु पद्मस्रज
 पद्ममालाम् आरभेते कुर्वते अहो य जनमुद्दिश्यागतस्त्व न धन्यो वक्तव्य
 इति तात्पर्यम् ॥ ४७ ॥

ब्रवीतीति ॥ इय मे सम्बन्धं बुद्धिः सन्देहमेव दोलामस्सन्देहो न वा
 अन्योद्देशेन वा आगतस्त्वमित्येवरूपाम् अवलम्ब्य आरुह्य किं किं ब्रवीति किमपि
 किमपि तर्कयतीत्यर्थः । अतो न जाने न निश्चिनोमि । अथ वा अलीक-
 सम्भावनया मिथ्यावतर्केणाल तत्साध्य नास्तीत्यर्थः । अत एव गम्यमान-

प्राप्तैव तावत् तव रूपसृष्टं निपीय दृष्टिर्जनुपः फलं मे ।

अपि श्रुती नामृतमाद्रियेतां तयोः प्रसादीकुरूपे गिरश्चेत् ॥ ४९ ॥

इत्थं मधूत्थं रसमुद्गिरन्ती तदोष्ठबन्धूकघनुर्विसृष्टा ।

कर्णात् प्रसूनाशुगपञ्चबाणी वाणीमिषेणास्य मनो विवेश ॥ ५० ॥

अमज्जदामज्जमसौ सुधासु प्रियं प्रियाया वदनान्निपीय ।

द्विपन्मुखेऽपि स्वदते स्तुतिर्या तन्मिष्टता नेष्टमुखे त्वमेया ॥ ५१ ॥

साधनत्वापेक्षया करणत्वात् तृतीया इति न्यासोद्योतकारः । किंतु कस्य धन्यस्य ममान्यस्य वा गृहातिथिरसि त्वमेवानुकम्पस्वेत्यर्थः ॥ ४८ ॥

प्राप्तैवेति ॥ तावन्मे दृष्टिः तव रूपेणाकारेण सृष्टमुत्पादितम् अमृतं निपीय जनुयो जन्मनः फलं प्राप्तैव अथ श्रुती श्रोत्रे अप्यमृतं नाद्रियेतामपि वेतां किमिति काकुः पास्यत एवेत्यर्थः । चेद्यदि तयोः श्रुत्योः गिरं वाक्यं प्रसादीकुरूपे किमपि वदसीत्यर्थः । सर्वथा प्रश्रदान उचितं एवेत्यर्थः ॥ ४९ ॥

इत्थमिति ॥ इत्थं मधुनः क्षौद्रादुत्थमुत्पन्नम् । “आतथोपसर्ग” इति कप्रत्ययः । रसं तत्सदृशं रसमुद्गिरन्ती स्रवन्ती तस्या ओष्ठ एव बन्धूक बन्धुजीवकुसुमम् । ‘बन्धूको बन्धुजीवः’ इत्यमरः । तदेव धनुः तेन विसृष्टा मुक्ता प्रसूनाशुगस्य कुमुभेयोः पञ्चानां बाणानां समाहारः पञ्चबाणी । “तद्वि-
तार्थ” इत्यादिना समाहारे द्विगुः । अकारान्तोत्तरपदत्वान् “द्विगो द्विगोः” इति ङीप् । वाणीमिषेण वाग्व्याजेनास्य कर्णात् कर्णं प्रविश्य ह्यन्त्रलोपे पदमी । अस्य नलस्य मनोविवेश कर्णद्वारा प्रविवेशेत्यर्थः ॥ ५० ॥

अमज्जदिति ॥ असौ नलः प्रियाया वदनात् प्रियं प्रियवाक्यं निपीय सुधासु आमज्ज मज्जानं घातुमभिव्याप्येत्यर्थः । अभिविधावव्ययीभावः । “अनश्” इति समासान्तष्टब् । अमज्जदमृतास्वादमुखमन्वभूदित्यर्थः । तथा हि द्विप-
न्मुखेऽपि तन्मुखतथेदित्यर्थः । यां स्तुतिः स्वदते स्वाद्भवति इष्टमुखे प्रियजन-

पौरस्त्यशैलं जनतोपनीतां गृह्णन् यथाहर्षतिरर्घ्यपूजाम् ।
 तथातिथेयीमथ संप्रतीच्छन्नस्या वयस्यासनमाससाद ॥ ५२ ॥
 अयोधि तद्वैर्यमनोभवाभ्यां तामेव भूमीमवलम्ब्य भैमीम् ।
 आह स्व यत्र स्मरचापमन्तश्छिन्नं भ्रुवौ तज्जयभङ्गवार्ताम् ॥ ५३ ॥

सुखे तु तस्याः स्तुतेर्मिष्टता स्वादुता अमेया अपरिच्छेद्या न किमिति काकुः ।
 अपि तु परिच्छेत्तुमशक्यैवेत्यर्थः । अत्रेष्टमुखस्तुतेः द्विषन्मुखस्तुत्यप्रेक्षया कैमुत्येन
 स्वादुत्वोत्कर्षप्रतिपादनादर्थोपलब्धकारः । तस्य वाक्यभूतस्य आमज्ज सुधा-
 मजनहेतुत्वाद्वाक्यार्थहेतुक काव्यलिङ्गमिति सङ्करः ॥ ५१ ॥

पौरस्त्येति ॥ अथ नलः अत्रः पतिः अहर्षतिः सूर्यः “अहरादीना
 पत्यादिपूषसङ्घपानम्” इति रेफादेशः । यथा जनानां समूहो जनता । प्रामजनयन्धु-
 सहायेभ्यस्तत् । तथा उपनीतां समर्पिताम् अर्घ्यार्थं जलमर्घ्यं “पादार्घ्याश्च”
 इति यत्प्रत्ययः । तदेव पूजा तां गृह्णन् स्त्रीकुर्वन् पुरो भवः पौरस्त्यः । दक्षिणा
 पश्चात् पुरसस्त्यक् । त शैलमुदयादिमाससादेति शेषः । तथा अतिथिषु साधु-
 मातिथेयीं पूजा, पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्द्वयम् । सम्प्रतीच्छन् प्रतिगृह्णन् अस्या
 भैम्या वयसा तुल्या वयस्या सखा नीवयोधर्मेत्यादिना यत्प्रत्ययः । तस्या
 आसनमाससाद । ॥ तु भैम्याः दूत्यावस्थायामनर्नाचित्यादिति भावः । उपमा-
 लङ्कारः ॥ ५२ ॥

अयोधीति ॥ तस्य नलस्य धैर्यमनोभवाभ्यां कर्तृभ्यां तां भैमीमेव
 रणभूमेमिति व्यस्तरूपकम् । अवलम्ब्य प्राप्य अयोधि, मावे लुङ् । यत्र युद्धे
 युद्धभूमी वा अन्तर्मध्ये छिन्नं भ्रुवौ भैमीभ्रुवावेव स्मरचापं पूर्ववद्रूपक तयो-
 र्धैर्यमनोभवयोर्जयभङ्गवार्तामाह स्व स्मरचापमङ्गात् स एव मम इति भावः ।
 कपशिरकामं निरूप्य धैर्यमेवावलम्बितवानित्यर्थः ॥ ५३ ॥

अथ स्मराज्जामवधीर्यं धैर्यादूचे स तद्भागुपवीणितोऽपि ।

विवेकधाराशतधौतमन्तः सतां न कामः कलुषीकरोति ॥ ५४ ॥

हरित्पतीनां सदसः प्रतीहि त्वदीयमेवातिथिमागतं माम् ।

बहन्तमन्तर्गुरुणादरेण प्राणानिव स्वःप्रभुवाचिकानि ॥ ५५ ॥

विरम्यतां भूतवती सपर्या निविश्यतामासनमुज्झितं किम् ।

या दूतता नः फलिना विधेया सैवातिथेयी पृथुरुद्रवित्री ॥ ५६ ॥

अथेति ॥ अथ न नलस्तस्या भूम्या वाचा उपवीणितो बाणया उप-
गतोऽपि तद्भागवीणाकृष्टचित्तोऽर्थात्यर्थः । “सत्यापवाश” इत्यादिना बाणा-
शब्दादुपगाने णिचि कर्मणि क्तः । धैर्यादूर्यं विधाय त्यज्जलोपे पश्यमी । स्मर-
स्याज्जामवधीर्यं अवज्ञाय ऊचे उवाच । तथा हि विवेकानां धाराशतैर्धातं क्षालित
सतां विदुषामन्तरन्तःकरण कामो न कलुषीकरोति न विकर्तुं शक्नोतीत्यर्थः ।
अतः पूर्वार्धे स्मरधैर्ययोर्धावितचित्तस्य धैर्यनियमनात्परिसङ्कपालद्वारः । एकस्य
वस्तुनो भावादनेकैर्न कदा यदा । एकत्र नियमः सा हि परिसङ्कपा निगद्यत
इति लक्षणात् । तस्योत्तरार्धे सामान्येन समर्थनात् सामान्येन विशेषणमर्थ-
गरूपोऽर्थान्तरन्यास इति सङ्करः ॥ ५४ ॥

हरिर्दिशत ॥ मां गुरुणा आदरेण अतिप्रयत्नेन स्वःप्रभूणामिन्द्रादीनां
व्याहृतार्था वाचो वाचिकानि मन्देशवाक्यानि । ‘मन्देशवाचिकं स्यात्’
इत्यमरः । “वाचो व्याहृतार्थायाम्” इति ठक् । प्राणानिव तदायानेचेत्यर्थः ।
अन्तरन्तरात्मनि बहन्त हरित्पतीनामिन्द्रादिदिक्पालानां मदम आभ्यानादागतं
त्वदीयमेवातिथिं प्रतीहि त्वामेवोद्दिश्यागतं विद्मीत्यर्थः ॥ ५५ ॥

विरम्यतामिति ॥ सपर्या पूजा भूतवती भूतैव भवतेः क्वचनप्रत्यये
दां । विरम्यतामवगायतां भावे लोट् । निविश्यतां उपविश्यतां किं किमर्थ-
मासनमुज्झितं स्पष्टं फलिना फलवती, फलवतांभ्यामिनञ्चकृष्यः । विधेया
कर्तव्या नोऽस्माक या दूतता दूत्यं गैव पृथुमदती आतिथेयी अतिथिपूजा
उद्रवित्री भाविनी ॥ ५६ ॥

तेषामिदानीं किल केवलं सा हृदि त्वदाशा विलसत्यजस्रम् ।

आशास्तु नासाद्य तनूरुदाराः पूर्वादयः पूर्ववदात्मदाराः ॥ ६० ॥

अनेन सार्धं तव यौवनेन कोटिं परामच्छिदुरोऽध्यरोहत् ।

प्रेमापि सन्धि ! त्वयि वासवस्य गुणोऽपि चापे सुमनःशरस्य ॥

तेषां धैर्यवित्त इतमिति रूपकम् । तदेतुक्तत्वात् खेदस्य वाक्यार्थहेतुक काव्य-
लिङ्गमिति सङ्हरः ॥ ५९ ॥

तेषामिति ॥ इदानीं तेषां इन्द्रादीनां हृदि सा प्रसिद्धा त्वदाशा केवल
स्वय्यतितृष्णा एव आशा दिक् च । 'आशा दिगतितृष्णयोः' इति वृजयन्ती ।
अजस्रं विलसति किल विजृम्भते खलु । आत्मदाराः स्वभार्याः पूर्वादयः प्राच्या-
दयः आशा दिशस्तु उदारा दक्षिणा महतीद्य तनूरासाद्य पूर्ववत् हृदि न विल
सन्ति । 'उदारो महति ख्याते दक्षिणे दानशीण्डके' इति वृजयन्ता । अपूर्व-
नायिकानुरक्ते हृदि पूर्वनायिकाश्चतुरा अपि न लगन्ति । तथा महस्यो दिशः
परमाणौ हृदि न लगन्तीति च भावः । त्वदाशापरवशास्ते स्वकीयं प्राच्या-
द्याशापरिपालनाधिकारमपि विस्मृत्य स्थिता इति तात्पर्यार्थः । अग्नोभयोराशयो-
रेकत्र हृदि प्राप्तं एकस्या भैरवाशाया एव तन्निमगनात्परिसङ्ख्या यद्यप्येकस्य
उभयत्र प्राप्तावेकत्र नियमनं परिगङ्गयेत्यालङ्कारिकाणां लक्षणं तथापि मीमांसकै-
रुभयोरेकत्र प्राप्तावेकस्यैव नियमनमित्यङ्गीकाराद्यमत्कारकारित्वाविशेषाच्च उप-
लक्षणत्वेनोभयाङ्गीकारे को विरोधः ? अथ वा एकस्य हृदयस्य आशाद्वयप्राप्ता-
वैकत्रैव नियमनाद्वापि लभ्यत इति सर्वथा परिसङ्ख्या समस्त्येव । स च शिष्ट-
शब्दोपात्तयोराशयोरभेदाध्यवगायाच्छब्देपभित्तिकाभेदरूपातिशयोक्त्युत्थापितेति
सङ्हरः ॥ ६० ॥

अनेनेति ॥ हे भूमि, वागवस्य स्वय्यमीमा निरवधिः प्रेमा अनुरागोऽपि
तवनेन यौवनेन सार्धम् अछिदुरोऽविच्छिन्नः सन् । विदिभिदिच्छिदेः कुरच् ।
परां कोटिमुन्मथमध्यरोहत् । तथा सुमनःशरस्य पुण्योद्याने गुणो मीमांस्य

प्राचीं प्रयाते विरहं दधत्ते तापाच्च रूपाच्च शशाङ्कशङ्की ।

परापराधैर्निदधाति भानौ रूपारुणं लोचनघृन्दमिन्द्रः ॥ ६२ ॥

त्रिनेत्रमात्रेण रूपा कृतं यत्तदेव योऽद्यापि न संवृणोति ।

न वेद रुष्टेऽथ सहस्रनेत्रे गन्ता स कामः खलु कामवस्थाम् ॥

परामुत्तरां कोटिमटनिमग्न्यरोहत् । ‘अत्युत्कर्षाश्रयः कोटयः’ इत्यमरः । अत्र प्रेमगुणयोः प्रकृतयोरेव विशेषणसाम्येनौपम्योपगमात् केवलप्रकृतविषया तुल्य-योगिना तयोरेव परां कोटिमिति श्लेषभित्तिकाभेदाभ्यवसायरूपादतिशयोक्तिमूला यौवनेन सार्धमिति सहार्थसम्बन्धोक्तेः सहोक्तिरित्यनयोः सङ्करः ॥ ६१ ॥

प्राचीमिति ॥ इन्द्रस्ते विरहं दधत् दधानः मन् अत एव प्राचीं दिशं प्रयाते प्राप्ते भानावधिकरणे तापाच्चन्द्रस्यापि विरहितापकारंकरवादिति भावः । रूपाच्च उदयकाले उभयोरपि रक्तत्वादिति भावः । शशाङ्कशङ्की चन्द्र इति भ्रान्त्या परापराधैश्चन्द्रदोषैस्तापादिभिः हेतुभिः रूपारुणं लोचनघृन्दं निदधाति क्रोधाद्दृष्टिविवेकसहस्रेणार्पाक्षत इत्यर्थः । क्रोधान्धस्य कुतः सापराधानपराध-विवेक इति भावः । अत्र कविसम्मतसाहचर्येण भानौ शशाङ्कभ्रमाच्चान्तिम-दलङ्कारः ॥ ६२ ॥

त्रिनेत्रेति ॥ त्रिनेत्र एव त्रिनेत्रमात्रः । ‘मात्र कार्त्तुऽवधारण’ इत्यमरः । तेन तन्मात्रेण रूपा यत्कृतम् अनङ्गत्वमिति भावः । तदेव यः कामोऽद्यापि न संवृणोति नाच्छादयितुं शक्नोतीत्यर्थः । स कामोऽथ सहस्रनेत्रे इन्द्रे रुष्टे क्रुद्धे सति कामवस्थां दशाङ्गन्ता गमिष्यति । गमेर्लुट् । न वेद न जाने खलु ? वाक्यार्थः कर्म । “विदो लटो वा” इति मिषो णल्लोदेशः । त्रिनेत्रमास्क्रन्द्य नष्टः कामः सहस्रनेत्रं कथं ज्ञेयतीत्यर्थः । कामस्त्वत्कृते निःशङ्कमिन्द्र दुःखाकरोतीति तात्पर्यार्थः ॥ ६३ ॥

पिकस्य बाष्पात्रकृताब्जलीकान्न स प्रभुर्नन्दति नन्दनेऽपि ।

बालस्य चूडाशशिनोऽपराधान्नाराधनं गीलति शूलिनोऽपि ॥६४॥

तमोमयीकृत्य दिशः परागैः स्मरेपवः शक्रदृशां दिशन्ति ।

कुहूगिरं चञ्चुपुटं द्विजस्य राकारजन्यामपि सत्यवाचम् ॥ ६५ ॥

पिकस्येति ॥ सः प्रभुरिन्द्रः पिकस्य कोकिलस्य बाष्पात्रकृतात् न तु कामवत् फायकृतादिति भावः । व्यंलीकादप्रियाग्नन्दने नन्दनाख्ये आनन्दकरे-
ऽपीति गम्यते । वने न नन्दति किमुतान्यत्रेति भावः । किञ्च बालस्य कृशस्य
चूडाशशिनोऽपराधात् अपकारात् सन्तापरूपात् किमुत पूर्णेन्दोरिति भावः ।
शूलिनः शिवस्त्राप्याराधने पूजा न गीलति नाचरति । “शीलममार्थः” इति
भौषादिकालद् । इन्द्रो विरहपारवश्यादावश्यक किमपि कर्म न करोतात्यर्थः ।
अत्रानन्दशिवाराधनसम्बन्धेऽप्यसम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिभेदः ॥ ६४ ॥

तमोमयीति ॥ स्मरेपवः कुसुमेपुचाणाः परागैः रजोभिः करणैर्दिशः
शक्रदृशां सम्बन्धे तमोमयीकृत्य तत्प्रकृतवचने मयइन्तादभूततद्भावे चिः ।
अत एव दिवतमगौरसम्बन्धे तत्सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः । कुहूः कुह्लाहया गीः
कूजितं यस्य । अन्यत्र तु कुहूरमावासेति गीर्वचने यस्य । ‘कुहूः स्यात् कोकि-
लालापनटेन्दुकलयोरपि’ इति विश्वः । तस्य द्विजराण्डजस्य कोकिलत्वेत्यर्थः ।
अन्यत्र विप्रहा ‘दन्तविप्राण्डजा द्विजा’ इत्यमरः । चञ्चुपुटं मुस्त राकारजन्यां
पूर्णिमायामपि सत्यवाच दिशन्त्यादिशन्ति कथयन्तीत्यर्थः । राकायामपि
पुष्पमिव तमन्धीकुर्वन्तीत्यर्थः । अत्र शिशोपात्तयोर्द्वयोरपि कुहोर्द्विजयोधाभेदा-
भ्यवसायमुक्ता कुहूत्वसत्यवादित्वस्य विरुद्धस्यापि पूर्वोक्तानि शयोक्तिहेतुना गिदे-
र्वाङ्मार्थहेतुर्लक्ष्णं कव्यलिङ्गं सत् श्रेयातिशयोक्तेर्विरोधैरङ्गैः मञ्जोर्यने । तेन शक्रस्य
राकायां कुहून्नांशा आन्तिमदलद्वारो व्यज्यत इत्युच्यते ॥ ६५ ॥

शरैः प्रसूनैस्तुदतः स्मरस्य स्मर्तुं स किं नाशनिना करोति ।

अभेद्यमखाहह ! वर्म न स्यादनङ्गता चेद्विरिशप्रसादः ॥ ६६ ॥

धृताधृतेस्तस्य भवद्वियोगान्नानाद्रंशय्यारचनाय लूनैः ।

अप्यन्यदारिग्रहराः प्रवालैर्जाता दरिद्रास्तरवोऽमराणाम् ॥ ६७ ॥

रवैर्गुणास्फालभवैःस्मरस्य स्वर्णायकर्णौ धधिरावभूताम् ।

गुरोः शृणोतु स्मरमोहनिद्राप्रबोधदक्षाणि किमक्षराणि ॥ ६८ ॥

शरैरिति ॥ स इन्द्रः प्रसूनैरेव शरैस्तुदत आत्मानं विध्यतः स्मरस्य स्मरमित्यर्थः । “अधिगर्भ” इत्यादिना कर्मणि शेषे षष्ठी । अशनिना वज्रेण स्मर्तुं न करोति किं स्मृतिमात्रशेषं कुर्यादेव । किंतु तस्य स्मरस्य गिरिशस्य प्रसादः प्रसादलब्धमित्यर्थः । कार्यकारणयोरभेदोपचारः । सेल्लुण्ठयैतत् अनङ्गता अभेद्यमिति रूपकम् । न स्यात्तेत् । अहहेत्यद्भुते खेदे वा सात्त्विके पुनर्वञ्जलक्ष्यलाभादेनं हन्यादेवेत्यर्थः । तथा पीडयलोनमननोऽपीति भावः ॥ ६६ ॥

धृतेति ॥ अन्येषां दारिद्र्यं हरन्तीत्यन्यदारिग्रहरा अपि । हरतेरनुयमने-
ऽच् । अमराणां तरवः कल्पद्रुमा भवत्वा नियोगात् एवंवाप्नो धृतिमात्रे पुंव-
द्भावां वक्तव्यः । धृताऽधृतिरतिर्येन तस्मिन्दस्य नानाविधानामाद्रंशय्यानां
शिशिरशयनानां रचनाय लूनं प्रवालैः दरिद्रा रिक्ता जाताः तापस्तु तथापि
नापेत इति भावः । गुरुदुर्माणां प्रवालदारिद्र्यासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्तेरति-
शयोक्तिभेदः ॥ ६७ ॥

रवैरिति ॥ स्वर्णायस्य सर्गनाभस्येन्द्रस्य पूर्वपदात् “संज्ञायामग” इति
णत्वम् । कर्णौ स्मरस्य गुणास्फालभवैः ज्याघटनप्रभवैः रवैः धधिरावभूतां एवं
वाधियै सति गुरोर्वृहस्पतेः सकाशात् स्मरमोह एव निद्रा तस्याः प्रबोधे दक्षा-
प्यक्षराणि विवेकज्ञानोपदेशवाक्यानि शृणोतु शृणुयात् किम् ? न शृणोत्येव-
त्यर्थः । त्वद्विरहमोहान्धमेन वृहस्पतिरपि बोधयितु न प्रभवतीति भावः ॥ ६८ ॥

अनङ्गतापप्रशमाय तस्य कदर्थ्यमाना मुहुरामृणालम् ।
 मधौ मधौ नाकनदीनलिन्यो वरं वहन्तां शिशिरेऽनुरागम् ॥६९॥
 दमस्वसः सेयमुपैति तृष्णा जिष्णोर्जगत्प्रिमलेख्यलक्ष्मीम् ।
 दृशां यद्विधस्तव नाम दृष्टिर्निभागलोभार्तिमसौ विभर्ति ॥७०॥
 अग्न्याहिता नित्यमुपासते यां देदेप्यमानां तनुमष्टमूर्तेः ।
 आशापतिस्ते दमयन्ति ! सोऽपि स्मरेण दासीभक्तिं न्यदेशि ॥

अनङ्गेति ॥ नाकनद्याः स्नानेन नलिन्यो मधौ मधौ वसन्ते वसन्ते
 तस्येन्द्रस्यानङ्गतापप्रशमाय मुहुरामृणालं मृणालपर्यन्तं, अभिविधाव्ययीभावः ।
 कदर्याः कुतिसतवस्तूनि, “कोः कस्तत्पुरयेऽचि” इति कोः कदादेशः । कदर्याः
 क्रियमाणाः कदर्थ्यमानाः उत्पीड्यमानाः सत्य इत्यर्थः । तत्करोतीति प्यन्तान्
 कर्मणि लट् शानजादेशः । शिशिरेऽनुरागं वरम् । वरमिति मनाक् प्रिये । वहन्तां
 वासन्तिकोपचाराणां तासां तत्र पूर्वोक्तोपश्रवभयादिति भावः । बहेः स्वरिते-
 त्वादात्तमेपदम् ॥ ६९ ॥

दमेति ॥ हे दमन्तः ! दमयन्ति ? जिष्णोः शकस्य, ‘जिष्णुर्लेख्यसः
 शकः’ इत्यमरः । सेयं तृष्णा आशा जगति अप्रेभवमप्रिम, अप्रादिपश्चात्प्रिमज्-
 यक्तव्यः । तच्च तद्वैषम्यं च तस्य लक्ष्मीं अप्रगण्यतामुपैति अपूर्णत्वादिति
 भावः । कुनः यद्यस्माद्दृशामन्धिराकराऽमाविन्दस्तव दृष्टिर्निभागस्तृतीयांशः
 गृहपाशब्दस्य वृत्तिविषये पूरणार्थत्वाङ्गीकारान् । तत्र लेभेन तृष्णया आर्ति-
 माधिन्विभर्ति नाम धत्ते यत्तु । तदेतदाज्यतमस्य कणिकालोभयधिप्राप्यत
 इत्यर्थः । तद्वेशलाभ एव भवति सम्पत्तेः फलमित्यभिमानमस्येति भावः ॥ ७० ॥

अथ भगवतोऽग्रेवस्थां वर्णयति—अङ्गीति ॥ अग्न्याहिता आहिता-
 प्रयः, “आहितान्यादिषु” इति निष्ठायाः परनिपातः । यां देदेप्यमानां
 जाज्वल्यमानां दीप्यमानां, दीप्यतेत्यङ्गन्तात् कर्तरि लट् । शानजादेशः । अष्टमूर्ते-
 र्भास्य तनुं निख्यमुपासते हे दमयन्ति ! आशापतिर्दिव्यपतिः सोऽग्निरपि
 स्मरेण कर्त्रा तव दासीभक्तिं न्यदेशि दामोभवेत्यादिष्ट इत्यर्थः ॥ ७१ ॥

त्वद्गोचरस्तं खलु पञ्चबाणः करोति सन्ताप्य तथा विनीतम् ।
स्वयं यथास्यादिततप्तभूयः परं न सन्तापयिता स भूयः ॥ ७२ ॥

अदाहि यस्तेन दशार्धबाणः पुरा पुरारेर्नयनालयेन ।
स निर्दहंस्तं भवदक्षिवासी न वैरशुद्धेरधुनाधमर्णः ॥ ७३ ॥

सोमाय कुप्यन्निव विप्रयुक्तः स सोममांचामति हूयमानम् ।
नामापि जागर्ति हि यत्र शत्रोस्तेजस्विनस्तं कतमे सहन्ते ॥ ७४ ॥

त्यदिति ॥ पञ्चबाणः कामस्त्वद्गोचरस्त्वामेष लक्ष्मीकृत्य इत्यर्थः । तमग्निं
सन्ताप्य तथा तेन प्रकारेण विनीतं शिक्षित करोति खलु । यथा येन प्रकारेण
स्वयं स्यादित अनुभूत तप्तभूय तप्तत्वे येन स सन् । भुवो भावे इति भावे क्यप् ।
भूयः पुनः परमन्य न सन्तापयिता न सन्तापयिष्यति स्वयमनुभूतदुःखः
स्वारमदृष्टान्तेन पर तथा न दुःखाकरोतीति भावः ॥ ७२ ॥

अदाहीति ॥ यो दशार्धबाणः पञ्चेषु पुरा पुरारेर्नयनालयेन नयनाश्र-
येण नेत्राग्निना अदाहि दग्धः स पञ्चेपुरधुना भवदक्षिवासी त्वमेव निष्ठ सन्
तमग्निं निर्दहन् वैरशुद्धेरनिर्यातनादधमर्णं ऋणां न अनृणोऽभूदित्यर्थः । यो
यथा यस्यापकरोति स तस्य तथैव प्रतिकृत्य निर्वरो भवतीति भावः ॥ ७३ ॥

सोमायेति ॥ विप्रयुक्तस्त्वद्रियुक्तोऽग्निः सोमाय चन्द्राय कुप्यन्निव
जिघांसन्निवेत्यर्थः । “कुप्यद्गुह” इत्यादिना सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी । हूयमान यज्ञे
दायमान सोमं सोमरसमाचामति पिबति । तथा हि यत्र पुरुषे शत्रोर्नामापि
जागर्ति प्रकाशते तं शत्रुनामधारिण तेजस्विन परावमानासहिष्णवः, ‘अधि-
क्षेपाद्यसहन् तेजः प्राणालयेष्वपि’ इति लक्षणान् । कतमे सहन्ते न केऽपी-
त्यर्थः । तेजस्विनां शत्रुनामाप्यसह्यमिति भावः । सामान्येन विशेषममर्थन-
रूपार्थान्तरन्यासः ॥ ७४ ॥

शरैरजस्रं कुसुमायुधस्य कदर्थ्यमानस्तव कारणाय ।

अभ्यर्चयद्विर्विनिवेद्यमानादप्येष मन्ये कुसुमाद्रिभेति ॥ ७५ ॥

स्मरेन्धने वक्षसि तेन दत्ता संवर्तिका शैवलवह्निचित्रा ।

चकास्ति चेतोभवपावकस्य धूमाविला कीलपरम्परेव ॥ ७६ ॥

पुत्री सुहृद्येन सरोरुहाणां यत्प्रेयसी चन्दनवासिता दिक् ।

धैर्यं विभुः सोऽपि तवैव हेतोः स्मरप्रतापज्वलने जुहाय ॥ ७७ ॥

तं दृष्टमानैरपि मन्मथैधं हस्तैरुपास्ते मलयः प्रवालैः ।

कृच्छ्रेऽप्यसौ नोज्झति तस्य सेवां सदा यदाशामवलम्यते यः ॥

शरैरिति ॥ हे तरुणि ! तव कारणाय त्वदर्थे त्वत्कृते, तादर्थ्ये चतुर्था । कुसुमायुधस्य शरैः कुसुमवर्णरजस्रं कदर्थ्यमानः पीज्यमान एषोऽग्निः अभ्यर्चयद्विर्विनिवेद्यमानान् समर्प्यमाणादपि कुसुमाद्रिभेति मन्ये । उपप्रेक्षा ॥ ७५ ॥

स्मरेन्धने इति ॥ तेनाग्निना स्मरन्धने कामाग्निदात्रे वक्षसि दत्ता तापशान्तये न्यन्ता शैवलवह्निभिश्चित्रा कर्तुरा संवर्तिका नवदलम् । ‘संवर्तिका नवदलं वाजकंशो वराटकः’ इत्यमरः । चेतोभवपावकस्य कामाग्नेर्धूमाविला कीलपरम्परा ज्वालावतीरिव चक्ष्माणि दीप्यते । ‘वन्देद्वयोर्ज्वालकालं’ इत्यमरः ॥

अथ यमस्य विरहावस्थां वर्णयति—पुत्रीति ॥ येन सरोरुहाणां सुहृद्गुणैः पुत्री पुत्रवान् एतेनाभिजन उक्तः । चन्दनमन्त्रयज्ञः हर्मवासिता सुरमिता दिक् दक्षिणा यत्प्रेयसी यस्य प्रियतमा एतेन भोगगम्पतिरुक्ता । ॥ विभुर्वैद्यन्तोऽपि तवैव हेतोः मन्त्रप्रमितादेव । “यष्टी हेतुप्रयोग” इति यष्टी । धैर्यं स्मरस्य प्रतापज्वलने प्रतापाम्ना जुहाय परब्रह्मो वर्तते इत्यर्थः ॥ ७७ ॥

तमिति ॥ मलयो मन्त्रादि मन्मथैधं कामाग्निधनम् । ‘काष्ठं दाद्विर्विन्धनः स्वेध’ इत्यमरः । तं यमं दृष्टमानस्तद्वत्सञ्ज्ञानमवधारयति प्रवर्तते ।

स्मरस्य कीर्त्यैव सितीकृतानि तदोःप्रतापैरिव तापितानि ।

जङ्गानि धत्ते स भवद्वियोगात् पाण्डूनि चण्डज्वरजर्जराणि ॥

यस्तन्वि ! भर्ता घुसृणेन सायं दिशः समालम्भनकौतुकिन्याः ।

तदा स वेतः प्रजिघाय तुभ्यं यदा गतो नैति निवृत्य पान्थः॥८०

पाण्डुरैरेव हस्तैरुपास्ते तस्य शीतोपचारमाचरतीति भावः । युष्मद्वैतेदित्याह—
यो जनः सदा यस्याहा देशम् अनुरागञ्चावलम्बते । अस्मी जनः कुण्ठे आप-
यपि तस्य सेवा नोऽज्जति न ह्यजति यो यदुपर्जधी तस्य तत्सेवा विपत्स्वपि
कर्तुमुचितेत्यर्थः । अर्थान्तरन्यासः ॥ ७८ ॥

स्मरस्येति ॥ स यमो भवद्वियोगात्पाण्डूनि चण्डेन तीव्रेण उबरेण
जर्जराणि अत एव क्रमात् स्मरस्य कीर्त्या गीर्ताकृतानि धवलीकृतानीव तस्य
स्मरस्य दोःप्रतापैस्तापितानीव स्थितानीत्युभयग्राप्युत्प्रेक्षा । अङ्गानि धत्ते । अत्र
यथासङ्ख्योत्प्रेक्षयोः सङ्करः ॥ ७९ ॥

अथ वरुणस्य विरह वर्णयति—य इत्यादि ॥ हे तन्वि ! कृशाङ्गि !
यो देवः सायं घुसृणेन कुडुमेन समालम्भने अनुलेपने कौतुकिन्याः कुतूहल-
बद्धाः आनपादण्यात् कुडुमलिप्तवद्भासमानाया इत्यर्थः । दिशः प्रतीच्या भर्ता
प्रातः प्राच्या अपि तथात्वात्तद्व्यावृत्त्यर्थं सायङ्ग्रहणम् । स वरुणः तदा तस्मिन्
काले तुभ्यधेतः प्रजिघाय प्रहितवान् । “हेरचडि” इति कुत्वम् । यदा यस्मिन्
काले गतः प्रयातः नित्यं पन्थान गच्छतीति पान्थो निवृत्य नैति नायाति
अपुनरावृत्तिलिङ्गान्नूनं चित्रास्वालोः प्रहितवानित्युत्प्रेक्षा । “नन्दन्ति न निवर्तन्ते
चित्रास्वालोर्गता नरा” इति वचनात् । अत एवात्र कवे पान्थशब्दप्रयोगः
“पथो ण नित्यम्” इति नित्याच्चगमने पथिन्शब्दात् णप्रत्ययपान्थादेशयो-
र्विधानात् । अत एव “नित्यप्रहण प्रत्ययार्थविशेषणम्” इति काशिकायाम् ।
तावैत त्वय्येव सानन्दं विहरति न निवर्तत इति तात्पर्यम् ॥ ८० ॥

तथा न तापाय पयोनिधीनामश्वामुखोत्थः क्षुधितः शिखावान् ।
 निजः पतिः संप्रति वारिपोऽपि यथा हृदिस्थः स्मरतापदुःस्थः ॥
 यत्प्रत्युत त्वन्मृदुबाहुवह्नीस्मृतिस्रजं गुम्फति दुर्विनीता ।
 सतो विधत्तेऽधिकमेव तापं तेन भिता शैत्यगुणा मृणाली ॥ ८२ ॥
 न्यस्तं ततस्तेन मृणालदण्डखण्डं वभासे हृदि तापभाजि ।
 तच्चित्तमग्नैर्मदनस्य बाणैः कृतं शतच्छिद्रमिव क्षणेन ॥ ८३ ॥

तथेति ॥ तथा क्षुधितः शुभुधितः । “वसतिक्षुधोः” इति निष्ठाया-
 मिडागमः । अश्वामुखोत्थः शिखावान् बड्वाभिः पयोनिधीनां तापाय न भवति
 यथासौ स्मरदाहेन दुःखं तिष्ठतीति दुःस्थोऽस्वस्थो निजः ‘पतिर्वरुणः हृदि
 तिष्ठतीति हृदिस्थः स्मर्यमाण एव वारीणि पातीति वारिपो वारिरक्षकोऽपि सन्
 तापाय भवति तथा साक्षात् कुक्षिस्थोऽपि बड्वाभिर्न तापयतीत्यर्थः । ईदृक्
 तापामम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिभेदः ॥ ८१ ॥

यदिति ॥ तेन वरुणेन धिता सन्तापशान्तये सेविता शैत्यमेव गुणो
 यस्याः सा शैत्यगुणा शीतलैकस्वभावेत्यर्थः । तथापि दुर्विनीता प्रतिकूलचारिणी
 मृणाली बालमृणालं अल्पत्वविवक्षायां श्रीलिङ्गता । ‘स्त्री स्यात् काचिन्मृणाल्यादि-
 विवक्षापचये यदि’ इत्यमरः । “जातेरलीविषयादयोपधान्” इति ङीप् ।
 यद्यस्मात्तव मृदुबाहु वस्याविव तयोः स्मृतीनां स्रजं यालां गुम्फति रचयति
 अजलं स्मारयतीत्यर्थः । ततस्त्वद्बाहुस्मारकत्वादेतोः प्रत्युत वैपरीत्येन । प्रत्युते-
 त्युक्तवर्गीत्य इति गणव्याख्यानम् । अधिक तापमेव विधत्ते विनन्यते एते-
 नास्य ज्वरावस्थोक्ता । अत्र मृणाल्याः कविसम्मतसादृश्याद्बाहुवह्नीस्मारकबन्धोक्तेः
 स्मरणालङ्कारः । तदुपर्जावनेन तस्यास्यापशान्तिहेतोर्नाद्विपरीततापकार्योन्पत्ति-
 यधनाद्विरुद्धासौत्पत्तिलक्षणा विषमालङ्कारभेद इत्यनयोपपत्तिभावेन सदृशः ॥

न्यस्तमिति ॥ नतमदनन्तरमपि तेन वरुणेन तापमात्रं हृदये न्यस्तं
 मृणालदण्डस्य विगच्छाग्नस्य अग्निं शकलं तस्य वरुणस्य वित्ते मर्ममदनस्य

इति त्रिलोकीतिलकेषु तेषु मनोमुबोविक्रमकामचारः ।

अमोघमखं भवतीमवाप्य मदान्धतानर्गलचापलस्य ॥ ८४ ॥

सारोऽथ धारेव सुधारसस्य स्वयंवरः श्रो भविता तवेति ।

सन्तर्पयन्ती दमयन्ति ! तेषां श्रुतिः श्रुती नाकजुषामयासीत् ॥

समं सपत्नीभवदुःखतीक्ष्णैः स्वदारनासापथिकैर्मरुद्भिः ।

अनङ्गशौर्यान्लतापदुःस्थैरथ प्रतस्थे हरितां मरुद्भिः ॥ ८६ ॥

चाणैः क्षणेन शत छिद्राणि यस्य तत्तथा कृतमिव प्रतिकूलाचरणरोषाच्छतधा
प्रणीतमिव वमासे । उपेक्षा ॥ ८३ ॥

इतीति ॥ हे भैमि ! भवतीमेवामोघमखम् अवाप्य मदान्धतया
अनर्गलचापलस्य उच्छृङ्खलचोऽतस्य मनोमुबः कामस्य त्रिलोकीतिलकेषु
स्त्रिभुवनभूषणेषु तेष्विन्द्रादिषु विषये इतीत्यं विक्रमस्य कामचारः स्नाच्छन्यवृत्ति-
र्भवेत्त इति शेषः ॥ ८४ ॥

सार इति ॥ अयानन्तरसमये हे दमयन्ति ! तव स्वयंवरः श्वः परे-
ऽङ्गि भविता भविष्यतीति श्रुतिवार्ता । 'श्रुतिः श्रोत्रे तथाप्राये वार्ताया श्रोत्र-
कर्मणि' इति विश्वः । सुधारसस्य सारः सारभूता धारेव सन्तर्पयन्ती नाकजुषा-
मिन्द्रादीनां श्रुती श्रोत्रे अयासीत् प्राप सारोत्येति पाठे सारप्रभवेत्यर्थः ॥ ८५ ॥

८ ममिति ॥ अथ स्वयंवरवार्ताश्रवणानन्तरमनङ्गस्य शौर्यान्लेन प्रता-
पामिना यस्तापस्तेन दुःस्थैरस्वस्थैर्हरितां दिशा सम्बन्धिभिर्मरुद्भिर्देवैरिन्द्रादिभिः
स्वस्वामिभावसम्बन्धे पृष्ठासमासः । समानं पतिर्यस्याः सा सपत्नी । "नित्यं
सापल्यादिषु" इति ङीप् नकारश्च । तद्वत्वेन दुःस्थेन तीक्ष्णैर्दुःसहैः स्वदाराणां
नासामु पन्थानं गच्छन्तीति पथिकैः पान्थैर्मरुद्भिः समं वायुभिः सह 'महतौ
पवनामरी' इत्यमरः । प्रतस्थे प्रस्थित भावे लिट् । शच्यादिभिरिन्द्रादिकलत्रै-
रागामिसापदन्यदुःखादीर्षमुष्णञ्च निःश्वसितमित्यर्थः । अत्र पवनामरप्रस्थानयोः

अपास्तपाथेयसुधोपयोगैस्त्वच्छुम्बिनैव स्वमनोरथेन ।

क्षुधञ्च निर्व्यापयता तृषञ्च स्वादीयसाध्ना गमितः सुखं तैः ॥

प्रिया मनोभूशरदावदाहे देवीस्त्वदर्थेन निमज्जयद्भिः ।

सुरेषु सारैः क्रियतेऽधुना तैः पादार्पणानुग्रहभूरियं भूः ॥ ८८ ॥

अलङ्कृतासन्नमहीविभागैरयं जनस्तैरमरैर्भवत्याम् ।

अवापितो जङ्गमलेख्यलक्ष्मीं निक्षिप्य सन्देशमयाक्षराणि ॥ ८९ ॥

कार्यकारणभाषास्तद्वलक्षणातिशयोक्तयुरवापितः सहोक्तयलङ्कारः । सहोर्धेनान्वयो यत्र भवेदतिशयोक्तिः । कल्पितौपम्यपर्यन्ता सा सहोक्तिरिहोच्यते ॥” इति लक्षणात् ॥ ८६ ॥

अपास्तेति ॥ पथि साधु पाथेयम् । ‘पाथेय सम्बलं स्मृतम्’ इति मादवः । पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्दम् । तत्रासौ सुधा च तस्या उपयोगोऽपास्तो भैरिन्द्रादिभिः क्षुधं घुक्षुक्षां तृषं तृष्णां पिपासां निर्वापयता शमयता स्वादीयसा अभृतादपि स्वादुतरेण त्वच्छुम्बिना भवद्गोचरेण स्वयं मनोरथेनैवाध्वा सुखं गमितो नीतः अमृतमप्युत्पृज्य त्वज्जानमातृसम्बन्धाः प्राप्ता इत्यर्थः ॥ ८७ ॥

प्रिया इति ॥ त्वमेवार्थः प्रयोजनं तेन निमित्तेन प्रिया दयिताः देवीः शच्यादिदाराः मनोभुवः कामस्य शरा एव दाम्नी दवामिलस्य दाहे विरहानले निमज्जयद्भिः सद्भिः सुरेषु सारैः भ्रष्टैरिन्द्रादिभिरधुना इयं भूर्विदमदेशः पदार्पण-
मेवानुग्रहस्तस्य भूः स्थानं क्रियते कुण्डिनोपकण्ठ एव तिष्ठन्तीत्यर्थः ॥ ८८ ॥

अलङ्कृतेति ॥ अलङ्कृत आगममहीविभागो भूप्रदेशो यैस्तैः गर्मापं गर्तमैरमरैरयं जनः स्वयमित्यर्थः । भवत्यां विषये त्वां प्रतीत्यर्थः । सन्देश-
मयाक्षराणि सन्देशरूपाणि वाक्यानि निक्षिप्य अर्पयित्वा जङ्गमलेख्यस्य बल-
लेख्यस्य लक्ष्मीमवापितः तेषामहं सन्देशहर इत्यर्थः ॥ ८९ ॥

एकैकमेते परिरभ्य पीनस्तनोपपीडं त्वयि सन्दिशन्ति ।
 त्वं मूर्च्छतांनः स्मरभिहृशत्यैर्मुदे विशत्यौषधिवह्निरेधि ॥ ९० ॥
 त्वत्कान्तिमस्माभिरयं पिपासन् मनोरथाश्वासनयैकयैव ।
 निजः कटाक्षः खलु विप्रलभ्यः कियन्ति यावद्गुण वासराणि ॥

एकैकमिति ॥ एते देवाः एकैकं प्रलेकमेवेत्यर्थः । वीप्सायां द्विरुक्तिः ।
 एक बहुव्रीहियदिति बहुव्रीहिवद्भावात् सुलोपः कियविशेषण नैतन् अन्यथैकव-
 नपुंसकत्वानुपपत्तेः केषुचित्पुस्तकेषु प्रलेकमित्येव पाठः । पीनस्तनयोरुपपीड्य
 पीनस्तनोपपीडं सप्तम्यां चोपपीडकृधकर्म इति णमुल्प्रत्ययः । परिरभ्यालिङ्ग्य
 सन्दिशन्ति वाचिक कथयन्ति किमिति स्मर एव भिन्नोऽन्त्यजभेदः । 'मूला-
 श्लेष्पादयो भिन्ना कथ्यन्ते ह्यन्त्यजातयः' इति हलायुधः । तस्य शल्यः शल्यै-
 र्मूर्च्छतां मुह्यतां नोऽस्माकं मुदे त्व विशत्या उद्धृतशरया च सा औपधिर्वह्नी
 विशल्यकरणीलता । एधि भव अस्तेलौष्मध्यमैकवचन ध्वसोरेद्वावन्यासलोपश्च
 इत्येकारः । हुमलभ्यो हेधिः । * "धि च" इति सकारलोपः ॥ ९० ॥

अथ षोडशभिः श्लोकैः सन्देशमेवाह—त्वदित्यादि ॥ हे भूमि !
 त्वत्कान्तिं त्वद्वाचण्यामृत पिपासन् पातुमिच्छन्, पिबतेः सनन्ताल्लटः शक्तादेशः ।
 अयं निजोऽस्मदीयः कटाक्षोऽस्माभिः कियन्ति वासराणि यावन् कियद्दिन-
 पर्यन्तमित्यर्थः । अत्यन्तसयोगे द्वितीया अवधौ यावच्छब्दः । एकया मनोरथेन
 मनोरथप्राप्त्या या आश्वासना तयैव अयं ते मनोरथ इदानीमेव प्राप्त्यत इत्येव-
 मुपसान्त्वनयैव विप्रलभ्यः प्रतार्यः खलु ? मण पथिकैस्तृपित इवेति भावः ।
 अल कालयापनया दिदृक्षवो वयमनुकम्पनीया इति तात्पर्यार्थः ॥ ९१ ॥

* अहो ! महामहोपाध्यायस्यापि प्रमादः । न ह्यत "धि च" इति
 मलोपस्यावकाशः । तथा हि—अस् + हि इति स्थिते "ध्वसोरेद्धी" इत्यादिना-
 ऽलोन्त्यपरिभाषया सस्य एत्वे तस्याभीयत्वेनासिद्धत्वात् हेधित्वे च कृते
 अ ए + धि इति जाते "श्रमोः" इत्यादिना अलोपे च "एधि" इति रूप
 सिञ्चतीत्यवधेयम् ।

निजे सृजास्मासु भुजे भजन्त्यावादित्यवर्गे परिवेषवेपम् ।

प्रसीद निर्वापय तापमङ्गैरनङ्गलीलालहरीतुपारैः ॥ ९२ ॥

दयस्व नो घातय नैवमस्माननङ्गचाण्डालशरैरदृश्यैः ।

भिन्ना वरं सीक्ष्णकटाक्षवाणैः प्रेमस्तव प्रेमरसात् पवित्रैः ॥ ९३ ॥

त्वदर्धिनः सन्तु परःसहस्राः प्राणास्तु नस्त्वचरणप्रसादः ।

विशङ्कसे कैतवन्नर्तितश्वेदन्तश्चरः पञ्चशरः प्रमाणम् ॥ ९४ ॥

निजे इति ॥ हे भैमि ! निजे स्त्रीये भुजे बाहु आदित्यवर्गे सुरवर्गे
सूर्यवर्गे चास्मासु परिवेषस्य वेष्टनस्य सूर्यपरिधेय वेपमाकारं भजन्त्यां यज
कुह आलिङ्ग्येत्यर्थः । 'परिवेषो रवेः पार्श्वमण्डले वेष्टने तथा' इत्यजपालः ।
प्रसीद प्रसन्ना भव अनङ्गलीलालहरीभिर्मदनविहारोर्मिभिः तुपारैः शीतलैरङ्गैः
तापं निर्वापय क्षमय ॥ ९२ ॥

दयस्येति ॥ हे भैमि ! नोऽस्माकं दयस्व अस्माननुकम्पस्तेत्यर्थः ।
“अर्धागर्धदेशां कर्मणि” इति षष्ठी । अदृश्यैरलक्ष्यैरनङ्ग एव चाण्डालस्तस्य
शरैरेवमस्मान् न घातय न मारय । किंतु प्रेमैव रसोऽनुरागो जलं च तस्मान्
पवित्रैः शुद्धैस्तव सीक्ष्णैः कटाक्षैरेव वाणैर्भिन्ना विदारिताः गन्तः प्रेमः प्रिया-
महं । प्रपूर्वादिणो लघुतमयुवकचनम् । वरं मनाक् प्रियम् । जीवनागम्भवे वरं
चाण्डालहन्मरणातीर्थमरणमिति भावः ॥ ९३ ॥

त्वदर्धिति ॥ हे भैमि ! त्वामर्धयन्त इति त्वदर्धिनः त्वत्कामुषाः
गहसत् परं परगहस्याः गहधार्थकगह्याका इत्यर्थः । 'परःशताद्यासं येषां
परा मङ्गला शतादिचाद' इत्यमरः । पश्यमीति योयविमाणान् गमामः
राजदन्तादित्वादुपगर्जनस्य सङ्गशब्दस्य परनिपातः । पारस्करादित्वात् मुदा-
गमः । सन्तु, नोऽस्माकं प्राणान् त्वचरणयोः प्रगादोऽनुग्रहः वयं त्वदेकावत-
जीविता इत्यर्थः । अथ कैतवन्नर्तितं कण्टनाटकं विशङ्कसे चेत् अन्तधरो
इत्यान्तर्बन्ती पञ्चशरः प्रमाणं काम एवात्र गार्हा सदि महती देयतेति भावः ॥

अस्माकमध्यासितमेतदन्तस्तावद्भवत्या हृदयं चिराय ।

वहिस्त्वया लङ्घ्यतामिदानीमुरो मुरं विद्विषतः श्रियेव ॥ ९५ ॥

दयोदयश्चेतसि चेत्तवाभूदलङ्कुरु थां विफलो विलम्बः ।

भुवः स्वरादेशमथाचरामो भूमौ धृतिं यासि यदि स्वभूमौ ॥ ९६

धिनोति नास्मान् जलजेन पूजा त्वयान्वहं तन्वि ! वितन्यमाना ।

तव प्रसादाय नते ॥ मौलौ पूजास्तु नस्त्वत्पदपङ्कजाभ्याम् ॥ ९७

अस्माकमिति ॥ भवत्या पूज्यया । भवतेर्भवतुप्रत्ययः । “उगितश्च” इति ङीप् । त्वयाऽस्माकमेतदन्तर्धृतिं हृदयं स्वान्तं चिराय चिरात्प्रवृत्तिं अध्यासितं तावदधिष्ठितमेव । अवधारणे तावच्छब्दः । निरन्तरं चिन्तयेति भावः । किं विदानीं वहिर्वाह्यमपि हृदयं वक्षः “हृदयं वक्षसि स्वान्तम्” इति विश्वः । मुरं मुरल्यं विद्विषतो विष्णोः हरो हृदयं द्विपोऽभिप्र इति शतृप्रत्ययः । “द्विपः शतुर्वा” इति विकल्पात् “न लोक” इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधः । श्रियेवालङ्घ्यताम् ॥ ९५ ॥

दयेति ॥ तव चेतसि दयोदयः दयाविर्भावः अभूषेत् थां स्वर्गमलङ्कुरु । विलम्बो विफल इत्यर्थः । ‘शुभस्य शीघ्रम्’ इति न्यायादिति भावः । अथायवा स्वभूमौ न्यजन्मस्थाने भूमौ भूलोके धृतिं सन्तोषं यासि यदि तर्हि भुवो भूमेः स्वरादेशं स्वर्गसंज्ञामाचरामः वयं चाग्रेव स्थास्याम इत्यर्थः । स्वाधिष्ठित एव स्वर्ग इति भावः ॥ ९६ ॥

धिनोतीति ॥ हे तन्वि ! त्वया अन्वहमनुदिनं वीप्सायामव्ययीभावे अनश्च, नपुंसकादन्यतरस्याम् इति समासान्तः “अहृष्टखोरेव” इति टिलोपः । वितन्यमाना क्रियमाणा जलजेन जातावेकवचनम् । जलजः पूजा अस्मान् न धिनोति न प्रीणयति । किन्तु, तव प्रसादाय प्रसादार्थं नते नम्रे मौलौ मूर्ध्नि त्वत्पदपङ्कजाभ्यां नोऽस्माकं पूजा अस्तु । प्रणयापराधेषु त्वत्पादताडनार्थिनो वयमिति भावः ॥ ९७ ॥

स्वर्णैर्वितीर्णैः करवाम वामनेत्रे ! भवत्या किमुपासनासु ।

अङ्ग ! त्वदङ्गानि निपीतपीतादर्पाणि पाणिः खलु याचते नः ॥

वयं कलादा इव दुर्विदग्धं त्वद्वौरिमस्पर्धि दहेम हेम ।

प्रसूननाराचशरासनेन सहैकवंशप्रभवभ्रु ! बभ्रु ॥ ९९ ॥

स्वर्णैरिति ॥ हे वामनेत्रे ! चारुलोचने ! भवत्या त्वया निजोपास-
नासु पूजासु वितीर्णैः समर्पितैः स्वर्णैः कनककमलादिभिः किं करवाम न
किमपीत्यर्थः । यतः स्वर्णाचलवासिनो वयमिति भावः । किंतु, अहेत्यामन्त्रणे
निपीतो गृह्णातः पीतायाः हरिद्राया दर्पः कान्तिगर्वो यैस्तानि, 'निशाह्व्या
काशनी पीता हरिद्रा वरवर्णिनी' इत्यमरः । त्वदङ्गानि नोऽस्माकं पाणिर्याचते
खलु ! पीतदर्पाणांति पुलिङ्गपाठं पीतानां स्वर्णादिद्रव्याणां दर्पमिति व्याख्येयम् ।
स्वर्णादुत्कृष्टवस्तुसम्भवे अपकृष्टस्वर्णग्वीकारो न युक्त इति भावः । साधुधायमेव
पाठः । अन्यथा स्वर्णसंसारिणां त्वदङ्गेषु स्वर्णादुत्कर्षे यत्कस्ये हरिद्रामात्रा-
दुत्कर्षोत्तल्यनीचित्यादिति ॥ ९८ ॥

वयमिति ॥ प्रसूननाराचशरामनेन कामयापेन सह एकवंशप्रभवे
एककारणोत्पत्ते अत्यन्ततत्सदृशे इति यावत् । भ्रुवौ यस्याः सा तद्भूरित्युद्भूतो-
त्तरपदे बहुव्रीहिः । अन्यथा अनूद्भूतस्य भ्रूशब्दस्योवहस्थानत्पानदीत्वात्
सम्बुद्धावम्भार्थेत्यादिना नदीहस्तो न स्यात् । ननु ऊद्भूत इत्युक्तं फलभूकारा-
दिति चेत् गत्यम् अप्राणिजातधारज्वादीनामित्यत्र "अत्तावूः, कर्कन्धूः" इति
भाष्यसारेणोदाहरणादकारादप्युद्भूतस्येवेति ज्ञायते । अत एव वामनः ऊदारा-
दप्युद्भूतोतिरिति । तदेतत् गम्यग्विवेचितमग्न्याभिः कुमारमम्भवसर्प्राविन्या
विमानता मुधुः कृतः पितुर्गृह इत्यत्र । तस्याः सम्बुद्धिः एकवंशप्रभवभ्रुः*

* वस्तुतस्तु 'निरङ्गुशाः कवयः' इति सूत्रेणैवास्य साधुत्ववचनं सार्थायः ।
यतो हि भ्रूशब्दस्य कथंशिद्भूतम्भकल्पनायामपि उवहस्थानिभं कथंशरभ-
हिरेत ! ऊद्भूतत्वे यथैव भाव्यमिति किं पाणिन्यात्ता आहोन्दिनाज्ञा !

सुधासरःसु त्वदनङ्गतापः शान्तो न नः किं पुनरप्सरस्सु ।

निर्वाति तु त्वन्ममताक्षरेण सूनाशुगेपोर्मधुशङ्करेण ॥ १०० ॥

खण्डः किमु त्वद्विर एव खण्डः किं शर्करा तत्पथशर्करैव ।

कृशाङ्गि ! तद्वद्विरसोत्यकच्छतृणन्नु दिक्षु प्रथितं तदिक्षु ॥ १०१ ॥

वयं कलाः स्वर्णखण्डान् दान्ति खण्डयन्तीति कलादाः स्वर्णकारा इव । 'कलादा स्वर्णकारका' इत्यमरः । तव गौरिण्या सह स्पर्धत इति तत्स्पर्धि अत एव प्रबलविरोधितया दुर्विदग्धमविदग्ध बुद्धिशून्य च मधु पित्रलम् । 'यधु स्यात् पित्रले त्रिषु' इत्यमरः । हेम सुवर्णं दहेम । त्वदङ्गस्पर्धापराधादविदग्धदे-
वास्माक दाह्यस्वर्णसमर्पणान् सर्वानवघातसमर्पणमेव सन्तर्पणमिति भावः ॥ १९

सुधेति ॥ हे भैमि ! सुधासरःसु अमृतसरसीषु नोऽस्माकं तत्कृता-
नङ्गतापो न शान्तः अप्सरःस्वपां सर सु कर्ज्वश्यादिवेश्यासु वा किं पुनः किमुत ?
किन्तु सूनाशुगेपो, कामवाणस्य मधुशङ्करेण मङ्गरन्दविन्दुना तत्तद्दृशेनेत्यर्थः ।
तव ममताक्षरेण ममताप्यञ्जकवाक्त्रमेन मदीया यूयमित्येवरूपेण निर्वाति
शान्मयति । यद्विरहादय ताप स तत्सङ्गमकसाध्यो नोपायान्तरसाध्य इत्यर्थः ॥

खण्ड इति ॥ हे कृशाङ्गि ! खण्डः, खण्डशर्करा त्वद्विर एव त्वद्वचस
एव खण्डः शकल किमु ? 'स्यात्खण्डः शकले चेशुविकारमणिदोषयोः' इति
विश्वः । तथा शर्करा गिताक्षयशर्करा तस्या गिरः पन्थास्तत्पथः तस्मिन् मार्गे
शर्करा शिलाशकलप्रचुरमृदेव किम् ? 'शर्करा खण्डविकृतायुपलभ कर्पराशयोः'
इत्युभयग्रापि विश्वः । दिक्षु प्रथितं प्रख्यातं इक्षुरिस्त्वाख्यं तत् तृण तस्या गिरः,
त्वद्विर भर्ता भङ्गवान् तरङ्गितो रसः शृङ्गारादिस्फुरक च तदुत्थं कच्छे अनूपे-
तृण नु ? उत्तेति पाठे रसोत्थो रसप्रवाहः तस्य कच्छनृण किमित्यर्थः । जल-
प्रायमनूपं स्यात् पुनः कच्छस्तथाविधे' इत्यमरः । सर्वत्रान्यथा कथं खण्डादी-
नामादद्वाधुर्यमिति भावः । किवादयस्तत्प्रेक्षायां अत्रोत्प्रेक्षात्रयस्य समृष्ट-
त्वात् गजातीयससृष्टिः । अत्र द्रव्ये वैशेषिककारः—“मत्स्यन्दिक्का खण्डसिताः
क्रमेण गुणवत्तमाः । यथा यथा हि नैर्मल्य मधुरत्वं तथा तथा ॥ धातत्वा-

ददाम किं ते सुवयाधरेण त्वदास्य एव स्वयमास्यते यतः ।

विधुं विजित्य स्वयमेव भावि त्वदाननं तन्मखभागभोजि ॥ १०२

प्रिये ! वृणीष्वामरभावमस्मादिति त्रपोदधि वचो न किन्नः ।

त्वत्पादपद्मे शरणं प्रविश्य स्वयं वयं येन जिजीविषामः ॥ १०३

अस्माकमस्मान्मदनापमृत्योस्त्राणाय पीयूषरसोऽपि नासौ ।

प्रसीद तस्मादधिकं निजन्तु प्रयच्छ पातुं रदनच्छदन्नः ॥ १०४॥

निर्मलत्वाच्च तथा सिततमकमात् । बालुकेव मृगं सूक्ष्मा मुश्रिग्धा सित-
पिङ्गला ॥ मात्स्याण्डाकृतिसाहचर्ययोगान्मत्स्यन्दिका स्मृता । स्फटिकोपलखण्डाभः
खण्डस्तच्छर्करा समा ॥ शर्करा निर्मला सैव सिता तु सितशर्करा । निर्मलेव
सिता सा तु राजराज इतीरिता ॥ इति ॥ १०१ ॥

किञ्च नेष्टदनेन त्वदाराधने शक्ता वयं किंतु त्वत्कङ्कणशरणा इच्छाशये-
नाह—ददामेति ॥ ते तुभ्यं किं ददाम किं वितराम दातव्यं किमपि
नास्तीत्यर्थः । अमृतमस्तीति चेत् तथैवास्तीत्याह । कुतः यतो यस्मात् कारणान्
मुधया अधरेणाधररूपेण त्वदास्य एव स्वयं साक्षादास्मते स्थायते, भावे लट् ।
यत्रभागोऽस्तीति चेत् सोऽपि ते जयलभ्य इत्याह । त्वदाननं कर्तुं विधुं चन्द्रं
स्वयमेव परानपेक्षं विजित्य तस्य विधोर्मरो यागे भागमश भोक्तुं शीलमस्येति
तद्भोजि भावि भविष्यत् तत्स्थानाधिपत्यादत्र धर्मलाम इति भावः ॥ १०२ ॥

त्वदायतमेवेत्याह—प्रिय इति ॥ हे प्रिये ! दमयन्ति ! अस्माक-
ममरभावममरत्वं अविनाशित्वं च वृणीष्वेत्येवंस्वरूपं नोऽस्माकं वचः प्रपामुदयतीति
त्रपोदधि लज्जाविहं न भवति किम् ? भवत्येवेत्यर्थः । कुतः येन कारणेन तव
पादावेव पद्मे ते एव शरणं प्रविश्य रक्षकं प्राप्य वयं स्वयमनामय जिजीविषामो
जीवितुमिच्छामः । स्वयं सुधितस्मान्नायिनमश्नुतुः शुद्धैषज्यप्राप्तेष्ववत् परि-
हाणास्पदमेवेति भावः ॥ १०३ ॥

न चामृतमेषिनां च कुतो मरणप्रमांकरेति वाच्यमित्याह—अस्माक-
मिति ॥ हे दमयन्तः ! अस्मान्मदनादेयापमृतो मयासादस्माकं प्राणाय

प्लुष्टश्चापेन रोपैरपि सह मकरेणात्मभूः केतुनाभू-

द्वत्तां नस्त्वत्प्रसादादथ मनसिजतां मानसोनन्दनः सन् ।
भ्रूभ्यां ते तन्वि ! धन्वी भवतु तव सितैर्जैत्रभङ्गः स्मितैस्ता-
दस्तु त्वन्नेत्रचञ्चत्तरशफरयुगाधीनमीनध्वजाङ्कः ॥ १०५ ॥

स्वप्नेन प्रापितायाः प्रतिरजनि सव श्रीषु मग्नः कटाक्षः

श्रोत्रे गीतामृताब्धौ त्वगपि ननु तनूमशरीसौकुमार्ये ।

रक्षणाय असीं पीयूषरसोऽपि नाल किन्तु तस्मात् पीयूषरसादधिक निज
त्वदीय रदनच्छदमोष्ठ पातु नोऽस्मभ्य प्रयच्छ देहि प्रसीद प्रसन्ना भव ॥ १०४

प्लुष्ट इति ॥ हे तन्वि ! इमयन्ति ! आत्मना स्वयमेव भवतीत्यात्मभू-
कामः स्त्री. स्वकीये. चापेन रोपैर्षणि, 'पश्री रोप इपुर्द्रव्यो.' इत्यमर । मकरेणैव
केतुना च सह प्लुष्टो दग्धोऽभूत् । स आत्मभूरुपेदार्या तव प्रसादाद्धेतो नो-
ऽस्माकं तव च सम्भूयेत्यर्थ. । "त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम्" इति युष्मदस्मदो-
रेकशेषे परशेषः । मानसो मन सम्बन्धी नन्दन पुत्रः आनन्दयित्ता च सन् ।
'नन्दनो हर्षके सुते' इति विश्व । मनसि जातो मनसिजस्तस्य भावस्तत्ता
ता "सप्तम्या जनेर्ह हलदन्तात्सप्तम्या सप्तम्याम्" इत्यलङ्कारः । धत्तां दधातु
तुष्टोऽस्मात्तदाशिष्यन्यतरस्याम् । प्लुष्टः दग्ध आत्मभूर्भवत्वस्तु मनसोऽप्यात्म-
त्वादित्यर्थ । "आत्मा देहमनोब्रह्मस्वभावभूतिबुद्धिषु" इति विश्व ।
त्वय्यस्मात्तु च कामस्तुल्यवृत्तिरस्त्विति भावः । किञ्च ते तव भ्रूभ्यां धन्वी
चापवान् भवतु । धन्वन्शब्दाद्रीत्यादिपाठादिनि. । तव सितैर्निर्मलैः स्मितै-
र्हसितैर्जैत्रा भङ्गा यस्य सः जित्वरेषु स्ताद्भवतु अस्तेर्लोष्टि नेस्मात्तदादेशः ।
तव नेत्रे एव चञ्चत्तरावतिचञ्चलौ शफरी तयोर्युगं तदधीनस्तद्भ्यो मीनरूपो
ध्वज एवाङ्को लाञ्छनं यस्य सोऽस्तु त्वन्नेत्राभ्यां मीनध्वजवानस्त्वित्यर्थ ।

'अत्र यथासङ्गयसङ्कीर्णो रूपकालङ्कारः । धग्धरावृत्तम् ॥ १०५ ॥

स्वप्नेनेति ॥ हे तन्वद्भि ! तनून्यङ्गानि यस्यान्मस्याः मम्बुद्धिः ।

"अङ्गगात्रकण्ठेभ्यः" इति ङीप् । कृषाङ्गि ! प्रतिरजनि रजन्या रजन्या,

नासा श्वासाधिवासेऽधरमधुनि रसज्ञा चरित्रेषु चित्तं

तन्नस्तन्वद्भि ! कैश्चिन्न करणहरिणैर्वागुरा लम्बितासि ॥

इति धृतसुरसार्थवाचिकस्त्रिज्वररसनातलपत्रहारकस्य ।

सफल्य मम दूततां वृणीष्व स्वयमवधार्य दिगीशमेकमेधु ॥ १०७

आनन्दयेन्द्रमथ मन्मथमममभिं

केलीभिरुद्धर तनूदरि ! नूतनाभिः ।

धीप्सायामव्ययीभावः । स्वप्नेन (कप्रा) प्रापिताया स्वप्नदृष्टाया तव श्रीषु
सौन्दर्यलहरौ नोऽस्माक कटाक्षो मम गीत एवामृताब्धौ सुधासमुद्रे धोत्रे
ममे, तनूः मूर्तिरेव मज्जरी कुसुमगुच्छाः तस्याः साकुमार्ये मर्दिते स्वगपि ममा ।
ननु श्वासाधिवासे निश्वासमावृतसौरभे नासा ममा अधरमधुन्यधरामृते रसज्ञा
रसना ममा चरित्रेषु चेष्टामु चित्त मम तत् तस्मात् कैश्चित् करणैरान्द्रियैरेव
हरिणैस्त्वं वागुरा मृगबन्धिनी रज्जुः न लम्बिता न प्राप्तासि सर्वरपि प्रापि-
तेत्यर्थः । अस्माकं सर्वेन्द्रियसम्मोहनं ते रूपशिल्पमिति भावः । अत्र चतुर्थ-
पादार्थस्य पूर्वपङ्क्त्यर्थहेतुकत्वाद्वाक्यार्थहेतुक काव्यलिङ्गं तच्च करणहारणै-
रित्यादिरूपकेण गङ्गीर्यते । पूर्वोक्तमेव वृत्तम् ॥ १०६ ॥

इतीति ॥ इतीत्य धृता सुरसार्थस्येन्द्रादिवृन्दस्य वाचिकत्रक् सन्देश-
वाक्यपरम्परा येन तस्य निजस रसनातलस्यैव पत्रस्य लेखस्य यो हारकस्तस्य
मम दूततां सफल्य माफलां कुरु एधु मध्ये एकं दिगीशं स्वयमात्मनवावधार्य
निधित्य वृणीयाः वृणीष्व । वाचिको व्याख्यात । अत्र नलदूत्यमाफरयस्य
वरणवाक्यार्थहेतुकत्वात् पूर्ववदलङ्कारः । म य रसनातलपत्रस्य यो हारक-
स्तमेति रूपकेण गङ्गीर्यते । पुष्पिताग्रा वृत्तम् ॥ १०७ ॥

आनन्दयेति ॥ हे तनूदरि ! कृशोदरि ! नूतनाभिरभिनवाभिः
केलीभिः क्रीडाभिः मन्मथमममिन्द्रं आनन्दय; अथवा तादृशमेव भूमि ताभिः

आसादयोदितदयं शमने मनो वा

नो वा यदीत्यमथ तद्वरुणं वृणीथाः ॥ १०८ ॥

श्रीहर्षं कविराजराजिमकुटालङ्कारहीरस्सुतं

श्रीहीरस्सुपुत्रे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम् ।

तस्यागादयमष्टमः कविकुलाष्टाध्वपान्ये महा-

काव्ये चारुणि वैरसेनिचरिते सर्गो निसर्गोज्ज्वलः ॥

रुद्धरः; अथवा शमने यमे उदितदयं जातानुकम्पं मनः आसादय निवेशय ।

इत्थं नो वा यदि अथ तत्तर्हि मन्मथमग्नं वरुणं वृणीथाः वृणीष्व ॥ १०८ ॥

श्रीहर्षमित्यादि ॥ कर्बूनां कुलेन समूहेन अदृष्टे अध्वनि यत्पान्धं
नित्यपधिक तस्मिन् चादृष्टि शोभने वैरसेनेर्नलस्य चरिते तस्य श्रीहर्षस्य महा-
काव्ये निसर्गोज्ज्वलोऽयमष्टमः सर्गः अगात् सम्पूर्ण इति भावः ॥ १०९ ॥

इति पदवाक्यप्रमाणनारादारपारीणिश्रीमहामहोपाध्यायकोलाचल-

मल्लिनाथमूरिविरचिते नैपधव्याख्याने जीवानुसमाख्याने

अष्टमः सर्गः समाप्तः ।

नवमः सर्गः ।

इतीयमक्षिभ्रुवविभ्रमेङ्गितैः स्फुटामनिच्छां विवरीतुमुत्सुका ।
तदुक्तिमात्रश्रवणेच्छयाऽभृणोदिगीशसन्देशगिरो न गौरवात् ॥ १ ॥
तदर्पितामश्रुतवद्विधाय तां दिगीशसन्देशमयीं सरस्वतीम् ।
इदं तमुर्वीतलशीतलद्युतिं जगाद वैदर्भनरेन्द्रनन्दिनी ॥ २ ॥

अथ दमयन्तीवृत्तान्तं वक्तुं विततयहुतरङ्गवाक्यश्रवणजनितामिन्द्रा-
चनुरागशङ्कां तावद्धारयति—इतीति ॥ इयं दमयन्ती अक्षिणी च भ्रुवी च
अक्षिभ्रुव द्वन्द्वैकवद्भावः । “अचतुर” इत्यादिना समासान्तादिनिपातनात्
साधु । तस्य विभ्रमो विकारः स एव इङ्गित चेष्टा तैरेव स्फुटा व्यक्ताम-
निच्छामिन्द्रादिविषयामिति शेषः । तथा विवरीतुं वाचा निषेद्धं उत्सुका
उद्युक्ता सती । ‘इष्टार्थोद्युक्त उत्सुकः’ इत्यमरः । निषेधस्य ज्ञानपूर्वकत्वात्
तज्ज्ञानार्थमभृणोदित्यर्थः । किञ्च तदुक्तिमात्रश्रवणेच्छया नलबागमृतपिपासया
चेत्यर्थः । दिगीशसन्देशगिरः अभृणोत् । मात्रपदव्यावर्त्यमाह—गौरवादिति ।
न तु दिगीशादीनां गौरवात् । अस्मिन् सर्गे वंशस्थवृत्तम् । लक्षणन्तूकमादिम-
‘सर्गे ॥ १ ॥

तदिति ॥ वैदर्भनरेन्द्रनन्दिनी दमयन्ती तेन नलेनार्पितां प्रयुक्तां
दिगीशसन्देशमयीं तद्रूपां सरस्वतीं वाचमश्रुतवद्विधायाम्भुतामिव कृत्वा । तेन
तुल्यं किया चेद्वति । उर्वीतलशीतलद्युतिं भूलोकचन्द्र तं नलमिदं वक्ष्यमाणं
जगाद गदितवती ॥ २ ॥

मयाङ्ग ! पृष्टः कुलनामनी भवानमू विमुच्यैव किमन्यदुक्तवान् ।
 न मह्यमत्रोत्तरधारयस्य किं ह्रियेऽपि सेयं भवतोऽधमर्णता ॥३॥
 अदृश्यमाना कचिदीक्षिता कचिन्ममानुयोगे भवतः सरस्वती ।
 कचित्प्रकाशां कचिदस्फुटार्णसं सरस्वतीं जेतुमनाः सरस्वतीम् ॥
 गिरः श्रुता एव तव श्रवःसुधाः ऋथा भवन्नास्मि तु न श्रुतिस्पृहा ।
 पिपासुता दान्तिमुपैति वारिणा न जातु दुग्धान्मधुनोऽधिकादपि ॥

मयेति ॥ हे अङ्ग ! भोः श्रीमन् ! मया भवान् कुलनामनी पृष्टः सन्
 पृच्छतेर्दुहादित्वादप्रधाने कर्मणि कः, अप्रधाने दुहादीनामिति वचनात् ।
 किं किमर्थममू कुलनामनी विमुच्य अन्यदुक्तवान् किमप्यसङ्गतमिव प्रलपसीति
 भावः । तदकथने को दोषस्तत्राह—नेति । अत्र कुलनामप्रश्ने मह्यमुत्तमर्णायै
 इति शेषः । धारेरुत्तमर्ण इति सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी । धारयतीति धारयः
 अनुपसर्गाश्लिम्पविन्दधारीत्यादिना शप्रत्ययः । उत्तरस्य धारयः तस्य भवतः
 तव सेयमधमः ऋणेन अधमर्ण । मयूरभ्यसकादिन्वात् तत्पुरुषः । तस्य भाव-
 स्तत्ता सा ह्रियेऽपि न किम् ? लोके उत्तमर्णेन याच्यमानस्याधमर्णस्य तदप्रदान
 लज्जायै भवत्येव भवतस्तु सापि नास्तीति भावः ॥ ३ ॥

अदृश्यमानेति ॥ ममानुयोगे प्रश्ने विषये । 'प्रश्नोऽनुयोगः पृच्छा
 च' इत्यमरः । कचित् कुलनामविषये अदृश्यमाना अप्रकाशितेत्यर्थः । कचित्
 कुतः आगतः कस्य त्वमित्यत्र ईक्षिता इष्टा प्रकाशितार्थेति यावत् ईदृशी भवतः
 सरस्वती कचित् प्रकाशां प्रकाशोदकां कचिदस्फुटार्णसं अप्रकाशोदकां सरस्वतीं
 वाच सरस्वतीं नदीं च । 'सरस्वती नदीभेदे गोवाग्देवतयोर्मिरि । स्त्रीरशे
 चापगायाश्च' इति विश्वः । जेतु मनो यस्याः सा जेतुमनाः । "तु काम-
 मनसोरपि इति मकारलोपः । अत्र नलवाचः सरस्वतीनदीधर्मसम्बन्धात्तन्मिगी-
 पोत्प्रेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगाद्रम्या । तया चोपमा व्यज्यत इत्यलङ्कारेणालङ्कारध्वनिः ॥

गिर इति ॥ श्रवःसुधाः कर्णामृतानि तव गिरः श्रुता एव किन्तु
 भवन्नास्मि विषये श्रुतिस्पृहा श्रवणेच्छा न श्रद्धा न निवृत्ता । न च सुरसन्देश-

विभर्ति वंशः कतमस्तमोऽपहं भवादृशं नायकरत्नमीदृशम् ।
 तमन्यसामान्यधियावमानितं त्वया महान्तं बहु मन्तुमुत्सहे ॥ ६
 इतीरयित्वा विरतां पुनः स तां गिरानुजग्राहतरां नराधिपः ।
 विरुत्य विश्रान्तवर्ती तपालये घनाघनश्चातकमण्डलीमिव ॥ ७ ॥
 अये ! ममोदासितमेव जिह्वया द्वयेऽपि तस्मिन्ननतिप्रयोजने ।
 गरौ गिरः पृष्ठवनार्थेलापवे मितश्च सारश्च वचो हि वाग्मिता ॥

श्रवणादेव तांश्चक्षुरित्याह । तया हि पिपासुता पिपासेत्यर्थः । वारिणा वारि-
 पानेनैव शान्तिमुपैति अधिकादनल्पाऽपि दुग्धात् क्षीरात् मधुनः क्षौद्राद्वा जातु
 कदापि न शाम्यति तद्वदग्रापीति दृष्टान्तालङ्कारः ॥ ५ ॥

विभर्तीति ॥ तमोऽपहं भवादृशमीदृशं नायकरत्नं राजश्रेष्ठं हार-
 मध्यमणिं च । 'नायको नेतरि श्रेष्ठे हारमध्यमणावपि' इति विश्वः । कतमो
 वंशः कुलं वेणुश्च । 'वशो वेणौ कुले वर्णे' इति विश्वः । विभर्ति ? किमर्थमिति
 चेत् । अन्यसामान्यधिया पूर्वं सर्वसाधारणयुज्या अवमानितं दृष्ट तथाम्यद्य त्वया
 महान्तं तमुत्कृष्टं माणं वंशं बहु मन्तुं बहु कर्तुमुत्सहे सर्वोऽपि हि वंशो
 मान्यैः पुरुषैरेयैरेव प्रकाशते न स्वरूपत इति भावः । अत्र मध्यमणि-
 रूपार्थान्तरप्रतीतिर्घनिरेव । अत्र वेणोर्मुक्तायोनित्वे प्रमाणम् । 'करीन्द्रजीमूत-
 वराहशङ्खमत्स्याधिपशुतयुद्धवेणुजानि । मुक्ताफलानि प्राधितानि लोके तेषां तु
 शुक्तयुद्धमेव भूरि' इति ॥

इतीति ॥ इतीरयित्वा इत्थं व्याहृत्य विरतां तूष्णींभूतां तां भर्मा स
 नराधिपः नलः तपालये प्रीप्मान्ते विरुत्य पिपासया आकण्ड्य विश्रान्तवर्ती
 विरतां चातकानां मण्डलीं समूहं घनाघनो वपुर्कान्द इव । 'वपुर्कान्दो घनाघनः'
 इत्यमरः । पुनर्गिरा वचनेन गर्जितेन चानुजग्राहतरामतिशयेनानुगृहीतवान् ।
 आदरात् प्रत्युवाचेत्यर्थः । "किमेत्तिद्" इत्यादिना आम्प्रत्ययः ॥ ७ ॥

अये इति ॥ अये ! दमयन्ति ! न विद्यते अतिप्रयोजन अधिक-
 प्रयोजनं यस्मिन् तस्मिन् द्वयेऽपि कुलनाशोर्बुगलेऽपि मम जिह्वया उदासितं

वृथा कथेयं मयि वर्णपद्धतिः कयानुपूर्व्या समकेति केति च ।
 क्षमे समक्षव्यवहारमावयोः पदे विधातुं खलु युष्मदस्मदी ॥ ९ ॥
 यदि स्वभावान्मम नोज्ज्वलं कुलं ततस्तदुद्गावनमौचित्यं कुतः ।
 अथावदातं तदहो विडम्बना यथा तथा प्रेष्यतयोपसेदुपः ॥ १० ॥
 इति प्रतीत्यैव मयावधीरिते तवापि निर्बन्धरसो न शोभते ।
 हरित्पतीनां प्रतिवाचिकं प्रति श्रमो गिरां ते घटते हि संप्रति ॥

माध्यस्थ्येन स्थित, नपुंसके भावे कः । तथा हि पल्लवनं विस्तरणं वृथाशब्द-
 प्रलपनमिति यावत् । तच्चार्यलाघवश्च वक्तव्यार्थसङ्कोचनश्च गिरः वाचः गराविव
 विषप्रायाद्युभावित्यर्थः । मितमल्पाक्षरं सारं महार्थश्च वचो वाक्यं वाग्मिता
 वक्तृत्वं अन्यथा वाचालता स्यादिति भावः । वाचो गिमनिः सामान्येन विशेष-
 समर्थनरूपोऽर्पान्तरन्यासः ॥ ८ ॥

कुलनामकथनं वृथेत्युक्तं, तत्र नामकथनस्य वैयर्थ्यमाह—वृथेति ॥
 का वर्णपद्धतिरक्षरपङ्क्तिः । कयानुपूर्व्यानुक्रमेण मयि समकेति । संज्ञात्वेन
 सङ्केतितेतीयं कथा प्रश्लोक्तिश्च वृथा । किमुतोत्तरमिति भावः । नामरूपापरिज्ञाने
 कथमावयोर्मिथः सवादस्तलाह आवयोस्तव मम चेत्यर्थः । त्वदाद्येकशेषे यत्पर
 तदिति वचनादस्मदः शेषता । अक्ष्णोः समीपे समक्ष सम्मुखेन । समीपार्थे
 ऽव्ययीभावे शरत्प्रवृत्तित्वात् समासान्तः । व्यवहारं मिथः सकथां विधातु
 युष्मन्मास्मन्, युष्मदस्मदी पदे त्वमहमित्येतौ शब्दावित्यर्थः । क्षमे समर्थे खलु ॥

अकथने च कारणमाह—यदीति ॥ मम कुल स्वभावादुज्ज्वल अ-
 कलङ्कं न यदि, ततस्तर्हि तस्य कुलस्योद्गावनं प्रकटनं कुत औचित्यं औचित्य
 नोचितमित्यर्थः । धर्मधर्मिणोरभेदोपचारात् औचित्यं व्याख्यातव्या । अथावदात-
 मुज्ज्वलं तथापि यथा तथा कथञ्चिदपि प्रेष्यतया किङ्करतया उपसेदुपः प्राप्तस्य
 मम तत् कुलोद्गावनं विडम्बना परिहासः । अहो ॥ १० ॥

इतीति ॥ इतीत्यं प्रतीत्य कुलनामकथनं वृथेति निधित्यैव मया-
 ऽवधीरिते उपेक्षिते सति तवापि निर्बन्धरसो निर्बन्धेच्छा न शोभते । किन्तु

तथापि निर्वध्रति ! तेऽथवा स्पृहामिहानुरुन्धे मितया न किं गिरा ।
हिमांशुवंशस्य करीरमेव मां निशम्य किं नासि फले ग्रहिग्रहा ॥
महाजनाचारपरम्परेदृशी स्वनाम नामाददते न साधवः ।
अतोऽभिधातुं न तदुत्सहे पुनर्जनः किलाचारमुचं विगायति ॥
अदोऽयमालप्य शिखीव शारदो बभूव तूष्णीमहितापकारकः ।
अथास्य रागस्य दद्या पदे पदे वचांसि हंसीव विदर्भजाददे ॥१४॥

सम्प्रति हरित्पतीनामिन्द्रादीना प्रातिषाचिक प्रतिसन्देशं प्रत्युत्तरं प्रतीत्यर्थः ।
ते तव गिरां श्रमः प्रयत्नः वाग्व्यापारो पठते युज्यते हि ॥ ११ ॥

तथापीति ॥ तथापि वैयर्थ्येऽपि निर्वध्रति । निर्वन्धकारिणि ! बध्रातेः
शाश्वन्तादुगितधेति ङीबन्तात् सम्बुद्धिः । इहार्थे ते तव स्पृहां बाध्वा मितया
गिरा नानुरुन्धे नानुवर्ते किम् ? अनुरोत्साम्येवेत्यर्थः । कुलस्वरूपमात्रं कथयामी-
त्यर्थः । ह्येतेऽपि तद् । मां हिमांशुवंशस्य करीर सोमकुलाङ्कुरमेव निशम्य फलं
गृह्णातीति फलेग्रहिः सफलः ग्रहः आप्रहो यस्याः सा सफलाभिनिवेशा नासि
किम् ? तावता न बुध्यसि किमित्यर्थः । फलेग्रहिरात्मभरिष्येति निपातनात्
साधुः ॥ १२ ॥

कुलमुक्तं नाम तु न वाच्यमित्याह—महाजनेति ॥ महाजनानां सतां
आचारस्य परम्परा सम्प्रदायः ईदृशी । तामेवाह साधवः दन्तः स्वनाम
नाददते न गृह्णन्ति नाम । नामेति प्रसिद्धा—‘नामानुकीर्तनं पुंसामात्मनश्च
युरोः स्त्रियाः । दिनमेकं हरत्यायुरिति निषेधादिति भावः । अतो निषेधात्
तत् पुनस्तन्नाम तु अभिधातुं नोत्सहे न शक्नोमि । “शकृष्टृप” इत्यादिना
ऽनुमुनप्रत्ययः । तथा हि जनो लोक आचारमुचमाचारस्यजं विगायति किल
गर्हते खलु ॥ १३ ॥

अद इति ॥ अहितानामरीणामपकारकः अपकर्ता अन्यग्राहीनां ताप-
कारकोऽतिहिंसाकरः । अयं बन्धः शरादि भवः आरदः, सन्धिबेलादृतु नशत्रे-

सुधांशुवंशाभरणं भवानिति श्रुतेऽपि नापैति विशेषसंशयः ।
 कियत्सु मौनं वितता कियत्सु वाढ्याहत्यहो वञ्चनचातुरी तव ॥
 मयापि देयं प्रतिवाचिकं न ते स्वनाम सत्कर्णसुधाभकुर्वते ।
 परेण पुंसा हि प्रमापि सङ्कथा कुलाबलाचारसहासनासहा ॥ १६

भ्योऽण् । शिखी केकीव अदः इदं वचनमालप्य व्याहृत्य तूष्णीं बभूव ।
 अधानन्तरमस्य शङ्कयञ्च सम्बन्धिनि पदे सुप्तिङन्तकूपे पदे विपुये रागस्य
 ध्रुवणेच्छाया दधातीति दधा धरित्री प्रत्यक्षर सुधासावित्वादविच्छिन्नतृष्णेत्यर्थः ।
 “ददातिदधात्वोर्विभाषा” इति दधातेरप्रत्यये श्वाविति द्विर्भावः अजाद्यतष्टाप् ।
 अन्यत्र पदे पदे चरणद्वये अस्य चञ्चुपुटे रागस्य लौहित्यस्य दधा । राज-
 हंसास्तु ते चञ्चूचरणैर्लोहितैः सिता इत्यमरः । विदर्भजा वैदर्भी हसीव
 वचास्याददे उवाचेत्यर्थः । शरदि निःशब्दाः शिखिनः राजहंसाः शब्दायन्ते
 तद्वदिति भावः ॥ १४ ॥

सुधांश्विति ॥ भवान् सुधांशुवंशाभरणमिति श्रुतेऽपि विशेषविषये
 संशयस्तत्रापि क इति सन्देहो नापैति अतो विशेषो वक्तव्य इति भावः ।
 अधावाच्यत्वाभ्युच्यते तर्हि कियद्वाच्यं तदेव विविच्यतामित्याह—कियत्स्वर्धेषु
 मौनं कियत्सु विषयेषु वाविवतता विस्तृता न किञ्चिदत्र नियामकमस्तीति भावः ।
 किंतु तव वञ्चनचातुरी प्रतारणाचातुर्यं महती । अहो ! औचितीवचातुरी
 म्याह्वयेया ॥ १५ ॥

अथ यदुक्तं नामकयन निषिद्धमिति तत्र प्रतिबन्दा गृह्णाति—मयापी-
 ति ॥ स्वनाम मम कर्णसुधां कर्णाभ्युत्तमकुर्वते अप्रावयते इत्यर्थः । ते तुभ्यं
 मयापि प्रतिवाचिकं प्रतिसन्देशनं न देयं कुतः हि यस्मान्ममापि परेण पुंसा
 सङ्कथा सम्भाषणं कुलाबलानां कुलाङ्गनानामाचारस्य सहासन सहवासस्तस्य
 न सहत इत्यसहा असमा पचायच् । कुलश्रीसमाचारविद्वदेत्यर्थः ॥ १६ ॥

हृदाभिनन्द्य प्रतिबन्धनुत्तरः प्रियागिरः सस्मितमाह स स्मं ताम् ।
 वदामि वामाक्षि ! परेषु मा क्षिप स्वमीदृशं माक्षिकमाक्षिपद्वचः ॥
 करोषि नेमं फलिनं मम श्रमं दिशोऽनुगृह्णासि न कञ्चन प्रभुम् ।
 त्वमित्थमर्हासि सुरानुपासितुं रसामृतस्नानपवित्रया गिरा ॥१८॥
 सुरेषु सन्देशयसीदृशीं बहुं रसस्रवेण स्तिमितां न भारतीम् ।
 मर्दपिता दर्पकतापितेषु या प्रयातु दावार्दितदाववृष्टिताम् ॥ १९ ॥

हृदेति ॥ स नलः प्रियाया गिरो वाक्यानि हृदा हृदयेन अभिनन्द्यानु-
 मोद्य प्रतिबन्धाः पूर्वश्लोकोक्त्या अनुत्तरः तां प्रिया सस्मितमाह स उक्तवान् ।
 लट् स्म इति भूते लट् । हे वामाक्षि ! चारुलोचने ! वदामि माक्षिकाभिः कृतं
 माक्षिकम् । 'मधुभेदो मधु क्षौद्रं माक्षिकादि' इत्यमरः । तेन कृतमित्यर्थे
 संज्ञायामिअप्रत्ययः । तदाक्षिपत् निराकुर्वत् तत्सदृशमित्यर्थः । ईदृश लोकोत्तरं
 स्वं वचः परेषु परपुरुषेषु मा क्षिप मा निधेहि सत्यं कुलव्रीणां परपुरुषसम्भा-
 षणमनुचितमङ्गीकृतं च स्वयं तु न परपुरुष इति भावः ॥ १७ ॥

करोषीति ॥ हे भैमि ! भैमजे ! मम इमं धर्मं सुरकार्यप्रयासं फलिनं
 'फलवन्तं फलवान् फलिनः फली' इत्यमरः । फलवर्होभ्यामिनज्वक्तव्यः ।
 न करोषि कथं, कथनैकमपि दिशः प्रभुं दिगीश नानुगृह्णासि त्वमित्यं रसो
 माधुर्यमेवामृतं तत्र आनेनावगाहेन पवित्रया पूतया गिरा सुरानुपासितुमर्हमि
 ज्ञाताधिकारत्वादेवपूजाया इति भावः ॥ १८ ॥

सुरेष्विति ॥ ईदृशी लोकोत्तरां बहुं प्रभूतां रसस्रवेण रसप्रवाहेन
 स्तिमितां भरितां भारतीं सुरेषु न सन्देशयसि सन्देशं न करोषि । सन्देश-
 शब्दात् तत्करोतीति ण्यन्ताहटि सिप् । या भारती दर्पकेण कन्दर्पेण तापितेषु
 तेषु मयार्पिता सती दावार्दिता दावाग्निदग्धाऽरभ्ये या वृष्टिः तत्तां प्रयातु
 मन्तापसंहरणात् तत्सदृशी भवेदिति निदर्शनालङ्कारः । 'दवदावी वनारण्यवही'
 इत्यमरः ॥ १९ ॥

यथायथेह त्वदपेक्षयानया निमेषमप्येष जनो विलम्बते ।
रुपा शरव्यीकरणे दिवौकसां तथा तथाद्य त्वरते रतेः पतिः ॥
इयच्चिरस्यावदधन्ति मत्पथे किमिन्द्रनेत्राण्यशनिर्न निर्ममौ ।
धिगस्तु मां सत्वरकार्यमन्धरं स्थितः परप्रेष्यगुणोऽपि यत्न न ॥
इदं निगद्य क्षितिभर्तेरि स्थिते तथाऽभ्यधापि स्वगतं विदग्धया ।
अधिधि तं दूतयतां भुवः स्मरं मनोदधत्या नयनैपुणव्यये ॥२२॥

यथा यथेति ॥ हे भैमि । एष अयं जनः स्वयमित्यर्थः । यथा यथा
यावत् यावदित्यर्थः । इह त्वत्समीपे त्वदपेक्षया त्वदनुरोधेन निमेषमपि
विलम्बते रतेःपतिः कामो रुपा दिवौकसां देवानां शरव्यीकरणे लक्ष्यीकरणे
तथा तथाद्य त्वरते अतः क्षिप्रमेव प्रतिवाच्य देहीत्यर्थः ॥ २० ॥

इयदिति ॥ मत्पथे मदागमनमार्गे इयच्चिरस्य इयच्चिरमित्यर्थः ।
अत्यन्तसयोगे द्वितीयाद्येऽव्ययम् । चिराय चिररात्राय 'चिरस्याद्याश्चिरार्थका'
इत्यव्ययेष्वमरः । अवदधन्ति अवहितानि सन्ति । "वा नपुंसकस्य" इति
शातुर्नुमागमः । इन्द्रनेत्राणि (कर्म) अशनिर्वज्रो न निर्ममौ किम् ? नूनं, वज्र-
मयानीत्यर्थः । अन्यथा कथमिदं विलम्बनसहत्वमिति भावः । सत्वरकार्ये क्षिप्र-
कर्तव्ये मन्धरं मन्द मां धिगस्तु ममेव निन्दा प्राप्तेत्यर्थः । कुतो यत्र मयि
परेषां प्रेष्यः कर्मकरः तस्य यो गुणः क्षिप्रकारित्वलक्षणः सोऽपि न स्थितः ।
त्वदीयप्रत्युत्तरविलम्बनान्ममेयमदक्षता प्राप्तेत्यहो कष्टे परप्रेष्यभाष इति भावः ॥

इदमिति ॥ क्षितिभर्तेरि भूये इदं निगद्य स्थिते तूष्णींभूते सति,
स्त्रीष्वधिधि विभक्तयर्थेऽव्ययीभावे नपुंसकह्रस्वः । भुवःस्मरं भूलोकमन्मथं तं
पुरुषं दूतयतां दूतकृत्ये निषिद्धमत्यतिमुन्दरं एन दूतं कुर्वतामित्यर्थः । यथा
भरतः—'नोज्ज्वल रूपवन्तं च मार्यवन्तं न चातुरम् । दूतं वापि हि दूती
वा धुधः कुर्यात्कदाचन' इति । नयनैपुणव्यये नीतिचातुर्यशून्यत्वे मनो दधत्या
निदधत्या एते नीतिशून्या इति जानन्तेवेत्यर्थः । अत एव विदग्धया कुशलया

जलाधिपस्त्वामदिशन्मयि ध्रुवं परेतराजः प्रजिघाय स स्फुटम् ।
 मरुत्वतैव प्रहितोऽसि निश्चितं नियोजितश्चोर्ध्वमुखेन तेजसा ॥२३॥
 अथ प्रकाशं निभृतस्मिता सती सतीकुलस्यामरणं किमप्यसौ ।
 पुनस्तदाभाषणविभ्रमोन्मुखं मुखं विदर्भाधिपसम्भवादधे ॥ २४ ॥
 वृथापरीहास इति प्रगल्भता ननेति च त्वादृशि वाग्विगर्हणा ।
 मधत्यवज्ञा च भवत्यनुत्तरादतः प्रदित्सुः प्रतिषाचमस्मि ते ॥२५॥

दमयन्त्या स्वगतमप्रकाशं यथा तथा आत्मन्येवाभ्यधायि अभिहितं, 'सर्वध्राव्यं प्रकाशं स्यादध्राव्यं स्वगतं मतम्' इति दक्षरूपके लक्षणात् । अहो बुद्धिमान्धमेयां यदेन कामं दूष्ये नियुक्तवन्त इति भावः ॥ २२ ॥

स्वगतवाक्यमेवाह—अलेति ॥ जलाधिपो वरुणः लङ्घयोरभेदात् जडा-
 प्रणीध मयि विषये मां प्रतीत्यर्थः । त्वामदिशदतिसृष्टवान् ध्रुवम् ? स प्रसिद्धः ।
 परेतराजो यमः प्रेतमुख्यश्च त्वां प्रजिघाय प्रहितवान् स्फुटमसन्निधं मरुतो
 देवाः सद्गता मरुत्वता इन्द्रेण वातुलेन च । 'मरुती पवनामरौ' इत्यमरः ।
 प्रहितोऽसि निश्चितमूर्ध्वमुखेन तेजसा अग्निना स्थूलदशा च नियोजितः प्रेषितो-
 ऽसि । ते च प्रेषितवन्तः त्वच्च प्रेषितः सत्यमेवैतत् निष्पलोऽयमारम्भ इति
 स्वगतमुवाचेत्यर्थः ॥ २३ ॥

अधेति ॥ अथ स्वगतोक्त्यनन्तरं सतीकुलस्य पतिव्रतावर्गस्य किमप्य-
 निर्वाच्यमाभरणमलङ्कारभूता असौ विदर्भाधिपसम्भवा वैदर्भा निभृतस्मिता
 गम्भीरस्मिता सती प्रकाशं यथा तथा पुनस्तेन सहाभाषणमेव विभ्रमो विनोदः
 तन्नेन्मुखमुत्सुक मुखमाश्रमादधे आवभाषे इत्यर्थः ॥ २४ ॥

वृथेति ॥ भवति पूज्ये त्वादृशि विषये वृथा परीहास इति वाक् उप-
 सार्गस्य पञ्चयुष्ये बहुलमिति परेदीर्घः । प्रगल्भता प्रागल्भ्यं दोषावहेत्यर्थः ।
 कार्यकारणयोरभेदोपचारः । ननेति च वागव्यन्तनिषेधोक्तिश्च, आभीक्ष्ये
 द्विर्भावः । विगर्हणा गह्वोर्णिः स्यादित्यर्थः । अनुत्तरात् उत्तराप्रदानात् अवज्ञा

कथं नु तेषां कृपयापि वागसावसावि मानुष्यकलाञ्छने जने ।
स्वभावभक्तिप्रवर्णं प्रतीश्वराः कया न वाचा मुदमुद्गिरन्ति वा ॥
अहो महेन्द्रस्य कथं मयौचिती सुराङ्गनासङ्गमशोभिताभृतः ।
हृदस्य हंसावलिमांसलश्रियो बलाकयेव प्रबला विडम्बना ॥२७॥
पुरःसुरीणां भण केव मानवी न यत्र तास्तत्र तु सापि शोभिका ।
अकाञ्चनेऽकिञ्चननायिकाङ्गके किमारकूटाभरणेन न श्रियः ॥२८॥

अनादरदोषो भवति । अतो हेतोस्ते तुभ्यं प्रतिवाच प्रत्युत्तरं प्रदितुः प्रदानु-
मिच्छुरस्मि । परमार्थतस्तु प्रत्युत्तरानर्हमेव दाक्षिण्यात्तु वदामीति तात्पर्यम् ॥

कथमिति ॥ तेषामिन्द्रादीनां कृपयापि (कृप्यां) मनुष्यस्य भावो
मानुष्यकम् । योपघाद्वरूपोत्तमाद्गुणः । तदेव लाञ्छनं कलहो यस्य तस्मि-
न्निर्दोषजनाविषयेऽस्मिन्नित्यर्थः । असौ वागस्मान् वृणीष्वेति वचनं कथमसावि
सूता अनुचितमित्यर्थः । सूतेः कर्मणि लुट् । वा अथवा ईश्वराः स्वामिनः
स्वभावभक्तिप्रवर्णं जने प्रति कया वाचा मुद नोद्गिरन्ति भक्तवात्सल्यात् नीच-
मपि भक्तजनं अत्युच्चयापि वाचा बहु कुर्वन्ति कृपालवः स्वामिन इत्यर्थः ।
तथा च तद्वचनमुपचाररत्नेन गृह्यते । न तु कर्तव्यतयेति भावः ॥ २६ ॥

अहो इति ॥ सुराङ्गनासङ्गमेव शोभत इति तच्छोभि तस्य भावस्तत्ता
ता विभर्ताति तद्धृते महेन्द्रस्य हंसावत्या मांसला मांसवती सान्द्रतरेति
यावत् । सिन्ध्यादित्वाङ्गच् । सा श्रीर्यस्य तस्य हृदस्य सरसो बलाकयेव मया
निमित्तेन प्रबला महती विडम्बना परिहासः कथमौचिती न कथमिदित्यर्थः ।
अहो सति सुरस्त्रीजने मानुषीमनुसरतो महेन्द्रस्यामृतमप्यवधीर्योदकपानप्रवृत्ति-
रपि सम्भाव्यत एवेति भावः ॥ २७ ॥

पुर इति ॥ सुरीणां सुरस्त्रीणां, जातेरस्त्रीविषयादित्यादिना ङीप् ।
पुरोऽप्रे मानवी मानुषी केव न कापि । तुच्छेत्यर्थः । इवशब्दो चाक्यालङ्कारे
भण वद । किंतु यत्र लोके ता. सुरस्त्रियो न सन्ति तत्र सा मानव्यपि शोभत

यथा तथा नाम गिरः किरन्तु ते श्रुती पुनर्मे बधिरे तदक्षरे ।
 पृपत्किशोरी कुरुतामसङ्गतां कथं मनोवृत्तिमपि द्विपाधिपे ॥ २९
 अदोनिगद्यैव नतास्यया तया श्रुतौ लगित्वाभिहितालिरालपत् ।
 प्रविश्य यन्मे हृदयं ह्रियाह तद्विनिर्गदाकर्णय मन्मुखाध्वना ॥ ३०

इति शोभिका शोभमाना, प्रत्ययस्थात् कात्पुर्वस्येर्ताकारः । अकाशने काशना-
 भरणरहिते, अकारान्तोत्तरपदो बहुव्रीहिः । नास्ति किञ्चनाद्येर्त्वाकिञ्चनो निस्त्रः ।
 उच्चावचाकिञ्चनाऽकुतोभयानीति मयूरभ्यसकादिषु निपातनात् तत्पुरुषः ।
 तस्य नायिका भार्या तस्या अङ्गके देहे आरकूटस्य रीतिर्विकार आरकूटम् ।
 'रीतिः स्त्रियामारकूटम्' इत्यमरः । तेनाभरणेन ध्रियः शोभा न । किन्तु,
 सुरस्त्रीविहारिणो महेन्द्रस्य मानुषीकामुकत्वं काशनाभरणञ्चुरारकूटाभरण-
 स्पृहेव महत् परिहासास्पदमित्यहो कष्टमिति भावः । अत्र दृष्टान्तालङ्कारः ॥

यथा तथेति ॥ यथा तथा येन तेन प्रकारेण ते गिरः किरन्तु वर्णन्तु
 नाम । किन्तु, मे मम श्रुती श्रोत्रे पुनस्तदक्षरे तासां गिरां वर्णमात्रेऽपि विषये
 बधिरे । अधुतप्राप्तं तदित्यर्थः । तथा हि पृपत्किशोरी कुरुतयुवतिः । 'पृपत्
 पृपतो बिन्दी कुरुत्रेऽपि च कीर्तितः' इत्यजपालः । द्विपाधिपेऽपि श्रेष्ठगजेऽपि
 असङ्गतामयुक्तां मनोवृत्तिमभिलाषं कथं कुरुतां कुर्यात् तत्प्राप्तमिदं नो मनी-
 र्पितमिति भावः । अत्रापि दृष्टान्तालङ्कारः ॥ २९ ॥

अद इति ॥ अदः इदं वचो निगद्योक्तैव नतास्यया अवनतमुख्या
 तया दमयन्त्या श्रुतौ श्रोत्रे लगित्वा आसत्ता भूत्वाभिहिता कथिता भालिः
 सखी आलपत् आलपितवती किमित्यत आह । इयं दमयन्ती ह्रिया लज्जया
 मे मम हृदयं प्रविश्य यद्वच आह व्रूते । मम मुखेनैवाध्वना विनिर्गद्विनिर्गच्छन्
 तद्वचः आकर्णय शृणु ॥ ३० ॥

विभेति चिन्तामपि कर्तुमीदृशीं चिराय चित्तार्पितनैषधेश्वरा ।
मृणालतन्तुच्छिदुरा सतीस्थितिर्लवादपि त्रुट्यति चापलात् किल ॥
ममाशयः स्वप्नदशाज्ञयापि वा नलं विलङ्घयेतरमस्पृशद्यदि ।
कुतः पुनस्तत्र समस्तसाक्षिणी निजैव बुद्धिर्विबुधैर्न पृच्छयते ॥
अपि स्वमस्वप्नसूपुपन्नमी परस्य दाराननवैतुमेव माम् ।
स्वयं दुरध्वार्णवनाविकाः कथं स्पृशन्तु विज्ञाय हृदापि तादृशीम् ॥

विभेतीति ॥ चिराय चिरात्प्रभृति चित्तेऽर्पितः स्थापितो नैषधेश्वरो
नलो यया सा स्त्री ईदृशी परविषया चिन्तामपि कर्तुं विभेति कुत इत्यत आह ।
मृणालस्य तन्तुरिव च्छिदुरा च्छेदशीला, “विदिभिदिच्छिदेः” इत्यादिना कर्म-
कर्तरि कुरच् । सत्याः पतिव्रतायाः या स्थितिः मर्यादा सा लवादत्पादपि
चापलाह्नीत्यादेतोः त्रुट्यति किल त्रुटति खल्ल । वा भ्राशेत्यादिना इयन्प्रत्ययः ॥

ममेति ॥ अथवा ममाशयश्चित्तवृत्ति स्वप्नदशायाः स्वप्नावस्थायाः आज्ञयापि
वा नलं विलङ्घ्य इतरं पुरुष यदि अस्पृशत् प्राप्तवान् । तर्हि समस्तस्य साक्षिणी
निजा स्वकीया बुद्धिरेव तत्र विषये कुतः पुनर्विबुधैः इन्द्रादिभिः न पृच्छयते
नानुयुज्यते । सर्वसाक्षिणः स्वयं किं न जानन्तीत्यर्थः ॥ ३२ ॥

अपीति ॥ अमी इन्द्रादयः देवाः अस्मिन् स्वप्नवर्जितं स्वमात्मानं, मां
परस्य दाराननवैतुमज्ञानमेव असूपुपन् स्वपितवन्तः । स्वापेणीं चङि* एति-
स्वाप्योरिति सम्प्रसारणम् । अन्यथा सर्वज्ञानं तेषां अस्मिन्नेवांशे कथमज्ञान-
मित्यर्थः । तदेवोपपादयति—स्वयं दुष्टोऽध्वा दुरध्वः, उपसर्गादध्वन इति
समासान्तोऽच् । स एवार्णवस्तस्य नावा तरन्तीति नाविकाः कर्णधाराः सन्तः

* अत्र महामहोपाध्यायः प्रष्टव्यः—एतिस्वाप्योरित्यनेनाभ्यासमात्रस्य सम्प्र-
सारणविधानादभ्यासिनि तदप्रवृत्तेः कथमेतद्रूपसिद्धिरिति । तस्मात्, “स्वापे-
चङि” इति सूत्रेणात्र सम्प्रसारणमित्यवधेयम् । यस्य हि द्वित्वात्पूर्वं प्रवृत्तेः
मुलभा तद्रूपसिद्धिः ।

अनुग्रहः केवल एष मादृशे मनुष्यजन्मन्यपि यन्मनो जने ।
स चेद्विधेयस्तदमी तमेव मे प्रसन्न भिक्षां वितरीतुमीशताम् ॥

अपि द्रढीयः शृणु मे प्रतिश्रुतं स पीडयेत् पाणिमिमं न चेन्नृपः ।
हुताशनोद्धन्धनधारिवारितां निजायुपस्तत्करवै स्ववैरिताम् ॥ ३५ ॥

निषिद्धमप्याचरणीयमापदि क्रिया सती नावति यत्र सर्वथा ।
घनान्बुना राजपथेऽतिपिच्छले कचिद्दुधैरप्यपथेन गम्यते ॥ ३६ ॥

“नौ व्यचष्टन्” इति ठन्प्रत्ययः । कथं तादृशी मां हृदा विहायापि स्पृशन्तु
स्पृशेयुः । स्वयममार्गनिवारकाणां तत्प्रवृत्तिरनर्हेति भावः ॥ ३३ ॥

अनुग्रह इति ॥ मनुष्येषु जन्म यस्य तस्मिन्नपि मादृशे जने यन्मन-
श्चित्तं वर्तते एष केवलोऽनुग्रह एष किंतु सोऽनुग्रहो विधेयः कर्तव्यश्चेत्तर्हि
अमी इन्द्रादयो देवाः प्रसन्न प्रसन्ना भूत्वा मे मह्यं त नलमेव भिक्षां वितरीतु
दातु, “श्रुतो वा” इति दीर्घः । ईशतां ईश्वरा एव भवन्तु । नलसहृद्वेनैवानु-
प्राप्तोऽयं जनो नान्यथा भन्तव्य इति भावः ॥ ३४ ॥

अपीति ॥ हे धीर! द्रढीयः दृढतरं मम प्रतिश्रुतं प्रतिज्ञामपि
शृणु तामेव प्रतिज्ञामाह । स नृपः नलः इमं मदीयं पाणिं न पीडयेत् न
गृहीयाच्चेत्तर्हि निजस्यायुप. स्वेनात्मना वैरितां शाश्वतं हुताशनश्च उद्धन्धनश्च
वारि च तै. वारितां निवृत्तिं करवै करवाणि ॥ ३५ ॥

न चात्मनो व्यापादनमयुक्कमित्युक्ताह—निषिद्धमिति ॥ यत्रापदि
यदि सती धर्म्या क्रिया सर्वथा सर्वप्रकारेण नावति न रक्षति । तत्र निषिद्ध-
मप्याचरणीयम् । तथा हि राजपथे राजवीथ्यामपि घनान्बुना सान्द्रोदकेन
मेघजलेनातिपिच्छले पङ्क्तिं सति बुधैः विद्वद्भिः अपथेनामार्गेणापि कचिद्
प्रदेशे गम्यते । “पथो विभाषा” इति समासान्तः । अपथं नपुंसकम् । सर्वथा
स्त्रीणां प्राणत्यागेनापि पार्तिवत्यं रक्षणीयमिति भावः । दृष्टान्तालङ्कारः ॥ ३६ ॥

स्त्रिया मया वागिमषु तेषु शक्यते न जातु सम्यग्विवर्तितुमुत्तरम् ।
तदत्र मद्भाषितसूत्रपद्धतौ प्रबन्धृतास्तु प्रतिबन्धृता न ते ॥ ३७ ॥
निरस्य दूतः सः तथा विसर्जितः प्रियोक्तिरप्याह कदुष्णमक्षरम् ।
कुतूहलेनेव मुहुः कुहूरवं विडम्ब्य डिम्भेन पिकः प्रकोपितः ॥ ३८ ॥
अहो मनस्त्वामनु तेऽपि तन्वते त्वमप्यमीभ्यो विमुखीति कौतुकं ।
क वा निधिनिर्धनमेति किञ्च तं स वा क्वाटं घटयन्निरस्यति ॥
सहाखिलस्त्रीषु बहेऽवहेलया महेन्द्ररागाद्गुरुमादरं त्वयि ।
त्वमीदृशि श्रेयसि संमुखेऽपि तं पराङ्मुखी चन्द्रमुखि न्यवीवृतः ॥

स्त्रियेति ॥ वागिमषु वाक्पदकेषु तेष्विन्द्रादिषु विषयेषु स्त्रिया मया उत्तरं
सम्यक् यथा भवति तथा विवर्तितुं प्रपद्यितुं जातु कदाचिदपि न शक्यते तत्
तस्मात् कारणान् अत्र मद्भाषितानां वचनानामेव सूत्राणां पद्धतौ मार्गे विषये
ते तव प्रबन्धना प्रबन्धकर्तृत्वमस्तु प्रतिबन्धृता प्रतिबन्धकर्तृत्व नास्तु । उभय-
त्रापि सृजन्ताद्वन्द्वेस्तत् । अस्मिन्निषेधोत्तरे ममानुकूलो भव, न प्रतिकूल इत्यर्थः ॥

निरस्येति ॥ स दूतः तथा तेन प्रकारेण निरस्य न्यक्कृत्य विसर्जितः
सन् कुतूहलेन हेतुना डिम्भेन शिशुना मुहुः कुहूरवं विडम्ब्य अनुकृत्य प्रको-
पितः पिकः कोकिल इव प्रिया उक्तिः वचनं यस्य स तादृशोऽपि कदुष्ण
ईषत्पहवं, “कवं कोष्णे” इति कोः कदादेशः । अक्षर वाक्यमाह ॥ ३८ ॥

अहो इति ॥ ते इन्द्रादयोऽपि त्वामनु त्वामुद्दिश्य मनस्तन्वते कुर्वन्ति
अहो आश्चर्यं त्वमपि अमीभ्यो इन्द्रादिभ्यः विमुखी पराङ्मुखीति यत् कौतुकं
चित्रमित्यर्थः । किञ्च क वा लोके निधिनिर्धनमेति क वा स निर्धनः कदाचि-
द्वययोगादागतमपि त निधिं वा क्वाटं घटयन् निरस्यति द्वार पिघाय निषेधती-
त्यर्थः । ईदृश वयेष्टितमिति दृष्टान्तालङ्कारः ॥ ३९ ॥

सहेति ॥ हे चन्द्रमुखि ! महेन्द्रस्य रागादेतोः । त्वयि गुरु महान्त-
मादारमखिलस्त्रीषु विषये अवहेलया अनादरेण सह बहे त्वय्यादरमन्यास्वनादरं

दिवौकसं कामयते न मानवी नवीनमश्रावि तवाननादिदम् ।
 कथं न वा दुर्ग्रह दोष एष ते हितेन सम्यग्गुरुणापि शाम्यते ॥
 अनुग्रहादेव दिवौकसां नरो निरस्य मानुष्यकमेति दिव्यताम् ।
 अयोऽधिकारे स्वरितत्वमिष्यते कुतोऽयसां सिद्धरसस्पृशामपि ॥

च ब्रह्मि त्वामेव भाग्यवतीं मन्य इत्यर्थः । बहेः स्वरितेत्वादात्मनेपदं,
 सहोक्तिरलङ्कारः । ईदृशि धेयसि सन्मुखे अभिमुखे सत्यपि त्वं पराङ्मुखी
 सती, तं पूर्वोक्तमोक्षर न्यवीकृतः निवर्तितवत्यसि । कृतेणौ चङि सिचि रूपम् ।
 उरदित्यकारे सन्वद्भावे चाभ्यासेकारः ॥ ४० ॥

दिवौकसमिति ॥ मानवी मानुषी, दिवौकस देवं न कामयते
 नापेक्षत इति इदं नवीनं अश्रुतपूर्वं वचस्तवाननादश्रावि श्रुतं हन्त एष ते तव
 दुर्ग्रहदोषः सूर्यादिग्रहदोषश्च । 'अथार्कादिनवग्रहाः' इति वैजयन्ती । हिते-
 नाप्तनानुकूलेन च गुरुणा पित्रादिना, गोप्यतिना च । 'गुरुगोप्यतिपित्राद्योः'
 इत्यमरः । कथं वा सम्यङ्न शाम्यते न निवर्त्यते । शमेर्ण्यन्तात्कर्मणि लट् ।
 गुरुरात्मवतां शास्ता, "किं कुर्वन्ति ग्रहाः सर्वे केन्द्रस्थाने बृहस्पतौ" इति
 वचनादपत्यशासने ग्रहान्तरनिरासे च गुर्वरेवाधिकारादिति भावः । अत्रा-
 निधायाः प्रकृतार्थनियन्त्रणादप्रकृतार्थप्रतीतिष्वनिरिव न श्लेषः ॥ ४१ ॥

अथ मानुषा देवा न ग्रहीष्यन्तीति यदि तदपि नेत्याह—अनुग्रहा-
 दिति ॥ दिवमोको येषां दौरोको येषामिति वा पृषोदरादित्वात् साधुः ।
 तेषां दिवौकसां देवानामनुग्रहादेव नरो मानुष्यक मनुष्यभाव निरस्य योपधाङ्-
 रूपोत्तमादुचितीति लुङि यस्येति लोपे प्रकृत्याऽके राजन्यमनुष्ययुवान इति प्रकृति-
 भावादपत्यस्य च तद्धितेऽनातीति यलोपाभावः । दिव्यतामेति तत्परिग्रहादेव-
 भूयमपि ते भवितेति भावः । तथा हि रसः पारदः । देहधात्वम्युपारद इति
 रसशब्दार्थेषु विश्वः । स हि संस्कारबल्लोहान्तरसुवर्णीकरणे समर्थः सिद्धरस
 उच्यते । तत्स्पृशामयसामपि तत्स्पर्शात् स्वर्णभूतायसामपीत्यर्थः । अयो-
 ऽधिकारे भयः प्रस्तावे स्वरितत्वमधिकृतत्वं तेषु परिगणनेति यावत् । स्वरिते-

हरिं परित्यज्य नलाभिलापुका न लज्जसे वा विदुषिन्नुवा कथम् ।
उपेक्षितेक्षोः करभाच्छमीरतादुरुं वदे त्वां करमोरु ! भो इति ॥

नाधिकार इति वैयाकरणपरिभाषाश्रयणादेवं व्यपदेशः । स्वशब्दोपतापयोरिति
भातोदैवादिकात् क्तः । कुत इष्यते नेष्यत एवेत्यर्थः । रसस्पृष्टायस. स्वर्णाभाव
इव सवापि तस्स्पृष्टाया देवत्वमेव न मानुषत्वमित्यर्थः । अत्र दृष्टान्तालङ्कारः स्पष्टः ॥

हरिमिति ॥ हरिमिन्द्र देव परित्यज्य नलं नरमभिलापुका ताच्छील्ये-
नाभिलपन्ती “लपपत” इत्यादिना उक्तम् । “न लोक” इत्यादिना षष्ठी-
प्रतिषेधात् कर्मणि द्वितीयाया गम्यादिपाठात् समासः । अत एव विदुषी हार्त्री
विदे शतुर्वसुः उगितधेति ङीप् । प्रवीतीति नुवा विदुष्या नुवा विदुषिष्वेति
कर्मणि षष्ठीसमासः । विदुषीमात्मानं ह्यापयन्ती पण्डितम्मन्येत्यर्थः । “घरूप-
कल्पचेलहृन्नुवगोश्रमतहतेषु इथोऽनेकाचो हस्तः” इति हस्तः । श्रूजः पचाद्यच् ।
एतस्मादेव निपातनाहुणवच्यादेशयोरभावः । ईदृशी त्व कथं न लज्जसे मणिं
विहाय काचग्रहणवत् कथं न लज्जाकरमित्यर्थः । अत एवाद्य त्वामहमेव
व्याकरिष्यामीत्याह—उपेक्षितेति । उपेक्षितेक्षोः परिहृतेषुकाण्डात् शमीरता-
च्छमीभक्षणलालसान् करभादुष्टात् उरु मौल्येनाधिकान्त्वाम्भो । करमोरु !
हे करभोविति सम्बोधय वदं वक्ष्यामि । भासनादिसूत्रेण ज्ञानार्थे तद् । न तु
करभः करभागविशेष तद्गुरुः यस्या इति व्युत्पत्त्येत्यर्थः । ‘करभो माण-
वन्धादिनिष्ठान्तर उद्गृह’ इत्युभयत्रापि विश्वः । अथ सम्बोधनार्थकाः—
‘सु. प्याद् पाङ्ग हे हे भो.’ इत्यव्ययेष्वमरः । चादिपाठान्निपातमज्ञायाम् ‘भोन्’
इति प्रगृह्यत्वान् प्रकृतिसन्धिः । अनव्ययपक्षेऽपि भवच्छब्दतत्कारस्य रुचादि-
कार्ये यलोपस्यासिद्धत्वादवादेशनिवृत्ता भो इत्येव सन्धिः, किन्त्वत्र श्रीसम्बोधन
स्त्रियाम् “उगितध” इति ङीप्प्रत्यये भवतीति सम्बुद्धिः स्यात् । न तु भो इति ।
करभोर्विल्यत्र करभ इवोरु यस्य इति ऊरुतरपदादीपम्य इत्यूहप्रत्ययः ।
करभादुरुः करमोरुः शंतं पक्षे तु मनुष्यजातिविवक्षायां ब्रह्मबन्धूरित्यादिवत्
“ऊदुत.” इत्यूहप्रत्यये नर्दाहस्वः । यथाह वामनः मनुष्यजातेर्विवक्षाविवक्षे इति ।
अहो कष्टमुष्टचेष्टितवत् त्वचेष्टित हास्यास्पद जातमिति भावः ॥ ४३ ॥

विहाय हा सर्वसुपर्वनायकं त्वयादृतः किं नरसाधिमभ्रमः ।
 मुखं विमुच्य श्वसितस्य धारया वृथैव नासापथधावनश्रमः ॥४४॥
 तपोऽनले जुहति सूरयस्तनूर्दिवे फलायान्यजनुर्भविष्णवे ।
 करे पुनः कर्पति सैव विह्वला बलादिव त्वां बलसे न बालिशे ! ॥'
 यदि स्वमुद्रन्धुममना विना नलं भवेर्भवन्तीं हरिरन्तरिक्षगाम् ।
 दिविस्थितानां प्रथितः पतिस्ततो हरिष्यति न्याय्यमुपेक्षते हि कः ॥

विहायेति ॥ किञ्च हा बत । त्वया सर्वसुपर्वनायकं देवेन्द्रं विहाय नरे
 मनुष्ये साधिमभ्रमः साधुत्वभ्रान्तिः । पृथ्वादिपाठात् साधोरिमनिच्छप्रत्ययः ।
 किं किमर्थं आदृतः अधवा नियतिः केन लङ्घयत इत्याशयेनाह—श्वसितस्य
 धारया निश्वासपरम्परया (कर्प्या) मुखं मुखद्वारं विपुलं विमुच्य वृथैव नासापथेन
 नासारन्ध्रेणातिक्लिष्टेन धावनश्रमः आदृतः खल्विति शेषः । तद्वत्तथापि ईदृशी
 भवितव्येति भावः । दृष्टान्तालङ्कारः ॥ ४४ ॥

तप इति ॥ किञ्च सूरयः सन्तः अन्यस्मिन् जनुषि जन्मान्तरे
 भविष्णवे भाविन्यै । 'भूष्णुर्भविष्णुर्भविता' इत्यमरः । "भुवध्व" इति इष्णुच्-
 प्रत्ययः । भाषायामपीष्यते । भाषितपुस्कत्वात् पुवद्भाष । दिवे स्वर्गायैव
 फलाय तनूः शरीराणि तपोऽनले जुहति त्यजन्ति । अदभ्यस्तादित्यदादेशः ।
 त्वां पुनः सा प्राणान्तिकतपसाप्या रौरव विह्वला उत्सुका सती बलाद्वलात्काग-
 दिव करे कर्पति हे बालिशे ! मूढे ! 'शिशुवज्ञे च बालिशः' इत्यमरः ।
 न बलसे न बलसि नेच्छसीत्यर्थः । अहो ते दुर्बुद्धिरिति भावः ॥ ४५ ॥

अथ यदुक्तं नलालाभे हुताशनोद्वन्धनादिना मरिष्यामीति ततोत्तरमाह—
 यदीत्यादिना चतुष्टयेन ॥ हे भुग्धे ! नल विना नलालाभे स्वमात्मानमुद्रन्धु-
 मनो यस्याः सा उद्वन्धुमनाः पाशेन मर्तुकामा । "तु काममनसोरपि" इति
 मकारलोपः । भवेर्यदि स्याथेन् ततोऽन्तरिक्षगां भवन्तीं दुर्मरणदोषादन्तरिक्ष-
 गतां सर्वा त्वामिति शेषः । दिविस्थितानामन्तरिक्षगतानां स्वर्गतानां च प्रथितः

निवेक्ष्यसे यद्यनले नलोज्झिता सुरे तदस्मिन्महती दयादृता ।
चिरादनेनार्थनयापि दुर्लभं स्वयं त्वयैवाङ्ग ! यदङ्गमर्प्यते ॥ ४७ ॥
जितं जितं तत्खलु पाशपाणिना विना नलं वारि यदि प्रवेक्ष्यसि ।
तदा त्वदाख्यान् बहिरप्यसूनसौ पयःपतिर्वक्षसि वक्ष्यतेतराम् ॥

पतिः प्रसिद्धः स्वामी हरिरिन्द्रो हरिष्यति प्रहीष्यति जन्मान्तरेऽपि त्वां न
स्पर्श्यतीत्यर्थः । तथा हि न्याप्यं न्यायप्राप्तं वस्तु क उपेक्षते न कोऽपीत्यर्था-
न्तरन्यासः । अस्वाभिकद्रव्यस्य राजगामित्वं न्याप्यं इति भावः ॥ ४६ ॥

निवेक्ष्यसे इति ॥ हे मुग्धे ! नलेनोज्झिता सती अनले निवेक्ष्यसे
यदि जीवितनैःस्पृष्टादग्निं प्रवेक्ष्यसि चेदित्यर्थः । आधारत्वविवक्षया सप्तमी ।
नेर्बिंश इत्यात्मनेपदम् । तत् तर्हि अस्मिन्ननले अनलाख्ये सुरेऽपि तदधिष्ठातरि
देवे च भूतमात्र इति भावः । महती दया आदृता कृता स्त्रीकृतोत्तर्यः । कृतः
यद्यस्मादनेनानलेन चिरादर्थनया याचनयापि दुर्लभमङ्गं शरीरं अङ्ग ! अयि !
स्वयैव स्वयं आत्मनैव अर्प्यते दीवते तथा स स्फुटतममेव जीवप्राह प्रहीष्यतीति
भावः । अत्र नलालाभे जीवितजिह्वासोरनलप्रहणबुद्धिरूपानर्धोक्तेर्विषमप्रभेदः ।
विरुद्धकार्यस्योत्पत्तिर्यप्रानर्थस्य वा भवेत् । विरूपघटना चासौ विषमालङ्कृति-
ब्रिधेति लक्षणम् ॥ ४७ ॥

जितमिति ॥ हे मुग्धे ! नल विना वारि प्रवेक्ष्यसि यदि मरणार्थ-
मिति शेषः । अयेदानीं पाशः पाणौ यस्य तेन पाशपाणिना वरुणेन प्रहरणार्थेभ्यः
परे निष्ठासप्तम्यां भवतः । जितं जितमभीक्ष्ण जितं खलु । भावे कः । नित्य-
वीप्सयोरिति नित्यार्थे द्विर्भावः । 'नित्यमार्भीक्ष्ण्ये' इति काशिका । तदा
वारिप्रवेशकाले असौ पयःपतिर्वरुणेऽपि त्वदाख्यान् त्वधामकान् । बहिरप्यसून्
बहिर्वर्तिनः प्राणान् वक्षसि वक्ष्यतेतरां वहेः स्वरितेत्वात् लटि तद्धि तरप्यामु-
प्रत्ययः । सोऽपि त्वा जीवप्राहं प्रहीष्यतीत्यर्थः । अत एव पूर्वं एवालङ्कारः ॥

करिष्यसे यद्यत एव दूषणादुपायमन्यं विदुषी स्वमृत्यवे ।

प्रियातिथिः स्वेन गता गृहान् कथं न धर्मराजं चरितार्थयिष्यसि ॥

निषेधवेपो विधिरेप तेऽथवा तवैव युक्ता खलु वाचि वक्रता ।

विजृम्भितं यस्य किल ध्वनेरिदं विदग्धनारीवदनं तदाकरः ॥५०॥

भ्रमामि ते भैमि ! सरस्वतीरसप्रवाहचक्रेषु निपत्य कस्यदः ।

त्रपामपाकृत्य मनाक् कुरु स्फुटं कृतार्थनीयः कतमः सुरोत्तमः ॥

करिष्यस इति ॥ अथ विदुषी पण्डिता विदग्धा त्वं यदि ॥ अत एव दूषणादेतस्मादेवोद्धन्धनादिना स्वमृत्यवे स्मरणाय अन्यमुपायमनशनादिकं करिष्यसे तदा प्रियातिथिरतिथिप्रिया त्वं स्वेन स्वत एव गृहान् धर्मराजगेहं गता सती धर्मराजं वैवस्वतमतिधिसत्तममिति भावः । कथं न चरितार्थयिष्यसि न कृतार्थं करिष्यसि । कर्तव्यमेवेदं कृतयुग्मधर्मत्वात् स्वयं गत्वार्थिमनोरथ-पूरणस्येति भावः ॥ ४९ ॥

निषेधेति ॥ हे विदग्धे ! अथवा तव एषः इन्द्रादिनिषेधो निषेधवेपो निषेधाकारो विधिरङ्गीकार एव । तथा हि वाचि वचने वक्रता वक्रोक्तिचातुरी व्यङ्ग्योक्तिचातुरीति यावत् । सा तवैव युक्ता खलु ? कुतः इदं वक्रवाक्यं वचनाचातुर्यं यस्य ध्वनेर्व्यङ्ग्यकृत्यतेर्विजृम्भितं विजृम्भणं, नपुसके भावे क्तः । विदग्धनारीवदनं सूक्तिचतुरङ्गीमुखं तदाकरस्तस्य ध्वनेरुपतिस्थानमित्यर्था-न्तरन्यासः । ततः स्फूर्णानिखननन्यायेन विधिमेव द्रवयितुमेतन्निषेधनाटिक-मिति निषेधेन विधिरेव व्यज्यत इति भावः ॥ ५० ॥

एवं सुरस्त्रीकारपक्षमेव सिद्धवत्कृत्य निर्वध्य पृच्छति—भ्रमामीति ॥ हे भैमि ! ते तव सरस्वती वाक् नदीभेदश्च तस्या रसः शृङ्गारो जलञ्च तस्य प्रवाहस्तस्य चक्रेषु पुटभेदाख्यावर्तेषु वक्रोक्तिरूपेष्वित्यर्थः । वक्रेष्विति पाठेऽप्ययमेवार्थः । चक्राणि पुटभेदाः स्युरित्यत्र चक्राणीति पाठस्यापि स्वामिनाङ्गीकारान् । कति कियन्त्यमूनि चक्राणि यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा निपत्य

मतः किमैरावतकुम्भकैतवप्रगल्भपीनस्तनदिग्धवस्तव ।

सहस्रनेत्रात्र पृथङ् मते मम त्वदङ्गलक्ष्मीमवगाहितुं क्षमः ॥ ५२

प्रसीद तस्मिन् दमयन्ति ! सन्ततं त्वदङ्गसङ्गप्रभवैर्जगत्प्रभुः ।

पुलोमजालोचनस्तीक्ष्णकण्टकैस्तनुं घनाभातनुतां स कण्टकैः ॥ ५३

भ्रमामि मुह्याम्यावर्ते च । अत्र वाच्यप्रतीयमानयोरभेदाप्यवसायाभिपातनादि-
क्रियानिर्वाहः । अल वक्रोक्तयेति तात्पर्यं किन्तु कतमः सुरोत्तमः कृतार्थनायो
वरणीयः एतदेव त्रपां मनागपाकृत्य शिथिलीकृत्य स्फुटं कुरु व्यक्तं ब्रूहीत्यर्थः ।
नात्र लज्जितव्यः आहारे व्यवहारे च त्यक्तलज्जः सूर्याभवेदिति न्यायादिति
भावः ॥ ५१ ॥

अर्थकस्मिन्नेव नाममाहमनुरागमश्रुभिः पृच्छति—मत इत्यादि ॥
हे भूमि ! ऐरावतकुम्भयोः कैतवेन मिषेणेत्यपह्नवभेदः । प्रगल्भी कठोरौ पीनौ
च स्तनौ यस्यालक्ष्याः दिशः प्राच्याः धवः पतिरिन्द्रस्तव मतः सम्मतः किम् ?
किशब्दः प्रश्ने । मतिबुद्धीत्यादिना वर्तमाने जाः । तस्य च वर्तमान इति
तद्योगात्तवेति पठ्यते । युक्तश्चेतदित्याह—मम मते मत्पक्षे त्वदङ्गस्य लक्ष्मीं
लाभ्यसम्पदं अवगाहितुं सम्यग्प्रहीतुं सहस्रनेत्रात् सहस्राक्षान् पृथगन्योऽपि
नेत्यर्थः । पृथग्भिन्नेत्यादिना पक्षे पक्षमी । क्षमो न । अत्रोत्तरवाक्यार्थेन पूर्व-
वाक्यार्थसमर्थनाद्वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् । 'हेतोर्वाक्यार्थहेतुत्वे काव्यलिङ्ग-'
'सुदाहृतम्' इति लक्षणात् । तस्य पूर्वोक्तापह्नवेन संवृष्टिः ॥ ५२ ॥

प्रसीदेति ॥ हे दमयन्ति ! तस्मै इन्द्राय प्रसीद प्रसन्ना भव क्रिया-
प्रहणाद्यतुर्यी । जगत्प्रभुः ॥ इन्द्रः सन्ततं तनुं निजाङ्गं त्वदङ्गसङ्गप्रभवेरत एव
पुलोमजाया शच्याः लोचनयोस्तीक्ष्णकण्टकैर्निश्चितवर्तुरादिद्रुमावयवविशेषैस्तथा
व्ययार्करम्मपञ्जीभावेरित्यर्थः । कण्टकैः पुलकैः 'वेणीं द्रुमाङ्गे रोमाङ्गे क्षुद्रशर्पा
च कण्टक' इति उभयत्रापि वैजयन्ती । घनां सान्द्रा आतनुतां करोतु शच्याः
सपञ्जी भवेत्यर्थः । अत्र पुलकेषु कण्टकत्वारोषाद्रूपकालङ्कारः ॥ ५३ ॥

अवोधि तत्त्वं दहनेऽनुरज्यसे स्वयं खलु क्षत्रियगोत्रजन्मनः ।
 विना तमोजस्विनमन्वतः कथं मनोरथस्ते बलते विलासिनि ! ५४
 त्वयैकपत्न्या तनुतापशङ्कया ततो निवर्त्य न मनः कथञ्चन ।
 हिमोपमा तस्य परीक्षणक्षणे सतीषु वृत्तिः शतशो निरूपिता ॥
 स धर्मराजः खलु धर्मशीलया त्वयास्ति चित्तातिथितामवापितः ।
 ममापि साधु प्रतिभात्ययं क्रमश्चकास्ति योग्येन हि योग्यसङ्गमः ॥

अयोधीति ॥ हे विलासिनि ! विलसनशीले ! “बौकपलसकथसम्भ”
 इति धिनुप्रस्ययः । तत्त्वं त्वन्मनोरथस्वरूपमवोधि युद्धं, कर्मणि लृङ् । तदेवाह
 स्वयं त्वमित्यर्थः । दहने जातवेदसि अग्निदेवे अनुरज्यसे अनुरक्तसि खलु ।
 रज्ज्देवादिक्वात् स्वरितेतः कर्तरि लट् । “अनिदिताम्” इत्यादिना अनुनासिक-
 लोपः । कुतः क्षत्रियगोत्रे जन्म यस्यास्तस्यास्ते ओजस्विबंशजाया इत्यर्थः ।
 मनोरथः ओजस्विन तमग्निं विनाऽन्यतोऽन्यत्र सार्वविमर्शिकस्तसिः । कथं
 बलते प्रवर्तते न कथमपीत्यर्थः । एतेनोभयोरोजस्वित्वेन समागमानुरूप्या-
 दहनानुरागित्वं ते युक्तमिति समर्थनाद्वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गं व्यक्तमेव ॥५४॥

न च दाहाग्नेतव्यमित्याह—स्थयेति ॥ एकपत्न्या मुख्यपतिव्रतया
 अत एव त्वया तनुतापशङ्कया देहदाहसम्भावनया वा ततोऽग्नेर्मन कथञ्चन
 कथञ्चिदपि न निवर्त्य न निवर्तयितव्यं वृत्तेर्ष्यन्तादचो यदिति यत्प्रस्ययः ।
 कुतस्तस्याग्नेः परीक्षणक्षणे अग्निदेवेन पातित्रयपरीक्षावसरे सतीषु विषये हिमे-
 नोपमा साम्यं यस्यास्सा वृत्तिः । शतशः शतकृत्वो निरूपिता निर्धारिता न तु
 घुणाश्रयत् सङ्कटित्वेन । तस्मात् त्वया न भेतव्यं प्रत्युत सैव साध्वी त्वां
 दग्धुं विभेतीति भावः । अत्र पूर्ववाक्यस्यैकपत्नीपदार्यहेतुकत्वात्पदार्यहेतुकमेक
 काव्यलिङ्गम्, तस्याप्युत्तरवाक्यार्थहेतुकत्वाद्वाक्यार्थहेतुकमेत्यनयोः सङ्करः ॥ ५५

स इति ॥ अथ वा स प्रसिद्धो धर्मराजो यमः धर्मं शील्यतीति
 धर्मशीला धर्मचारिणी । शीलिकामिमस्यान्वारिभ्यो णः । तया त्वया चित्तातिथिता

अजातयिच्छेदलवैः स्मरोत्सवैरगस्त्यभासा दिशि निर्मलत्विवि ।
धुतावधिं कालममृत्युशङ्किता निमेषवत्तेन नयस्व केलिभिः ॥ ५७
शिरीषमृद्वी वरुणं किमीहसे पयःप्रकृत्या मृदुवर्गवासवम् ।
विहाय सर्वान् वृणुते स्म किञ्च सा निशापि शीवांशुमनेन हेतुना ॥
असेषि पस्त्यक्तदिवा दिवानिशं श्रियः प्रियेणानणुरामणीयकः ।
सहामुना तत्र पयःपयोनिधौ कृशोदरि ! क्रीड यथामनोरथम् ॥

चित्तगोचरत्वमवाधितोऽस्ति खलु ? कामितः किमित्यर्थः । खलुशब्दो जिज्ञा-
सायाम् । 'निषेधवाक्यालङ्कारजिज्ञासाजुनये खलु' इत्यमरः । तथा चन्द्र-
मित्याह—ममाप्यय क्रमः क्रमणं प्रवृत्तिः साधु यथा तथा प्रतिभाति परि-
हस्यति । तथा हि योग्येन सह योग्यस्य समागमः सम्बन्धश्चास्ति शोभते,
उभयोर्धार्मिकत्वादिति भावः । अर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः ॥ ५६ ॥

अजातेति ॥ हे भैमि ! अगस्त्यभासा निर्मलत्विवि दिशि दक्षिणस्या
दिशीत्यर्थः । तेन धर्मराजेन सह । इत्यो मृतेति ज्ञापकात् सहाप्रयोगेऽपि
सहापि तृतीया । अविद्यमानं मृत्युशङ्किता मरणशङ्का यस्याः सा सती अन्तकस्त्यै-
वारमदासरवादिति भावः । अजातो विच्छेदलवो विप्रलेशो येषु तैः स्मरोत्सवैः
सम्भोगैरेव केलिभिर्विनोदैः धुतोऽवधिरन्तो यस्य तमनन्तकाल निमेषवन्
निमेषतुल्यं नयस्व यापय । वरान्तरस्त्रीक्षरे दुर्लभमिदं सौभाग्यमिति भावः ॥

शिरीषेति ॥ अथवा शिरीषमृद्वी त्वं पयःप्रकृत्या जलस्वभावेन वरुण-
शरीरस्य तथात्वात् कारणगुणवशेनेत्यर्थः । मृदुवर्गे वासवमिन्द्र श्रेष्ठ वरुणमाहसे
किमिच्छसि वा तदपि योग्यमेवेति शेषः । तथा हि सा मृदुस्वभावा निशापि
अनेनैव मृदुस्वभावत्वेन हेतुना कारणेन । "सर्वेनाम्रस्तूर्ताया च" इति तूर्ताया ।
सर्वोत्तीक्ष्णान् सूर्यादीन् विहाय शीताशु न वृणुते स्म किम् ? वृणुत एव ।
रष्टान्तालङ्कारः ॥ ५८ ॥

असेषीति ॥ हे कृशोदरि ! अनणु महद्दामणीयक रमणीयत्वं यस्य
सोऽतिरमणीयो यः पयःपयोनिधिः स्वप्ना योः येन तेन श्रियः प्रियेण लक्ष्मी-

इति स्फुटं तद्वचसस्तयादरात् सुरस्पृहारोपविडम्बनादपि ।

कराङ्कसुप्रेककपोलकर्णया श्रुतञ्च तद्भाषितमश्रुतञ्च तत् ॥ ६० ॥

चिरादनध्यायमवाङ्मुखी मुखे ततः स्म सा वासयते दमस्वसः ।

कृतायतश्वासविमोक्षणाथ तं क्षणाद्वभाषे करुणं विचक्षणा ॥ ६१ ॥

पतिना दिवा च निशा च दिवानिशं अहोरात्रयोरित्यर्थः । द्वन्द्वैकवद्भावे अत्यन्त-
सयोगे द्वितीया । अमेवि सेवितः तत्र पयःपयोनिर्घा क्षीराब्धौ अमुना वरुणेन
सह यथामनोरथ यथेच्छ क्रीड लक्ष्मीनारायणवदिति भावः ॥ ५९ ॥

इतीति ॥ इतीत्य स्फुटं स्फुटार्थं तत्पूर्वोक्तं तद्भाषितं नलवाक्यं
तद्वचसो नलवचसः आदरात् सम्बन्धयामान्ये षष्ठी । तद्वचनस्यानुरागाच्चेत्यर्थः ।
सुरोर्ध्वम्नादिषु स्पृहाया अभिलाषस्यारोप एव विडम्बन परिहासः तस्मादपि
कारणात् कराङ्गे करोत्सङ्गे सुप्तं विभ्रान्तमेकं कपोलकर्णं द्वन्द्वादौ श्रुतस्य प्रत्येक-
मभिसम्बन्धादेककपोल एककर्णश्च यस्यास्त्येत्यर्थः । तथा दमयन्त्या श्रुतमश्रुतञ्च
सुरस्पृहारोपरोधात् करतलेनैकं कर्णं विधाय नलादरादेकेन श्रुतं न तु द्वाभ्या-
मित्यर्थः । एककपोलरोधस्तु चिन्तावशादिति मन्तव्यम् । अग्रादरविडम्बनयोः
श्रुताश्रुताभ्यां हेतुहेतुमद्भावेन यथासङ्गयसम्बन्धात् यथासङ्गपालङ्कारः ॥ ६० ॥

चिरादिति ॥ ततो नलवाक्यानन्तरं सा दमस्वसा दमयन्ती अवाङ्-
मुखा चिन्ताभरान् नम्रमुखी सती मुखे वाचि चिराधिरमनध्यायं मौनं,
अध्यायन्यायेत्यादिना घमन्तो निपातः । “गतिशुद्धि” इत्यादिना अणिकर्तुः
कर्मत्वम् । वासयते स्म वासितवती, लटि “लट् म्ये” इति भूते लट् । “न
पादम्” इत्यादिना वसेष्यन्तात्तस्य परस्मैपदप्रतिषेधात् णिच्चेत्यात्मनेपदम् । किन्तु
विचष्ट इति विचक्षणा षष्ठी सा अनुदात्तेतश्च हलादेरिति युच्प्रत्यये टाप् ।
असनयोश्च प्रतिषेधो वक्तव्य इति ह्यायादेशाभावः । कृतमायतश्वासस्य
विमोक्षणं विमोचनं यथा सा सती दीर्घं निश्वास्येत्यर्थः । मोक्षयतेधोरादिकात्
त्युट् । त नल क्षणात् क्षणं विलम्ब्येत्यर्थः । करुणं दीनं यथा तथा यभाषे
एते मौनश्लाघाङ्मुखत्वादयश्चिन्तानुभावा ज्ञेयाः । ध्यानं चिन्ता हितानाप्तेः
शून्यताश्वासतापकृदिति लक्षणात् ॥ ६१ ॥

विभिन्दता दुष्कृतिनीं मम श्रुतिं दिगिन्द्रदुर्वाचिकसूचिसन्धयैः ।
प्रयातजीवामिव मां प्रति स्फुटं कृतं त्वयाप्यन्तकदूततोचितम् ॥

त्वदास्यानिर्यन्मदलीकदुर्यशोमसीमयत्वाह्निपिरूपभागिव ।
श्रुतिं ममाविश्य भवदुरक्षरं सृजत्यदः कीटवदुत्कटा रुजः ॥६३॥
तमालिरूचेऽथ विदर्भजेरिता प्रगाढमौनव्रतयैकया सखी ।
त्रयां समाराधयतीयमन्यया भवन्तमाह* स्म रसज्ञया मया ॥६४॥

विभिन्दतेति ॥ दुःकृतिनी पापिष्ठां पापोक्तिप्राहित्वादिति भावः ।
मम श्रुतिं श्रोत्र दिगिन्द्राणामिन्द्रादीनां दुर्वाचिकानि दुष्टसन्देशा एव सूचय-
स्तासां सन्धयैः समूहैर्विभिन्दता विदारयता परपुरुषप्रसङ्गत्वादिति भावः ।
त्वयापि प्रयातो जीवो जीवित यस्यास्तां प्रेतामिव मां प्रति स्फुटं व्यक्तं यथा
तथा अन्तकदूतताया यमदूतत्वस्योचितं (कर्म) कृतम् । पतिव्रतानां परपुरुष-
वार्तापि यमयातनाया नातिरिच्यत इति भावः ॥ ६२ ॥

रुजदिति ॥ त्वदास्यानिर्यन् निर्गच्छत् ममार्त्तकषारोपितत्वान्मिथ्याभूतं
दुर्यशो दुःसमज्या तदेव मर्सा तन्मयत्वाह्निपिरूपभाक् लिप्यक्षरतां प्राप्तमिव
स्थितमदः इदं भवतो दुरक्षरमतः किमित्यादि दुर्वाच्य कीटवद्दशादिजन्तुवत्
मम श्रुतिं श्रोत्रमाविश्य उत्कटा महत्तरा रुजः व्यधा. सृजति जनयति ।
रूपकोत्प्रेक्षासङ्कीर्णयमुपमा ॥ ६३ ॥

तमिति ॥ अद्यान्तरं विदर्भजेरिता दमयन्तीचोदिता तमालि सखी त
नलमूचे किमित्यत आह । सौम्य! इयं सखी मैत्री प्रगाढ इव मौनव्रत यस्या-
स्या एकया रसज्ञया जिह्वया त्रयां समाराधयति भजते । देवताराधने मौनं

तमर्चितुं संवरणस्रजा नृपं स्वयंवरः सम्भविता परेद्यवि ।

ममासुभिर्गन्तुमनाः पुरःसरैस्तदन्तरायः पुनरेव वासरः ॥ ६५ ॥

तदद्य विश्रम्य दयालुरेधि मे दिनं निनीषामि भवद्विलोकिनी ।

नखैः किलाख्यायि विलिख्य पक्षिणा तवैव रूपेण समः स मत्प्रियः ॥

युक्तमिति भावः । मया मद्रूपया अन्यया रसज्ञया जिह्वया कामाभिज्ञया च भवन्तमाह स्म । अनन्तरवाच्यं लज्जया स्वयं वक्तुमशक्ता मन्मुखेन वक्षीत्यर्थः ॥

स्वयमेव दमयन्ती भूत्वाह—तमित्यादि ॥ मम सवरणस्रजा तं नृपं नलः अर्चितुमर्चयितुमर्चतेर्भावादिकात्तुमुन् । परेद्यवि परेऽह्नि “सद्यः पश्य” इत्यादिना निपातनात् साधु । स्वयंवरः सम्भविता सम्भविष्यति । किंतु पुरः सरन्तीति पुरःसराः पुरोगस्तैः पुरोऽप्रतोऽप्रेषु सतैरिति द्रष्टव्यः । ममासुभिः प्राणैः सह गन्तुं मनो यस्य स गन्तुमनाः प्राणानादाय गन्तुकाम इत्यर्थः । तु काममनसोरपि इति भकारलोपः । एष वासरः पुनः वासरस्तु तस्य स्वयंवरस्यान्तरायो विघ्नः । दिनमाश्रयित्वोऽपि नु सह इति भावः । एतेन कालाक्षमत्वलक्षणमीत्सुक्यमुक्तम् ॥ ६५ ॥

ततः किमत आह—तदिति ॥ तत्तस्मात् आत्सुक्यादयः विश्रम्य मे मम दयालुरेधि भव अद्यास्मद्वेहे निवासेन मामनुगृह्णेत्यर्थः । अस्तेलोटि सिपि हुञ्जल्भ्यो हेर्धि, ध्वसोरेद्वावभ्यासलोपश्चेत्कारः । तन्निवासस्य फलमाह—भवन्त विलोकत इति भवद्विलोकिनी सती दिनं निनीषामि त्वद्विलोकेन दिनं नेतुमिच्छामीत्यर्थः । मदर्शनात् कथं ते कालयापनमित्याशङ्क्याह—स मत्प्रियो नलः पक्षिणा दूतद्वयेन नखैर्विलिख्य तवैव रूपेणाकारेण समः सदृश आख्यायि किल ? आख्यातः खलु ? ख्याते कर्मणि लुङ् । त्विणो युगागमः । अतस्त्वदर्शनात् दिनं नेष्यामि । सदृशदर्शनादीनां कालविनोदनसाधनम्बाह्वियोगिनां इति प्रागेवोक्तमनुसन्धेयम् ॥ ६६ ॥

दृशोर्द्वयी ते विधिनास्ति वञ्चिता मुखेन्दुलक्ष्मीं तव यत्र वीक्षते ।
असावपि श्वस्तदिमां नलानने विलोक्य साफल्यमुपैतु जन्मनः ॥
ममैव पाणौकरणेऽभिसाक्षिकं प्रसङ्गसम्पादितमङ्ग ! सङ्गतम् ।
न हा सहाधीतिधृतः स्पृहा कथं तवार्यपुत्रीयमजर्यमर्जितुम् ॥ ६८
दिगीश्वरार्थं न कथञ्चन त्वया कदर्यनीयास्मि कृतोऽयमञ्जलिः ।
प्रसद्यतां नाद्य निगाद्यमीदृशं दधे दृशौ चाप्परयास्पदे शृशम् ॥ ६९

अथेह विधामे न केवलं ममैव साफल्यं किन्तु तवार्पास्याह—दृशो-
रिति ॥ हे सौम्य ! विधिना लक्षा ते तव दृशोर्द्वयी वञ्चितास्ति विफलीकृता
वर्तते । यत् गत्वात् तव मुखेन्दुलक्ष्मीं न वीक्षते स्वमुखस्य स्वचक्षुषा द्रष्टु-
मशक्यत्वादिति भावः । तत्तस्मादपि ते दृग्दृश्यपि श्व. परेऽहनि इमां त्वन्मुख-
लक्ष्मीं नलानने विलोक्य उभयनिष्ठत्वात् समानधर्मस्येति भावः । जन्मनः
साफल्यं उपैतु । अत्र वृत्ते मुरखुष्या दूतनलमुखलक्ष्म्योर्भेदेऽप्यभेदोक्ते-
रतिशयोक्तिभेदः ॥ ६७ ॥

ममैवेति ॥ किञ्च अङ्ग ! भो ! मम पाणौकरणे पाणिग्रहण एव
“नित्यं हस्तैः पाणानुपयमने” इति पाणौ-शब्दस्य गतित्वात् कुणतिप्रादय इति
समासः । अभिसाक्षिकं यथा तथा विवाहाभिसाधेधावेत्यर्थः । प्रसङ्गात्
न्ययवरप्रसङ्गात् सम्पादित सङ्गतमुभयोरानुरूप्यायुक्तम् । आर्ययोः श्वशुरयो-
पुत्र आर्यपुत्रो भर्ता नलः तदीयमार्यपुत्रीय, वृद्धाच्छ, न आर्यतीत्यजर्यं सङ्गत
राममुप्रीवयोरिव स्थिरसम्यमित्यर्थः । अजर्यं सङ्गतमिति यत्प्रत्ययान्तो पिपातः ।
अर्जितुं सम्पादयितुं सहाधीति. सवद्व्यवहारात् ता धारयतीति धृत् साहचर्यवृ-
द्धित्वर्थः । शृशानो. किप् । तस्य तव स्पृहा कथं नास्ति । हेति विपादे ।
सर्वथा स्पृहणीया तत्सद्गतिरित्यर्थः ॥ ६८ ॥

दिगीश्वरेति ॥ किञ्चाह त्वया दिगीश्वरार्थं कथञ्चनापि कदर्यनीया
निर्वन्धनीया नास्मि अयमञ्जलिः कृतः प्रार्थये त्वामित्यर्थः । प्रसद्यतां प्रसन्नेन

वृणे दिगीशानिति का कथा तथा त्वयीति नेक्षे नलभामपीहया ।
 सतीव्रतेऽग्नौ नृणयामि जीवितं स्मरस्तु किं वस्तु तदस्तु भस्म यः॥
 न्यवेशि रत्नत्रितये जिनेन यः स धर्मचिन्तामणिरुज्झितो यया ।
 कपालिकोपानलभस्मनः कृते तदेव भस्म स्वकुले स्तृतं तथा ॥७१॥

भूयतां, भावे लोट् । अथ ईदृशं दिगीशसन्देशरूपं न निगाद्य न वाच्यं,
 स्मृहलोर्ण्यन्, गदमदेत्यादिनानुपसर्गादेव यतो विधानात् । किं बहुना—भृश
 बाष्परयास्पदे अध्रुवेगाभ्रयौ दशौ दधे धारयामि रोदिमीत्यर्थः । नैव दुःखाकर्तुं
 उचितमिति भावः ॥ ६९ ॥

वृणे इति ॥ किञ्च दिगीशान् वृणे इति का कथा अत्यन्तासम्भावित-
 मित्यर्थः । तथा हि नलस्य भा कान्तिमपि त्वमिष्टामिति शेषः । त्वयीति त्वयि
 परपुरुषे स्थिते इति हेतोः तथेहया तादृगनुरागेण नेक्षे इह त्वयि या नलभा तां
 नलभामिति केचित् योजयन्ति । नन्वेव मुरावधरिणे बलवद्विरोध इत्याशङ्क-
 याह—सतीव्रते पातिव्रत्ये एवार्त्ता जीवितं नृणयामि तृणीकरोमि जीविता-
 स्तृहाणां पतिव्रतानां न कुतश्चिद्भयमिति भावः । स्मरमयन्तु दूरापास्तमित्याह
 स्मरस्तु तत्प्रसिद्धं किं वस्तुवस्तु कः पदार्थो भवेत् न कोऽपीत्यर्थः । कुतः यः
 स्मरो भस्म भस्मीभूतः व्रतैकजीविनां सोऽपि तुच्छः किं करिष्यतीत्यर्थः ।
 चारित्रैकपरायणाः सत्यो न किञ्चिद्रणयन्तीति भावः ॥ ७० ॥

न्यवेशीति ॥ हे सीम्ब ! यो धर्माख्यः चिन्तामणिजिनेन देवेन
 अर्हता रत्नत्रितये जैनपरिभाषया सदृष्टिज्ञानवृत्ताख्ये रत्नत्रये न्यवेशि निवेशितः
 सदृष्टिज्ञानवृत्तानि धर्मं धर्मेश्वरा विदुरिति तैरुक्तत्वात् । विशेषण्यन्तात् कर्मणि
 लुट् । न धर्मचिन्तामणि यया स्त्रिया कपाली हर तत्कोपानलभस्मनस्तद्रूपस्य
 कामस्य कृते, कृत इति तादर्थ्येऽव्ययम् । उज्झितस्त्यक्तः तथा स्त्रिया तदेव
 भस्म स्वकुले स्तृतं विस्तृतं कामाख्यभस्मान्धतया चरित्रत्यागिन्या स्त्रिया
 स्वकुलमेव भस्मसात् कृत भवेदित्यर्थः । अतो नलैकव्रताया ममाग्रे महेन्द्रादि-
 नामग्रहणमपि न कार्यमिति भावः ॥ ७१ ॥

निपीय पीयूषरसैरसीरसौ गिरः स्वकन्दर्पहुताशनाहुतीः ।
 कृतान्तदूतं न तथा यथोदितं कृतान्तमेव स्वममन्यतादयम् ॥ ७२
 स भिन्नमर्मापि तदार्तिकाकुभिः स्वदूतधर्मान्न विरन्तुमैहत ।
 शनैरशंसन्निभृतं विनिश्चसन् विचित्रवाक्विचित्रशिखण्डिनन्दनः ॥
 दिवोषवस्त्यां यदि कल्पशाखिनं कदापि याचेत निजाङ्गनालयम् ।
 कथं भवेरस्य न जीवितेश्वरी न मोघयाचनः स हि भीरु ! भूरुहः ॥

निपीयेति ॥ असौ नलः पीयूषरसस्यामृतसरसस्य उरसा निमिता-
 र्जात्माः आत्मजाः सदशीरिष्यर्थः । उरसोऽणुं चेत्यप्रत्ययः । संज्ञाधिकारा-
 दभिधेयनियम इति काशिका । स्वकन्दर्पहुताशनस्य निजकामाभिराहुतीर्हृदपनी-
 र्गिरो भैर्मावाक्यानि निपीय स्वमात्मानं तथा भैभ्या यथोदितं यथोक्तं तदनति-
 क्रमणेनेत्यर्थः । यथासादृश्य इत्यभ्यर्थाभावः । कृतान्तदूत नामन्यत किन्त्वदयं
 निर्दय यथा तथा* स्वं कृतान्तमेवामन्यत । दूतधर्मत्वात् निर्वाक्षिण्य वक्ष्यामी-
 त्यमन्यतेत्यर्थः ॥ ७२ ॥

स इति ॥ विचित्रवाक् विचित्रशिखण्डिनन्दनो बृहस्पतिः । 'जीव
 आदिरमो वाचस्पतिश्चित्रशिखण्डिजः' इत्यमरः । स नलस्तस्याः भैभ्या आर्त्ता,
 निमित्तेन काकुभिः करुणोक्तिभिर्भिन्नमर्मानि विदीर्णहृदयोऽपि स्वदूतधर्मादकपट-
 भूताद्विरन्तु नैहत नैच्छत् । किन्तु स्वेच्छामज्ञाभिभृतं विनिश्चसन् शनैस्त्वरसा
 अशंसदन्वात् ॥ ७३ ॥

दिच इति ॥ वक्ष्यमाणविर्भाषिकानुगुणमामन्त्रयते, हे भीरु ! भय-
 शाले ! "भयः कुक्कुक्नौ" इति कुप्रत्ययः । ऊहुत इत्युह् । अभ्यार्थनयो-
 र्द्वयः । दिवोषवः स्वर्गतिरिन्द्रः कदापि निजाङ्गनालयं कल्पशाखिनं त्वां याचेत
 यदि दुष्टादिपाटाद्विकर्मकत्वम् । तदा कथमस्येन्द्रस्य जीवितेश्वरी न भवेः भवे-
 रेवेत्यर्थः । कुतः हि यस्मात्स भूरुहः कण्टकः न मोघयाचनः सफलप्रार्थनः ॥

* अदयमिति कृतान्तविशेषणमित्यपरे ।

शिखी विधाय त्वदवाप्तिकामनां स्वयं हुतस्वांशहविः स्वमूर्तिषु ।
 क्रतुं विधत्ते यदि सार्वकामिकं कथं स मिथ्यास्तु विधिस्तु वैदिकः॥
 सदा तदाशामधितिष्ठतः करं वरं प्रदातुं वलिताद्वलादपि ।
 मुनेरगस्त्यादृणुते स धर्मराड् यदि त्वदार्प्तिं भण का तदा गतिः ॥
 क्रतोः कृते जाप्रति वेत्ति कः कति प्रभोरपां वेश्मनि कामधेनवः ।
 त्वदर्थमेकामपि याचते स चेत् प्रचेतसः पाणिगतैव वर्तसे ॥ ७७
 न सन्निधात्री यदि विघ्नसिद्धये पतिव्रता पत्युरनिच्छया शची ।
 स एव राजघ्नजवैशसात् कुतः परस्परस्पर्द्धिवरः स्वयंवरः ॥७८॥

शिखीति ॥ शिखी अग्निः त्वदवाप्तिकामनां विधाय स्वमूर्तिषु स्व-
 विग्रहेषु आहवनीयादिषु स्वयमेव हुत स्वांशं स्वदेवताकं हविर्येन स. सार्व-
 कामिकं सर्वकामप्रयोजनक, प्रयोजनमिति ठक् । क्रतुं विधत्ते यदि तदा स
 वैदिको वेदावगतो विधिरनुष्ठानं कथं तु मिथ्यास्तु निष्फल स्यात् । अत्र
 न्यशब्दप्रयेण क्रमादग्रेष्व कर्तृदेवताहवनीयादिरूपताप्रतिपादनात् कर्मणि
 प्रमादानवकाशः सूचितः । तस्माद्देवप्रामाण्यादनलसादसीति सिद्धमिति भावः ॥

सदेति ॥ स धर्मराज्यमः सदा सर्वदा तस्य धर्मराजस्याशा दिशम् ।
 दक्षिणामधितिष्ठतोऽधिवमतः । अत एव वलादपि वरमेव कर वलिं प्रदातुं
 वलितात् प्रवृत्तादगस्त्यान्मुनेस्त्वदार्प्तिं त्वत्प्रार्प्तिं वृणुते यदि तदा का गतिः ।
 भण । वाक्यार्थः कर्म ॥ ७६ ॥

क्रतोरिति ॥ किञ्च क्रतो कृते कर्तव्यं अपां प्रभोः वरुणस्य वेश्मनि
 कति कामधेनवो जाप्रति वर्तन्ते को वेत्ति असङ्ख्याकाः सन्तीत्यर्थः । स
 वरुणस्त्वदर्थं त्वत्सिद्ध्यर्थं तत्रैकामपि या याचते चेत् । दमयन्तीं देहीति
 प्रार्थयते चेत् तर्हि प्रचेतसो वरुणस्य पाणिगतैव वर्तसे । तदा कस्त्वा मोच-
 यिष्यतीति भावः ॥ ७७ ॥

नेति ॥ किञ्च पतिव्रता शची पत्युरिन्द्रस्यानिच्छया असम्मत्या कारणेन
 विघ्नसिद्धये स्वयंवरविधातार्यं सन्निधात्री सन्निहिता न यदि न स्यात् चेत्

निजस्य वृत्तान्तमजानतां मिथो मुखस्य रोषात् परुषाणि जल्पतः ।
 मृधं किमच्छत्रकदण्डताण्डवं भुजाभुजि क्षोणिभुजां दिदृक्षसे ॥ ७९
 अपार्थयन् याज्ञिकफूत्कृतिश्रमं ज्वलेद्गुपा चेद्गुपा तु नानलः ।
 अलं नलः कर्तुमनमिसाक्षिको विधिं विवाहे तव सारसाक्षि कम् ॥
 पतिवरायाः कुलजं वरस्य वा यमः कमप्याचरितातिथिं यदि ।
 कथं न गन्तः विफलीभविष्णुतां स्वयंवरः साध्वि ! समृद्धिमानपि ॥

विशसति हि नस्तीति विशसो हि सक्तः, पचायच्च । तस्य कर्मवैशसं, युवादित्वादणु-
 प्रत्ययः । राजव्रजस्य राजन्यकस्य वैशसान्मियो विरोधाद्वैतो परस्परस्पर्धिनो-
 ऽन्यान्त्यसङ्घर्षिणो वरा वोढारो यस्मिन् स तथोक्तः स्वयंवर एव कुतः कुतस्तरां
 नलवरणमिति भावः । स्वयंवरे शचीसन्निधानादविप्रसिद्धिरिति धात्वम् । तथा च
 रघुवंशे—‘सन्निध्ययोगात् किल तत्र शच्याः स्वयंवरक्षोभकृतामभावः’ इति ॥

निजस्येति ॥ मिथो रोषात् परुषाणि जल्पतो निजस्य मुखस्य वदनस्य
 वृत्तान्तमजानतां सेषान्यात् स्त्रोक्तमप्यविजानतां क्षोणिभुजां सम्बन्धि
 अच्छत्रका अगुधभङ्गेनापनीतच्छत्रा ये दण्डास्तेषां ताण्डवं तदेव मृधं युद्धं
 दण्डादण्डीत्यर्थः । तथा तेषामपि भङ्गे भुजाभ्यां भुजाभ्यां प्रवृत्तं युद्धं भुजाभुजि
 युद्धं च गम्यमानार्थत्वात् च-शब्दाप्रयोगः “तत्र तेनेदमिति सारूपे” इति
 बहुव्रीहाविच्च कर्मव्यतीहारे इत्यादिप्रत्ययः । तिष्ठद्गुपाटादव्ययीभावसंज्ञा । दिदृक्षसे
 श्रुमिच्छसि “ज्ञाधुस्मृश सनः” इत्यात्मनेपदम् ॥ ७९ ॥

अपार्थयन्निति ॥ हे सारसाक्षि ! सरोरहाक्षि ! ‘सारस सरसीरुहन्’
 इत्यमरः । तव विवाहे अनलोऽग्निः याज्ञिकस्य फूत्कृतिश्रमं याज्ञिकफूत्कृतिश्रमं
 समिन्धनप्रयासमपार्थयन् व्यर्थयन् रुपा रोषेणैव ज्वलेत् वपुषा स्वरूपेण तु
 न ज्वलेच्चैत् तदा नलः अग्न्यभावादग्निसाक्षिको न भवतीत्यनग्निसाक्षिकत्वं क
 विधिमनुष्ठानं कर्तुमलं शक्तः न किञ्चिदित्यर्थः ॥ ८० ॥

पतिवराया इति ॥ किम् यमोऽन्तकः पतिं वृणीत इति पतिवरा वधूः ।
 “सज्ञायां भृतृ” इत्यादिना खच् । अर्द्धपदजन्तस्य मुम् । तस्या वरस्य

स्फुटोत्पलाभ्यामलिदम्पतीव तद्विलोचनाभ्यां कुचकुङ्जलागया ।
 निपत्य विन्दू हृदि कज्जलाविलौ मणीव नीलौ तरलौ विलेसतुः ॥
 धुता पतत्पुष्पशिलीमुखाशुगैः शुचेस्तदासीत् सरसी रसस्य सा ।
 रयाय वद्धादरयाश्रुधारया सनालनीलोत्पललीललोचना ॥ ८६ ॥

धावणिकश्च स , स्युर्नभस्य प्रोष्ठपदपदा मादपदाः समाः' इत्यमरः । अलम्भ-
 यत् प्रापयदित्युपमातिशयोक्ती । तत्र लभे. प्राप्स्यर्थत्वेऽपि तदुपसर्जनगत्वर्थ-
 विवक्षायां गतिबुद्धीत्यादिना अभिकर्तुं. कर्मत्व न्त्युपसर्जनप्राप्स्यर्थत्वे तु कर्मत्वं
 नास्त्येव । यथा माघे सित सितिश्लेषत्वं । यदाह वामनः—“लभेर्गत्वर्थत्वा-
 णिच्यणौ कर्तुः कर्मत्वाकर्मत्वे” इति । लभेथेति गुमागमः ॥ ८४ ॥

स्फुटेति ॥ अथ कज्जलेनाजनेनाविलौ मलिनौ विन्दू अधुविन्दू
 तद्विलोचनाभ्यामेव स्फुटोत्पलाभ्यामलिदम्पतीव भृङ्गमिधुनमिव कुचकुङ्जलयो-
 राशया लीत्येव हृदि वक्षसि निपत्य तरली चञ्चली हारमध्यगौ नीलौ मणी इव
 इन्द्रीलरज्जे इव । ईदादीनां प्रगृह्यत्वे मणीवादीनां प्रतिपेधो वक्ष्य इत्युभय-
 त्रापि प्रगृह्यत्वनिषेधात् सवर्णदीर्घः । विलेसतुः विरेजतुः । अत एकहस्मभ्ये-
 ऽनादेशादेर्लिटीत्येत्वाभ्यासलोपौ ॥ ८५ ॥

धुतेति ॥ पतद्भिः पुष्पशिलीमुखाशुगैः पुष्पवाणैर्विशिखैरभ्यत्र पतन्तः
 पुष्पाणि शिलीमुखा अलयश्च तेषां तैराशुगैर्वायुभिः । धुता कम्पिता । ‘अलि-
 वाणौ शिलीमुखौ आशुगौ वायुविशिखौ’ इति चामरः । रयाय वद्धादरया
 रययुक्तया अधुधारया निमित्तेन सनालनीलोत्पलस्य लीलेव रत्नं यनेल्लो
 लोचने यस्याः सा भैमी तदा शुचे रसस्य शृङ्गारस्य सम्बन्धिनि अन्यत्र
 शुचेर्प्रीध्मस्य सम्बन्धिनि काश्यादिति भावः । प्रीध्मशृङ्गारयोः शुचिरित्यभिधानात्
 रसस्य जलस्य सरसी सर आसीत् । अत्र भैम्याः शृङ्गारसरसीत्वेन प्रीध्माम्बु-
 सरसीत्वेन च रूपणाद्रूपकालङ्कारः । तस्य श्लेषोपमाभ्यामश्राभ्यां मङ्गर. स्पष्ट. ॥

विलम्बसे जीवित ! किं द्रव द्रुतं ज्वलत्यदस्ते हृदयं निकेतनम् ।
जहासि नाद्यापि मृषा सुखासिकामपूर्वमालस्यमहो तवेदशम् ॥९०
दृशौ ! मृषापातकिनो मनोरथाः कथं पृथू वामपि विप्रलेभिरे ।
प्रियश्रियः प्रेक्षणपाति पातकं स्वमश्रुभिः क्षालयतं शतं समाः ॥
प्रियं न मृत्युं न लभे त्वदीप्सितं तदेव न स्यान्मम यत्त्वमिच्छसि ।
वियोगमेवेच्छ मनः ! प्रियेण मे तव प्रसादात्त भवत्यसावपि ॥

विलम्बस इति ॥ हे जीवित ! प्राणवायो ! किं विलम्बसे द्रुतं द्रव
शीघ्र गच्छ द्रुतः यतस्ते तव अहो निकेतनं आवासगृहं हृदयं ज्वलति
प्रज्वलति । अद्यापीदानीमपि मृषा वृषा सुखासिकां सुखासनं धारवर्धनिर्देशो
प्युल् वक्तव्यः । न जहासि । दद्यामाने गेहे न वलम्बमित्यर्थः । तथा तव
जीवनस्य ईदृशमालस्यमपूर्वं नूतनमहो ॥ ९० ॥

दृशाविति ॥ हे दृशौ ! मृषापातकिनोऽनृतपातकिनो मनोरथा नल-
दिदृशरूपाः पृथू महत्त्वं विप्रलम्भानर्हे इत्यर्थः । वा युवामपि कथं विप्रलेभिरे
यद्यमानासुः । ग्राहिकाः किञ्च कुर्युरित्यर्थः । मनोरथा वा विफला इत्यर्थः ।
किम् प्रियश्रिये नलदीन्दर्यस्य प्रेक्षणपाति दर्शनपातकं न स्वकीय पातक
जन्मान्तरकृतमिति भावः । अश्रुभिः शतं समा वरगरान् । अत्यन्तसंयोगे
द्वितीया । क्षालयतं गुरुण गुरुप्रायश्चित्तापनोपमित्यर्थः । अहो मे दर्शनाशापि
निरस्तेति भावः ॥ ९१ ॥

प्रियमिति ॥ हे मनः ! तव ईप्सितमाप्नुमिदं प्रियं न लभे तदलाभे
ईप्सितं मृत्यु मरणम् ॥ लभे तस्मान् त्वं मम यदिच्छसि तन्न त्यादित्यन्वय-
व्यतिरेकदर्शनादिति भावः । अतो मे प्रियेण वियोगमेवेच्छ तव प्रसादादहो
वियोगो मे मम न भवति नलप्राप्त्यभावे मरणमेव मे शरणमित्यर्थः । अत्र
संयोगार्थं वियोगप्रार्थनाद्विविधालङ्कारः । “विविधं सविदुदस्य फलस्यात्यर्थ-
मुद्यमः” इति सप्तमोऽङ्कः ॥ ९२ ॥

न काकुवाक्यैरतिवाममङ्गजं द्विपत्सु याचे पवनन्तु दक्षिणम् ।
 दिशापि मद्भस्म किरत्वयं तथा प्रियो यया वैरविधिर्वधावधिः ९३
 अमूनि गच्छन्ति युगानि न क्षणः कियत् सहिष्ये न हि मृत्युरस्ति मे ।
 स मां न कान्तः स्फुटमन्तरुज्झिता न तं मनस्सच्च न कायवायवः ॥ ९४
 मदुप्रतापव्ययसक्तशीकरः सुराः ! स वः केन पपे कृपार्णवः ।
 उदेति कोटिर्न मुदे मदुत्तमा किमाशु सङ्कल्पकणश्रमेण वः ॥ ९५

नेति ॥ द्विपत्सु चन्द्रादिवैरमध्ये अतिवाममतियक्रमङ्गजं कामं काकु-
 वाक्यैः करुणोक्तिभिः न याचे न प्रार्थये किन्तु दक्षिण दक्षिणदिग्भवं दाक्षिण्य-
 वन्तं च पवनं याचे, किमिति अयं पवनो यया दिशा प्रियो नलः सञ्चरते तथा
 दिशा सहिष्भागेनापि मद्भस्म किरतु क्षिपतु । प्रार्थनायां लोड् । ननु दक्षिणो-
 ऽपि शत्रुपक्षः कथमुपकरिष्यति तत्राह—वैरविधिर्वैराचरण वधावधिर्मरणान्तः
 मरणान्तानि वैराणीति न्यायादित्यर्थः ॥ ९३ ॥

अमूनीति ॥ गच्छन्ति विपरित्तमानान्यमूनि युगानि न क्षणः एको-
 ऽप्यय क्षणो युगसहस्रायत इत्यर्थः । कियत् सहिष्ये मृत्युर्मरणश्च मे नास्ति
 हि ॥ कान्तस्तु अन्तः अन्तरात्मनि मां नोञ्जिता नोञ्जिष्यति स्फुटं त कान्तं
 मनश्च नोञ्जिता तत् मनश्च कायवायवः प्राणा नोञ्जितारः । हन्त का गतिरिति
 भावः ॥ ९४ ॥

मदिति ॥ हे सुराः ! मदुप्रतापव्यये मदतिर्ताम्रसन्तापशान्ता मक्ता
 म्पाश्रिताः शीकरा यस्य स प्रसिद्धो वो युष्माकं कृपार्णवः केन पपे पीतः ।
 अगस्त्येन प्रसिद्धार्णव इवेति भावः । स्वप्नेभ्येनैव पीत इत्यत्राह । सङ्कल्पकण-
 श्रमेण अभिध्यानलेशप्रयासेन मत्तोऽप्युत्तमा कंठिः मृत्यन्तरमित्यर्थः । वो
 युष्माकं मुदे आशु नोदेति किमु शक्यादिबदिति भावः । तस्मादनुकम्पनीये
 जने विपरीताचरणमनुचितमिति तात्पर्यार्थः ॥ ९५ ॥

ममैव वाहर्दिवमश्रुदुर्दिनः प्रसह्य वर्षासु ऋतौ प्रसजिते ।
 कथं नु गृण्वन्तु सुपुप्य देवता भवत्वरण्ये रुदितं न मे गिरः ॥
 इयं न ते नैषध ! दृक्पथातिथिस्त्वदेकतानस्य जनस्य यातना ।
 हृदे हृदे हा न कियद्गवेपितः स वेधसागोपि खगोऽपि वक्ति यः ॥
 ममापि किं नो दयासे दयाधन ! त्वद्वह्निममं यदि वेत्थ मे मनः ।
 निमज्जयन् सन्तमसे पराशयं विधिस्तु वाच्यः क तत्रागसः कथा ॥

अथ मदीयमातेषोप देवा नाकर्णयन्तीतिब्राह्—ममैवेति ॥ वा अथवा
 अति च दिवा च अर्हर्दिचमहरहरित्यर्थः । ममैवाश्रुदुर्दिनैरश्रुवर्षैरित्यर्थः ।
 प्रसह्य बलाद्वर्षासु ऋतौ वर्षेर्तौ 'स्त्रियां प्राकृट् स्त्रियां भूमि वर्षा' इत्यमरः ।
 'ऋत्यक इति प्रकृतिभावः' । प्रसजिते प्रवर्तिते सति देवताः सुष्ठु सुपुष्पा सुपुप्य ।
 कचिखलीत्यादिना सम्प्रसारणम् सुविदुर्भ्यः सुषिसूतिसमा इति षत्वम् ।
 मे गिरः कथं नु गृण्वन्तु सुपुसस्य तदयोगादत एव मे गिरः कथमरण्येरुदितम् ।
 रेषे इति समासः । "तत्पुरुषे कृति बहुलम्" इति सप्तम्या अलुक् । न भवतु ।
 विधेयप्राधान्यादेकवचनम् । सम्भावनायां लोट् । निष्कल वचनमरण्यरुदित-
 प्रायमित्यर्थः । वर्षासु भगवतो हरेः स्वापादन्यत्रापि वेधसात्करामान्यादारोप्य-
 व्यपदेशः । अत्र तत्कालस्य वर्षात्वेन देवतानां स्थापेन चासम्बन्धेऽपि
 सम्बन्धोक्तोरतिशयोक्तिद्वयं, तथा तद्विरामरण्यरुदितासम्भवेन सादृश्याक्षेपा-
 निदर्शनाभेदः तेन सङ्गीर्णः ॥ ९६ ॥

इयमिति ॥ हे नैषध ! इवं त्वदेकतानस्य त्वत्परस्य 'एकतानोऽनन्य-
 वृत्तिः' इत्यमरः । जनस्य स्वसैवेत्यर्थः । यातना तीव्रवेदना ते तव दृक्पथातिथिर्मे
 दृग्गोचरो न, देशविप्रकर्षादिति भावः । कियं यः खगो हस्तो वक्ति नन्याय
 मयातानां निवेदयेत् स खगोऽपि वेधसा अगोपि क्वापि गुप्तः । कृतः हृदे हृदे
 सर्वेषु जलाशयेष्वित्यर्थः । वीप्सायां द्विरुक्तिः । कियत्र गवेपितो नान्विष्टः ।
 हा बतेत्यर्थः ॥ ९७ ॥

ममापीति ॥ दयाधन । कृपानिधे । मम मनस्त्वद्वह्निममं त्वचरण-
 शरण येत्थ यदि वेत्ति चेत्, विदो लटो वा' इति विधः स्थलादेशः । ममापि

कथावशेषं त्वं सा कृते गतेत्युपैष्यति श्रोत्रपथं कथं न ते ।

दयाणुना मां समनुग्रहीष्यसे तदापि तावद्यदि नाथ ! नाधुना ॥

ममादरीदं विदरीतुमान्तरं तदर्थिकल्पद्रुम ! किञ्चिदर्थये ।

भिदां हृदि द्वारमवाप्य मैव मे हत्तासुभिः प्राणसमः समङ्गमः ॥

किं नो दयसे ममापि किं नालुकम्पसे, “अधीगर्धदयेशां कर्मणि” इति पट्टी ।
अथवा परस्वाशयं हृदयं सन्तमसे महामोहान्धकारे । “विष्वक्स्तन्तमसम्”
इत्यमरः । “अवसमन्धेभ्यस्तमसः” इति समासान्तोऽच्प्रत्ययः । निमज्जन्
विधिस्तु वाच्य उपालम्भः तवागसोऽपराधस्य कथा क । विधिना व्यामोहितो
मामिमां न वेत्थ न तु निर्दयत्वादित्यर्थः ॥ ९८ ॥

कथेति ॥ हे नाथ ! तव कृते त्वदर्थं सा दमयन्ती कथैवावशेषो-
ऽवसानं तं गतेति ते तव श्रोत्रपथं कथं नोपैष्यति उपैष्यत्येवेत्यर्थः । तदापि
तच्छ्रवणकालेऽपि दयाणुना कृपालेनेन मां समनुग्रहीष्यसे तावदनुग्रहीष्यस्ये-
वेत्यर्थः । ग्रहो लिटीर्ताटो दीर्घः । अधुना न यदि न वेत् मास्तु पश्चादनु-
शोचनमपि महानुग्रह इति भावः ॥ ९९ ॥

ममेति ॥ हे नाथ ! ममेदमान्तरं हृदयं विदरीतु, “घृतो वा” इति
दीर्घः । आदरि आदरवत् तत्तस्माद्विदारणादेतोः हे अर्थिकल्पद्रुम ! किञ्चिदर्थये
याचे किमिति प्राणसमः प्राणनुत्पत्त्यै त्वं हृदि भिदा भेदेमव । पिद्भिदादिभ्योऽह ।
द्वारमवाप्य मार्गं लब्ध्वा मे मम हृतेस्त्वदप्राप्त्या विफलैरगुभिः सममेव मागमः
मानिर्गच्छ । गमेर्लृङ् । पुषादीत्यादिना च्लेरटादेशः । न माद्योग इत्यङागमाभावः ।
प्राणोत्क्रमणकाले त्वया जन्मान्तरेऽपि त्वत्प्राप्तिकामाया मे हृदयाप्रापयातव्यम् ।
“य यं वापि स्मरन् भाव त्यजन्त्यन्ते क्लेश्वरम् । तं तमेवैति कान्तेन । सदा
तद्भावभावितः” इति मयवद्भवनादिति भावः ॥ १०० ॥

इति प्रियाकाकुभिरुन्मिपन् भृशं दिगीशदूत्येन हृदि स्थिरीकृतः ।
 नृपं स योगेऽपि वियोगमन्मथः क्षणं तमुद्भ्रान्तमर्जीजनत् पुनः ॥
 महेन्द्रदूत्यादि समस्तमात्मनस्ततः स विस्मृत्य मनोरथस्थितैः ।
 क्रिया प्रियाया ललितैः करम्बिता विकल्पयश्रित्यमलीकमालपत् ॥
 अयि ! प्रिये ! कस्य कृते विलप्यते विलिप्यते हा मुखमश्रुबिन्दुभिः ।
 पुरस्त्वपालोकि नमन्नयन्न किं तिरश्चललोचनलीलया नलः ॥ १०३
 चकास्ति बिन्दुन्युतकातिचातुरी घनाश्रुबिन्दुस्रुतिकैतवाचव ।
 मसारसाराक्षि ! ससारमात्मना तनोपि संसारमसंशयं यतः ॥ १०४

इतीति ॥ दिगीशदूत्येन हृदि स्थिरीकृतं निरुद्धः स वियोग-
 मन्मथो विप्रलम्भशृङ्गारः । इतीत्य प्रियायाः काकुभिः कण्ठोक्तिभिः
 उन्मिपन्नुद्बुद्धः सन् त नृप योगे समिधाने सत्यपि क्षण पुनरुद्भ्रान्त उन्मत्त-
 चित्तमुन्मत्तांचत्तमिति यावत् । अर्जीजनदकार्पादित्यर्थः । उन्मत्तचित्तविभ्रमः
 समिधिविप्रयोग सर्वथा विकरोतीति भावः ॥ १०१ ॥

अपोन्मावानुभाव प्रलापः प्रवृत्त इत्याह—महेन्द्रेति ॥ तत उन्मादो-
 दयानन्तर स नल आत्मनो महेन्द्रदूत्यादि समस्तं सर्वकृत्यं विस्मृत्य मनोरथस्थितैः
 सङ्कल्पविकल्पितैर्ललितैर्विलासैः कराम्यता मिश्रिताः प्रियायाः क्रियाः शृङ्गारचेष्टा
 विकल्पमालोचनश्रित्यं वक्ष्यमाणप्रकोणालीकमयुद्धपूर्वकमालपत् ॥ १०२ ॥

अथ प्रलापमेवाष्टादशभिराह—अयीत्यादि ॥ अयि प्रिये ! भैमि !
 कस्य कृते क ग्रन्थि विलप्यते । मावे सद् । मुख अश्रुबिन्दुभिर्विलिप्यते
 प्रदुप्यते । कर्मणि लट् । हेति खेदे । पुरोऽपे नमन् प्रणमन् अय नलस्त्वया
 तिरश्चलतः निमग्न प्रसरतो लोचनस्य लीलया विलासेन माचीकृतदृष्टेर्लभ्यः ।
 नालोकि न दृष्ट किम् ? अपरोक्षे परोक्षवदुपालम्भो न युक्त इत्यर्थः ॥ १०३ ॥

चकास्तीति ॥ मसारसाराबिन्दुनालमाणश्रेष्ठं तावन्नाशिणी यस्या-
 स्तस्याः सम्पुद्भिः । हे मसारसाराक्षि ! घनाश्रुबिन्दुस्रुतेः सान्द्राश्रुबिन्दुन्युतेः

अपास्तपाथोरुहि शायितं करे करोपि लीलानलिनं किमाननम् ।
 तनोपि हारं कियदधुणःस्रवैरदोषनिर्वामितभूषणे हृदि ॥ १०५ ॥
 दृशोरमङ्गल्यमिदं मिलज्वलं करेण तावत् परिमार्जयामि ते ।
 अथापराधं भवदङ्घ्रिपङ्कजद्वयारजोभिः सममात्ममौलिना ॥ १०६ ॥
 मम त्वदच्छाद्मिनस्त्रामृतचयेः किरीटमाणिक्यमयूखमञ्जरी ।
 उपासनामस्य करोतु रोहिणी त्यजत्यजाकारणरोषणे ! रुपम् ॥

कैतवात्तव विन्दोरनुस्सारश्च च्युतमेव च्युतकं विन्दुच्युतकं विचित्रवाक्यरोदः ।
 तत्रातिचातुरी चकास्ति भाति ततस्तच्चातुर्यादेव ससारं भव ससारशब्दस्यात्मना
 स्वसामर्थ्येन च ससारं सारवन्तं च्युतानुस्सारश्च तनोपि अयंशय संशयो नास्ती-
 त्यर्थः । अपांभावेऽप्यपीभावः । त्वया मे संसारसाफल्यमिति भावः । अत्र
 कैतवशब्देनाधुविन्दुच्युतेस्त्रादूपापहवेन वर्णात्मकविन्दुच्युतकत्वारोपादपहवभेदः
 तदुपजीवनेन ससारमिति श्लिष्टपदोपात्तप्राणकार्थद्वयभेदाध्यवसायेन विन्दु-
 च्युतकालयाकाव्यकरणोत्प्रेक्षणान् श्लेषमूला सापहवोत्प्रेक्षा सा चासशयमिति
 व्यङ्ग्यप्रयोगाद्वाच्येति ॥ १०४ ॥

अपास्तेति ॥ हे प्रिये ! किं किमित्यपास्तं त्यक्त पाथोरुद लीलपाथोरुहं येन
 तस्मिन् करे शायितं स्थापितमारोपितमाननमेव लीलानलिनं करोपि लीलकमल-
 परिहारेण करकपोलकरणे किं कारणमित्यर्थः । अदोषाभ्येव निर्वासितानि परि-
 त्यक्ताणि भूषणानि येन तस्मिन् हृदि अधुणः स्रवैरधुपाराभिरेव हारं कियत्तनोपि
 किमर्थं रोदिपीत्यर्थः ॥ १०५ ॥

दृशोरिति ॥ इदं ते दृशोरङ्गोर्मिलयदुच्छमानं अमङ्गल्यममङ्गलकारि
 जलमधु तावत् करेण परिमार्जयामि परिमार्ज्जिं मृजेयौरादिकालम् । अथाधु
 मार्जनानन्तर अपराधमात्मवधनदोषं भवदङ्घ्रिपङ्कजद्वयारजोभिः सम त्वचरण-
 कमलतरेणुभिः सहति सहोत्थयलङ्कारः । आत्मनो मौलिना मुकुटेन प्रणामेनेत्यर्थः ।
 परिमार्जयामि ॥ १०६ ॥

ममेति ॥ हे अकारणमेव रोषणे ! कोपने ! “कुधमण्डार्थेभ्यश्च” इति
 युच्प्रत्ययः रोहिणी लोहितवर्णा, वर्णादनुदात्ततोषघातो न इति दीप् नकारश्च ।

तनोपि मानं मयि चेन्मनागपि त्वयि श्रये तद्बहुमानमानतः ।
 विनम्य वक्त्रं यदि वर्तसे कियन्नमामि ते चण्डि ! तदा पदावधि ॥
 प्रभुत्वभूषानुगृहाण वा नवा प्रणाममात्राधिगमेऽपि कः श्रमः ।
 क याचतां कल्पलतासि मां प्रति क दृष्टिदाने तव बद्धमुष्टिता ॥
 स्मरेपुषाधां सहसे मृदुः कथं हृदि ब्रवीयःकुचसंवृते तव ।
 निपत्य वैसारिणकेतनस्य वा प्रजन्ति बाणा विमुखोत्पत्तिष्णुताम् ॥

मम किरीटमाणिक्यमयूखानां मञ्जरी सैव रोहिणी चन्द्रप्रिया सैव तारा अंख
 पुरःस्थितस्य तवाच्छाद्ग्रिनस्रस्यैवामृतशुतेश्चन्द्रस्योपासनां करोतु रोहिण्याश्चन्द्र-
 सेवीचिह्न्यादिति भावः । एवं रोष स्रज स्रज अभीक्ष्णस्यजेत्यर्थः । “नित्य-
 वीप्सयाः” इति नित्यार्थे द्विर्भावः । नित्यमभीक्ष्णम् । प्रणिपातप्रतीकारः सरम्भो
 हि महात्मनामिति भावः । रूपकालङ्कारः ॥ १०७ ॥

तनोपीति ॥ हे चण्डि ! अतिकोपने ! मनामीषदपि मानं मयि रोष-
 मपि तनोपि चेत् । तत्तर्हि त्वयि विषये आनतः सन् बहुमानं श्रये सन्मानं
 कुर्वे प्रतिकोपाशक्तेरिति भावः । अतिकोपं चेति गम्यते । किञ्च वक्त्रं कियत्
 किञ्चिद्विनम्य विनमयेत्यर्थः । अन्तर्भावितो निजार्थः । वर्तसे तदा ते पदावधि
 पादपर्यन्तं नमामि पूर्वोक्त एवाभिप्रायः ॥ १०८ ॥

प्रभुत्वेति ॥ हे भैमि ! प्रभुत्वभूषा प्रभुत्वप्रयुक्तगौरवेणानुगृहाण वा
 न वा किन्तु प्रणाममात्रस्याधिगमे स्वीकारेऽपि कः श्रमः को भार इत्यर्थः ।
 अथ सोऽपि माम्भूत दर्शनमात्रेणापि किं नानुगृह्यासीत्याह — केति याचतामर्थिनो
 कल्पलतासि क ? त्वं केत्यर्थः । असीति त्वमर्थवाक्यालङ्कारणयोर्युध्यदर्शानुवादेऽपीति
 गणव्याख्यानात् । मा प्रति दृष्टिदाने बद्धमुष्टिता लुब्धता क । स्याद्बद्धमुष्टिः
 कृपणे कृपाणादिषु चेध्यत इति विश्वः । विक्षेपघटनाख्यो विषमालङ्कारः ॥ १०९ ॥

स्मरेति ॥ हे भौमि ! मृदुः मृद्वङ्गी त्वं स्मरेपुषाधां कामबाणव्यर्थां कथं
 सहसे । अथवा विसरतीति विसारी स एव वैसारिणो मत्स्यः “विसारिणो

स्मितस्य संभावय सूक्ष्णा कणान् विधेहि लीलाचलमच्चलं भ्रुवोः ।

अपाङ्गरध्यापधिकीच्च हेलया प्रसह्य सन्धेहि दृशं ममोपरि ॥

समापय प्रावृषमश्रुविप्रुपां स्मितेन विश्राणय कौमुदीमुदः ।

दृशावितः खेलतु खञ्जनद्वयी विकाशिपङ्केरुहमस्तु ते मुखम् ॥

सुधारसोद्वेलनकेलिमक्षरस्रजा सृजान्तर्मम कर्णकूपयोः ।

दृशौ मदीये मदिराक्षि ! कारय स्मितश्रिया पायसपारणाविधिम् ॥

मास्ये" इति स्वार्थेऽणप्रत्ययः । तत्केतनस्य कामस्य बाणाः इदीयोभ्यां दृढ-
तराभ्यां कुचाभ्यां सवृते तत्र हृदि निपत्य विमुखाः कुचप्रतिहत्या पराङ्मुखाः ।
अत एवोत्पत्तिष्णवः उत्पत्तनशीलाः, अलङ्घ्यमित्यादिना इणुच्प्रत्ययः । तस्मां
प्रजन्ति वा, अन्यथा कथमुपेक्षस इति भावः ॥ ११० ॥

स्मितस्येति ॥ स्मितस्य कणान्मन्दहासलेशान् सूक्ष्णा ओष्ठप्रान्तेन ।
'प्रान्तावोष्ठस्य सूक्ष्णी' इत्यमरः । सम्भावय सम्मानय भ्रुवोरखलमन्तं लीलया
चलं चञ्चलं विधेहि तथा अपाङ्गरध्या कटाक्षमार्गः । तत्र पन्थानं गच्छतीति
पथिकीं सञ्चारिणीं "पथ ष्कन्" इति ष्कन्प्रत्यये "पिद्मोरादिभ्यश्च" इति ङीप् ।
दृशं ममोपर्युपरिष्ठात्, पञ्चतसर्थप्रत्ययेनेति षष्ठी । हेलया प्रसह्य बलान् सन्धेहि
प्रसारयेत्यर्थः । ध्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्चेत्येकारः ॥ १११ ॥

समापयेति ॥ किञ्चाश्रुविप्रुपां प्रावृष वर्षन्तु शृष्टिमित्यर्थः । समापय
मा रोदीरित्यर्थः । प्रावृट्समाप्तेः फलमाह—स्मितेन मन्दहासेन कौमुदीमुदो
विश्राणय वितर । श्रणदान इति चौरादिकाण्योद् । दृशाविव खञ्जनद्वयी खञ्जन-
पक्षियुगमितो मयि खेलतु प्रसरतु ते मुखं विक्रान्ति पङ्केरुहमस्तु प्रसन्न भव-
त्वित्यर्थः ॥ ११२ ॥

सुधेति ॥ हे मदिराक्षि ! मदकराक्षि ! इषिमदीत्यादिना औणादिकः
किरच्प्रत्ययः । अक्षरस्रजा वर्णावल्या वाग्गुम्फेन कर्णकूपयोरन्तः सुधारसस्यो-
द्वेलनकेलिमुन्मत्तनलीलां सृज । आलपेत्यर्थः । किञ्च मदीये दृशौ स्मितश्रिया

ममासनार्थं भव मण्डनं नन प्रिये ! मधुत्सङ्गविभूषणं भव ।
 भ्रमाद्भ्रमादालपमङ्ग ! मृष्यतां विना ममोरः कतरत्तवासनम् ॥
 अर्धीतपश्चाश्रुवाणवश्वजे ! स्थिता मदन्तर्बहिरेपि चेदुरः ।
 स्मराश्रुगेभ्यो हृदयं विभेतु न प्रविश्य तत्त्वन्मयसंपुटे मम ॥
 परिष्वजस्वानवकाशबाणता स्मरस्य लभे हृदयद्वयेऽस्तु नौ ।
 हृदा मम त्वत्कुचयोः कठोरयोरुरस्तटीयं परिचारिकोचिता ११६

करणेन पायसपारणाविधिं पायसभोजनविधिमपि कारय । ‘परमात्रमधु पायसम्’
 इत्यमरः । “हृकोरन्यतरस्याम्” इति विकल्पादणि कर्तुः कर्मत्वम् ॥ ११३ ॥

ममेति ॥ हे प्रिये ! ममासनार्थं मण्डनं भव । तत्रोपविशेत्यर्थः ।
 नन । अत्यनुचितमेतदित्यर्थः । किंतु मधुत्सङ्गविभूषणं भव अङ्गनारोहेत्यर्थः ।
 तदपि नेत्याह—भ्रमाद्भ्रमादालपं भ्रमादालपं भ्रमादालपमित्यर्थः । लपेर्लङ् ।
 अङ्ग ! भो ! मृष्यतां क्षम्यता किंतु ममोरो वक्षो विना तवासनं कतरत्
 किमस्ति । चापले द्वे भवत इति वक्तव्यमिति न केत्यादौ चापले द्विर्भाष ।
 चापल राभ्रमामिबुद्धिः सम्प्रमथावौचित्यमयादिति । अत्र मैत्र्या कमेणाभार-
 तुतिकधनारत्पर्यायालङ्कारः । ‘एकमनेकस्मिन्ननेकमेकस्मिन् वा कमेण पर्यायः’
 इति सर्वलकारलक्षणात् ॥ ११४ ॥

किञ्चोर स्थलायवस्थानेषु ममापि कामादभयमित्याह—अर्धीतेति ॥
 अर्धीता अभ्यस्ता पश्चाश्रुगस्य पयोर्बोणानां वज्रना प्रतारणाविद्या यया सा
 तथोक्ता तस्याः सम्युद्धिः । प्रायेण मनस्विनां लज्जावशंवदतया मदनवञ्चन-
 तान्छीत्यादिरथे सम्बोध्यते स्वहृदयप्राणमामर्ष्यसूचनार्थं हे भूमि ! त्वं मदन्त-
 र्ममाभ्यन्तरे स्थिता अवास्थिता । अथ बाह्यरूपेण प्राप्नोषि चेन् तत्तर्हि मम
 हृदयं (कतृ) त्वन्मये त्वदाम्भके संपुटे शेटिकायां प्रविश्य स्मराश्रुगेभ्यः स्मरशो-
 र्भ्यो न विभेतु । त्वया गुप्तस्य मे कुतः कामादभयमित्यर्थः ॥ ११५ ॥

परिष्वजस्येति ॥ हे प्रिये ! परिष्वजस्व आल्लिङ्ग । तथा सति लोभं
 मिधोपटिते नौ आवबोहृदयद्वये स्मरस्यानवकाशा नीरन्ध्रत्वाभिरवकाशा बाणा

* शुभाष्टवर्गस्त्वदनङ्गजन्मनस्तवाधरेऽलिख्यत यत्र लेखया ।
 मदीयदन्तक्षतराजिरञ्जनैः स भूर्जतामर्जतु बिम्बपाटलः ॥११७॥
 तवाधराय स्पृहयामि यन्मधुसूतैः श्रवःसाक्षिकमाक्षिका गिरः ।
 अधित्यकामु स्तनयोस्तनोतु ते ममेन्दुरेखाभ्युदयान्मुतं नखः ॥

यस्य तस्य भावस्तत्ता अस्तु । इत्यमालिङ्गनं स्मरकरप्रवेशानवकाशकारकमिति भावः । किञ्च दृढा कठोरा ममेयमुरस्तटी कठोरयांस्त्वत्कुचयोः परिवारिका उचिता युक्ता । समानगुणयोः सम्बन्धो युक्त इत्यर्थः । अत्र समालङ्कारः ।
 “सा समालङ्कृतियोगे वस्तुनोरनुरूपयो” इति लक्षणात् ॥ ११६ ॥

शुभेति ॥ यत्र यस्मिन् तवाधरे रेखया रेखाभिरित्यर्थः । आतवेक-
 यवनम् । त्वदनङ्गजन्मनः त्वदीयमन्मयोदयस्य सम्बन्धी शुभाष्टवर्गः शुभ-
 सूचकाष्टवर्गो ज्योतिरशास्त्रप्रसिद्धः अलिख्यत रेखारूपेण लिखितः । रेखारूपस्यैव
 शुभावेदकत्वात् विन्दुरूपस्य वैपरीत्याच्चेति भावः । मदीयदन्तक्षतराज्या
 रञ्जनैः बिम्बवत् बिम्बफलवत् पाटलः सोऽधरः भूर्जतां भूर्जपत्रवत् अर्जतु
 भञ्जतु । अर्जेर्भौवादिकालोद् । अत्राधररेखाणामष्टवर्गरेखात्वमधरस्य भूर्जपत्रत्वं
 चोत्प्रेक्ष्यते । तेन च कामोदयस्य शुभोदकत्वं व्यज्यते । जन्मकालग्रहाधीन-
 भाविशुभावेदको रेखाविन्दुलेख्यश्चक्रविशेषोद्धार्यो ग्रहसन्निवेशविशेषोऽष्टवर्गः ॥

तद्येति ॥ किञ्च तवाधराय स्पृहयामि । अधरं पातुमिच्छामीत्यर्थः ।
 स्पृहेरीप्सित इति सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी । कुत इति चेत्—यस्याधरस्य मधुसूतैः

* अयं श्लोकः कैश्चिर्जीवातुव्याख्यानुपलम्भान् परित्यक्तः । परन्तु मल्लिनाथे-
 नाय व्याख्यातस्तत्कथ्यते । वतो हि अयि प्रिये कस्मैत्यादिश्लोकव्याख्याने (१०३)
 “अथ प्रलापमेवाष्टादशमिरादे” इति तेनोक्तम् । अस्य श्लोकस्य परित्यागे
 तत्र सङ्गच्छेत, नलप्रलापपराणो श्लोकानामष्टादशानामसम्भवात् । अत एव
 मद्रपुरस्थराजकीयग्रन्थागारात् तत्रभवद्भिः एम्. कुप्पस्वामिशास्त्रमहाभागै-
 प्रेषिते पुस्तके श्लोकस्यास्व व्याख्यानमुपलभ्यमानमुपपद्यते ।

मुनिर्यथात्मानमथ प्रबोधवान् प्रकाशयन्तं स्वमसावबुध्यत ।
 अपि प्रपन्नां प्रकृतिं विलोक्य तामवाप्तसंस्कारतयाऽसृजद्विरः ॥
 अये ! मयात्मा किमनिहृतीकृतः किमत्र मन्ता स तु मां शतक्रतुः ।
 पुरः स्वभक्त्याथ नमन् द्वियाविलो विलोकिताहे न तदिद्वितान्यपि ॥
 स्वनाम यन्नाम मुधाभ्यधामहं महेन्द्रकार्यं महदेतदुज्जितम् ।
 हनूमदाद्यैर्यशसा मया पुनर्द्विपां हसैर्दूतपथः सितीकृतः ॥ १२३ ॥

मुनिरिति ॥ अथैव आन्त्यनन्तरमसौ नलो मुनिर्यथा मुनिरिव प्रबोध-
 वानुत्पन्नतत्त्वावबोधः सन्नात्मानं स्वं स्वरूपं प्रकाशयन्तं सन्तमबुध्यत नलरूपता
 प्रकाशितेऽबुद्धेत्यर्थः । अथ प्रपन्नां प्राप्ता तां प्रकृतिं स्वभाव विलोक्यापि
 ज्ञात्वापि अवाप्तः उद्बुद्धः संस्कारो निजदूनस्वस्मारकवासना येन तस्य भावस्तत्ता
 तया गिरो दूस्थानुगुणान्येव वाक्यान्यसृजदबोचदित्यर्थः । यथा मुनिर्योग-
 कृत्वात्मतत्त्वावबोधोऽपि वासनावशात् बाह्यमनुसन्दधते तथा नलोऽपि प्रकटि-
 तात्मा पुनः संस्कारवशात् दूत्यमेवानुसरन्नुवाचेत्यर्थः ॥ १२१ ॥

अये इति ॥ अये ! इति विपादे । ‘अये विपादे कोधे च’ इति विश्वः ।
 मया आत्मा स्वरूपं किं किमर्थमनिहृतीकृतः प्रकाशितः, अत्रात्मप्रकाशने स
 शतक्रतुरिन्द्रस्तु मां किं मन्ता मल्यते । अथ पुरोऽमे स्वभक्त्या नमन् प्रणमन्
 द्विया आविलः कलुषः सन् तस्मैन्द्रोद्विगतान् वेष्टितान्यपि न विलोकिताहे
 न विलोकयिष्यामि । लुटीट् । तन्मुखमवलोकितुमपि नोत्सहे इत्यर्थः ॥ १२२ ॥

स्वेति ॥ यद्यस्मात् मुधा वृथैव स्वनाम अभ्यधाम्नाम ? अवोचं खलु ?
 तन्महदेतन्महेन्द्रकार्यमुज्जितं त्यक्तम् । अहो हनूमदाद्यैः दूतपथो यशसा
 सितीकृतो धवलीकृतो मया पुनर्द्विपा हसैर्हसैः, “स्वनहसोर्वा” इत्यप्रत्ययः ।
 सितीकृतो धवलीकृतः । यशोवदासस्यापि घबलत्वादिति भावः । विश्वेश्वरीये तु
 हासस्य धावन्येऽपि शत्रुहासस्य मालिन्यापादकत्वादित्याशयेन मेवकीकृतमिति

धियात्मनस्तावदचारु नाचरं परस्तु यद्वेद स तद्वदिष्यति ।
 जनावनायोद्यमिनं जनार्दनं क्षये जगज्जीवपिवं वदन् शिवम् ॥
 स्फुटत्यदः किं हृदयं त्रपाभरात् यदस्य शुद्धिर्विबुधैर्विबुध्यताम् ।
 विदन्तु ते तत्त्वमिदं नृ दन्तुरजनानने कः करमर्पयिष्यति १२५
 मम श्रमश्चेतनयानया फली बलीयसाऽलोपि च सैव वेधसा ।
 न वस्तु दैवस्वरसाद्दिनश्वरं सुरेश्वरोऽपि प्रतिकर्तुमीश्वरः ॥ १२६ ॥

व्याख्यातम् । ‘सितौ धवलमेचकी’ इत्यमरः । अत्र हनूमद्रूढं पूर्वकल्पाभि-
 प्रायमन्यथा कृतप्रेतावर्तिपुरुषयोः पौर्वापर्यविरोधादिति ॥ १२३ ॥

धियेति ॥ अथवा तावदात्मनो धिया मुदिपूर्वकमित्यर्थः । अथावसाधु
 नाचरं एवं स्थिते परोऽन्यो जनो यदचारु वदिष्यति तत्तु जनानामवनाय
 रक्षणायोद्यमिनमुद्योगिन विष्णुमिति शेषः । जनानामदयतीत्यर्दनं सहर्तारम् ।
 नन्द्यादित्वात् त्युद्प्रत्ययः । अथ क्षये कल्पान्ते जगज्जीवानां पियतीति पिवं
 सहर्तारं हर्तमिति शेषः । पाप्रादिना क्षप्रत्ययः । शिवं शान्तं वदन्, शिव-
 मशिवमशिवं शिवम् वदमित्यर्थः । न पर एव वेद अनर्गलो लोकस्तावदास्तौ
 ममानपराधिगमन्तर्यामिसाक्षिकमिति भावः ॥ १२४ ॥

स्फुटतीति ॥ अदो हृदयं त्रपाभराद्वातिभारात् स्फुटति किम् ?
 स्फुटिष्यति किम् ? “आशंसायां भूतवच” इति चकारादाशंसायां भविष्यदर्थे
 वर्तमानवरप्रचयः । यद्यस्मात् स्फुटनादस्य हृदयस्य शुद्धिर्विबुधैर्विबुध्यतां
 शायताम् । अतः स्फुटनमाशास्यमित्यर्थः । परन्तु ते विबुधान्त्वं हृदयशुद्धि
 विदन्तु तथापि दन्तुरमतिविषमन्तदेवाह जनानने कः करमर्पयिष्यति न
 कोऽपीत्यर्थः । कथमिदं वताप्रत्यायनेऽपि जनप्रत्यायनं दुष्करमिति तात्पर्यार्थः ॥

ममेति ॥ मम श्रमो दूष्यप्रयागः अनया चेतनया म्बरूपनिगूहनपुण्या
 पत्नी सकलः स्नान् बलीयसा बलवतरेण वेधसा दैवेन सा चेतनैवातोपि
 नाशिता च । तथा हि दैवस्य सारणात् स्वेच्छातो विनश्वरं बन्धुर्गुरेश्वरः

इति स्वयं मोहमयोर्मिनिर्मितं प्रकाशनं शोचति नैपथे निजम् ।
 तथा व्ययामप्रतदुद्दिधीर्षया दयालुरागाद्धु हेमहंसराट् ॥ १२७
 नलं स तत्पक्षरवोर्ध्ववीक्षिणं स एष पक्षीति भणन्तमभ्यधात् ।
 नयाद्यैनामति मा निराशतामसून् विहातेयमतःपरं परम् ॥ १२८
 सुरेषु पश्यन्निजसापराधतामियत्प्रयस्यापि तदर्थसिद्धये ।
 न कूटसाक्षीभवनोचितो भवान् सतां हि चेत्तः शुचितात्मसाक्षिका ॥

शक्योऽपि प्रतिकर्तुं नेशरो न शक्त इत्यर्थान्तरन्यासः । ईदृशी भवितव्यतेति भावः ॥ १२९ ॥

इतीति ॥ इतीत्यं नैपथे नले मोहमयोर्मिणा अज्ञानविलसितेन निर्मितं निजमारीयं स्वयं प्रकाशनं स्वस्वरूपप्रकटितं प्रति शोचति व्ययमाने सति दयालुर्हेमहंसराट् सुवर्णराजहंसः तथा व्ययामप्रसू तस्य नलस्योद्दिधीर्षया उद्धर्तुमिच्छया, धरतेष्टपूर्वात् राग्नतात् क्षियामप्रत्यये दाप् । लघु क्षिप्र-
 माणावागतः ॥ १२७ ॥

नलमिति ॥ स राजहंसः तस्य हंसस्य पक्षरवेण निमित्तो नोर्ध्वं वीक्षत इति वीक्षिण तथा एष स सर्वोपकारी पक्षीति भणन्तमेव नलमभ्यधात् अभि-
 हितवान् हे भदय ! निर्दय ! एतां दययन्तीमतिनिराशतां नैराशं मा नय प्रापय । कृतः अतः परमिय परं केवलमसून् प्राणान् विहाता विहासति ।
 जहातेर्लृट् । तदेतत्प्राणप्राणकाङ्क्षिणा त्वया नैवमात्राच्छेदः कार्य इत्यर्थः ॥ १२८

सुरेष्विविति ॥ हे नल ! भवान् तदर्थस्य सुरकार्यस्य सिद्धये इय-
 देतावन् प्रयस्याप्यामस्यापि, यमु प्रयत्न इति धातोः समासे क्तो ल्यबादेशः ।
 सुरेषु विषये निजां सापराधतामेव पश्यन् उत्प्रेक्षमाणः सन् कूटसाक्षीभवनस्य
 कपटसाक्षीभावस्य । अभूततद्भावे च्चिः । उचितो न अनपराधिन्यात्मन्यपराधो-
 त्प्रेक्षित्वमेव कूटसाक्षित्वं तत्ते अनुचितमित्यर्थः । तथा हि सतां चेत्तः शुचिता
 वित्तशुद्धिः आत्मसाक्षिका सप्रमाणिका हि । स्वयं प्रमितेऽर्थे किञ्चिच्चारणयेत्यर्थः ॥

इतीरिणापृच्छय नलं विदर्भजामपि प्रयातेन खगेन सान्त्वितः ।
 मृदुर्वभापे भगिनीं दमस्य स प्रणम्य चित्तेन हरित्पतीन्नृपः ॥ १३०
 ददेऽपि तुभ्यं कियतीः कदर्थनाः सुरेषु रागप्रसवावकेशिनीः ।
 अदम्भदूत्येन भजन्तु वा दयां दिशन्तु वा दण्डममी ममागता ॥
 अयोगजामन्वभवं न वेदनां हिताय मेऽभूदियमुन्मदिष्णुता ।
 उदेति दोषादपि दोषलाघवं कृशत्वमज्ञानवशादिवैनसः ॥ १३२ ॥

इतीति ॥ इतीरिणा इत्येवादिना नलं विदर्भजामपि मैत्री चापृच्छया-
 मभ्य प्रयातेन प्रयाणप्रवृत्तेन खगेन इत्थेन सान्त्वितो बोधितः स नृपक्षितेन
 हरित्पतीन्निद्रादीन् प्रणम्य मृदुराश्रितः सन् दमस्य भगिनीदमयन्तीं वभाषे ॥

दद इति ॥ हे प्रिये ! सुरेषु विषये रागप्रसवे अनुरागजनने अव-
 केशिनीः वन्धा असमर्था इत्यर्थः । 'वन्धोऽकलोऽवकेशी च' इत्यमरः ।
 कियतीरियतारहिता इत्यर्थः । कदर्थनाः कुम्भनाः । अश्लीलप्रयोगानिति यावत् ।
 तुभ्यं केवलं प्रियार्हस्य इति भावः । ददेऽपि ददाम्यपि अतिगर्हितमाचरामी-
 त्यर्थः । अपिर्गर्हायाम् । 'अपिः सम्भाषणाप्रश्रयद्वागर्हासमुचय' इति विश्वः ।
 किंयव मांति अमी देवाः अदम्भेनाकपटेन दूत्येन दूतकर्मणा । 'कपटोऽप्री-
 त्याजदम्भोपधयश्छद्मकृतवै' इत्यमरः । दयां वा भजन्तु आगता अपराधेन
 मम दण्ड दण्डनं वा दिशन्तु इतःपरमिमां तु न कदर्थयामीति भावः ॥ १३१ ॥

अयोगजामिति ॥ इयमुन्मदिष्णुता उन्मत्तता । "अलङ्कार-"
 इत्यादिना इष्टुञ्प्रत्ययः । मे हितायोपकारायाभूत् । कुत अयोगजां विद्योगो-
 रणां वेदनां नान्वभयम् । तथा हि अज्ञानवशान् अज्ञानवत्यादेनघः पापस्य
 कृशत्वं ज्ञानकृतापेक्षयात्पन्थमिष दोषादुन्माददोषादपि दोषस्य वियोगः दुःखस्य
 नाप्यवमत्पत्वमुदाति तन्मादोषोऽपि कदाचिदुपकरोतीति भावः ॥ १३२ ॥

तवेत्ययोगस्मरपावकोऽपि मे कर्द्द्वर्धनात्यर्थतयागमदयाम् ।

प्रकाशमुन्माद्य यदद्य कारयन्मयात्मनो मामनुकम्पते स्म सः ॥

अमी समीहैकपरास्तवामराः स्वकिङ्करं मामपि कर्तुमीशिषे ।

विचार्यकार्यं सृज मा विधान्मुधाकृतानुतापस्त्वयि पार्ष्णिविप्रहम् ॥

उदासितेनेव मयेदमुद्यसे भिया न तेभ्यः स्मरतानवान्नवा ।

हितं यदि स्यान्मदसुव्ययेन ते तदा तव प्रेमणि शुद्धिलब्धये ॥

तवेति ॥ हे प्रिये ! इतिर्त्थं तव कर्द्द्वर्धनानां मदीयाप्रियोक्तिरूपकुरत्स-
नानामत्यर्थतया अत्याधिक्येन हेतुना मे मम सम्बन्धी अयोगे य स्मरपावकः
कामामि सांऽपि दयामगमन् दयालुरभूदित्यर्थः । यद्यस्मादद्य स कामाग्नः
(प्रयोजककर्ता) उन्माद्य मामुन्मत्तं कृत्वा मया प्रयोज्येन आत्मनो मत्स्वरूपस्य
प्रकाश प्रकाशनं कारयन् त्वामनुकम्पते स्म । तस्मात् कामाग्निरपि दयोत्पन्ने-
त्युत्प्रेक्षा । किं बहुना उन्मादप्रमादात् उभावप्यावां कृतार्थौ स्वः इति
तात्पर्यार्थः ॥ १३३ ॥

अमी इति ॥ अमी अमरास्तव समीहाया त्वत्कृतानुरागे एकपरा
एकाप्राप्ते च त्वामपेक्षन्ते इत्यर्थः । त्वच्च मामपि स्वकिङ्करं निजदासं कर्तुं
ईशिषे शक्नोषि अपि-शब्दात्तानर्पात्यर्थः । ईश से इतीडागम । किन्तु विचार्य
विमृश्य कार्यं सृज उत्पादय । कुतः अनुतापः पश्चात्तापः कृतः सन् त्वयि पार्ष्णि
विप्रह पार्ष्णिग्राहकृत्यं मुधा माविधात् माकार्षीत् । अविमृश्यकरणात्पश्चात्तापस्ते
मामुदित्यर्थः । विपूर्वाद्घातेर्लुटि न माडघोष इत्यडभावः ॥ १३४ ॥

एतच्च माध्यस्थ्येनैवोच्यते न तु पक्षपातेनेत्याह—उदासितेनेति ॥
उदासितेनैवादासीन्येन माध्यस्थ्येनैवेत्यर्थः भावं क्तः कर्तरि वा । उदासितेन
माध्यस्थ्येनैव मया इदं पूर्वोक्तमुद्यमे । वदेः कर्मणि लटि यकि, यविलसपीत्यादिना
सम्प्रसारणम् । तेभ्यः सुरेभ्यो भिया वा स्मरतानवात् कामप्रयुक्तकादर्शाद्वा न ।
युवादित्वादप्रत्ययः । तस्माद्विमृश्य कुर्विति भावः । अथ विमृश्यैव कुर्वे

इतीरितैर्नैपथसूनुतामृतैर्विदर्भजन्मा भृशमुल्लास सा ।
 ऋतोरधिष्ठीः शिशिरानुजन्मनः पिकस्वरैर्दूरविकस्वरैर्यथा ॥ १३६
 नलं तदावेत्य तमाशये निजे घृणां विगानश्च मुमोच भीमजा ।
 जुगुप्समाना हि मनो द्रुतं तदा सतीधिया दैवतदूतधावि सा ॥
 मनोभुवस्ते भविनां मनः पिता निमज्जयन्नेनसि तत्र लज्जसे ।
 अमुद्रि सत्पुत्रकथा त्वर्यति सा स्थिता सती मन्मथनिन्दिनी धिया ॥

त्वद्वरणमेवेति निधयस्तग्राह मदमुच्ययेन माप्राणसमर्पणेन ते तव हितं पथ्य
 प्रिय यदि स्यात् । तदा माप्राणसमर्पणमिति शेष । तत्र प्रेमणि विषये शुद्धि-
 लब्धये आनृण्यलाभाय भवति । त्वत्कृतानुरागोपकारस्य प्राणसमर्पणमेव
 प्रत्युपकार इति भावः ॥ १३५ ॥

इतीति ॥ इतिरित्यमीरितैरभिहितैर्नैपथस्य नलस्य सूनुतः सत्यप्रिय-
 दाकथैरेवामृतैः ना विदर्भजन्मा वैदर्भी शिशिरमनु जन्म यस्य तस्य शिशिरानु-
 जन्मनः शिशिरानन्तरभाविनः ऋगोर्वसन्ततोरधिका श्रीदूरविकस्वरैरिति श्राव्यः
 पिकस्वरैर्यथा केकिलकूजिनैरिव भृशमुल्लास जटपं । अत्र सूनुतानामुपमान-
 भूतकेकिलकूजानामुपमायात्विक्त्वेनातिश्राव्यत्वद्योतनार्थं समन्तस्य शिशिरानुजन्म-
 रणेन व्यपदेशः ॥ १३६ ॥

नलमिति ॥ तदा नलस्य स्वरूपगोपनकाले दैवतदूते धावति प्रवर्तत
 इति दैवतदूतधावि यथा तथा हत मनः सतीधिया पतिप्रतात्वाभिमानेन हेतुना
 जुगुप्समाना भीमज्जमाना भीमजा तदा नलस्य स्वरूपदृष्टयन्काले त दूत नल-
 मवेत्य बुद्धा निजे आशये घृणा परपुत्र इति जुगुप्सा विगानमात्मनिन्दा च
 मुमोच ॥ १३७ ॥

मनोभुव इति ॥ हे मन्मथ ! मनोभुवो मनोजन्मस्य ते भविनां
 ममादिनां मन पिता, तन् पित्र मनः एनमि एव दुष्यन्तापाये निमज्जयन्

प्रसूनमित्येव तदङ्गवर्णना न सा विशेषात् कतमत्तदित्यभूत् ।
 तदा कदम्बं निरवर्णि रोमभिर्मुदश्रुणा प्राशृषि हर्षमागतैः ॥१३९॥
 मयैव संबोध्य नलं व्यलापि यत् स्वमाह मद्बुद्धमिदं विमृश्य तत् ।
 असाविति भ्रान्तिमसाहमस्वसुः स्वभाषितस्वोद्धमविभ्रमक्रमः ॥

लज्जसे त्वया एव पितृद्रोहिणा सत्पुत्राणां कथा पितृभक्तताह्यातिरमुद्रि मुद्रिता
 निवारिता इत्येवं सा भैमी धियान्तःकरणेन मन्मथनिन्दिनी सती स्थिता ।
 तूष्णीं स्थिता सती कथयितुं किमिदुवाचेत्यर्थः ॥ १३८ ॥

प्रसूनमिति ॥ सा प्रसिद्धा तदङ्गवर्णना भैमीशरीरस्तुतिः प्रसूनं
 सामान्यतः पुष्पमेवाभूत् । किन्तु तत्प्रसूनं कतमत् किं जातीयमिति विशेषात्
 विशेषोल्लेखात्तत्राभूत् । इत्काले मुदश्रुणा प्राशृषि वर्षासु आनन्दबाष्पवर्षे सतीत्यर्थः ।
 हर्षं विकासमागतं, प्राशृष्यत्वात् कदम्बकुसुमविकासस्येति भावः । लोमभिः
 लोमव्याजेनेत्यर्थः । कदम्बं कदम्बकुसुममिति निरवर्णि निरक्षि प्रत्यक्षेणवालक्षा-
 र्थः । 'निर्वर्णनन्तु निध्यानं दर्शनालोकनेक्षणम्' इत्यमरः । तदा पुलकितं
 तदङ्गं बालकदम्बकल्पमासीदित्यर्थः । एतच्च "स्वाम्भप्रलयरोमाश्चाः स्वेदो वैवर्ण्य-
 बेपथू । अश्रुवै स्वयमिलश्री सात्विका परिकीर्तिता" इत्युक्तसकलसात्विकोप-
 लक्षणमिति द्रष्टव्यम् । तदङ्गस्य कदम्बाभेदेऽक्षरतिशयोक्तिभेदः ॥ १३९ ॥

मयेति । मया नलमेव सम्बोध्य व्यलापीति यत् तदिदं मद्बुद्धिपित
 विमृश्यालोच्यासी नलः मद्बुद्धं स्वसम्बोधनलिङ्गेन मया ज्ञातमेव स्वमात्मनमाह—
 'स्वो ज्ञातावात्मनि स्वम्' इत्यमरः । अनया ज्ञातस्य मे किं गोप्तेनेति मत्वा
 नलोऽहमिति कथितवानित्यर्थः । आहति भूते णलन्तभ्रमादिति वामनः । अत्र
 तु वर्तमानसामीप्याद्वा गतिरिति । दमस्वसुः या भ्रान्तिस्तां भ्रान्तिं असां स
 नल स्वेन भाषितः कथितः स्वोद्धमविभ्रमाणां स्वोन्मादविलसितानां क्रमः अये
 प्रिये इत्यादि श्लोकोक्तप्रकारो येन स सन् असात् असासीत् अछेदीदित्यर्थः ।
 स्यतेर्लुङि विभाषा घ्राषेद्दशाच्छास इति वा सिचो लुक् । उन्मादादात्मप्रकाशन-
 मिति नलवाक्यादेवावगमात्तु स्वेन ज्ञात्वा दूतभ्रान्तिर्निवृत्तेत्यर्थः ॥ १४० ॥

विदर्भराजप्रभवा ततः परं प्रपासस्त्री वक्तुमलं न सा नलम् ।
 पुरस्तमूचेऽभिमुखं यदत्रपा ममज्ज तेनैव महाहृदे ह्रियः ॥१४१॥
 यदापवार्यापि न दातुमुत्तरं शशाक सख्याः भवासि प्रियाय सा ।
 विहस्य सख्येव तमज्जवीत्तदा ह्रियाधुना मौनधना भवत्प्रिया ॥
 पदातिथेयोल्लिखितस्य ते स्वयं वितन्वती लोचननिर्झरानियम् ।
 जगाद यां सैव मुखान्मम त्वया प्रसूनबाणोपनिषन्निक्षम्यताम् ॥
 असंशयं स त्वयि हंस एव मां शशंस न त्वद्विरहाप्तसंशयाम् ।
 क चन्द्रवंशस्य वतंस ! मद्रधान्मृशंसता संभविनी भवादृशे ॥१४४॥

विदर्भेति ॥ सा विदर्भराजप्रभवा विदर्भी ततः परं मलोऽयमिति
 ज्ञानानन्तरं प्रपायाः सखी लज्जिता सती नलं वक्तुं साक्षात् सम्भाषितुं मालं
 न शशाक । कुतः पुनः पूर्वमत्रपा निष्प्रपा सती त नलमभिमुखं यथा तथा ऊच
 इति यत् तेनैव हेतुना ह्रियो महाहृदे महति लब्धाहृद इत्यर्थः । पटस्य स्वरूप-
 मितिबन्तु कण्ठिद्वेदनिर्देशः । ममज्ज ममा ॥ १४१ ॥

यदेति ॥ सा भिमी, यदा अपवार्यं भ्यवधायापि सख्याः भवासि श्रोत्रे
 प्रियायोत्तरं दातु न शशाक तदा सख्येव विहस्य तं नलमप्रर्वात् । किमिति
 अधुना भवत्प्रिया भिमी दिया मौनधना बद्धमौना न तु वैराग्यादुपादेति भावः ॥

पदेति ॥ इव भवत्प्रिया लिखितस्य चित्रगणस्य ते पदयोरातिथेया-
 नलिपिषु साधून् पाठभूतानित्यर्थः । पथ्यतिथिबन्तित्वात्तेयुन् । लोचन-
 निर्झरान् बाणपूरान्वितन्वती यां प्रमूनबाणोपनिषद कामरहस्य जगाद
 त्वदागमात् प्रागिति शेषः । गैव प्रमूनबाणोपनिषदमम सुगान् त्वया भ्यं
 निक्षम्यतां धूयताम् ॥ १४२ ॥

अमंदायमिति ॥ हे चन्द्रवंशस्य वतंस ! “वति वागुरिरापो-
 मवाभ्योदगमर्गो” इत्युच्चारणोऽयं । स ह्यम. त्वद्विरहेणाममशयां ग्रामप्रागमन्देहां
 मां स्वयं विदये न वातामैव भगवदम् । अन्यथा भवार्थे शब्दे “त्वदादिषु”

जितस्त्वयास्येन विधुः स्मरः श्रिया कृतप्रतिज्ञौ मम तौ वधे कुतः ।
 तवेति कृत्वा यदि तज्जितं मया न मोघसङ्कल्पधराः किलामराः ॥
 निजांशुनिर्दग्धमदङ्गभस्मभिर्मुधा विधुर्वाञ्छति लाञ्छनोन्मृजाम् ।
 त्वदास्यतां यास्यति तावतापि किं वधूवधेनैव पुनः कलङ्कितः ॥

इत्यादिना कठप्रत्ययः । आ सर्वनाम्न इत्याकारादेशः । मद्वधाद्धेतोर्नृशंसता
 घातुकत्वं श्रीवधपातकिन्वामिति यावत् । 'नृशंसो घातकः क्रूरः' इत्यमरः ।
 क सम्भविनी सम्भवति न कापि सम्भवितेत्यर्थः । मन्वन्त्य दयानिधेस्तव
 नेदकार्यं युक्तमिति भावः ॥ १४४ ॥

जित इति ॥ विधुश्चन्द्रम्वया आस्येन जितः । स्मरः श्रिया सौन्दर्येण
 जितः । कुतः कारणान् तौ विधुस्मरौ मम वधे कृतप्रतिज्ञौ त्वयि जेतारि स्थिते
 निरपराधां मा किमिति मारयस इत्यर्थः । अथ तवेति त्वदीयेति कृत्वा यदि
 तत्तर्हि मया जितं त्वां विना जीवनाभावान् मरणमेव मे प्रियमित्यर्थः ।
 सेतस्यति चेतदित्याह—अमरा मोघमङ्कल्पस्य धरन्तीति धरा, पचाद्यच्,
 न किल । सत्यमङ्कल्पाः खलु देवाः, देवां च विधुस्मराविति भावः । अत्र
 मलापकागममर्थयोर्विधुस्मरयोर्लक्ष्यजनापकारकथनात् प्रत्यनीकालङ्कारः ।
 “वलिनः प्रतिपक्षस्य प्रतीकारे मुदुष्करे । यस्तदीयतिरस्कारः प्रत्यनीकं
 तदुच्यते” इति लक्षणान् ॥ १४५ ॥

निजेति ॥ विधुश्चन्द्रः निजैरशुभिः निर्दग्धस्य मदङ्गस्य मच्छरीरस्य
 भस्मभिलाञ्छनोन्मृजा स्तकलङ्कपरिमाज्जनं, पिद्रिदादिभ्योऽङ् । मुधा वृथैव
 वाञ्छति नलमुखशाम्यार्थमिति शेषः । तथा हि—हे प्रिय! वधूवधेन मद्वध-
 पातकेनैव पुनः कलङ्कितः मन् तावतापि मदङ्गभस्मनोन्माज्जनेनापि त्वदास्यता
 तत्सुल्यतामित्यर्थः । यास्यति प्राप्त्यति किम्? न यास्यत्येवेत्यर्थः । अत्र
 विधोर्नलास्यताम्याय भस्मङ्गभस्मभिः स्तकलङ्कमाज्जनाद्बधूवधस्तकलङ्कप्राप्तिकथना-
 दनयोत्पत्तिरूपो विषमालङ्कारः ॥ १४६ ॥

प्रसीद यच्छ स्वशरान् मनोमुवे स हन्तु मां तैर्धृतकौसुमाशुगः ।
 त्वदेकचित्ताहमसून् विमुञ्चती त्वमेव भूत्वा तृणवज्रयामि तम् ॥
 श्रुतिः सुराणां गुणगायनी यदि त्वदङ्घ्रिमग्नस्य जनस्य किं ततः ।
 स्तने रवेरप्सु कृताह्वैः कृते न मुद्वती जातु भवेत् कुमुद्वती ॥
 कथामु शिष्ये वरमद्य न ध्रिये ममावगन्तासि न भावमन्यथा ।
 त्वदर्धमुक्तासुतयाशु नाथ मां प्रसीहि जीवाभ्यधिक ! त्वदेकिकाम् ॥

प्रसीदेति ॥ हे प्रिय ! प्रसीद स्वशरान्मनोमुवे कामाय यच्छ देहि ।
 पात्रादिना दाणे यच्छादेशः । स कामो धृतकौसुमाशुगः त्यक्तकुसुमपाणस्तै-
 स्स्वच्छरैर्मो हन्तु हिनस्तु । तस्योपयोगमाह अहं त्वद्येकस्मिंश्चित् यस्याः मा
 मती अमून् प्राणान् विमुञ्चती त्यजन्ती, “आच्छिनोतुम्” इति विकल्पा-
 न्गुणभावः । अत एव त्वमेव भूत्वा, ‘यं य वापि स्मरन् भावम्’ इत्यादि-
 गीताप्रामाण्यादिति भावः । त काम तृणवज्रतुल्यं जयामि जेष्यामीत्यर्थः ।
 आशमाया वर्तमानवत्प्रलयः ॥ १४७ ॥

ननु धृतयोऽपि देवानेव गायन्ति किमिति तत्तेषु पेदेवेषु विगानमत
 आह—श्रुतिरिति ॥ श्रुतिर्देवोऽपि सुराणां गुणगायनी गुणलौक्येव यदि,
 कर्तारं त्वद्, दित्वात् दीप् । त्वदङ्घ्रीं मग्नस्य त्वद्यरणेशरणस्य जनस्य
 स्वर्गमर्थः । ततः किं तैर्देवैः कोऽर्थ इत्यर्थः । तथा हि अमु कृताह्वै
 कृतावगाहः, जर्जः रवेरकस्य स्तने स्तोत्रे कृते मति कुमुदम्यस्यां सन्तीति
 कुमुद्वती कुमुदिनी, कुमुदनज्वेतमेभ्यो ह्यनुप् दिलोपे दीप् । जातु कदापि
 मुदम्यस्यति मुद्वती मोदवती विद्यासवती न भवेत् कथमपीति शेषः ।
 दशान्तालद्वारे व्यक्तः । लक्षणनूक्तम् ॥ १४८ ॥

कथास्त्विति ॥ हे नाथ ! कथामु शिष्ये कथामात्रोपा भवति मरि-
 प्यामीत्यर्थः । शिष्य अमर्षयोग इति धातोर्देवादिकान् प्राप्तछान्ते कर्तारं त्वद् ।
 वर मनात् प्रियं अद्य न ध्रिये न स्थास्ये न जीविष्यामीत्यर्थः । इदं अवस्थाने

महेन्द्रहेतेरपि रक्षणं भयाद्यदर्थिसाधारणमस्त्रशृङ्गतम् ।

प्रसूनबाणादपि मामरक्षतः क्षतं तदुच्चैरवकीर्णिनस्तव ॥ १५० ॥

तवास्मि मां घातुकमप्युपेक्षसे मृषामरं हामरगौरवात् स्मरम् ।

अवेहि चण्डालमनङ्गमङ्ग ! तं स्वकाण्डकारस्य मधोः सखा हि सः॥

इति घातोत्तौदादिकात् प्राप्तकाले कर्तरि लट् । “रिड्शयग्लिङ्कु” इति रिडा-
देशः । अन्यथा जीवेन परीक्षणे मम भावमाशयं नावगन्तासि नावगमिष्यसि,
गमेर्लोटि सिप् । त्वदर्थं तुभ्यं मुक्तामुतवा स्वच्छप्राणतया आद्यु मां हे जीवा-
भ्यधिक ! अत एव त्वमेवैको मुख्यो यस्यास्तां त्वदेकिकां त्वदेकशरणामित्यर्थः ।
शैयिके कपि कात्पूर्वस्वेकारः । प्रतीहि जानीहि ॥ १४९ ॥

महेन्द्रेति ॥ महेन्द्रहेतवज्रायुधादपि यद्वयं तस्माद्रक्षणं, “भोत्रापांतां
भयहेतुः” इति क्रमादुभयप्रापादानत्वात् पञ्चमी । अर्थिष्वर्थिमात्रेषु साधारण-
मल्लभृतां प्रतं प्रसूनमेव बाणो यस्य स कुसुमबाणः कामस्तस्मादपि मां स्त्रिय-
मिति भावः । अरक्षतः अत एवावकीर्णिनः क्षतव्रतस्य । “अवकीर्णा क्षतव्रत”
इत्यमरः । तत्र तदुर्ध्वमेव प्रत क्षत सर्वाभयदानप्रतिनस्तो पुष्पवृत्तः हन्युपेक्षणे
महत्कष्टमापन्नमित्यर्थः ॥ १५० ॥

तथेति ॥ तवास्मि त्वदीयाहमसि शरणागतत्वात् विहितमिति भावः ।
एवं सति मां घातुकं शरणागतस्त्रीहन्तारमपीत्यर्थः । लपपतेत्यादिना उकन्,
न लोकेत्यादिना कर्मणि पठ्ठीनिषेधात् द्वितीया । अत एव मृषामरमलीकामरं
स्मरममरमिति गौरवादुपेक्षसे हा कष्टम् ? किं तु अङ्ग ! भोस्वमनङ्ग चण्डाल-
मवेहि । कुतः हि यस्मात्सोऽनङ्गः स्वकाण्डकारस्य स्वपुकारस्य मधोर्वसन्तस्य
पुष्पकरत्वात् स्वस्य पुष्पाद्भगत्वाच्चेति भावः । ‘काण्डोऽस्त्री दण्डबाण’ इत्यमरः ।
सखा हि इपुकारस्य चण्डालविशेषत्वात् तत्ससर्गिणोऽपि चण्डाला एवेत्यर्थः ॥

इतीयमालेख्यगतेऽपि वीक्षिते त्वयि स्मरव्रीडसमस्ययाऽनया ।

पदे पदे मौनमयान्तरीपिणी प्रवर्तिता सारघसारसारणी ॥ १५५

चण्डालस्ते विषमविशिखः स्पृश्यते दृश्यते न

ख्यातोऽनङ्गस्त्वयि निजभिया किन्नु कृताङ्गुलीकः ।

कृत्वा मित्रं मधुमधिवनस्थानमन्तश्चरित्वा

सख्याः प्राणान् हरति हरितस्त्वद्यशस्तञ्जुपन्ताम् ॥

मन्त्रप्रतिषेधां स्तः । तेऽपि तायन्मदनस्त्वमेव वा न । लोके त्वां मदनं न विना
न कोऽपि निष्कृण्वति भावः ॥ १५४ ॥

इतीति ॥ हे सीम्य । आलेख्यगते चित्रगतेऽपि त्वयि वीक्षिते मति
स्मरव्रीडयोः समस्यया समध्या अनया भैम्या पदे पदे वचने वचने स्थाने स्थाने
अन्तर्गता आपोऽस्येत्यन्तरीपमन्तस्तद्वत्, 'द्वीपोऽब्जियामन्तरीपं यदन्तर्वारिण-
स्तटम्' इत्यमरः । "नङ्कपू" इत्यादिना समासान्तोऽप्रत्ययः । यन्तदपसर्गे
भ्यांऽप इदित्यकारः । मौनमय मौनरूपमन्तरीपं यस्याः सा मौनान्तरीपोद्गते-
त्यर्थः । सर्वधम्बीतिवदिन्नन्तो बहुव्रीहिः अङ्कुष्यादित्यादिना ण्वम् । इतीय
उक्तस्या सारघसारस्य मधुसारस्य सारणी स्वल्पनदी । 'सारणी स्वल्पसरित्'
इति विश्वः । प्रवर्तिता चित्रगटस्य तवाग्रे एवं मधुरविंशी वागुक्तेत्यर्थः । अत्र
विषयस्य वाचोऽनुपादानेन विषयिण्याः सारघसारण्या एवोपनिबन्धात्तयंभेदे-
ऽप्यभेदोक्तेर्वातिसंयोक्तिभेदः ॥ १५५ ॥

चण्डाल इति ॥ हे नल । विषमविशिखः कामस्ते तव सम्बन्धी
चण्डालः, वध्याश्च हन्युः सततं यथा शाला नृपाङ्गयति स्मरणान् । नादृ-
मरणार्थमेव त्वया शृतः कोऽपि चण्डाल इत्यर्थः । अत एव न दृश्यते न
स्पृश्यते च एकत्रान्नद्वत्त्वादन्वयः शास्त्रनिषेधाद्येव भानः । किं च निजभिया
स्वीयापराधदण्डभयेन त्वयि विषये त्वामुद्दिश्य कृताङ्गुलीकः । अपराधेऽपि
प्राणार्थं छिन्नाङ्गुलीकः । "नङ्कतध" इति कप् । पञ्चमङ्गुलिवच्छेद उरोविन्ध्यस्त-

दशमः सर्गः ।

रथैरथायुः कुलजाः कुमाराः शस्त्रेषु शस्त्रेषु च दृष्टपाराः ।

स्वयंवरं शम्भरवैरिकायव्यूहश्रियः श्रीजितयक्षराजाः ॥ १ ॥

नाभूदभूभिः स्मरसायकानां नासीदगन्ता कुलजः कुमारः ।

नास्थावपन्था धरणेः कणोऽपि व्रजेषु राज्ञां युगपद्रजत्सु ॥ २ ॥

अथ स्वयंवरवृत्तान्त वर्णयति—रथैरित्यादि ॥ अथ नलप्रयाण-
नन्तर कुलजाः कुलजाः शस्त्रेषु शस्त्रविद्यासु शस्त्रेषु व्रज्यादियु च दृष्ट पारं यस्ते
दृष्टपाराः पारदधानः शम्भरवैरिणः कामस्य कायव्यूहस्य शरीरसंस्थानस्य श्रीरिव
श्री. शोभा येषां ते कन्दर्पकम्पा इत्यर्थः । प्रिया सम्पदा जितो यक्षराजः कुम्भरः
यस्मिन् कुमार राजकुमाराः कम्पा वरयते रूपमित्याशुक्लसमप्रगुणसम्पन्नाः इत्यर्थः ।
रथैः साधनैः स्वयं म्रियतेऽस्मिन्निति स्वयंवरसम् । नन्दोरप् । स्वयंवरभुव
आयु. आयाताः । आहू पूर्वापातेर्लङि लङ् : शाकटासनस्येवेति वैकल्पिको
शर्जुमादेशः ॥ १ ॥

नेति ॥ कुलजः कोऽर्थात् शेषः । स्मरसायकानामभूमिरविवक्ष्यो नाभूत्
तथा अगन्ता स्वयंवरप्रयाता च नासीत् । किञ्च राज्ञा व्रजेषु युगपद्रजत्सु
राजसु धरणेः कणोऽपि भूलेद्योऽवपन्था अपथ, “कणो विभाषा” इति
विकृत्यात् समासान्ताभावः । नास्थात् न स्थितः, गतिस्थित्यादिना विद्यो लुक् ।
अथ राज्ञां कारस्त्रैर्न स्मरेषु विद्ययत्नगन्तुवान्या भूमे पथित्वेन चासम्बन्धेऽपि
सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिभेदः ॥ २ ॥

तदखिलमिह भूतं भृत्यगत्या जगत्याः

पतिरभिलपति स्म स्वात्मदूतत्वतत्त्वम् ।

त्रिभुवनजनयावद्वृत्तवृत्तान्तसाक्षात्-

कृतिकृतिषु निरस्तानन्दमिन्द्रादिषु द्राक् ॥ १५९ ॥

श्रीहर्षं कविराजराजिमकुटालङ्कारहीरस्सुतं

श्रीहीरस्सुपुत्रे जितेन्द्रियचयं मामहृदेवी च यम् ।

संहृद्धारणववर्णनस्य नवमस्तस्य व्यरंसीन्महा-

काव्ये चारुणि नैषधीयचरिते सर्गो निसर्गोज्ज्वलः ॥ १६० ॥

तदिति ॥ जगत्याः पृथिव्याः पतिर्नलः इह दमयन्तीसमक्ष भूत वृत्त तदखिल स्वात्मनः स्वस्य दूतत्वं तत्त्व दूतस्वरूप सभाषां भुवनानां समाहार-
त्रिभुवन, तद्विदार्यैत्यादना समाहारे द्विषु । द्विषुरेकवचन पात्रादित्वात्
स्त्रीत्वम् । तस्मिन् जनानां यावन्तो वृत्ता यावद्वृत्तं यावदवधारण इत्यव्ययी-
भावः । यावद्वृत्तश्च ते वृत्तान्तश्च तेषां साक्षात्कृतौ साक्षात्करणे कृतिषु कुशले-
ष्विन्द्रादिषु विषये द्राक् सपदि निरस्तानन्दं तेषामिष्टविधाताद्विहतसन्तोषं यथा
तथा भूतगत्या सत्यमज्ञया । ‘युक्ते क्षमादायते भूत प्राण्यतीते समे त्रिषु’
इत्यमरः । अभिलपति स्म कथितवान् । मालिनीवृत्तम् । “जनमययुतेय
मालिनी भोगिलोकै” इति लक्षणात् ॥ १५९ ॥

श्रीहर्षमिति ॥ सन्दब्धं प्रथितमर्णववर्णनमर्णववर्णनाख्यप्रथमं यत्नं येन
तस्येत्यर्थः । ‘प्रथितं प्रन्धित दम्भम्’ इत्यमरः ॥ १६० ॥

इति पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणश्रीमहामहोपाध्यायकोलावल-
मार्तिनायसूरारिचरिते नैषधकाव्याख्याने जीवानुसमाख्याने
नवमः सर्गः समाप्तः ।

दशमः सर्गः ।

रथैरथायुः कुलजाः कुमाराः शस्त्रेषु शस्त्रेषु च दृष्टपाराः ।
 स्वयंवरं शम्बरवैरिकायन्यूहश्रियः श्रीजितयक्षराजाः ॥ १ ॥
 नाभूदभूभिः स्मरसायकानां नासीदगन्ता कुलजः कुमारः ।
 नास्थादपन्था धरणेः कर्णोऽपि व्रजेषु राज्ञां युगपद्रजत्सु ॥ २ ॥

अथ स्वयंवरवृत्तान्तं वर्णयति—रथैरित्यादि ॥ अथ नलप्रयाणा-
 नन्तर कुलजाः कुलीनाः शस्त्रेषु शस्त्रविद्यासु शस्त्रेषु श्रद्धादियु च दृष्ट पारं यैस्ते
 दृष्टपाराः पारदधानः सम्बरवैरिणः कामस्य कायभ्यूहस्य शरीरस्थानस्य धीरिष
 श्रीः। शोभा येषां ते कन्दपेकत्वा इत्यर्थः । धिया सम्पदा जितो यक्षराजः कुबेरः
 यैस्ते कुमारा राजकुमाराः कन्या वरयते रूपमित्यागुक्तसमग्रगुणसम्पन्नाः इत्यर्थः ।
 रथैः साधनैः स्वयं विपतेऽस्मिन्निति स्वयंवरसमम् । ऋदोरप् । स्वयंवरभुव
 आयुः आयाताः । आहू पूर्वाद्यातेलंङि लङ् : शाकटायनस्यैवेति वैकल्पिको
 शब्दोदादेशः ॥ १ ॥

नैति ॥ कुलजः कौडर्पाति शेषः । स्मरसायकानामभूमिरविषयो नाभूत्
 तथा अगन्ता स्वयंवरप्रयाता च नासीत् । इति राज्ञा व्रजेषु युगपद्रजत्सु
 सत्सु धरणेः कर्णोऽपि भूलेद्योऽप्यपन्था अपथ, “पथो विभाषा” इति
 विकल्पात् समासान्ताभावात् । नास्थात् न स्थितः, गतिस्थित्यादिना विभो लृक् ।
 अत्र राज्ञा कात्स्न्येन स्मरेषुविषयत्वगन्तुत्वान्नां भूमे पथित्वेन चासम्बन्धेऽपि
 सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिभेदः ॥ २ ॥

योग्यैर्ग्रजद्विर्नृपजां वरीतुं वीरैरनर्हैः प्रसभेन हर्तुम् ।
 द्रष्टुं परैस्ताननुरोद्धुमन्यैः स्वमात्रशेषाः ककुभो बभूवुः ॥ ३ ॥
 लोकैरशेषैरवनिश्रियन्तामुद्दिश्य दिश्यैर्विहिते प्रयाणे ।
 स्ववर्तितत्तज्जनयन्त्रणार्तिविश्रान्तिमापुः ककुभां विभागाः ॥ ४ ॥
 तलं यथेयुर्न तिला विकीर्णाः सैन्यैस्तथा राजपथा बभूवुः ।
 भैमीं स लब्धामिव तत्र मेने यः प्राप भूभृद्भवितुं पुरस्तात् ॥ ५ ॥

योग्यैरिति ॥ योग्यैः रूपयौवनादिना सम्बन्धाहैः नृपजां भैमीं वरीतुम् । “वृत्तो वा” इति दीर्घः । अनर्हैः किन्तु वीरैः प्रसभेन धत्तेन हर्तुं परैः कैश्चिभिः स्पृष्टैः केवल द्रष्टुमेव अन्यस्तु तान् राजन्यादीननुरोद्धुमुपासितुं प्रजद्विः करणैस्तद्रूपजनेनेत्यर्थः । ककुभो दिशः स्वमात्रशेषाः स्वरूपमात्रावशिष्टाः बभूवुः । अत्रापि ककुभा स्वमात्रशेषत्वाम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिभेदः ॥ ३ ॥

लोकैरिति ॥ अवनिश्रिय भूलोकलक्ष्मां तां भैमीमुद्दिश्याभिसन्धाय दिश्यैर्दिक्षु भवैः, दिगादिभ्यो यत् । अशेषैर्लोकैर्जनैः प्रयाणे विहिते सति ककुभा विभागाः प्रदेशाः स्ववर्तिना स्वनिष्ठानां तेषां तेषां जनानां यन्त्रणया सम्बन्धेनार्तैः पीडायाः विश्रान्ति विरतिमापुः । तद्दलक्ष्यतेत्युत्प्रेक्षा गम्या ॥

तलमिति ॥ यथा विकीर्णा उपरि क्षिप्तास्तिलास्तलं भूतलं नेयुः नाप्नुयुः सैन्यैः सैनिकैः । ‘सेनाया समवेता ये सैन्यास्तैः सैनिकाश्च ते’ इत्यमरः । सेनाया वेति व्यप्रत्ययः । राजपथा राजमार्गास्तथा तिलमात्रावकाशराहिता बभूवुः । तादृक्सम्बन्धासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धस्योक्तेरतिशयोक्तिभेदः । किञ्च तत्र समवाये यो भूभृद्वाजा पुरस्ताद्भवितुं प्राप प्राप्तः स राजा भैमीं लब्धामिव मेने । यदि पूर्वगतो भवेय तर्हि स्वयं भैमीं लप्स्य इत्यभिमानादहपूर्विकया सर्वे समाजगुरित्वर्थः ॥ ५ ॥

नृपः पुरःस्थैः प्रतिरुद्धवर्त्मा पश्चात्तनैः कश्चन नुद्यमानः ।

यन्त्रस्थसिद्धार्थपदाभिषेकं लब्ध्वाप्यसिद्धार्थममन्यत स्वम् ॥ ६ ॥

राज्ञां पथि स्त्यानतयानुपूर्वीविलङ्घनाशक्तिविलम्बभाजाम् ।

आह्वानसंज्ञानभिवाप्रकम्पैर्दधुर्विदर्भेन्द्रपुरीपताकाः ॥ ७ ॥

प्राग्भूय कर्कोटक आचकर्ष सकम्बलं नागबलं यदुच्चैः ।

भुवस्तले कुण्डिनगामिराज्ञां तद्वासुकेश्चाश्वतरोऽन्वगच्छत् ॥ ८ ॥

नृप इति ॥ पुरःस्थैर्जनैः प्रतिरुद्धवर्त्मा निरुद्धमार्गः पश्चात्तनैः पश्चाद्भवः
पृष्ठेन आगमैर्गिर्यर्थः । साय चिरमित्यादिना टपुप्रत्ययस्तु ङागमधः । नुद्यमानः
प्रेर्यमाणः कश्चन नृपः यन्त्रस्थस्य तैलाकर्षणयन्त्रलमस्य सिद्धार्थस्य सर्पपस्य
पदं स्थाने अभिषेकं लब्ध्वापि सर्पपत्वं प्राप्यापीत्यर्थः । स्वमात्मानमसिद्धार्थ-
मसर्पवनमन्यतेति विरोधः । अपिद्यन्त्रे विरोधद्योतनार्थः । असिद्धार्थं सिद्धि-
रहितममन्यतेत्यविरोधः द्विरोधाभासोऽलङ्कारः । अथ संमर्दे यन्त्रस्थनर्पव-
द्विशीर्षस्य मे कुत्रोऽयंसिद्धिरित्यमन्यतेत्यर्थः ॥ ६ ॥

राष्ट्रामिति ॥ विदर्भेन्द्रपुरी कुण्डिनपुरं तस्यां पताकाः अप्रकम्प्यः
न्याप्रचलनैः पथि मार्गे स्त्यानतया मंद्गततया सैन्यसङ्कीर्णतयेत्यर्थः । सयोगादे-
रातो धातोर्यश्चत इति स्त्यायतेर्निष्ठानत्वम् । आनुपूर्वीविलङ्घनाद्यतया क्रम-
बद्धमणाशतया विलम्बभाजां राजमाह्वानसंज्ञानमाकारणवशां दधुर्वित्युत्प्रेक्षा ॥

प्रागिति ॥ भुवस्तले भूषुष्टे कुण्डिनगामिनाम् । धितादिषु गमि-
गान्यादीनामुपसङ्ख्यानान् द्वितीयासमासः । राज्ञां सम्बन्धि सकम्बलं सप्रावार-
सुर्धर्महयप्रगवलं गजबलं (कर्म) कर्क इति पदच्छेदः । अटनीलटकः सांप्र-
गन्ता । बहुलमन्वत्पार्श्वार्थादिकः ययुन्प्रत्ययः । कर्कः श्वेताश्वः । पृष्ठयः
स्पर्शी शितः कर्कः इत्यमरः । जातावेकवचनम् । प्राग्भूय अप्रमरो भूत्वा
प्रागिति रज्यन्तस्य गतिवत्प्रातिपदाग्रे लोः स्यप् । आचकर्ष आकृष्टवान् ।
अधूर्व गत्रा गच्छन्तीति प्रसिद्धम् । तस्माद्यन्त्रमश्वतरो मर्दभादभ्यानामुपमो

आगच्छदुर्वीन्द्रचमूसमुत्थैर्भूरेणुभिः पाण्डुरिता मुखश्रीः ।

विस्पष्टमाचष्ट दिशां जनेषु रूपं पतित्यागदशानुरूपम् ॥ ९ ॥

आखण्डलो दण्डधरः कुशानुः पाशीति नाथैः ककुभां चतुर्भिः ।

भैम्येव वद्धा स्वगुणेन कृष्टैर्यये तदुद्वाहरसाम्न शेषैः ॥ १० ॥

वैभवाख्यो बाह्वन्विशेषः । वत्सोक्षामर्षभेभ्यश्च तनुत्वं इति तरप्रत्ययः । तस्य तनुत्वमन्यपितृकतेति काशिका । सोऽन्वगच्छत् अत्रापि जातवैकवचनम् । अप्रतोऽश्वास्ततो गजास्ततोऽश्वतरा जग्मुरित्यर्थः । अन्यत्र भुवस्तले रसातले वामुकेषामुकिमहानागस्य सम्बन्धि कुण्डिनगामिनः सकम्बलं कम्बलाख्यनागेन्द्र-सहितम् । 'कम्बलो नागराजः स्यात् साम्नाप्रावारयोरपि' इत्युभयत्रापि विश्वः । यदुधैर्नागबलमहिंसैर्न्य 'महाभ्राह्मिगजे नागाः' इत्युभयत्रापि वैजयन्ती । कर्कोटको नाम नागविशेषः । प्राम्भूयाचर्क्य तं नागबलमश्वतरो नाम नाग-विशेषोऽन्वगच्छत् । 'अश्वतरो वसरे च नागराजान्तरेऽपि च' इत्युभयत्रापि विश्वः । कम्बलकर्कोटकाश्वतरादियुक्तो वामुकिश्च सबल आगत इत्यर्थः । अक्षोभयोः कपिनागबलयोः प्रकृतत्वात् केवलप्रकृतलेपः ॥ ८ ॥

आगच्छदिति ॥ आगच्छतामुर्वीन्द्राणां राज्ञश्चमूसमुत्थैर्भूरेणुभिः पाण्डुरिता धूसरीकृता दिशा मुखश्रीः पतित्यागदशानुरूपं भर्तृप्रवासावस्थोचित-रूपं प्रोपिते मलिना कृष्टेत्युक्ताकार जनेषु विपये विस्पष्टमाचष्ट जनेभ्यः प्रकटी-चकारेत्यर्थः । अत्रान्यधर्मैरान्यत्रासम्भवादिशां प्रोपितभर्तृकारूपमिव रूपमिति नाट्यशिक्षेपादसम्भवद्वलुसम्बन्धाख्यो निदर्शनाभेदः । हरिद्वधूनामिति देशान्तर-पाठे रूपकं व्यक्तम् ॥ ९ ॥

अयेन्द्रादिलोकपालवृत्तान्तमाह—आखण्डल इति ॥ आखण्डल इन्द्रः दण्डधरो यमः, कुशानुरभिः पाशी वरुण इति प्रसिद्धः चतुर्भिः ककुभा नाथैः भैम्याः स्वगुणेन स्वसौन्दर्यगुणेनैव गुणरज्ज्वेति श्लिष्टरूपकं वद्धाकृष्टैरिवेत्युत्प्रेक्षा । तदुद्वाहरसाम्नैर्भीषणिपरिणयरागादेव यये कुण्डिनं प्रति यातम् । यातेर्भावे लिट् । शैर्परवाशिष्टैः नैर्ऋतादिभिः पद्भिर्न यये ॥ १० ॥

मन्त्रैः पुरं भीमपुरोहितस्य तद्वद्धरक्षं विशति कं रक्षः ।
तत्रोद्यमं दिक्पतिराततान यातुं ततो जातु न यातुधानः ॥ ११ ॥
कर्तुं शशाकाभिमुखं न भैम्या मृगं दृगम्भोरुहनिर्जितं यत् ।
तस्या विवाहाय ययौ विदर्भान् तद्वाहनस्तेन न गन्धवाहः ॥ १२ ॥
जातौ न वित्ते न गुणे न कामः सौन्दर्य एव प्रवणः स वामः ।
स्वच्छस्वशैलेक्षितकुत्सवेरस्तां प्रत्यगात्र स्त्रितरां कुबेरः ॥ १३ ॥

अथ पद्भिर्नैर्ऋताद्यनागमने कारणमाह—मन्त्रैरित्यादि ॥ भीमस्य
भीमभूपतेः पुरोहितस्य मन्त्रैः रक्षोघ्नमन्त्रैर्बद्धरक्ष कृतरक्ष तत् पुर कुण्डिनपुर
रक्षो राक्षसः क्व विशति न क्रापीत्यर्थः । ततो रक्षावन्धाद्धेतोः यातुधानो
दिक्पतिर्नैर्ऋतः जातु कदापि तत्र पुर यातु गन्तुमुद्यमं नाततान न चकार ॥

कर्तुमिति ॥ गन्धवाहो वायुः भैम्या दृगम्भोरुहाभ्यां नयनारविन्दा-
भ्यां निर्जितं मृगं स्ववाहनमृगमभिमुखीकर्तुं न शशाकेति यत् तेनाशकत्वेन
तद्वाहनो मृगवाहनः सन् तस्या भैम्या विवाहाय विदर्भान् जनपदान् न ययौ
वाहनं विना गन्तुमशक्यत्वादिति भावः ॥ १२ ॥

ननु ध्रुतवितादिसम्पन्नः कुबेरः किमिति न यातस्तत्राह—जाताविति ॥
कामो जातावभिजने न प्रवणो न तत्परः वित्ते धने च न प्रवणः गुणे ध्रुत-
शीलादौ च न प्रवणः, किन्तु सौन्दर्य एव प्रवणः । कुतः ? स कामो वामं वक्रः
उक्तविपरीत इत्यर्थः । अत एव भणन्ति—कन्या वरयते रूपमिति । तस्मात्
स्वच्छे स्फटिकमयत्वाद्विम्बधादिणि स्वशैले कैलासे ईक्षिता कुत्सा गर्हा यस्य
तद्देव शरीर यस्य सः सम्यगवगतस्वकौरूप्य इत्यर्थः । स कुबेरः स्त्रितरामुत्कृष्ट-
श्रीं प्रलोक्यमुन्दरीमित्यर्थः । नद्याः शेषस्यान्यतरस्यामिति घादिपरो ह्रस्वः ।
ता दमयन्ती प्रति नागात् कौरूप्यत्वञ्चया न गत इत्यर्थः ॥ १३ ॥

भैमीविवाहं सहवेऽस्य कस्मादर्धं तनुर्या गिरिजा स्वभर्तुः ।

तेन व्रजन्त्या विदधे विदर्भानीशानयानाय तयान्तरायः ॥ १४ ॥

स्वयम्बरं भीमनरेन्द्रजाया दिशः पतिर्न प्रविवेश शेषः ।

प्रयातु भारं स निवेश्य कस्मिन्नहिर्महीगौरवसासहिः कः ॥ १५ ॥

ययौ विमृशयोर्ध्वदिशः पतिर्न स्वयंवरं वीक्षितधर्मशास्त्रः ।

व्यलोकि लोके श्रुतिषु स्मृतौ वा समं विवाहः कः पितामहेन ॥

भैमीति ॥ गिरिजा पार्वती स्वभर्तुरीश्वरस्य भैमीविवाहः कस्मात् सहते न कस्मादपीत्यर्थः । असहने कारणमाह—या भर्तुरर्थं तनुः समाशपरत्वात्प्रपुंस-
कत्वं, 'पुंस्यर्थोऽर्थं समेऽशके' इत्यमरः । भर्तुरर्धाद्भूता कथं सापत्यं सहत इति भावः । तेनासहनेन निमित्तेन विदर्भान् जनपदान् व्रजन्त्या तया देव्या ईशानस्येश्वरस्य यानाय प्रयाणाय अन्तरायो विप्रो विदधे विहितः । अचलत्यर्थं कथमर्थान्तरं चलेत् चलने वा शरीरं विधीयेत निष्किय वा स्यात् । तस्मादीशान-
दिक्यालो नायात इत्यर्थः ॥ १४ ॥

स्वयम्बरमिति ॥ दिशः पतिर्दिक्यालः शेषः शेषाहिः, भीमनरेन्द्रजाया भैम्याः स्वयंवरं न प्रविवेश । कुतः स शेषो भारं भूभारं कस्मिन्निवेश्य निधाय प्रयातु न कस्मिन्नपीत्यर्थः । तथा हि महीगौरवं महीभारं सासहिर्भूषा सोढा । 'सहिवहिवलिप्रतिभ्यो यदन्तेभ्यः किङ्किनी वक्ष्यते' इति किङ्किनी तयो-
र्लिङ्गद्वावात् "न लोके" इत्यादिना पट्टीप्रतिषेधात् कर्मणि द्वितीया । अम्योऽहिः सर्पः कोऽस्ति न कोऽपीत्यर्थः ॥ १५ ॥

यथायति ॥ वीक्षितं सम्यक् परिशीलितं धर्मशास्त्रं येन च ऊर्ध्वदिशः पतिर्ब्रह्मा विमृश्यायुष्ममिति निधिलेखः स्वयंवरं न ययौ । तथा हि पितामहेन व्रजन्त्या पितुः पित्या च समं विवाहः । 'पितामहो विशिधिः स्वात्तातस्तु जनस्यो-
ऽपि च' इति विश्वः । लोके कः व्यलोकि दृष्टः ? श्रुतिषु वेदेषु स्मृतौ धर्मशास्त्रे वा कः धृतः ? न अपीत्यर्थः । असहिष्णो यवीयसी इति स्वर्णारिति भावः । नामान्येन विशेषमयर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यः ॥ १६ ॥

भैमीनिरस्तं स्वमवेत्य दूत्या मुखात् किलेन्द्रप्रमुखा दिगीशाः ।
 स्पन्दे मुखेन्दौ च वितत्य मान्यं चित्तस्य ते राजसमाजमीयुः ॥
 नलभ्रमेणापि भजत भैमी कदाचिदस्मानितिशेषिताशा ।
 अभून्महेन्द्रादिचतुष्टयी सा चतुर्नली काचिदलीकरूपा ॥ १८ ॥
 प्रयस्यतान्तद्भवितुं सुराणां दृष्टेन पृष्टेन परस्परेण ।
 तद्वैतसिद्धिर्न यतानुमेने स्वाभाविकात् कृत्रिममन्यदेव ॥ १९ ॥

भैमीति ॥ अथ पूर्वोक्ताद्यत्वार एव इन्द्रप्रमुखा दिगीशा दूत्याः
 स्वप्रेषितदूतिकाया मुखात् समात्मान भैम्यानिरस्त परिहृतमवेत्य ज्ञात्वा चित्तस्य
 मान्य विषादजाव्य स्पन्दे गत्या मुखेन्दौ च वितत्य प्रकाश्य विषादात् मन्द-
 गतयो विवर्णमुक्ताश्च भूवेत्यर्थः । एतेन सानुभावो विषाद उक्तः । राजसमाजमीयुः
 किल ॥ १७ ॥

अधोपायान्तरवैफल्यदिन्द्रादयः तां वधयित्वा प्रहीतुं प्रवृत्ता इत्याह—
 नलेति ॥ अथ राजसमाप्राप्त्यनन्तर सा महेन्द्रादीनां चतुष्टयी भैमी कदाचित्
 फस्याश्चिद्वेलायां नल इति भ्रमेण भ्रान्त्याप्यस्मान् भजेत दृशीतेत्येव शेषिताशा
 एतावन्मात्रावशेषितमनोरथा सती । उपायान्तरोपरमादिति भावः । अलीक-
 रूपा कल्पनिकस्वरूपा अत एव काचिदनिर्वाच्या चतुर्नली नलचतुष्टयभूत् ।
 चत्वारोऽपि नलरूप दधुरित्यर्थः । तद्वितायेत्यादिना समाहारद्विगावकारान्तो-
 त्तरपदत्वात् स्त्रियां द्विगोरिति ङीप् ॥ १८ ॥

प्रयस्यतामिति ॥ असः स भवितुं तद्भवितुं नलीभवितुं तच्छब्दात्
 अभूततद्भावे चिवः । प्रयस्यता प्रयतमानानां यस्यतेः देवादिकाद्वटः शस्त्रादेशः ।
 सुराणां सम्बन्धिनि द्वयोर्भावो द्विता, द्वितैव द्वैतं, प्रज्ञादित्वात् स्वार्थेऽन्वयः ।
 तस्य नलस्य द्वैतं तत्सिद्धिर्द्वितीयनलत्वसिद्धिः । तदत्यन्तसारूप्यसिद्धिरिति
 यावत् । सा दृष्टेन पृष्टेन सादृश्येन नलवदह स्थित इति पुनः पुनः पृष्टेन

पूर्णेन्दुमासं विदधुः पुनस्ते पुनर्मुखीचक्रुरनिद्रमञ्जम् ।

स्ववक्रमादर्शतलेऽथ दर्शं दर्शं वभञ्जुर्न तथातिमञ्जु ॥ २० ॥

तेषां तथा लब्धुमनीश्वराणां ध्रियं निजास्येन नलाननस्य ।

नालं तरीतुं पुनरुक्तिदोषं बहिर्मुखानामनलाननत्वम् ॥ २१ ॥

परस्परं नानुमेने । अतिप्रयासेनापि नलतुलां नारोहमिवेत्यर्थः । बतेति खेदे । तथा हि स्वाभाविकात् स्वभावसिद्धाद्रूपात् क्रियया निर्गतं कृत्रिमं कृतकं रूपं द्वितः किं, “त्रैर्मन्त्रित्यम्” इति किमिह च । अन्यद्विलक्षणमेव हीनमेवेत्यर्थः । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ १९ ॥

पूर्णेन्दुमिति ॥ ते देवाः पुनः पूर्णेन्दु पूर्णचन्द्रमेवास्य विदधुः आस्यं चक्रुः । तथा पुनरनिद्रं विकचमञ्जं पद्मं मुखीचक्रुः । नलमुखसाम्यलाभाय पुनश्चन्द्रेण पद्मेन च मुखानि निर्ममुरित्यर्थः । अधानन्तरं स्ववक्रमादर्शतले दर्पणान्तर्दृश्यं दर्शं दृष्ट्वा दृष्ट्वा पुनः पुनर्दृष्ट्वेत्यर्थः । आर्मीक्ष्ये णमुल् द्विर्वचनं च । तथा नलमुखवदतिमञ्जु अतिमुन्दरं नेति वभञ्जुर्भग्नं चक्रुः निनिन्दुरित्यर्थः । अत्र पूर्णेन्द्रादिकारणसामान्येऽपि विवक्षितकार्यानुत्पत्तिकथनाद्विशेषोक्तिरलङ्कारः । “तत्सामान्यानुत्पत्तिर्विशेषोक्तिर्निगद्यत” इति लक्षणात् ॥ २० ॥

तेषामिति ॥ तथा तेन प्रकारेण निजास्येन प्रयोगेन नलाननस्य ध्रियं लब्धु लब्धमित्युक्तिरिति निजार्थो प्राप्यः । यद्वा निजास्येन साधनेन तां ध्रियं लब्धु प्राप्नुवन्तीश्वराणां बहिर्मुखानामभिर्बक्राणां, “अभिमुखा ये देवाः” इति ध्रुतेः । ‘बहिर्मुखाः कर्तुभुज, बहिर्शुष्या कृष्णवर्मा’ इति चानरः । तेषामिन्द्रादीनां सम्बन्धि नलस्याननमिव आननं येषां ते नलानना इत्युपमानपूर्वपदो बहुव्रीहिः । ते न भवन्तीत्यनलाननाः तेषां भावः तत्त्वं तादृशमुखरहितत्वं (कर्तुं) अन्यत्र, अनलोऽग्निरेवाननं येषामित्यनलपदपूर्वपदो बहुव्रीहिः, तेषां भावस्तत्त्वमन्येकमुच्यत्वं (कर्तुं) पुनरुक्तिरेव दोषः तं तरीतुं अतिलङ्घितुं नालं न समर्थम् । नलाननत्वोपयोगेऽपि पूर्वसिद्धमननत्वमननत्वमेवावशिष्टम् । न तु नलाननत्व-

प्रियावियोगकथितात् किमैलाच्चन्द्राद्गृहीतैर्ग्रहपीडिताने ।

ध्माताद्भवेन स्मरतोऽपि सारैः स्वकल्पयन्ति स्म नलानुकल्पम् ॥

नलस्य पश्यत्वियदन्तरं तैर्भूमीति भूपान् विधिराहृत्यसौ ।

स्पर्धा दिगीशानपि कारयित्वा तस्यैव तेभ्यः प्रथिमानमाख्यत् ॥

सम्भावनापीत्यर्थः । द्वयोरप्यनलाननत्वयोर्भेदेऽपि श्लिष्टकपदोपादानमहिम्नैकत्वा-
भिमानात्पीनरुक्तयभ्यपदेशः । अत्र नलाननश्रीलिप्सूनां तेषां न केवलं तदलाभः
प्रत्युत दुस्तरतरपुनरुक्तिदोषरूपानर्थोत्पत्तिरिति द्वितीयो विषयप्रभेदः । यत्रा-
नर्थस्य वा भवेदिति लक्षणात् ॥ २१ ॥

प्रियेति ॥ ते देवाः प्रियावियोगेनोर्षशीबिरहामिना कथितात् दग्धा-
दैलादिलात्मजात्पुरुषसः कर्पूरादेरिवेति भावः । तथा ग्रहपीडिताशुनिष्पीडिता-
च्चन्द्राच्च यन्त्रनिष्पीडितातिलसर्पपादेरिवेति भावः । भवेन हरेण ध्मातात् मुख्य-
मारुतसन्धुक्षितामिदग्धात् स्मरतोऽपि कामाच्च मृदिरकाष्ठादेरिवेति भावः ।
गृहीतैरुपातैः सारैः साधनैः स्वमात्मानं नलस्यानुकल्पं कल्पयन्ति स्म किमित्यु-
त्प्रेक्षा । अन्यथा तदनुकल्पतापि कुत इति भावः । मुख्यः स्यात् प्रथमः
कल्पोऽनुकल्पस्तु ततोऽधमः ॥ २२ ॥

नलस्येति ॥ विधिर्ब्रह्मा नलस्य तैर्भूपैः सह इयत् अन्तरं तारतम्यं
इयं भूमी पश्यत्विति हेतोः एनान् भूपानाहृत आहृतवान् । हरतेल्लेहि तद्
हस्तादङ्गात् इति सिज्जोपः । किञ्च दिगीशानपि स्पर्धा कारयित्वा दिगीशारपि
नलेन सह मत्सरद्वारयित्वेत्यर्थः । हृकोरन्यतरस्यामेति विकल्पादपिकर्तुः
कर्मत्वम् । तस्य नलस्यैव तेभ्य इन्द्रादिभ्योऽपि पञ्चमीविभक्त इति पश्यन्ती ।
प्रथिमानमाधिक्यमस्यै भैभ्य आख्यदाख्यातवान् । ख्यातेर्लुङि अस्त्वितिक्-
ख्यातिभ्योऽङिति च्छेरद्वादेशः । त्रिलोक्यानिशाधि लावभ्यमस्येति भैमी प्रत्या-
यितुमेव ब्रह्मा स्वयम्बरव्याजेन त्रिलोकीमेकत्राचकर्षेत्युत्प्रेक्षा ॥ २३ ॥

सभा नलश्रीयमकैर्यमाद्यैर्नलं विनाऽभूद्वृत्तदिव्यरत्नैः ।

भामाङ्गणप्राप्नुणिके चतुर्भिर्देवदुर्मैद्यौरिव पारिजाते ॥ २४ ॥

तत्रागमद्वासुकिरीशभूषाभस्योपलेहस्फुटगौरदेहः ।

फणीन्द्रवृन्दप्रणिगद्यमानप्रसीदजीवाद्यनुजीविवादः ॥ २५ ॥

द्वीपान्तरेभ्यः पुटभेदनं तत् क्षणादवापे सुरभूमिपालैः ।

तत्कालमालम्भि न केन यूना स्मरेपुपक्षानिलतूललीला ॥ २६ ॥

समेति ॥ सभा सा राजसभा नलश्रियो यमकैः पुनरुक्ताकारैस्त्रय-
भारिभिरित्यर्थः । धृतानि दिव्यानि रत्नानि यैस्तेः रत्नाभरणभूषितैरित्यर्थः ।
यमार्चनं नलं विना तदा नलस्यानागमनात्तेन विनाभूतैरित्यर्थः । अत एव चतुर्भि-
र्यमाद्यैर्देवैः पारिजाते पारिजाताख्ये देवदुर्मे भामायाः सख्यभामायाः अङ्गणस्य
चत्वरस्य प्राप्नुणिके अतिथैः सति तया उपहृते सतीत्यर्थः । 'आदेशिकः
प्राप्नुणिक आगन्तुरतिथिः स्मृतः' इति हल्युधः । धृतरत्नैश्चतुर्भिर्देवदुर्मैर्मन्दा-
रादिभिः, 'पश्यते देवतरवो मन्दारः पारिजातकः । सन्तानः कल्पवृक्षश्च पुषि
वा हरिचन्दनम्' इत्यमरः । यीः स्वर्ग एवाभूत् अभादित्यर्थः ॥ २४ ॥

तन्नेति ॥ ईशभूषा ईश्वराभरणभूतः अत एव भस्मन् उपलेहेनोपलेपेन
तदङ्गरागमस्सवद्रूपेण स्फुटगौरदेहः शुभ्राङ्गः वायुकिः फणीन्द्रवृन्दः सर्पराज-
गणैः प्रणिगद्यमानो व्याह्रियमाण, नेम्यदनदेत्यादिना णत्वम् । प्रसीदजीवी
प्रसीदजीवाद्यन्दावादिर्यस्य सोऽनुर्जविवादः सेवकजनोक्तिः यस्य सं सन् आदि-
शब्दाज्जयादिसन्दसद्गद्गदः तत्र स्वयंवरे आगमदागतः ॥ २५ ॥

द्वीपान्तरेभ्य इति ॥ तत् पुटभेदनं कुम्भिनपुरं द्वीपान्तरेभ्यः,
अपादाने पञ्चमी । मुराध भूमिपालाध तेः क्षणादवापे अवाप्तम् । तया हि
तस्मिन्काले तत्कालमलान्तसंयोगे द्वितीया । केन यूना स्मरेपूर्णा पक्षानितेन
तूलस्य कर्पाशादेर्लीला नालम्भि नालाभि । विम्भावकर्मजोषिते लभेः कर्मणि
लुङि चिन् । "विभाषा विष्णुमुत्तोः" इत्युपस्यङ्गैर्भाषिको नुमागमः । अत्रा-

रम्येषु हर्म्येषु निवेशनेन सपर्यया कुण्डिननाकनाथः ।

प्रियोक्तिदानादरनम्रताद्यैरुपाचरञ्चारु स राजचक्रम् ॥ २७ ॥

चतुःसमुद्रीपरिखे नृपाणामन्तःपुरे वासितकीर्तिदारे ।

औदार्यदाक्षिण्यदयादमानां चतुष्टयीरक्षणसौविदक्षा ॥ २८ ॥

अभ्यागतैः कुण्डिनवासवस्य परोक्षघृत्तेष्वपि तेषु तेषु ।

जिह्वासितस्वेप्सितलाभलिङ्गं स्वस्पोऽपि नावापि नृपैर्विशेषः ॥

खिलयूनं कामुकत्वेन कुण्डिनप्राप्तिसमर्थनात् कारणेन विना कार्यसमर्थनरूपो-
ऽधोऽन्तरन्यासः । स च तूललीलति निदर्शनासङ्गीर्णः ॥ २६ ॥

रम्येष्विति ॥ सः कुण्डिननाकनाथः कुण्डिनेन्द्रो भीमः राजचक्र
राजमण्डल रम्येषु हर्म्येषु निवेशनेन निवासनेन सपर्यया अभ्यर्थादिपूजया
तथा प्रियोक्तिः प्रियवचन दानं गन्धमात्यताम्युलादिसमर्पण आदरो बहुकरण
ममता विनयाचरणमेवमार्थरुपचारैरायशब्दाद्भोजनादिसविधानसद्गहः । आह
सम्यगुपाचरत् उपचरितवान् ॥ २७ ॥

पुष्प चैतदित्याह—चतुरिति ॥ चतुःसमुद्रेव परिष्ठा यलय यस्य
तस्मिन् वासिताः स्थापिताः स्मिर्तेष एव दायाः कलप्राणि यस्मिन् तस्मिन्
नृपाणां राजमन्तःपुरे भूवलयरूप इति शेषः । औदार्यं त्यागः दाक्षिण्य परि-
क्षितानुवर्तनं दया कृपा दम इन्द्रिययमन तेषां चतुष्टयेव रक्षणे सौविदक्षा
कञ्जुकर्त्ता । 'सौविदक्षाः कञ्जुकर्त्तनः' इत्यमरः । औदार्यादिगुणावहीनस्य कुतः
कीर्तिरिति भावः । रूपकालङ्कारः ॥ २८ ॥

अभ्यागतैरिति ॥ अभ्यागतैर्नृपैः कुण्डिनवासवस्य कुण्डिनेन्द्रस्य
भीमस्य सम्बन्धिषु परोक्षश्लेषु गूढनिष्पन्नेष्वपि तेषु तेष्वन्तरेषु जिह्वासितो
प्राप्तुमिष्टः प्रदत्तान्नेष्वर्णानामित्यर्थः । जानातेः समन्तात् कर्माणि च । कुतः
भोक्तृसत्ताभस्य भिमात्माभस्य लिङ्गं यमकभूतः स्वस्पोऽपि विशेषो नावापि न
न ५० सर्वत्र सम रूपक्यापचरणादुपचारविशेषेणापि दुस्सहस्यशमिप्रत्य इत्यर्थः ॥

अङ्गे विदभेन्द्रपुरस्त्र शङ्के न सम्ममौ नैष तथा समाजः ।

यथा पयोराशिरगस्त्यहस्ते यथा जगद्धा जठरे मुरारेः ॥ ३० ॥

पुरे पथिद्वारगृहाणि तत्र चित्रीकृतान्युत्सववाञ्छयेव ।

नभोऽपि किर्मीरमकारि तेषां महीभुजामाभरणप्रभाभिः ॥ ३१ ॥

विलासवैदग्ध्यविभूषणश्रीस्तेषां तथाभूत् परिचारकेऽपि ।

अज्ञासिपुः स्त्रीशिशुबालिशस्तं यथागतं नायकमेव कञ्चित् ॥ ३२ ॥

अस्वेदगात्राश्चलचामरोपैरमीलनेत्राः प्रतिवस्तुचित्रैः ।

अम्लानमाला विपुलातपत्रैर्देवा नृदेवाश्च भिदां न भेजुः ॥ ३३ ॥

अङ्क इति ॥ विदभेन्द्रपुरस्य कुण्डनपुरस्त्राङ्गे अभ्यन्तरे एष समाजो राजसहोऽगस्त्यहस्ते पयोराशिर्यथा मुरारेः जठरे जगद्धा यथा तथा न सम्मर्मान्, किन्तु तथैव सम्ममावित्यर्थः । शङ्क इत्युत्प्रेक्षायाम् । मुनिहस्तहरिकुक्ष्यापम्येन अल्पेऽपि पुरे समाजस्य महतः सम्मानोत्प्रेक्षणादुपमोत्प्रेक्षयोः सङ्गरः । तेनाधाराभेययोरनासुरूप्यलक्षणाधिकालङ्कारस्तन्महत्त्वमत्यद्भुतं वस्तु च व्यज्यते ॥

पुर इति ॥ तत्र पुरे उत्सववाञ्छया पन्थानो द्वाराणि गृहाणि च तान्येव चित्रीकृतानि तेषामन्यागतानां महीभुजामाभरणप्रभाभिः नभोऽपि किर्मीरं चित्रमकारि । अपिसम्बद्धात् पथिद्वारगृहाणि च किर्मीरितानीत्यर्थः । 'चित्रकिर्मीरकल्पापः शयलेताथ कर्तुर' इत्यमरः । अत्र समृद्धिमद्भूतवर्णनादुदात्तालङ्कारः ॥ ३१ ॥

सा विभ्रमं स्वप्रगतापि तस्यां निशि खलामस्य ददे यदेभ्यः ।
 तदर्थिनां भूमिभुजां वदान्या सती सती पूरयति स्म कामम् ॥
 वैदर्भदूतानुनयोपहृतैः शृङ्गारभङ्गीष्वनुभाववत्सु ।
 स्वयंवरस्थानजनाश्रयस्तैर्दिने परत्रालमकारि वीरैः ॥ ३७ ॥
 भूषाभिरुच्चैरपि संस्कृतेयं वीक्ष्याकृतप्राकृतबुद्धिमेव ।
 प्रसूनबाणे विबुधाधिनाथस्तेनाथ साशोभि सभा नलेन ॥ ३८ ॥

सेति ॥ सा भैमी तस्यां निशि स्वयंवरात्पूर्वरात्रौ स्वप्रगतापि अपि-
 स्सम्भावनायां जागरे तु सम्भावितत्वादिति भावः । एभ्यो राजभ्यः खलामस्य
 स्वप्राप्तेर्विभ्रम भ्रान्तिमलीकसङ्गतिमित्यर्थः । ददेऽददादिति यत्तत्सदात्म-
 दानादितोर्वदान्या दात्री सती पतिमता च सती भवन्ती । स्वप्राप्तिदानाद्वदान्या
 प्राप्तेर्मिथ्यात्वात्पतिमता च सतीत्यर्थः । अर्थिनां भूमिभुजां काम मनोरथं
 पूरयति स्म । एवं स्वकामुकानंकलोकौत्तरयुवसमुदायेऽपि सा नलैकजीवितैश्च
 सती स्थितेत्यर्थः ॥ ३६ ॥

वैदर्भेति ॥ परत्र दिने परेऽहनि वैदर्भस्य भीमनृपतेर्दूतैरनुनयेन
 प्रार्थनेनोपहृतैः शृङ्गारभङ्गीषु रतिभावविजृम्भणेपु येऽनुभावाः कटाक्षविशेषादय-
 त्तद्भुत्सु । शृङ्गारभङ्गीष्वनुभाववद्भिरिति पाठे शृङ्गारचेष्टाः प्रकाशयद्भिरित्यर्थः ।
 तैर्दिगन्तार्गतवीरैः स्वयंवरस्थानभूतो जनाधयो मण्डपः । 'मण्डपोऽध्वी जना-
 धयः' इत्यमरः । अलमकारि अलङ्कृतम् । स्वयंवरस्थान प्राप्तमित्यर्थः ॥ ३७ ॥

भूषेति ॥ विबुधाधिनाथः मुरापीश इन्द्रो य नल वीक्ष्य भूषाभिर्भूषणे-
 रतिशयेन संस्कृतेऽलङ्कृतेऽपि, "सम्परिभ्यां करोती भूषणे" इति मुद्रागमः ।
 प्रसूनबाणे नन्मथे प्राकृतबुद्धि पृथग्जनबुद्धिमेव । 'प्राकृतस्य पृथग्जनः'
 इत्यमरः । अकृत कृतवान्, न तु शुन्दरबुद्धिमित्यर्थः । कुमः कर्तारि लुहि-
 तम् । हस्तादङ्गादिति सिञ्चो लोपः । अथ राजागमनानन्तरं तेन नलेन सा
 सभा अशोभि । शोभा यमिता अलङ्कृतमित्यर्थः । शोभयतेः कर्मणि लृट् ॥ ३८ ॥

आद्यं विधोर्जन्म स एष भूमौ द्वैतं युवासौ रतिवद्धमस्य ।
 नासत्ययोर्मूर्तिरियं तृतीया इति स्तुतस्तैः किल मत्सरैः सः ॥ ४२ ॥
 इहेदृशः सन्ति कतीति दुष्टैर्दृष्टान्तितालीकनलावली तैः ।
 आत्मापकर्षे किल मत्सराणां द्विषः परस्पर्धनया समाधिः ॥ ४३ ॥
 गुणेन केनापि जनेऽनवद्ये दोषान्तरोक्तिः खलु तत्खलत्वम् ।
 रूपेण तत्संसददूषितस्य सुरैर्नरत्वं यददूषि तस्य ॥ ४४ ॥

राजद्वयप्रियतवचनत्वाभावात् । इतीमं नरः स्तुतिछलार्थानन्दुः । असमानममी-
 करणेन स्तुतिलोकोत्तरस्य निर्दयेति भावः । चन्द्रतामुत्प्रेक्षाग्रयस्य संस्था ॥

आद्यमिति ॥ स एष नलो भूमौ भूतले विधारिन्दोराद्य जन्म प्रथमा-
 वतार इत्यर्थः । युवासौ रतिवद्धमस्य कामस्य द्वैतं द्विष द्वितीयकाम इत्यर्थः ।
 नासत्ययोरभिनोस्तृतीया मूर्तिरित्यर्थः । इति इत्थं स नलो मत्सरैः मत्सरवाद्भिः
 'मत्सरोऽन्यशुभद्वेषस्तद्वाकृपणयोरपि' इत्यमरः । असं आदिभ्योऽजित
 मतवर्धीयोऽकारः । कैश्चित् स्तुतः किल ? स्तुतः खलु ? पूर्वश्लोकेन पुनरुक्तमपि
 कविलोभात् स्थित सर्वं पूर्ववत् ॥ ४२ ॥

इहेति ॥ दुष्टैः खलैर्दृष्टृषुः इह सभायामीरसः कति कियन्तोऽपि
 सन्तीति कथयित्वेत्यर्थः । इतिनैषोक्तार्थत्वादप्रयोगः । अलीकनलावली इन्द्र-
 वरुणयमानलातमकमायानलपट्टिः दृष्टान्तिता दृष्टान्तीकृता निदर्शयं नाधारण्या-
 पादनाददूषयित्वर्थः । तथा हि मत्सराणां मन्त्राणिनाम् आत्मनोऽपकर्षे इन्त्ये
 गति द्विषः प्रतिपक्षस्य परेष पुरुषान्तरेण स्वर्धनया मदुपेयया कोऽन्यन्तर-
 नाधारण्यापादनेनेत्यर्थः । स्वर्धेर्धन्तायुन् । समाधिः किल ? आत्मापकर्षण-
 दारः सत्वित्यर्थः । एतादृशाः क्वचित् न मन्त्राणि मनानद्येऽन्यन्तरोद्घाटनेन दूष-
 यित्वा दुष्पन्तात्यर्थः । अर्थान्तरन्यासः ॥ ४३ ॥

गुणेनेति ॥ केनापि गुणेनानवद्ये भगवन् महेगुणसम्पन्न इत्यर्थः ।
 अवयवभेदादिना निपातनत्वात् । जने दोषान्तरस्पर्धनस्य यस्य यस्यवि

तेभ्यः पराजः परिकल्पयस्व श्रिया विदूरीकृतकामदेवान् ।
 अस्मिन् समाजे बहुषु भ्रमन्ती भैमी किलास्मासु घटिष्यतेऽसौ ॥
 असाम यन्नाम तवेह रूपं स्वेनाधिगत्य श्रितमुग्धभावाः ।
 तन्नो धिगाशापतिताजरेन्द्र ! धिक् चेदमस्मद्विबुधत्वमस्तु ॥ ४८ ॥

दर्पकः कन्दर्पः । 'कन्दर्पो दर्पकोऽनङ्गः' इत्यमरः । दप्यतेर्ष्यन्तादप्प्रत्ययः ।
 ततोऽन्ये अदर्पकाः स्मः । तदन्यार्थे नञ्समासः । न कोऽप्यत्र काम इत्यर्थः ।
 दप्यन्तीति दर्पका इत्याः, अप्रन्तात् ण्वुल्प्रत्ययः । ततोऽन्ये—अदर्पका दर्प-
 दान्या इत्यर्थान्तरं पूर्ववत्समासः । किञ्च कथिन्नासत्यताम् अभितां न विभक्तिं
 न कोऽप्यत्र नासत्य इत्यर्थः । 'नासत्यावशिनी दसौ' इत्यमरः । नासत्यतां
 सत्यतां च न विभक्तिं । किन्त्वसत्यनला वयमित्यर्थान्तरम् ॥ ४६ ॥

तेभ्य इति ॥ पूर्वश्लोकस्थस्य यश्छन्दस्यापेक्षया तदो व्यवहारः । तन्
 तस्मादिलाभवनायमावात् श्रिया सौन्दर्येण विदूरीकृतकामदेवान् अधरीकृत-
 मन्मथान्नोऽस्मान् तेभ्य ऐलादिभ्यः परानन्यान् परिकल्पयस्व निधिनृप ।
 अन्यच्च हे सीम्य ! श्रिया विदूरीकृतकामदेवान्नोऽस्मास्तेभ्यः परानुरुह्यान् देवान्
 विद्धि । अस्तु किमर्थमागतास्तत्राहुः अस्मी भैमी अस्मिन् समाजे राजघट्टे बहुषु
 मध्ये भ्रमन्ती पर्यटन्ती अस्मासु घटिष्यते सेतसतीति तथा बहुष्वस्मासु नल-
 रूपेण्विति भावः । अत एव भ्रमन्ती को वा नल इति धाम्यन्ती अस्मासु
 घटिष्यते सप्तसते । किलेति सम्भावनायाम् । इत्याद्येनेति शेषः । अत्रार्थ-
 द्वयस्यापि विवक्षितत्वान् केवलप्रकृतश्लेषः ॥ ४७ ॥

अस्मामेति ॥ हे नरेन्द्र ! यद्यस्तव नाम रूपञ्च स्वेनात्मनाधिगत्य
 हात्वापि श्रितमुग्धभावाः स्वीकृतमूढभावाः सन्तः इह सयवरे अग्राम भवाम
 वसामेति यावत् । अस्तेत्येते । ततस्मादाशापतिताम् धीतृष्णाममाःप्रोऽस्मान्
 धिक् । इदमस्माकं विबुधत्वं विवक्षितञ्च धिगस्तु । अन्यच्च यत्तव रूपमधिगत्य
 रवेदेवं धारयित्वा श्रितमुग्धभावा लब्धसन्दर्शं सन्तः । 'मुग्धः मुन्दरमूढः'

सा वागवाज्ञायितमां नलेन तेषामनाशङ्कितवाक्छलेन ।

क्षीरन्नलाभोचितयन्नमग्नमेनं न हि स्म प्रतिभाति किञ्चित् ॥ ४९

यः स्पर्द्धया येन निजप्रतिष्ठां लिप्सुः स एवाह तदुन्नतत्वम् ।

कः स्पर्धितुः स्वाभिहितस्वहानेः स्थानेऽवहेलां बहुलां न कुर्यात् ॥

इति विश्वः । असाम नाम दीप्यामहे खलु । असगतिदीप्यादानेति धातोः-
लोट् । तत्तस्मात्तोऽस्माकम् आवापतितां दिक्पतितां धिक् । 'आशातुष्णा-
दिशोरपि' इति विश्वः । इदमस्माद्विबुधत्वञ्च धिक् । तुच्छव्यापारादिति भावः ।
'विबुधः पण्डिते देवे' इति विश्वः । पूर्वं एवालङ्कारः ॥ ४८ ॥

सोति ॥ अनाशङ्कितवाक्छलेन अनाकलितवाक्छपटेन नलेन तेषां देवानां
सा वाक् पूर्वांका व्याजोक्तिः अवाज्ञायितयामतिशयेनावज्ञाता पुरःस्फूर्तिक
एवार्थो गृहीतो न तु तारिबक इत्यर्थः । जानातेरवपूर्वात्कर्माणि लुडि तदि
ति इत्ययथादामुप्रत्ययः । कुतः हि यस्मान् क्षीरन्नाभां य उचितयज्ञो योग्य-
व्यापारो देवतानुप्यानादिः तत्र मग्नमासक्तमेनं नलं प्रति किञ्चित्किमप्यन्यत्र
प्रतिभाति स्म न स्फुरति स्म । व्यासञ्चो हि महाग्निरिवेकप्रतिबन्धक इति भावः ॥

नन्वसमानस्य इयामत्सरिणः परस्योपेक्षणे कथं स्वपरतारतम्याभि-
व्यक्तिरित्याकाङ्क्षायामाह—य इति ॥ योऽङ्गरुष्टो येनोत्कृष्टेन सह स्पर्द्धया
सतुर्पणेन निजप्रतिष्ठासुत्कर्षे लिप्सुः लब्धुमिच्छुः, लभेः सप्रन्तादुपगम्यः ।
मः स्पर्द्धमान एव तस्मात्कृष्टपुण्यस्य उपतत्त्वमुत्कृष्टत्वमाह—प्रतीति तर्पट्येव
तयोस्तारतम्यं स्फुटीभवतीत्यर्थः । तथा हि कः प्रेक्षावान् स्वेनवाभिहिता
स्वहानिः स्वापक्यो यस्य तस्य स्पर्धितुर्बहुला भूयस्वीमवहेलामवज्ञां न कुर्यात्
कुर्यादेवेत्यर्थः । प्रीत्यानननावज्ञावहेलनमनुर्धुपमित्तप्रावहेत्यति क्षीर-
न्नामी । स्थाने युज्यम् । 'युजे द्वे सांप्रत स्थानम्' इत्यमरः । इन्द्रादिदुषेष्टना
नलस्य महानुत्कृष्ट एव आसीदिति भावः ॥ ५० ॥

गीर्देवतागीतयशःप्रशस्तिः श्रिया तटित्वल्ललिताभिनेता ।

मुदा तदावैक्षत केशवस्तं स्वयंवराडम्बरसम्बरस्थः ॥ ५१ ॥

अष्टौ तदाष्टासु हरित्सु दृष्टीः सदोदिदृक्षुर्निदिदेश देवः ।

लैङ्गीमदृष्ट्वापि शिरः श्रियं यो दृष्टौ मृषावादितकेतकीकः ॥ ५२ ॥

एकेन पर्यक्षिपदात्मनाद्रिं चक्षुर्मुखारैरभवत् परेण ।

तैर्द्वादशात्मा दशभिस्तु शेषैर्दशोदशालोकत लोकपूर्णाः ॥ ५३ ॥

गीरिति ॥ तदा तस्मिन् काले केशवो विष्णुः गीर्देवतया वाग्देवतया गीता यशःप्रशस्तिः कीर्तिप्रबन्धो यस्य सः श्रिया लक्ष्मीदेव्या तटित्वतः सविद्युतो मेघस्य ललितस्य विलासस्य अभिनेतानुकर्ता सन् अम्बरस्थः त स्वयवरस्याडम्बरं सरम्भ मुदा हर्षेणैक्षत किमुतान्य इति भावः ॥ ५१ ॥

अष्टाविति ॥ तदा तस्मिन्काले सद्यः स्वयवरसभां दिदृक्षुः द्रष्टुमिच्छुः गत इति शेषः । देवधनुर्मुखोऽष्टासु हरित्सु दिक्षु अष्टौ दृष्टीर्निदिदेश प्रेरयामास अष्टदिगागतजनतावलोकनार्थमित्यर्थः । यो देवो लैङ्गीं ज्योतिर्लिङ्गमम्बन्धिनीं शिरःश्रियं लिङ्गस्योत्तरावधिमित्यर्थः । अदृष्ट्वापि दृष्टौ लिङ्गशिरोदर्शनविषये मृषा वदतीति मृषावादिनी सा कृता मृषावादिता मृषावादीकृतेत्यर्थः । मृषावादि-
शब्दात्तत्करोतीति ह्यन्तात् कर्मणि कः । पुनर्द्वावटिलोपायार्थं णाविष्ठवद्वावोप-
सङ्ख्यानान्दिलोपः । तथा कृता केतकी येन स कूटसाक्षीकृतकेतकीकुसुम इत्यर्थः ।
“नयूतश्च” इति कप्सनासान्तः- । पुरा किल ब्रह्मा ज्योतिर्लिङ्गस्य शिरोदेश-
मदृष्ट्वाप्यद्राक्षमित्युक्ता । तत्र शिवशिरःपतित केतकीकुसुमं कूटसाक्षीचकारेति
पौराणिकी कथात्रानुसन्धेया । तथा च शिवशिरःपारमिव स्वयंवरागतजनता-
सागरपारमपि अष्टाभिर्दृष्टिभिः पश्यन्नपि नापश्यदित्यर्थः ॥ ५२ ॥

एकेनेति ॥ द्वादशात्मानो रूपाणि यस्य ॥ द्वादशात्मा सूर्य एकेन आत्मना रूपेणाद्रिं मेरु पर्यक्षिपन् प्रदक्षिणीकृतवान् परेणात्मना मुखारेर्विष्णो-
श्चक्षुर्दक्षिणमभवत् शेषैरवशिष्टैर्दशभिस्तैरात्मभिस्तु लोकपूर्णाः जनसम्पूर्णाः दश
दिशो आलोकत आलोकितवान् ॥ ५३ ॥

प्रदक्षिणं दैवतहर्म्यमद्रिं पदैश्च कुर्वन्नपि शर्वरीशः ।

द्रष्टा महेन्द्रानुजदृष्टिमूर्त्या न प्राप तद्दर्शनविघ्नतापम् ॥ ५४ ॥

विलोकमाना वरलोकलक्ष्मीं तात्कालिकीमप्सरसो रसोत्काः ।

जनान्मुधौ तत्र निजाननानि वितेनुरम्भोरुहकाननानि ॥ ५५ ॥

न यक्षलक्षैः किमलक्षि नो सा सिद्धैः किमध्यासि सभाप्रशोभा ।

सा किन्नरैः किं न रसादसेवि नादर्शि हर्षेण महर्षिभिश्च ॥ ५६ ॥

प्रदक्षिणमिति ॥ शर्वरीशधन्द्रोदेवतानां हर्म्यं वासगृहम्, अद्रिं मेवं पदैः प्रदक्षिणं कुर्वन्नपि महेन्द्रानुजस्योपेन्द्रस्य विष्णोर्दृष्टिमूर्त्या नेत्ररूपेण द्रष्टा सन् तस्य स्वयंवरस्य दर्शनविघ्नेन यत्तापस्त न प्राप । चन्द्रस्य स्वयमनागतत्वेऽपि तस्य विष्णोरागतत्वात्तद्गमाधिरूपेणाद्रार्क्षदेवेति कुतस्तस्य दर्शनल्लेसा इत्यर्थः ॥ ५४ ॥

विलोकमाना इति ॥ रसेन रामेणोत्का उन्मनसः उदयुक्ताः सत्यः, उत्क उन्मना इति निपातनमभिधानं च । तात्कालिकीं तत्कालभवां वरलोक-लक्ष्मीं परिणेतुजनशोभा विलोकमाना आलोकमाना अप्सरसस्तत्र जनान्मुधौ स्वस्थालोकिकजनार्णवं भूमिष्ठुरयोमात् । निजाननानि स्वमुखाणि अम्भोरुह-काननानि वितेनुः दधुः तदन्तर्गतानि तन्मुखाणि पद्मानीव रेनुरित्यर्थः ॥ ५५ ॥

नेति ॥ तदा आसशोभा लब्धयन्तिः सा सभा यथाणी लक्ष्यः यत-गृहस्थानां लक्षि नादर्शि किम् ? सिद्धिं वा नाध्यासि नाध्यासिता किम् ? किन्नरैः रसाद्रागाप्रासेवि न सेविता किम् ? महर्षिभिः हर्षेण नादर्शि च न द्रष्टा किम् ? सेवाध्यासने अपि मुस्यासम्भवात्सरसन्धायेन दर्शने पदं वसिते । तथा च सर्व-दर्शित्वार्थः । सर्वत्र कर्मणि ङङ् ॥ ५६ ॥

वाल्मीकिरश्माघत तामनेकशास्त्रत्रयीभूरुहराजिभाजा ।

क्लेशं विना कण्ठपथेन यस्य दैवी दिवः प्राग्भुवमागमद्वाक् ॥५७॥

प्राशंसि संसद् गुरुणापि चार्वा चार्वाकतासर्वविदूपकेण ।

आस्थानपट्टं रसनां यदीयां जानामि वाचामधिदेवतायाः ॥ ५८ ॥

नाकेऽपि दीव्यत्तमदिव्यवाचि वचःस्रगाचार्यकवित्कविर्यः ।

दैतेयनीतेः पथि सार्धबाहः काव्यः स काव्येन सभामभाषीत् ॥

वाल्मीकिरिति ॥ तां सभां वाल्मीकिर्मुनिरश्माघत अस्तुत प्राक् प्रथममनेकाः शाखाः काठककालापादिवेदविभागाः वृक्षावयवविशेषाश्च यस्याः सा अनेकशाखा, 'शाखा वेदप्रभेदेषु बाहौ पार्श्वद्वुमाङ्गयोः' इति वैजयन्ती । सा च सा त्वयी त्रिवेदी च सैव भूरुहराजिस्तरुपट्टिः ता भजतीति तद्वाक्, भजो ण्विः । तेन, तद्वाजा पथिकविश्रामवृक्षवतेत्यर्थः यस्य कण्ठ एव पन्थास्तेन कण्ठपथेन वाग्देवी छन्दोमयी सरस्वती क्लेशं विना अनायासेन दिवो गुलोकात् भुवं भूलोकमागमदागता । येन छन्दोवद्धा सरस्वती प्रथममनायासेन भूलोकमवतारिता तेनादिकविनापि स्तुतेत्यर्थः ॥ ५७ ॥

प्राशंसीति ॥ चार्वा चारुः रम्या । वोतो गुणवचनादिति वैकल्पिकी ङीप् । संसत्सभा चार्वाकतया चार्वाकसिद्धान्तितया हेतुना सर्वविदूपकेण गुरुणा बृहस्पतिनापि प्राशंसि प्रशंसिता किमुतान्यैरिति भावः । यदीयां रसनां जिह्वां वाचामधिदेवतायाः सरस्वत्या आस्थानपट्टमास्थानपीठं सिंहासनं जानामि । 'शासनान्तरपीठयोः पट्टम्' इति विश्वः । सर्वविदूपकेण वाचस्पतिनापि स्तूयत इति सभाशोभायाः परमोत्कर्ष इति भावः ॥ ५८ ॥

नाकेऽपीति ॥ यः काव्यः अतिशयेन दीव्यन्त्यो दीव्यत्तमाः देदीप्यमानाः, तसिलादिष्व कृत्वमुच इति पुवद्भावः । ता दिव्यवाचः संस्कृतवाचो यस्मिन्नाके स्वर्गेऽपि वचःस्रजां वाग्गुम्फनानाम् आचार्यकमाचार्यत्व, योपधा-द्रुस्पोतमाद्रुष् । तद्वित्कवितामार्गोपदेश्य कविः स्वयं कवयिता च, दित्वा

अमेलयद्वीमनृपः परं न नाकर्षदेतान् दमनस्वसैव ।

इदं विधातापि विचित्रं यूनः स्वशिल्पसर्वस्वमदर्शयन्नः ॥ ६० ॥

एकाकिभावेन पुरा पुरारिर्यः पञ्चतां पञ्चशरं निनाय ।

तद्वीसमाधानममुष्य कायनिकायलीलाः किममी युवानः ॥ ६१ ॥

अपत्यानि पुमांसो दैतेया दैत्याः, दितिश्चन्दात् कृदिकारङीपन्तात् स्त्रीभ्यो ङक् ।
अन्यथा दित्वादित्येत्यादिना ण्यप्रत्ययस्य पूर्वविप्रतिषेधेन ङगपवादकत्वात् ।
लिङ्गविशिष्टपरिभाषात्वमित्येति गतिः । भाष्यवार्तिकयोरनुरक्तत्वादसाधुरिति
केचित् । परेरबभियुक्तप्रयोगादभिधानिकप्रसिद्धे तत्रादियन्ते । तेषां नीतेः
पथि दैत्यनीतिमार्गे सार्थं बहतीति सार्थवाहोऽप्रणीः । कर्मण्यण् । स काव्यः
कवेरपत्यं शुकः, कुवांदिभ्यो ण्यः । ता सभां काव्येन प्रबन्धेनाभाषीदवर्णयत् ।
'काव्यं प्रबन्धे प्रहे काव्य' इति विश्वः ॥ ५९ ॥

अथ पद्भिस्तत्काव्यमेवाह—अमेलयदित्यादि ॥ एतान् यूनो युव-
जनान् भीमनृप एव नामेलयत् ॥ मेलितवान् । तथा दमनस्वसो दमयन्त्येव
नाकर्षत्स्वगुणेनेति शेषः । किन्तु विधातापि विचित्रं एकस्य समूहेदं पुरोवर्ति
युवरूपस्वशिल्पसर्वस्वं स्वनिर्माणकौशलसम्पदं नोऽस्माकमदर्शयत् राज्ञः प्रमत्तात्
भर्मासौन्दर्यसम्पदां प्रद्वानः स्वनिर्माणकौशलप्रकाशनव्यसनाच्चेदं युवमेलनं नत्वे-
कैकस्मादित्युपप्रेक्षा ॥ ६० ॥

एकाकीति ॥ यः पुरारिः पुरा एकाकिभावेनासहायत्वेन हेतुना
पञ्चशरं स्वरं पञ्चानां भावः पञ्चतां पात्रभातिकस्य शरीरस्य पञ्चधा विशरण
मरणमिति यावत् तां निनाय, अमी युवानः अनुष्य कामस्य सम्बन्धिभ्या-
स्तस्मात् पुरारिभ्यः समाधानं निवारणं निवारका इत्यर्थः । कार्यकारणयो-
रभेदोपचारः । कायनिकायलीला शरीरसमूहविलासास्तद्देशः क्षिमिति यावत् ।
एवमिदं काम हरः सहस्रिभ्यतीति भयादनेकधा परिणताः काममयव्यूहा इमे
इत्युपप्रेक्षा । सर्वे कामकल्पा इत्यर्थः ॥ ६१ ॥

पूर्णेन्दुबिम्बाननुमासभिन्नानस्थापयत् कापि निधाय वेधाः ।

तैरेव शिल्पी निरमादमीषां मुखानि लावण्यमयानि मन्ये ॥६२॥

मुधार्षितं मूर्धसु रत्नमेतैर्यन्नाम तानि स्वयमेव एव ।

स्वतः प्रकाशे परमात्मबोधे बोधान्तरं न स्फुरणार्थमर्ध्यम् ॥६३॥

प्रवेक्ष्यतः सुन्दरवृन्दमुच्चैरिष्टं मुदा चेदितरेतरं तत् ।

न शक्यतो लक्षयितुं विमिश्रं दसौ सहस्रैरपि वत्सराणाम् ॥६४॥

पूर्णेति ॥ शिल्पी निर्माणकुशलो वेधाः अनुमास मासि मासि भिन्नान्
नानाभूतान् पूर्णेन्दुबिम्बान् संसारस्यानादित्वादसङ्ख्यानिति भावः । कापि
निधाय निक्षिप्यास्थापयत् स्थापितवान् चिरमरक्षदित्यर्थः । अथ तैः पूर्णेन्दु-
बिम्बैरेवामीषां यूनां लावण्यमयानि मुखानि निरमात् निर्मितवानिति मन्ये ।
उत्प्रेक्षा ॥ ६२ ॥

मुधेति ॥ एभिर्नृपैर्मूषसु मौलिषु रत्न मुधार्षितं किरोमणिर्दृष्टा धृतः
इत्यर्थः । कुतः यद्यस्मादेते स्वयमेव तानि रत्नानि नाम खलु तथोक्तृष्टा इत्यर्थः ।
'रत्न स्वजातिभेदं ऽपि' इत्यमरः । किं रत्नधारणेनेति वाच्यप्रतीयमानयोरभेदा-
ध्यवसायेन नैवर्ध्योक्तिः । तथा हि स्वतः प्रकाशे स्वयंप्रकाशे परमात्मैव बोध-
स्तस्मिन् स्वरूपवैतन्ये विषये स्फुरणार्थं प्रकाशार्थं बोधान्तरं नाभ्यं नापेक्ष्यम् ।
दृष्टान्तालङ्कारः ॥ ६३ ॥

प्रवेक्ष्यत इति ॥ दसावधिनानुच्चैर्महदिदं सुन्दरवृन्दं रमणीयवर्गं मुदा
कौतुकेन प्रवेक्ष्यतां ऽन्तः प्रविष्टौ भविष्यतश्चेत् तत्तर्हि विमिश्रं मिलितमेकाकार-
तयानभिन्त्यक्तम् । इतरेतरमन्योन्यं वत्सराणां सहस्रैरपि लक्षयितुं प्रविचिक्तया
प्रहीतुं न शक्यतः शक्यौ न भविष्यतः । अत्र दस्योः सौन्दर्यगुणसाम्येन
सुन्दरवृन्दैकतापत्त्या सामान्यालङ्कारः । "सामान्यं गुणसाम्येन यत्नं वस्त्वन्तरे-
कता" इति लक्षणात् ॥ ६४ ॥

स्थितैरियद्विर्युवभिर्विदग्धैर्दग्धेऽपि कामे जगतः क्षतिः का ।
 एकाम्बुविन्दुव्ययमम्बुराशेः पूर्णख कः शंसति शोपदोषम् ॥ ६५
 इति स्तुवन् हुङ्कृतिवर्गणाभिर्गन्धर्ववर्गेण स गायतैव ।
 ओङ्कारभूम्ना पठतैव वेदान् महर्षिवृन्देन तथान्वमानि ॥ ६६ ॥
 न्यवीविशत्तानथ राजसिंहान् सिंहासनौघेषु विदर्भराजः ।
 शृङ्गेषु यत्र त्रिदशैरिवैभिरशोभि कार्तस्वरभूधरस्य ॥ ६७ ॥
 विचिन्त्य नानामुवनागतांस्तानमर्त्यसङ्कीर्त्यचरित्रगोघान् ।
 कथ्याः कथङ्कारममी सुतायामिति व्यपादि क्षितिपेन तेन ॥ ६८ ॥

स्थितैरिति ॥ विदग्धैः प्रगल्भैरदग्धैश्च स्थितैरियद्विरेतावद्विर्युवभिः
 परिपूर्णस्येति शेषः । जगतः कामे दग्धेऽपि का क्षतिः न्यूनता न कापीत्यर्थः ।
 तथा हि पूर्णस्याम्बुराशेरेकाम्बुविन्दुव्यय कः शोष एव दोषस्त शंसति न
 कोऽपि दोषत्वेन क्षसतीत्यर्थः । दृष्टान्तालङ्कारः ॥ ६५ ॥

इतीति ॥ इतीत्यं स्तुवन् स काव्यो गायतैव गन्धर्ववर्गेण हुङ्कृतीनां
 वर्गणाः पुनःपुनश्चाराणानीत्यर्थः । ताभिरन्वमानि अनुमतः कर्मणि लुङ् ।
 तथा वेदान् पठतैव महर्षिवृन्देन ऊङ्कारभूम्ना प्रणवभूयस्त्वेनान्वमानि अत्र
 गानार्थं हुङ्कारैः वेदपाठार्थः ऊङ्कारैश्च काम्यवाक्यानुमतिः कर्तव्येत्युत्प्रेक्षा ।
 'ऊमित्यनुमर्ता प्रोक्त प्रणवे चाप्युपक्रमे' इति विश्वः ॥ ६६ ॥

न्यवीविशदिति ॥ अथ विदर्भराजो भीमस्तान् राज्ञः सिंहानि च
 राजसिंहान् राजश्रेष्ठान् सिंहासनौघेषु न्यवीविशत् उपवेशयामास । विशेषी च
 लुङि चङ् । यत्र तेषु सिंहासनेष्वेभी राजसिंहैः कार्तस्वरभूधरस्य हेमाद्रेः शृङ्गेषु
 त्रिदशैरिवाशोभि शोभितम् । भावे लुङ् ॥ ६७ ॥

विचिन्त्येति ॥ तेन क्षितिपेन भीमेन नानामुवनेभ्य आगतास्तान्
 गूढो मर्त्यैः सङ्कीर्त्यानि कीर्तयितुं चक्रयानि चरित्राणि गोत्राणि कुलानि नामानि

श्रद्धालुसङ्कल्पितकल्पनायां कल्पद्रुमस्याथ रथाङ्गपाणेः ।
 तदाकुलोऽसौ कुलदैवतस्य स्मृतिं ततान क्षणमेकतानः ॥ ६९ ॥
 तच्चिन्तनानन्तरमेव देवः सरस्वतीं सस्मितमाह स स्म ।
 स्वयंवरे राजकगोत्रवृत्तवक्त्रीमिह त्वां करवाणि वाणि ! ॥ ७० ॥
 कुलञ्च शीलञ्च बलञ्च राज्ञां जानासि नानाभुवनागतानाम् ।
 एषामतस्त्वं भव वावदूका मूकयितुं कः समयस्तवायम् ॥ ७१ ॥

च येषां ते न भवन्तीति तथोक्तास्तास्तथाविधान्विचिन्स्यामी युवानः सुतायां
 विषये कथद्वारं कथम् ? अन्यथैव कथमित्यादिना णमुल् । कथ्याः कथनीयाः,
 अत्रो यत्, इति हेतोर्व्यपादि विषण्णेन अभावि । भावे लुङ् । प्राक्सिताङ्ग-
 वायेऽपि सदिरप्रतेरिति यत्वम् ॥ ६८ ॥

श्रद्धाल्विति ॥ अथ विधादानन्तरमाकुलोऽसौ भीमः तथा श्रद्धालुनां
 स्मृद्दिगृहीत्यादिना आलुच् प्रत्ययः । सङ्कल्पितकल्पनायामीप्सितार्थसम्पादने
 कल्पद्रुमस्य कुलदैवतस्य रथाङ्गपाणेः कृष्णस्य स्मृतिं क्षणमेकतानोऽनन्यवृत्तिः
 सन् ततान । 'एकतानोऽनन्यवृत्तिः' इत्यमरः ॥ ६९ ॥

तद्विति ॥ तस्य भीमस्य चिन्तनानन्तरं स्मरणानन्तरमेव स देवो
 हरिः । सरस्वतीं सस्मितमाह स अभ्यभाषे । लट् स इति भूते लट् । किमिति
 हे वाणि ! अहं त्वां स्वयम्बरे राज्ञां समूहो राजकं, गोत्रोक्तेत्यादिना युज् ।
 तस्व गोत्राणां नाश्रां कुलानां वृत्तानां चरित्ताणाम् वक्त्रीमाह्वयत्रीं करवाणि ।
 प्रेषार्थे लोट् ॥ ७० ॥

कुलमिति ॥ हे वाणि ! नानाभुवनागतानां राज्ञां कुलञ्च शीलञ्च
 बलञ्च जानासि । अतः कारणात् त्वमेपां वावदूका वक्त्री वशवीर्यादिगुणतो
 वर्णयित्री भव । 'वावदूकस्तु वक्तरि' इत्यमरः । यजजपेक्षत्र वदेधेति वार्तिकेन
 वदेर्यङ्लगन्तादूकः इति स्वामी । तथा हि तव मूकयितुं मूकवदाचारितुं तूष्णीं स्यात्

जगन्नीपण्डितमण्डितैषा सभा न भूता न च भाविनी वा ।
 राक्षां गुणज्ञापनकैतवेन सङ्गथावतः श्रावय वाङ्मुखानि ॥ ७२ ॥
 इतीरिता तद्वरणान् परागं गीर्वाणचूडामणिमृष्टशेषम् ।
 तस्य प्रसादेन सहास्रया सा वादाय मूर्ध्नादरिणी वभार ॥ ७३ ॥
 मध्येसभं सावततार याला गन्धर्वविद्यामयफण्टनाला ।
 त्रयीमयीभूतवलीविभङ्गा साहित्यनिर्वर्तितदृक्करङ्गा ॥ ७४ ॥

मूकशब्दादाचारार्थं कथ्यन्तात् कालसमयवेलासु तुमुन् । अयं कः समयः
 वावसरः वाग्मिनाम् अवसरे तूर्णभावे न युक्त इत्यर्थान्तरन्यासः ॥ ७१ ॥

पागपसरत्यमेबाह—जगदिति ॥ जयत्पूया ये पण्डिताः बावस्पत्या-
 दयः तैरशेषैर्मण्डितैश्च सभा न भूता न च भाविनी वा न प्ररुता न च भवि-
 प्यतीत्यर्थः । अतो राक्षां गुणज्ञापनकैतवेन गुणप्रकाशनछलेन सङ्गथावतः
 पण्डितान् वाङ्मुखान्युपन्यासान्, 'सङ्गथावान् पण्डितः कविरिति उपन्यासस्तु
 वाङ्मुखम्' इति चामरः । भावय । पण्डितमण्डली हि विदुषां विजृम्भण-
 स्थानं, तत्रापि तूर्णभावे वाग्म्यकल्पमयोग्यता च स्यादिति भावः ॥ ७२ ॥

इतीरति ॥ इतीरिता आङ्गतासी वाणी तस्य हरेध्वरणाङ्गीर्वाणानां देवानां
 धूडामणिभिः छिरीटे मृष्टस्य शेष पराग तस्य हरेः आङ्गयैव प्रसादेन अनुप्रदेण
 सहास्रय मूर्ध्ना आदरिणी आदरवती सती वभार ॥ ७३ ॥

मध्येसभमिति ॥ सा वाणी मध्ये सभाया मध्येसभं, "पारं मध्ये
 पञ्चा वा" इत्यर्थान्नाह, अवततार । किरति याला गुबतिगन्धर्वविद्या
 गानविद्या तन्मयस्तद्विधयः कण्ठनाली यस्याः सा त्रयीमयीभूता, त्रिवेदविद्यारो-
 भूता त्रीतिरभङ्गा त्रिवेदीयसौल्य दन्त्याः सा सार्द्धमेव कर्तृत्वेन निर्वर्तिता
 निष्पादता रसो दृष्टकः तरङ्गा इव यस्याः सा ॥ ७४ ॥

आसीदथर्वा त्रिवलित्रिवेदीमूलाद्विनिर्गत्य वितायमाना ।

नानाभिचारोचितमेचकश्रीः श्रुतिर्यदीयोदररोमरेखा ॥ ७५ ॥

शिक्षेव साक्षाच्चरितं यदीयं कल्पश्रिया कल्पविधिर्यदीयः ।

यस्याः समस्तार्थनिरुक्तिरूपैर्निरुक्तविद्या खलु पर्यणंसीत् ॥ ७६ ॥

जात्या च वृत्तेन च भिद्यमानं छन्दोभुजद्वन्द्वमभूद्यदीयम् ।

श्लोकार्धविश्रान्तिमयीभविष्णु पर्वद्वयीसन्धिसुचिद्वमध्यम् ॥ ७७ ॥

अथ चतुर्दशश्लोक्या वाग्देवीमेव वर्णयानि—आसीदिति ॥ अथर्वा ध्रुतिरथर्ववेदः तिस्रो वलयः त्रिवलि, 'त्रिवलिप्रसिद्धिः सङ्गा चेत्' इति वामनः । तद्रूपा त्रिवेदी सैव मूल तस्माद्विनिर्गत्य वितायमाना वितन्वमाना तनोतिर्यङ्गी-
ह्यनुनासिकस्य विकल्पादात्वम् । अधर्वणस्तु त्र्ययुद्धारः इति प्रसिद्धिः । नाना-
विधानामभिचाराणां हिंसाकर्मणामुचिता मेचकश्रीः कृष्णकान्तिर्यस्याः सा ।
अन्यत्र अनाभिचारः नञ्समासः, स न भवतीति नानाभिचारः पुनरपि नञ्-
समासः नाभिप्राप्तिरित्यर्थः । तस्य उचिता सा च सा मेचका श्रीर्यस्याः सा
तथोक्ता यदीया यस्याः सम्बन्धिनी उदरे रोमरेखा रोमराजिरासीत् ॥ ७५ ॥

शिक्षेति ॥ शिक्षाग्रन्थ एव साक्षात्स्वयमेव यदीयं चरितमभूत्परोपदेश-
रूपत्वादिति भावः । यदीय आकल्पविधिः प्रसाधनविधिः कल्पश्रिया कर्मकाण्ड-
भूतया कल्पसूत्रलक्ष्या निर्वृत इति शेषः । निरुक्तविद्यैव यस्याः समस्तार्थानां
सर्वपदार्थानां निरुक्तिरूपैर्निर्वचनभक्तिभिः पर्यणंसीत् खलु तद्रूपेण परिणता-
सीदित्यर्थः । णमेर्लुङि अस्तिसेचोऽपृष्ठ इतीडागमः यमरमनमातासक्येति
सगिडागमौ, इट ईटीति सलोपः । उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशश्चेति शत्वम् ॥

जात्येति ॥ जात्या मात्रावृत्तरूपेण वृत्तेन वर्णवृत्तरूपेण च भिद्यमान
द्विधाभूत तथा श्लोकार्धे विश्रान्तिमयीभविष्णु विश्रान्तिरूपतामापन्नं छन्दश्छन्दो-
ग्रन्थः पर्वणोः कूर्परपूर्वोत्तरभागयो द्वयी तस्याः सन्धिस्तेन सुचिह्नं सुव्यक्तं
मध्यं कूर्परस्थान यस्य तद्यदीयं भुजद्वन्द्वमभूत् द्विविध छन्दो भुजयुगत्वेन
श्लोकार्धविश्रान्तिः कूर्परत्वेन पर्यणंसीदित्यर्थः ॥ ७७ ॥

असंशयं सा गुणदीर्घभावकृतां दधाना विततिं यदीया ।

विधायिका शब्दपरम्पराणां किञ्चरचि व्याकरणेन काञ्ची ॥

स्थितैव कण्ठे परिणम्य हारलता वभूवोदिततारवृत्ता ।

ज्योतिर्मयी यद्भजनाय विद्या मध्येऽङ्गमङ्गेन भृता विशङ्के ॥ ७९ ॥

अवैमि वादिप्रतिवादिगाढस्वपक्षरागेण विराजमाने ।

तौ पूर्वपक्षोत्तरपक्षशास्त्रे रदच्छदौ भूतवती यदीयौ ॥ ८० ॥

असंशयमिति ॥ किञ्च गुणस्य सूत्रस्य दीर्घभावेन द्वय्येण कृतां विततिं विस्तारं दधाना अन्यत्र गुणस्य दीर्घस्य भावप्रत्ययस्य कृतप्रत्ययस्य तेषां विततिं दधानेति विपरिणामः । शब्दपरम्पराणां शिञ्जितपरम्पराणां विधायिका जनयित्री अन्यत्र सुप्तिङन्तशब्दपरम्पराणां विधायकेन साधकमेति विपरिणाम । सा प्रसिद्धा यदीया काञ्ची व्याकरणेनारचि रचिता असंशयमित्यर्थः । अर्धाभावेऽभ्ययीभावः ॥ ७८ ॥

स्थितेति ॥ कण्ठे वाचि अन्यत्र प्रीवायां स्थिता उदिता उक्तास्तारा अभिल्लादयो येषु तानि वृत्तानि पद्यानि यस्यां सा अन्यत्र उदिततारा निर्जित-शुद्धमीळिका सा च सा वृत्ता वर्तुला च तथोक्ता । 'तारोमुक्तादिशुद्धी तरले शुद्धमीळिके । वृत्त पद्ये चरे त्रिषु' इति च कर्माद्विभासः । अत्रानां शिष्टादीनां अन्यत्र करादीनां मध्ये मध्येऽङ्गं, "पारे मध्ये" इत्यादिनाम्यर्थाभावः । अङ्गेन एकपादिसङ्ख्यपाचिकेन भृता पूर्णा अन्यत्र अङ्गेन कंठेनोरसा भृता भरते-र्विभर्ते च कर्मणि ऋः । 'अष्ट कंठेऽन्तिके चिडे' इत्युभयत्रापि वैजयन्ती । ज्योतिर्मयी नक्षत्रप्रधाना अन्यत्र मासिनी, 'ज्योतिस्तारामिभाजरात्पुत्रार्थे-ऽभ्यराममु' इति च वैजयन्ती । विद्या ज्योतिर्विद्यैव परिणम्य विहृत्य यद्भजनाय यस्याः श्रवणाय हारलता वभूव विशद इत्युत्प्रेक्षा ॥ ७९ ॥

ब्रह्मार्थकर्मार्थकवेदभेदा द्विधा विधाय स्थितयात्मदेहम् ।

चक्रे पराच्छादनचारु यस्या मीमांसया मांसलमूरुयुग्मम् ॥८१॥

उद्देशपर्वण्यपि लक्षणेऽपि द्विधोदितैः षोडशभिः पदार्थैः ।

आन्वीक्षिकीं यद्दशनद्विमालीं तां मुक्तिकामाकलितां प्रतीमः ॥८२॥

रदच्छदी ओष्ठौ भूतवती बभूवतुः, भवतेः क्वतुप्रत्ययः । अवमि उत्प्रेक्षे ते अत्र ओष्ठावपि वादिनावभिवादनव्यापारवन्तौ रागवन्तौ पूर्वोत्तरीभूतौ चेति द्रष्टव्यम् ॥ ८० ॥

ब्रह्मेति ॥ पराच्छादनचारुकुट्टवसनाभिराम मांसमस्यास्तीति मांसलं पीवरं सिध्मादिवादिलब्धम् । यस्या ऊरुयुग्मं परेषां प्रतिवादिनामाच्छादनेन तिरस्करणेन चारु शोभनमात्मदेह स्वस्वरूप चार्चित्वे विशेषणानुपसक्तं ब्राह्मम् । 'कायो वेह. क्लीबपुंसोः' इत्यमरः । ब्रह्मेवार्थः प्रतिपाद्यार्थो यस्य यः, वेद्याद्विभाषा इति कप् । भावप्रधानो निर्देशः । ब्रह्मार्थकर्मार्थकत्वाभ्यां यो वेदस्य भेदो द्वैविध्यं तस्मादेतौ द्विधा विधया पूर्वोत्तरमीमांसारूपेण द्विविधं कृत्वा स्थितया प्रतिष्ठितया मीमांसया द्वैविध्यया चक्रे कृतम् । गम्योत्प्रेक्षा ॥ ८१ ॥

उद्देशेति ॥ यस्या दशनानां द्वयोर्मालयोः समाहारो द्विमाली आवन्तौ चेति स्त्रीत्वे द्विगोरिति ङीप् । तामेव आकलितां गुम्फितां मुक्तैव मुक्तिका मुक्ताशब्दात् स्वार्थे कप्रत्यये केऽण इति ह्रस्वे तस्य भाषितपुस्तकाच्चेति कात्पूर्वस्येत्वम् । ता मुक्तावलीमित्यर्थः । उद्देशो नामतः कीर्तनं तस्य पदंभ्यवसरेऽपि व्यावर्तकं लक्षणं तत्पर्वण्यपीत्यर्थः । द्विधोदितैः द्विवारमुक्तैरित्यर्थः । अन्यत्र लक्षणे सामुद्रिकलक्षणे द्विधोदितैर्द्वैगुण्येनोक्तैरित्यर्थः । उभयषोडशदशनत्वस्य भाग्यलक्षणत्वादिति भावः । षोडशभिः पदार्थैः प्रगणादिनिग्रहस्थानान्तैरुपलक्षिता मुक्तिं कामयन्त इति मुक्तिकामाः मुमुक्षवः शीलिकामिभक्षाचरिभ्यो ण इति णप्रत्ययः । तैराकलितामभ्यस्ता प्रमाणादिसूत्रेण पदार्थानां तत्त्वज्ञानाभिधेयसाधिगम इत्युक्तत्वादिति भावः । ता प्रसिद्धा प्रत्यक्षाममाभ्यामीक्षितस्य पक्षादीक्षणमन्वीक्षा सा प्रयोजनमस्य इत्यान्वीक्षिकी तर्कविद्या, प्रयोजनमिति

तर्का रदा यद्वदनस्य तर्क्या वादेऽस्य शक्तिः क तथान्यथा तैः ।
 पत्रं क दातुं गुणशालिपूगं क वादतः खण्डयितुं प्रभुत्वम् ॥८३॥
 सपह्यं व्यासपराशराभ्यां प्रणीतभावाद्भुभयीभविष्णु ।
 तन्मत्स्यपद्याद्युपलक्ष्यमाणं यत्पाणिशुभ्रं बबुते पुराणम् ॥ ८४ ॥

ठन् । तां प्रतीमो ज्ञानीमः, प्रतिपूर्वादिणो लट् । द्विराहृतपोऽद्यपदोदिततादृग्-
 दन्तपट्टियुगलत्वेन परिणतेत्युपेक्षार्थः । प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोरभेदोपचारा-
 दान्वीक्षिक्येव तथा परिणतेत्युच्यम् । दशनदिनालीमेवाकर्मितां मुक्तिकर्मितं
 श्लिष्टपदोपातेन रूपकेणोक्तोपेक्षायाः सहृदः ॥ ८२ ॥

पुनर्दन्तानेव तर्कत्वेनापि उपेक्षते—तर्का इति ॥ यद्वदनस्य सम्ब-
 न्धिनो रदा दन्ताः, 'रदना दशना दन्ता रदाः' इत्यमरः । तर्का ऊहाह्वयाः
 प्रमाणानुग्राहकज्ञानविशेषा तन्मयास्तर्क्या उपेक्ष्याः । अन्यत्र तर्कवत् कर्कशा
 इत्यर्थः । तथा हि अस्य वदनस्य तैस्तथाभूर्नविना वादे कथायामभिवदनव्यापारे
 च तथा तादृशी शक्तिः क । पत्रं पत्रिकां दातुं पत्रालम्बनं कर्तुं अन्यत्र
 ताम्बूलीदलादिकं दातुं धण्डयितुं शक्तिः क । यतेः ददातेश्च तुमुन् । तदा
 गुणशालिनां प्रतिभादिगुणवतां वाददूकानां पूगं वृन्दं वादतो वादेन खण्डयितुं
 भङ्गस्तु अन्यत्र वेति छेदः अदतो भक्षयतः गुणशालिरसाद्य पूगं पूगीफलं,
 'पूगः फलुच्छृङ्गो' इत्यमरः । खण्डयितुं शक्तयितुं प्रभुत्वं तामर्भ्यं कट्टि-
 श्लेषप्रतिभेदाभापितेत्यं दन्तानां तर्कपरिणतित्वेनोपेक्षेति सहृदः ॥ ८३ ॥

सपह्यमिति ॥ व्यासपराशराभ्यां प्रणीतभावात् प्रणीतत्वादुभयो-
 भाविष्णु द्विगुणाभायुक्तम् । "भुवध" इतीप्सुन् । यद्यप्यष्टादशपुराणानां कतां
 सत्यनतामुतः । तथापि—पुराणं वैष्णवं चक्रे चत्वारिंशदपराशरमित्यादि प्रसिद्धे-
 रपेक्षम् । तन्प्रसिद्धं मत्स्यपद्यपुराणादिकानां भिरादिष्वन्दात् कूर्मस्कान्दादि-
 सद्गद्गद् । अन्यत्र मत्स्यपद्यादिरेखाभिरादिष्वन्दात् भ्रजकृतज्ञादिष्वद्गद्गद् । उप-
 लक्ष्यमाणमद्वितनिलयः । सपह्यं सविस्तारं, 'यद्व त्वन्त्री प्रकोष्ठे चापि
 विसृता' इति वैजयन्ती । अन्यत्र सह सदस्य पदकेन सपह्यम्, "अप्यय

आकल्पविच्छेदविवर्जितो यः स धर्मशास्त्रव्रज एव यस्याः ।
 पश्यामि मूर्धा श्रुतिमूलशाली कण्ठे स्थितः कस्य मुदे न वृत्तः ॥
 भ्रुवौ दलाभ्यां प्रणवस्य यस्यास्तद्विन्दुना भालतमालपत्रम् ।
 तदर्धचन्द्रेण विधिर्विपञ्चीनिकाणनाकोणधनुः प्रणिन्ये ॥ ८६ ॥
 द्विकुण्डली वृत्तसमाप्तलिप्याः कराङ्गुली काञ्चनलेखनीनाम् ।
 कैश्यं मसीनां स्मितभाः कठिन्याः काये यदीये निरमायि सारैः ॥

विभक्ति" इत्यादिना सहस्रब्दस्य गुणीभूतसादृश्यार्थेऽव्ययीभावः । अव्ययीभावे चाकाल इति सहस्रब्दस्य सभावः । 'सह सादृश्यसाकस्यर्यागपद्यसमृद्धिपु' इति विश्वः । पुराणं पद्मादि यस्याः पाणिग्रन्थं वदते पाणिपद्मत्वेन परिणतमित्यर्थः । उपप्रेक्षा ॥ ८४ ॥

आकल्पेति ॥ आकल्पं कल्पान्तपर्यन्तं विच्छेदेन विवर्जितं, अविच्छिन्नसम्प्रदाय इत्यर्थः । अन्यत्र प्रसाधनविच्छेदरहितो नित्यभूषित इत्यर्थः । श्रुतिर्वैद'एव । मूल मूलप्रमाण तेनान्यत्र श्रुतिमूलाभ्यां धोत्रप्रान्ताभ्यां च शालत इति तथोक्तः । 'वेदे ध्रुवसि च श्रुतिः' इत्यमरः । कण्ठस्थितो मुखस्थः अन्यत्र गलस्थः यो धर्मशास्त्राणां मन्वादिसंस्मृतीनां व्रजः स एव यस्या देव्याः मूर्धा वृत्तः सवृत्तः परिणत इत्यर्थः । अन्यत्र वर्तुलः कस्य मुदे न ? सर्वस्यापि स्यादेवेत्यर्थः । पश्यामि उपप्रेक्षे ॥ ८५ ॥

अथोद्गाराक्षरस्य नागरलिप्यर्धाक्षरभेदमाधित्योत्प्रेक्षते—भ्रुवाधिति ॥ विधिर्विज्ञा प्रणवस्योद्गारस्य' दलाभ्यामुभयप्रान्तरेखाभ्यां यस्या देव्या भ्रुवौ तथा तस्य प्रणवस्य विन्दुना विन्दुकाररेखया भाले तमालपत्रं तिलकं तमालपत्रतिलकनिवृत्तिकाणि निशेपकम्' इत्यमरः । तथा तस्य प्रणवस्यार्धचन्द्रेणार्धचन्द्राकाररेखया विपञ्च्यास्तत्रिकाणनाया वीणायाः वादनस्य कोणधनुः कोणभूतं धनुराकारं साधनम् । 'कोणो वीणादिवादनम्' इत्यमरः । प्राणिन्ये निर्ममे "उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य" इति णत्वम् । उपप्रेक्षा ॥ ८६ ॥

द्विकुण्डलीति ॥ यदीये काये देहे द्वयोः कुण्डलयोः समाहारो द्विकुण्डली कर्णकुण्डलद्वयं वृत्ताया वर्तुलायाः समाप्तिलिप्या अवसानरेखाया

या सोमसिद्धान्तमयाननेव शुन्यात्मतावादमयोदरेव ।

विज्ञानसामस्त्यमयान्तरेव साकारतासिद्धमयाखिलेव ॥ ८८ ॥

भीमस्तयागद्यत मोदितुं ते वेला किलेयं तदलं विपद्य ।

मया निगाद्यं जगतीपतीनां गोत्रं चरित्रं च यथावदेषाम् ॥ ८९ ॥

विन्दुद्वयरूपायाः सारैः सारासैर्निर्मायि निर्मिता । माहो वृद्धि “आतो युक्-
चिण्कृतोः” इति युगागमः । कराहुली कराहुत्यः जातावेकवचनम् । काश्चन-
लेखनीनां स्पर्णकणिकानां सारैस्तथा केशानां समूहः कैश्च, केशाभ्याभ्यां यश्चान्य-
तरस्याम्” इति यच्छ्रुत्यः । मञ्जीनां सारैस्तथा स्मितभा मन्दहासकान्तिः
कठिन्याः घटिकायाः, ‘घटिकायान्तु कठिनी’ इति विधः । सरिर्निर्मायी-
त्युरप्रेक्षा ॥ ८७ ॥

येति ॥ या देवी सोमसिद्धान्तः कापालिकदर्शनं सोमस्येन्दोः सिद्धान्तः
अरण्डरूपश्च तन्मयाननेव स्थिता तथा शुन्यस्वभावतावादो माध्वार्किकदर्शन-
मथ च शुन्यात्मता निस्स्वरूपता तद्वादो नास्तिवादस्तन्मयमुदर यस्याः सेव
नास्तिकोदरेत्यादिना विकल्पादनीकारः । निराकारविज्ञानमात्रवादी बाह्यापलापी
योगाचारस्तन्मयं विज्ञानसामस्त्यम् । अथ विशिष्टज्ञानसम्पत्तिश्च तन्मयमन्तरङ्ग
यस्याः सेव । साक्षाद्ज्ञानवादी सांप्रान्तिकः ज्ञानानां नीलपीताद्याकारता साका-
रता तत्सिद्धिस्तन्मतमथ शोभनाकारतासम्पत्तिश्च तन्मयाः अस्तिताः सर्वावयवा
यस्याः सेव स्थितेति सर्वप्रोप्रेक्षा ॥ ८८ ॥

भीम इति ॥ अथ तया देव्या भीमो भीमभूपतिरगद्यत निरुक्तः
किमिति हे राजन् ! इयन्ते तव मोदितुं वेला किल ? समयः सख ? काल-
गमयवेलासु तुमुन् । तत्तत्साक्षिण्यं चेदित्वात् नित्यदो न कर्तव्य इत्यर्थः ।
“अतद्वत्सोः” इत्यादिना व्याख्येयः । उतः देशं जगतीपतीनां गोत्रं कुल-
नाम च, ‘गोत्रं नामि कुलेऽपि च’ इति विधः । चरित्रं मया निगाद्यं
वक्ष्यामि वक्ष्यामीत्यर्थः । बह्वर्ण्यं, गदनदेवतादिमुखे अनुपपन्नं एव यतो
विधानात् ॥ ८९ ॥

अविन्दतासौ मकरन्दलीलां मन्दाकिनी यच्चरणारविन्दे ।

अत्रावतीर्णा गुणवर्णनाय राज्ञां तदाज्ञावशगास्मि कापि ॥ ९० ॥

तत्कालवेद्यैः शकुनस्वराद्यैराप्तामवाप्तां नृपतिः प्रतीत्य ।

तां लोकपालैकधुरीण एष तस्यै सपर्यामुचितां दिदेश ॥ ९१ ॥

दिगन्तरेभ्यः पृथिवीपतीनामाकर्षकौतूहलसिद्धविद्याम् ।

ततः क्षितीशः स निजां तनूजां मध्येमहाराजकमाजुहाव ॥ ९२ ॥

दासीषु नासीरचरीषु जातं स्पीतं क्रमेणालिषु वीक्षितासु ।

स्वाङ्गेषु रूपोत्थमथाद्भुताब्धिमुद्वेलयन्तीमवलोककानाम् ॥ ९३ ॥

कात्वं किमर्थमागता चेत्याकाङ्क्षायामाह—अविन्दतेति ॥ असौ प्रसिद्धा मन्दाकिनी यस्य पुसधरणारविन्दे मकरन्दलीला कन्दलिका अविन्दत तस्य पुस. आङ्गया वशमा वशवर्तिना कापि या काचिदह, किं विशेषचिन्तयेति भावः । राज्ञां गुणवर्णनायात्र स्वयम्बरसभायामवतीर्णास्मि ॥ ९० ॥

तत्कालेति ॥ लोकपालैरिन्द्रादिभिः सहैकधुर बहतीत्येकधुरीणः समानस्कन्धः, "एकधुराल्लुक् च" इति सप्रत्ययः । एष नृपतिर्भीमः तत्काले वेद्यवेदितु शक्यै. शकुनः पक्षिस्वरधन्वादिनाडिकाभेदः आद्यशब्दादक्षिस्पन्दादि-सङ्ग्रहः । तैरुपायैराप्ता ता वाग्देवीमाप्ता हिता प्रतीत्य निधित्य तस्यै उचितां सपर्यां पूजा दिदेश समर्पयामास ॥ ९१ ॥

दिगिति ॥ ततो देवापूजानन्तर सः क्षितीश. भीमो दिगन्तरेभ्यः पृथिवीपतीनामाकर्षकौतूहले आकर्षणकर्मणि सिद्धविद्यां सिद्धमन्त्रममोषवृत्ति-मित्यर्थः । निजान्तनूजा महतो राजकस्य राजसमूहस्य मध्ये मध्येमहाराजक-माजुहाव आहूतवान्, ह्यतेर्लिटि अभ्यस्तस्य चेति द्विर्भावात्प्राक्सम्प्रसारणे रूपसिद्धिः ॥ ९२ ॥

अथ षोडशश्लोक्या दमयन्तीं वर्णयति—दासीष्वित्यादि ॥ कीदृशीं नासीरे चरन्तीति नासीरचरीष्वचरेरीषु, चरेष्टः, टित्वात् ङीप् । दासीषु परि-

स्निग्धत्वमायाजललेपलोपसयन्नरत्नांशुमृजांशुकामाम् ।

नेपथ्यहीरद्युतिवारिवर्तिस्वच्छायसच्छायनिजालिजालाम् ॥ ९४ ॥

विलेपनामोदमुदागतेन तत्कर्णपूरोत्पलसर्पिणा च ।

रतीशदूतेन मधुव्रतेन कर्णे रहः किञ्चिदिवोच्यमानाम् ॥ ९५ ॥

वारिकासु वीक्षितासु सतीषु जातमुत्पन्न क्रमेणालिषु सखीषु वीक्षितासु स्फीत प्रवृद्ध स्फायः स्फी निष्ठायामिति स्फीभावः । रूपोत्थं सौन्दर्यजन्यं अवलोक-
काना द्रष्टृणा अद्भुतान्धिमार्थ्यममुद स्वाप्तेषु वीक्षितेषु सत्सुद्वेलयन्ती उद्वेलं
कुर्वन्ती वेलामतिलङ्घयन्तीमित्यर्थः । उद्वेलशब्दात् तत्करोतीति ध्वन्ताच्छतरि
द्वेष्ट । अर्धकस्मिन्ननुताम्बी क्रमेणानेकेषां प्रातस्वस्फीतत्वोद्वेलत्वानां वृत्तिकथनात्
पर्यायालङ्कारभेदः । एकस्मिन्नेकमनेकस्मिन्नेकमिति लक्षणात् ॥ ९३ ॥

स्निग्धत्वेति ॥ पुनः स्निग्धत्व माद्युष्यगुणः मायाजल जलगर्भताद्वयो
दोषः लेपो रागाद्वयो दोषः, 'रागद्व्यासथ बिन्दुध रेखा च जलगर्भता । सर्व-
रत्नेष्वमी पथ दोषाः साधारणा मताः' इति वाग्भटः । तयोरभावो लोपः ।
ताम्बा उपद्रानि उपलक्षणमेतत् गुणसम्पत्तिदोषविरहाभ्यां शुद्धानीत्यर्थः ।
यती प्रयत्न इति धातोः कः श्रीदेतो निष्ठायामितीद् प्रतिषेधः । तेषां रत्नानां
अशुमृजा किरणप्रसादः संवांशुकामा बलप्रभा यस्यास्ता पुनः नेपथ्यहीरद्युति-
वारिवर्तिस्वच्छायमाभरणवत्प्रभाभ्युगतस्वप्रतिबिम्ब, विभाषा सेनेत्यादिना छाया-
शब्दस्य नपुंसकत्व, तेन सूक्ष्माय सवर्णं निजालिजालं स्वसत्तीकुल यस्यास्ता
अस भूषामणिप्रभाशरमणे सखीजने स्वप्रतिबिम्बत्वोत्प्रेक्षया तावामपि तात्समान-
सौन्दर्यं वत्तु म्यजते ॥ ९४ ॥

विलेपनेति ॥ विलेपनस्याद्वारागस्यामोदे सारभे मुदा प्रात्यागतेन तथा
तस्याः कर्णपूरोत्पल सर्पताति तत्सर्पिणा तद्वन्धाकृष्टेन च रतीशदूतेन तदुदीप-
नेनेत्यर्थः । मधुव्रतेन कर्णे किञ्चिद्रहो रहस्य उच्यमानामिव कामदेवसन्दिष्ट
किमप्युपदिश्यमानामिव स्थितानुत्प्रेक्षा । तथा च तस्यान्तदा द्रिलकिञ्चित्तादि-
भ्यारवेष्टाविर्भावो म्यजते ॥ ९५ ॥

विरोधिवर्णाभरणाश्मभासां मल्लजिकौतूहलमीक्षमाणाम् ।

स्मरस्वचापभ्रमचालिते नु भ्रुवौ विलासाद्वलिते वहन्तीम् ॥ ९६

सामोदपुष्पाशुगवासिताङ्गी किशोरशाखाप्रशयालिमालाम् ।

वसन्तलक्ष्मीमिव राजभिस्तैः कल्पद्रुमैरप्यभिलष्यमाणाम् ॥ ९७ ॥

पीतावदातारुणनीलभासां देहोपदेहात् किरणैर्मणीनाम् ।

गोरोचनाचन्दनकुङ्कुमेणनाभीविलेपान् पुनरुक्तयन्तीम् ॥ ९८ ॥

विरोधीति ॥ पुनर्विरोधिवर्णानां नानावर्णानामाभरणाश्मनां भूषण-
मणीनां या भासः तासां मल्लजिकौतूहलं मल्लयुद्धकौतुकं परस्पराक्रमणसंरम्भम्
ईक्षमाणां पुनर्विलासाद्वलिते स्त्रीस्वभावास्त्रीलाचलिते तत्रोत्प्रेक्षा स्मरेण स्वचाप-
भ्रमाचालिते नु आदातुं कम्पिते इव स्थिते इत्यर्थः । कम्पने चलिः इति
मित्वेऽपि ज्वलङ्गलङ्गलचलानामनुपसर्गाद्वेति विकल्पनाद्भ्रमाभावः । एवम्भूते
भ्रुवौ वहन्तीम् ॥ ९६ ॥

सामोदेति ॥ पुनः सामोदं सहर्षं यथा तथा पुष्पाशुगेन कामेन
वासितमावासीकृतमङ्गं वपुर्यस्यास्तां अगतयजिगीषोः कामस्यामोषसाधनत्वा-
श्रित्याधिष्ठिताङ्गीमित्यर्थः । बासशब्दात् तत्करोतीति ण्यन्तान् कर्मणि क्तः ।
अन्यत्र गन्धवारकुमुमवायुमुरभीकृताङ्गीम् । ‘आमोदो हर्षगन्धयोरशुगी वायु-
विशिखौ’ इति विश्वामरी । पुनः किशोरशाखाः कोमलाद्गुलयोऽप्रशया अप्र-
पाणयो यासां ताः आलिमालाः सखीपट्टयः यस्यास्तां, ‘पञ्चशसः छयः पाणिः’
इत्यमरः । अन्यत्र किशोरशाखानां बाललतानाम् अंग्रेषु शेरत इति तच्छया
अधिकरणे शेतेरित्यप्रत्ययः । ता अलिमाला भृङ्गधेणयः यस्यां तां तैरन्नागत-
राजभिः कल्पद्रुमैरपि सर्वाभिलाषपूरकैरपीति भावः । वसन्तलक्ष्मीमिवामि-
लष्यमाणां यथा सर्वाभिलाषपूरकैरपि कल्पद्रुमैर्वसन्तलक्ष्मीरपेक्ष्यते तद्वाजनि-
रपीति सात्त्विकोक्तिः ॥ ९७ ॥

पीतेति ॥ पुनः पीता अबदातास्त्रिता अरुणा नीलाश्च भागां देयां
तेषां मणीनां क्षिप्रैर्देहस्योपदेहादुपलेपनात् क्रमेण गोरोचनादिचतुष्टयानुलेपान्

स्मरं प्रसूनेन शरासनेन जेतारमश्रद्धयती नलस्य ।

तस्मै स्वभूषादपदंशुशिल्पं बलद्विपः कार्मुकमर्पयन्तीम् ॥ ९९ ॥

विभूषणेभ्यो वरमंशुकेषु ततो वरं सान्द्रमणिप्रभासु ।

सम्यक् पुनः कापि न राजकस्य पातुं दृशा धातृकृतावकाशाम् ॥

प्राक् पुष्पवर्षैर्विद्यतः पतद्भिर्द्रष्टुं न दत्तामथ तद्विरेकैः ।

तद्गीतिभुमेन ततोमुखेन विधेरहो वाञ्छितविघ्नयज्ञः ॥ १०१ ॥

पुनरुक्तयन्ती सावर्ण्यात्पुनरुक्तान् कुर्वन्ती एणनाभिः कस्तूरी, अत्र गोरोचना-
यनुलेपचतुष्टयस्य यथासङ्कपसम्बन्धेन पीतादिमणिकिरणकतापतिक्रयभाद्यथा-
सङ्कपसङ्कीर्णः सामान्यालङ्कारः । लक्षणमुक्तम् ॥ ९८ ॥

स्मरमिति ॥ प्रसूनेन शरासनेन पुष्परूपचापेन नलस्य जेतार स्मरं
काममश्रद्धयतीमविश्वसतीमत एव तस्मै स्मराय स्वभूषादपदंशुना निजाभरण-
मणिकिरणानां शिल्प निर्माणं निर्मितमित्यर्थः । बलद्विपः कार्मुकमिन्द्रचापमर्प-
यन्ती वीरर्षारेयो नलः पुष्पचापदुर्जय इति मत्वा जयाय स्वाभरणमणिकिरण-
कल्पितमेन्द्र धनुः इदीयस्तस्मै दधानामिव स्थितामित्युरप्रेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगा-
द्रम्या ॥ ९९ ॥

विभूषणेभ्य इति ॥ विभूषणेभ्यो वर प्रथम विभूषणेष्वास्तव्य ततो-
ऽधिक यथा तथानुकेषु ततो वरमधिक सान्द्रमणिप्रभासु शक्येति शेषः ।
राजकस्य राजसमूहस्य, गोतोक्षेस्त्रादिना मुञ्जप्रत्ययः । दृशा दृष्ट्वा सम्यक् पातुं
पुनः स्पर्शेण द्रष्टुं धात्रा कृतावकाशा न भवन्तीमुत्तरोत्तरविषयाकृत्या पूर्वपूर्व-
विस्तारणी राजकरटिर्न कापि क्षणमवस्थितेत्यर्थः । तद्वत्सङ्गस्त्वद्यापि दर्शया-
निति भावः । अत्र विभूषणानामुत्तरोत्तरकर्पद्वारेण राजकरद्वेष्टेः क्रमेण विभूषणाद्यने-
काधारसम्बन्धोक्तेः सारालङ्कारः । तत्सङ्कीर्णः पर्यायभेदश्च । उत्तरोत्तरमुत्कर्षः
सारः ॥ १०० ॥

प्रागिति ॥ पुनः प्राक् प्रथमं विद्यतोऽम्बरात्पतद्भिः पुष्पवर्षैरथ
तद्विरेकैः पुष्पाकृतभैरततोऽनन्तरं तद्गीतिभुमेन श्रद्धाभयनभेजेन मुधेन च द्रष्टुं

एतद्वरं स्यामिति राजकेन मनोरथातिथ्यमवापिताय ।
 सखीमुखायोत्सृजतीमपाङ्गात्कूर्पूरकस्तूरिकयोः प्रवाहम् ॥१०२॥
 स्मितेच्छुदन्तच्छदकम्पकिञ्चिद्दिगम्बरीभूतरदांशुवृन्दैः ।
 आनन्दितोर्वीन्द्रमुखारविन्दैर्मुदं नुदन्तीं हृदि कौमुदीनाम् ॥१०३॥
 प्रत्यङ्गभूषाच्छमणिच्छलेन यद्वप्रतन्निश्चललोकेनसाम् ।
 हाराप्रजाप्रद्वरुडाश्मरश्मिपीनाभनाभीकुहरान्धकारम् ॥ १०४ ॥

न दत्तामेतः प्रतिषद्धदर्शनामित्यर्थः । राजकस्थेति शेषः । तथाहो आश्चर्यं
 विधेर्देवस्य वाञ्छितविघ्नयज्ञो वाञ्छितार्थविघातव्यसन्नितेत्यर्थान्तरन्यासः ।
 तत्र चकस्या राजदृष्टेः क्रमेण भेमीदर्शनप्रतिबन्धकपुष्पवृष्ट्याद्यनेकधारसम्बन्धो-
 त्थेन पर्यायेण सङ्गः ॥ १०१ ॥

एतद्विति ॥ पुरा राजकेन राजसमूहेन वरं श्रेष्ठ सखीमुखं स्या
 तदात्मकं भवेयं, प्रार्थनायां लिङ् । इति मनोरथस्यातिथ्यमतिथित्वं ब्राह्मणा-
 दित्वात् व्यञ्जयः । अवापिताय प्रापिताय एतन्मुखत्वे भेमीदृष्टिगोचरत्वसिद्धे-
 रिति भावः । सखीमुखायापाङ्गात्कूर्पूरस्य कस्तूर्यैव कस्तूरिका, स्वार्थे क केऽण
 इति ईकारस्य ह्रस्वः । तस्याथ प्रवाहमुत्सृजतीं प्रवर्तयन्तीं सखीमुखमेव
 वीक्षमाणामित्यर्थः । आच्छिन्नयोर्नुमिति विकल्पान्नुमभावः । दृष्टीनां सिता-
 सितत्वेनेत्थं निर्देशः । अत एव विषयनिगरणेन विषयिमात्रोपनिबन्धाद्वेदे
 अभेदरूपातिशयोक्त्यलङ्कारः ॥ १०२ ॥

स्मितेति ॥ पुनरानन्दितानि उर्वीन्द्रमुखारविन्दानि यैस्तैः, अत एव
 स्मितेच्छोः स्मितोद्युक्तरा दन्तछदस्य अधरस्य कम्पेन किञ्चिद्दिगम्बरीभूतरीपत्
 प्रकाशीभूतैर्यद्वा दिशामम्बरीभूतैर्दिग्व्यापकैः रदाशनां दन्तकान्तीनां वृन्दैः
 कौमुदीनां मुदं हृदि नुदन्तीं कौमुदीमधुरमन्दहासामित्यर्थः ॥ १०३ ॥

प्रत्यङ्गेति ॥ पुनः प्रत्यङ्ग प्रत्यवव ये भूषाच्छमणयः तेषां छलेन
 येष्वङ्गेषु लङ्गानि तेष्वङ्गेषु निश्चलानि हर्षपारवश्यादिति भावः । तयोः सङ्गकुञ्ज-

तद्वैरसारस्मितविस्मितेन्दुप्रभाशिरःकम्परुचोऽभिनेतुम् ।

विपाण्डुतामण्डितचामरालीनानामरालीकृतलास्यलीलाम् ॥१०५॥

तदङ्गभोगावलिगायनीनां मध्ये निरुक्तिक्रमकुण्ठितानाम् ।

स्वयं धृतामप्सरसां प्रसादं ह्रियं हृदोमण्डनमर्पयन्तीम् ॥१०६॥

तारा रदानां वदनस्य चन्द्रं रुचा कचानाञ्च नभो जयन्तीम् ।

आकण्ठमङ्गोद्वितयं मधूनि महीभृतः कस्य नभोजयन्तीम् ॥

वत्समासः । तानि लोकनेत्राणि यस्यास्तामिवेति सापद्धवोत्प्रेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगा-
द्रम्या । पुनः हाराभे आप्रतः प्रकाशमानस्य गरुडाश्मनो गरुडमङ्गस्य रश्मिभिः
पीताभ सन्द्रप्रभे नाभीकुहरान्धकारं यस्यास्तां अत्र मरकतच्छायस्यान्धकारैः
साम्योक्तेः सामान्यालङ्कारः ॥ १०४ ॥

तदिति ॥ पुनस्तस्या भ्रम्याः गौरसारस्मितेन विद्यदेतत्कृष्टमन्दहासेन
विस्मिताया विस्मयाविष्टाया इन्दुप्रभावाध्वान्द्रिकायाः शिरः कम्परुचोऽभिनेतु-
मनुकर्तुमिवेत्युत्प्रेक्षा । विपाण्डुतामण्डिता धावत्यशांभिताधामराल्यधामरपङ्कय
एव नानामरास्थो राजहस्यस्ताभिः कृता लास्यलीला नृत्यचेष्टा यस्यास्तां निज-
मन्दहासजनितविस्मयकम्प्यमानध्वान्द्रिकाशिरश्चावचामरचयवर्ज्यमानामित्यर्थः ॥

तदङ्गेति ॥ सैवाह काम्यार्थतया शरीर यागान्तास्तदज्ञास्तद्विषया
इत्यर्थः । शब्दार्थौ मूर्तिराख्याताविति लक्षणात् । तासाम्भोगावलीना प्रबन्ध-
विशेषाणा गायत्र्या गायिकाः, कर्णैरि त्युद् दीप् । तासां मध्ये गानमध्ये
निरुक्तिक्रमेण निरुक्त्योच्चारणप्रसारेण कुण्ठितानां लुप्तप्रतिभानामप्यरसां स्वयं
धृतां हृदः स्तान्तरस वक्षसथ मण्डनमलङ्कारभृतां ह्रिय लज्जामेव प्रसाद परि-
तोदिकमर्पयन्ती प्रवच्छन्ती तरोपशानेन ताः अपि हेयन्तीमित्यर्थः । गायकेभ्यः
स्मृतवक्षालङ्कारादिक प्रीत्या प्रवच्छन्तीम् । अत्र तु ह्रीदानमेव तदानमित्यु-
त्प्रेक्षा ह्रियोऽपि स्वयं धृतादलङ्कारत्वात् तद्विषयत्वाच्चेति भावः ॥ १०६ ॥

तारा इति पुनः रदानां दन्तानां रुचा कन्ता तारा नक्षत्राणि वदनस्य
रुचा चन्द्र कचानां केशानां रुचा नभश्च जयन्तीम् अत एव कस्य महीभृतो-

रूपं यदाकर्ण्य जनाननेभ्यस्तत्तद्विगन्ताद्वयमागमामः ।

सौन्दर्यसारादनुभूयमानादस्यास्तदस्माद्बहुना कनीयः ॥ ११४ ॥

रसस्य शृङ्गार इति श्रुतस्य क नाम जागर्ति महानुदन्वान् ।

कस्मादुदस्थादियमन्यथा श्रीर्लावण्यवैदग्ध्यनिधिः पयोधेः ॥ ११५ ॥

साक्षात्सुधांशुमुखमेव भैम्या दिवः स्फुटं लाक्षणिकः शशाङ्कः ।

एतद्बुवौ मुख्यमनङ्गचापं पुष्पं पुनस्तद्गुणमात्रवृत्त्या ॥ ११६ ॥

भावः । अत्रान्वयपादे मलमलमप्सरसारसेति व्यञ्जनयुग्मावृत्त्या छेकानुप्रासः, अन्यत्र वृत्त्यनुप्रासः तयोः पूर्वोक्तोत्प्रेक्षयोश्च संसृष्टिः ॥ ११३ ॥

रूपमिति ॥ वयं जनाननेभ्यः अस्याः सम्बन्धि यद्रूप सौन्दर्यमाकर्ण्य च स चासौ दिगन्तश्च वीक्षतायां द्विर्भावः । तस्मादागमाम आगताः स्तः, गमेलुङि च्लेरडादेशः । तद्रूपमस्मादनुभूयमानात् सौन्दर्यसारात्, पद्ममी विभक्त इति पद्ममी । बहुना भूम्ना प्रथिम्ना, भावप्रधानो निर्देशः । कनीयोऽल्पीयः, “युवाल्पयोः कनन्यतरस्याम्” इति विकल्पात्कदादेशः ॥ ११४ ॥

रसस्येति ॥ शृङ्गार इति श्रुतस्य प्रसिद्धस्य रसस्य शृङ्गाररसस्येत्यर्थः । तस्य सम्बन्धी महानुदन्वानुदधिः, उदन्वानुदधियेति निपातनात्साधुः । क नाम जागर्ति कुतापि किल प्रकाशत इति विकल्पः सर्वदा क्वचिदस्त्येवेत्युत्प्रेक्षा । कुतः अन्यथा शृङ्गारार्णवाभावे लावण्यवैदग्ध्ययोः सौन्दर्यप्रवीण्ययोर्निधिरिय पुरोवर्तिनी श्रीर्लक्ष्मीः कस्मात्पयोधेरुदस्थान् पयोध्वन्तरस्य तस्याः ध्रिय इवास्याः ध्रियो जनने सामर्थ्याभावादिति भावः । अत्रैव धीरिति विषयनिगरणेन विषयि- मात्रनिवन्धनाद्भेदेऽप्यभेदरूपातिशयोक्तिरेतन्मूला च पूर्वोक्तशृङ्गारसागरमद्भावो- त्प्रेक्षेत्यनयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥ ११५ ॥

भैमीमुखे शुमुखे च चन्द्रव्यवहार इष्टा तस्य चन्द्रस्यैकत्वप्रसिद्धिविरोधात् तथा भैमीश्रुवाः पुष्पे चानङ्गचापव्यवहारस्य पुष्पचापप्रसिद्धिविरोधाच्च गौण- मुख्यभावेन तत्समाधितया भैमीमुख एव मुख्यत्वमुत्प्रेक्षते—साक्षादिति ॥

लक्ष्ये धृतं कुण्डलिके मुदत्या ताटङ्गयुग्मं स्मरधन्विने किम् ।
 सव्यापसव्यं विशिखा विसृष्टास्तेनैतयोर्यान्ति किमन्तरेण ॥११७॥
 तनोत्यकीर्तिं कुसुमायुधस्य सैषा वतेन्दीवरकर्णपूरौ ।
 यतः श्रवःकुण्डलिकापराद्धशरं खलः ख्यापयिता तमाभ्याम् ॥

भैम्या मुखमेव साक्षात्सुधांशुः मुख्यचन्द्रो दिवोऽन्तरिक्षस्य मुखन्तु लाक्षणिको
 लक्षणायाम्यो लाञ्छनकथं सौधिकठक । दृष्टादृष्टन्दः दृष्टादृष्टादेव लाक्षणि-
 कत्वमिति भावः । स्फुटमित्युत्प्रेक्षा । तथा एतस्या भूवावेव मुखमिव मुख्य
 प्रधानमभिधेयमित्यर्थः । अमोपत्वादिति भावः । साक्षादिभ्यो य इति इवार्थे
 यप्रत्ययः । मुत्ते भवं च, शरीराभयवाद्यत् । अनङ्गचापं पुष्प पुनः पुष्पन्तु
 तस्य मुखस्य भूवापस्य गुण उद्दीपकत्वादिस्तन्मात्ररूपा तत्सादृश्यादित्यर्थः ।
 ज्यामासयोगेन च 'शुणस्त्वावृत्तिशब्दादिज्येन्द्रियामुपगतन्तुपु' इति वैजयन्ती ।
 अत्रापि स्फुटमित्यनुपपन्नादुत्प्रेक्षेति द्वयोर्निरपेक्षत्वात् संसृष्टः ॥ ११६ ॥

लक्ष्येति ॥ मुदत्या भैम्या ताटङ्गयोः कर्णवेष्टनयोर्युग्मं स्मर एव धन्वी
 प्रीत्यादित्वादिभिः । तस्मै तादर्थ्यं चतुर्थी । लक्ष्ये शरभ्यभूते कुण्डलादेव कुण्ड-
 लिके चक्रे गती धृतं किम् । ताटङ्गयुग्ममेव शरभ्यचक्रेन धृतवती कि-
 मित्युत्प्रेक्षा । अत एव तेन स्मरधन्विना सव्यमपसव्यस्य यथा तथा विसृष्टा
 विसृष्टा विशिखा शानास्तयोः शरभ्यचक्रयोरन्तरेणैव यान्ति प्रसरन्ति कि-
 मित्युत्प्रेक्षा । तस्याः पूर्वोत्प्रेक्षासापेक्षत्वान् सदृशः । सव्यसाविनी धानुष्काः
 शरभ्यद्वये शरान् मुच्यन्तीति भावः ॥ ११७ ॥

तनोतीति ॥ सैषा भैमी इन्दीवरकर्णपूरावेव कुसुमायुधस्याकीर्ति-
 मरकीर्तिं तनोति ताभ्यां तस्याकीर्तिं जनयतीत्यर्थः । आयुष्टतनितवत्कार्य-
 कारणशरभेदोपचारः कारणेन्दीवरगुणादकीर्तय कार्त्तनोति भावः । वतेति
 धेदे । कुतस्तयोस्त-कारणत्वं तदाह—यतः खलः कधिरोषान्वेषी दुज्जन आभ्या-
 मिन्दीवरकर्णपूराभ्यां इमावेव निदर्शित्यर्थः । सन्द्योपे पञ्चमी । तं युग्मशरं

रजःपदं पट्पदकीटजुष्टं हित्वात्मनः पुष्पमयं पुराणम् ।

अद्यात्मभूराद्रियतां स भैम्या भूयुग्ममन्तर्धृतमुष्टिं चापम् ॥११९॥

पद्मान् हिमे प्रावृषि खञ्जरीटान् क्षिप्नुर्यमादाय विधिः कचित्तान् ।

सारेण तेन प्रतिवर्षमुच्चैः पुष्पाति दृष्टिद्वयमेतदीयम् ॥ १२० ॥

एतद्दृशोरन्बुरुहैर्विशेषं भृङ्गौ जनः पृच्छतु तद्गुणघ्नौ ।

इतीव धात्रा कृततारकालिखीपुंसमाध्यस्थ्यमिवाक्षियुग्मे ॥१२१॥

भवसोः कर्णयोः कुण्डलिके ताटङ्गी ते कुण्डलिके लक्ष्ये चक्रे ताभ्यामपरादृशरं
च्युतसायकं, 'अपरादृष्टपत्कोऽसौ लक्ष्याद्यश्च्युतसायकः' इत्यमरः । ह्यापयिता
ह्यापयिष्यति कर्तरि लुट् । इन्दीवरयोरपि कामशरत्वात् कुण्डलिकावह्निर्भागे
लभत्वाच्च दृष्टान्तेनैवास्यापरादृष्टपत्कत्वदोषोद्धाटनसौकर्यात्तयोरकीर्तिकारणत्वो-
त्प्रेक्षेत्यर्थः ॥ ११८ ॥

रज इति ॥ अथ स आत्मभूः कामः रजसां पदं स्थान धूलीधूसर-
मित्यर्थः । पट्पदरेख कीटैः किमिभिः जुष्टं सेवितं रष्टमित्यर्थः । पुराणं जीर्णं
पुष्पमयमात्मनःपदं हित्वा लयकान्तमन्धे धृतमुष्टिं मुष्टिपिहितत्वाददृश्यमप्य-
मित्यर्थः । भैम्या भूयुग्मेव चापमाद्रियताम् अङ्गीकरोतु अमोघत्वादिति भावः ॥

पद्मानिति ॥ विधिः स्रष्टा य स्तरं पद्मखञ्जरीटगतं मृष्टांशमादाय
ताभिःसारान् पद्मान् हिमे हेमन्तर्तौ खञ्जरीटान् खञ्जनपक्षिणः प्रावृषि वर्षर्तौ
कचित् क्वापि क्षिप्नुः क्षेप्ता क्षिप्तवानित्यर्थः । त्रसिगृहीत्यादिना वनुप्रत्ययः
न लोकेत्यादिना पष्ठीप्रतिषेधात् द्वितीया । तेन सारेण प्रतिवर्षं प्रतिवत्सर-
मेतदीयं दृष्टिद्वयं उच्चैः पुष्पातीत्युत्प्रेक्षा । अन्यथा कथमीदृशी शोभेति भावः ॥

एतदिति ॥ जन उभयतारतम्यजिज्ञासुः लोक एतद्दृशोर्भेमीदृष्टो-
रन्बुरुहैः सह विशेषं तारतम्यं तद्गुणज्ञान्बुरुहरसङ्गी भृङ्गी भृङ्गी च भृङ्गश्च
भृङ्गौ पृच्छतु, पृच्छेदुहादित्वाहुिकर्मकत्वम् । इतीव इति मत्वेव धात्रा इह-

व्यधत्त सौधौ रतिकामयोस्तद्भक्तं वयोऽस्या हृदि वासभाजोः ।
तदप्रजाप्रत्पृथुशातकुम्भकुम्भौ न सम्भावयति स्तनौ कः ॥ १२२
अस्याभुजाभ्यां विजिताद्विसार्त्तिकं पृथक्करोऽगृह्यत तत्प्रसूनम् ।
इहेक्ष्यते तन्न गृहः श्रियः कैर्न गीयते वा कर एव लोकैः ॥ १२३
छद्यैव तच्छम्बरजं विसिन्यास्तत्पद्मस्यास्तु भुजाप्रसव ।
उत्कण्ठकादुद्गमनेन नालादुत्कण्ठकं शातशिखैर्नखैर्यत् ॥ १२४ ॥

तदीयेऽक्षियुग्मे तारके कनीनिके एव अलि व्रीपुंसावलिदम्पती, अचतुरादिना
समासान्तनिपातः । तयोर्माध्यस्थं कूटसाक्षित्वमक्षिमध्यवर्तित्वं चाकृतं कृतवान्
करोतेः कर्तरि लुङि तद्धि, “हस्तादज्ञात्” इति सकारलोपः । विवादपदत्वज्ञो
मध्यस्थश्च साक्षीति भावः । भैमीदृगम्युरुहतास्तम्यकथनाय धात्रा स्थापितमलि-
मिधुनमिव भाति कनीनिकायुग्ममित्युपप्रेक्षा ॥ १२१ ॥

व्यधत्तेति ॥ अस्या भैम्या हृदि वासभाजोर्निवसतो रतिकामयोः तयोः
रतिकामयोर्भक्तं विधेयं वयो यौवनं (कर्तुं) सौधौ व्यधत्त निर्ममं अन्यथा तयोस्तत्र
निवासयोगादिति भावः । अत एव कोऽस्याः स्तनौ तयोः सौधयोऽप्ये जाप्रती
प्रकाशमानौ पृथु च शातकुम्भकुम्भौ कनककलशौ न सम्भावयति न
वितर्कयति सर्वोऽप्येकमुप्रेक्षत एवेत्यर्थः ॥ १२२ ॥

अस्या इति ॥ अस्या भैम्या भुजाभ्यां विजेतृभ्यां विजिताद्विसात्
गृणालात् पृथगेकैर्केनैव तत्प्रसूनं विसप्रसूनं पद्ममेव करो बलिहस्ताश्च अगृह्यत
गृहीतं किमित्युपप्रेक्षा । “बलिहस्ताश्च करो” इत्यमरः । जेतुर्जितात्करप्रहण-
मेतत्करस्य पद्मत्वं बोधितमिति भावः । तथा हि इहास्या भुजयोस्तत्करत्वेन
गृहीतं पद्मं कैलोकैर्केनैः धियो लक्ष्म्याः शोभाया गृह्यातयो नेक्ष्यते कर एव
कर इत्येव स गीतेषु नोच्यते वा, सर्वैरपि तथा क्रियत इत्यर्थः । एतदस्तस्य
श्रीगृहत्वात्पद्मत्वं करत्वप्रसिद्धेर्बिसात्करत्वेन प्रहणं च शिदमित्युपप्रेक्षा युक्तेत्यर्थः ॥

छद्येयेति ॥ विसिन्याः पाणिन्याः सम्बन्धि नत्पद्यं तत् चम्बरज-
मप्यन्यमथ च सम्बन्धानुरन्तादाजन्यं उपपद्यं मादयं, न तु पारमार्थिकमित्यर्थः ।

जागर्ति मर्त्येषु तुल्यार्थमस्या योग्येति योग्यानुपलम्भनं नः ।

यद्यस्ति नाके भुवनेऽथवाधस्तदा न कौतस्कुतलोकवाधः ॥ १२५ ॥

नमः करेभ्योऽस्तु विधेर्न वास्तु स्पृष्टं धियाप्यस्य न किं पुनस्तैः ।

स्पर्शादिदं स्यात्सुललितं हि शिल्पं मनोभुवोऽनङ्गतयानुरूपम् ॥

‘दैत्ये नाशम्बरोऽम्बुनि’ इति वैजयन्ती । अस्या भैम्या भुजाप्र सद्य स्थान यस्य तत्, यत्तु पद्म पारमार्थिकं पद्ममित्यर्थः । कुतः—यद्यस्मादुद्गताः कण्टकाः सूत्रयः पुलकाश्च यस्य तस्मात्प्रलातु भुजान्नालदण्डाद्योद्गमनेन हेतुना शातशिखैः तीक्ष्णाग्रैः नरैः नखच्छलेनेत्यर्थः । उत्कण्ठकम्, विसिनीपद्म तु नोत्कण्ठकं, कारणगुणानुविधायित्वात् कार्यस्येति भावः । भैमीपाणिपद्मस्य प्रसिद्धपद्मव्यतिरेकोक्तया व्यतिरेकालङ्कारः ॥ १२४ ॥

जागर्तीति ॥ अस्या भैम्या तुल्यार्थं तुल्यार्थम् औपम्याय योग्यार्हा काचिन्मर्त्येष्वस्तीत्यत्र नोऽस्माक योग्यानुपलम्भन योग्यानुपलब्धिरेव बाधक प्रमाण जागर्ति विलसति अथ नाके स्वर्गेऽधोभुवने पाताले वास्ति यदि तर्हि कौतस्कुतानां ततस्ततः स्वर्गादिलोकादामतानां तत आगत इत्यण् प्रत्ययः । अभ्ययानां भमात्रे टिलोपः । लोकानां बाधः सम्बाधो न स्यात् तस्यैवा नागच्छेत्तुरेत्यर्थः । अहो एवमनुपलब्ध्यर्थापत्तिभ्यामस्यास्त्रिलोक्यामपि तुलाभावो निश्चित इत्यर्थः । अत एवोपमानलोप्यास्तुतोपमालङ्कारः ॥ १२५ ॥

नम इति ॥ विधेः लघुः करेभ्यो हस्तेभ्यो नमो नमस्कारोऽस्तु यैरिदं शिल्पमकल्पीति भावः । नमः स्वस्तीत्यादिना चतुर्थी । अथ नमो नास्तु वा कुतः अस्य विधेः धिया मनसापि न स्पृष्टन्तैः करैः किं पुनः हि यस्मात् स्पर्शात्करस्पर्शादिदं शिल्पं विललितं तत्र तत्र प्रस्पृष्ट स्यात् । किन्तु अनङ्गतया मनोभुवः कामस्यानुरूपं युक्तम् । अस्पृष्टैव निर्माणसम्भवात्तिलोक्यविजयिनस्तस्यानङ्गत्वेऽपि निर्माणशक्तिसम्भवाच्चेति भावः । अत्र भैमीशिल्पस्य विधिकरसम्बन्धेऽप्यसम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिस्तत्सापेक्षा चेयमनङ्गस्पृष्टित्वोपप्रेक्षेति सङ्करः ॥ १२६ ॥

इमां न मृद्वीमसृजत् कराभ्यां वेधाः कुशाध्यासनकर्कशाभ्याम् ।
 शृङ्गारधारां मनसा न शान्तिविश्रान्तिधन्वाध्वमहीरुहेण ॥ १२७
 उल्लास्य धातुस्तुलितां करेण श्रोण्यौ किमेषा स्तनयोर्गुरुर्वा ।
 तेनान्तरालैस्त्रिभिरङ्गुलीनामुदीतमध्यत्रिवलीविलासा ॥ १२८ ॥
 निजामृतोद्यन्नवनीतजाङ्गीमेतां क्रमोन्मीलितपीतिमानम् ।
 फुल्वेन्दुरस्या मुखमात्मनाभून्निद्रालुना दुर्घटमम्बुजेन ॥ १२९ ॥

इतोऽपि हेतोर्न वैधसीसृष्टिरियमित्याह—इमामिति ॥ वेधाः स्रष्टा
 मृद्वी कोमलाङ्गीमिमौ कुशाध्यासनेन कुशाक्रमणेन कर्कशाभ्यां कराभ्यां नाशुज-
 द्योग्यत्वादिति भावः । तथा शृङ्गारधारां शृङ्गाररसवाहिनीमिमाम् । शान्तेः
 विषयविरतेः विधान्त्वै धन्वाध्वमहीरुहो मरुधार्गवृक्षः तेन विरक्तेन विषयरसा-
 नभिज्ञेन मनसापि नासृजत्स्वयमशृङ्गारिणः शृङ्गारिणीसृष्टयश्चेरिति भावः ।
 अत्र विधिकरमन.सम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धोच्चेरतिशयोक्तिरससृष्टिः ॥ १२७

उल्लास्येति ॥ एषा भैमी ध्रु.भ्योर्गुरुर्वा, “बोतो गुणवचनात्” इति
 विकल्पादनीकारः. फुल्वयोर्वेति सशस्येति शेषः । इतिनैव सम्यमानार्थत्वा-
 दप्रयोगः । धातुः करेणोत्तानपाणिना उल्लास्य नीवीमुदरे गृहीत्वा उग्रमप्येत्यर्थः ।
 तुलिता सम धारिता किमन्युत्प्रेक्षा । तेन तुलनेनातुल्यीनां चतसृणां त्रिभि-
 रन्तरालैरुदीत उद्गतः, ईदृ गताविति धातो कर्तरि क्तः । मध्ये त्रिवलीविलासो
 र्वालिप्रयशोभा यस्याः सा जाता भतो नून तुलितेत्यर्थः ॥ १२८ ॥

निजेति ॥ इन्दुर्निजनात्मीयममृत पं.चूपं धीरदध्यादिगोरगध । ‘अमृत
 म्योऽग्नि देवाग्ने मोक्षे हेग्नि च गोरम’ श्रुते वैजयन्ती । तन्मादुग्धदुग्धमानं
 नवनीत दधिसारः, ‘दधिसारो नवनीतम्’ इति इलायुधः । तत्त्वमद्रं यद्वा-
 न्यामत एव क्रमोन्मीलितपीतिमान नवनीतवदेव क्रमाविभूतपीतवर्णमेतां भैमी
 कृत्वा निर्माय निद्रालुना निर्मातृनशीलेनाम्बुजेन दुर्घटं दुस्साध्यमस्या मुर-
 मात्मनाभूत् स्वर्गेणाम्बुदियुत्प्रेक्षा । अन्यथा कथमीदृग्वद्वदगम्भारितं भावः ॥

इति स्तुवानः सविधे नलेन विलोकितः शङ्कितमानसेन ।

व्याकृत्य मर्त्योचितमर्थमुक्तेराखण्डलस्तस्य नुदोद शङ्काम् ॥१३५॥

स्वं नैपधादेशमधोविधाय कार्यस्य हेतोरपि नानलः सन् ।

किं स्थानिवद्भावमधत्त दुष्टं तादृकृतव्याकरणः पुनः सः ॥१३६॥

इतीति ॥ इति स्तुवान् आखण्डलः सविधे समीपे शङ्कितमानसेना-
मर्त्योचितार्थोपन्यासचकितचित्तेन नलेन 'विलोकितः सन् उक्तं स्मितेनेत्यादि-
वाक्यस्य मर्त्योचितमर्थं गौरीत्यादिशब्दानां सितत्वादिरूपं व्याकृत्य व्याख्याय
तस्य नलस्य शङ्का नुनोद अपनीतवानित्यर्थः ॥ १३५ ॥

अत्र कविराह—स्वमिति ॥ स इन्द्रः स्व स्वकीय नैपधस्य नलस्या-
देशान्तदुक्त दमयन्तीपरिहारवाक्यमेवाधोविधायान्वर्ध्याहो इति पाठे नैपधादेशं
दमयन्तीं प्रति नलप्रेषणं विधाय तद्वैफल्ये पुनः कार्यस्य हेतोर्दमयन्तीप्राप्ति-
'कारणान् । षष्ठी हेतुप्रयोगे । नलो न भवतीत्यनलः, नञ्समासः । अनलो
न भवतीति नानलो न-समासः । नल इत्यर्थः । सोऽपि सन्नलरूपधारी च
समित्यर्थः । पुनः, पश्चात्तादृक् तथाकृत व्याकरण रसिगपरवश्योक्तस्यान्यधा-
विवरणेन येन सोऽपि सन् प्रलपन्नित्यर्थः । स्थानी प्रसक्तिमान् तद्वत् किं किमर्थं
'दुष्टं पापिष्ठभाव परस्त्रीवाञ्छामधत्त । अहो महेन्द्रस्यापि दुर्ब्यसनितेत्याक्षर्यम् ।
अन्यच्च तादृकृतव्याकरणो महेन्द्रव्याकरणकर्तापि इन्द्रो नैपधादेश विधाय
तद्रूपधारणेन तदादेशो भूत्वा न अल् अनल् न अनल् नानल् पूर्ववत्संज्ञासः ।
अलित्यर्थः तस्याल कार्यार्थं किमिति दुष्टमनस्विधाविति निषेधादयुक्तं स्थानि-
वद्भावमधत्त । अहो विरुद्धमित्यर्थः । अन्यच्च तादृकृतव्याकरणस्तथा कृत-
संस्कारः । इत्ययमशब्दः स्व स्वकीयमादेश विधायेति खण्डभ्येयः स्वदाद्यत्व
प्रायेत्यर्थः । नानलः कार्यस्य हेतोरलाभितद्वल्लघ्यादिलोपलक्षणस्थानिकार्यार्थं
'किमिति दुष्टमनस्विधाविति प्रतिषेधादनुपपन्नं स्थानिवद्भावमधत्त अहो विरुद्ध-
मित्यर्थः । अत्रोक्तस्य विरोधस्य प्राथमिकार्थेनैव समाधानाद्विरोधाभासोऽलङ्कारः ।
स च श्लेषप्रतिभोत्यापित इति सङ्करः । तृतीयांशं स इति विशेष्यस्यापि

इयमियमधिरभ्यं याति नैपथ्यमञ्जु-

विशति विशति वेदीमुर्वशी सेयमुर्व्याः ।

इति जनजनिदैः सानन्दनादैर्विजग्रे

नलहृदि परभैमीवर्णनाकर्णनाप्तिः ॥ १३७ ॥

श्रीहर्ष कविराजराजिमकुटालङ्कारहीरः सुतं

श्रीहीरः सुपुत्रे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम् ।

तर्केष्वप्यसमश्रमस्य दशमस्तस्य व्यरंसीम्महा-

काव्ये चारुणि नैपथीयचरिते सर्गो निसर्गोज्ज्वलः ॥

मिदत्वात् व्यङ्ग्य सदापि वाच्यस्य विरोधाभासस्यैव साधकत्वाद्वाच्यसिद्ध्यङ्ग-
मित्यनुसन्धेयम् ॥ १३६ ॥

इयमियमिति ॥ नैपथ्येन प्रसाधनेन मञ्जुर्मनोऽज्ञा उर्व्या उर्वशी
भूतलोर्वशी सेय दमयन्तीयमियमिति पुरोवर्तित्वाभिर्देशः, सम्भ्रमे द्विरुक्तिः ।
अधिरभ्य रभ्याया विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । याति यभ्याया गच्छतीत्यर्थः ।
वेदि स्वयम्बरवेदिकां विशति विशति पूर्ववद्विरुक्तिः । इत्येव जनैरालोकजने-
जनिदैः सानन्दनादैः सन्नोपपत्तयैः कर्तृभिः सा प्रसुता नलहृदि परेया समीपस्थ-
जनानां भैमीवर्णनस्याकर्णनाप्तिः श्रवणमुखलभो विजग्रे विहतः । मालिनीकृतम् ॥

श्रीहर्षमिति ॥ तर्केष्वप्याप्तिः ॥ न केवल कवितायामेवेत्यर्थः ।

गतमन्यत् ॥ १३८ ॥

इति पदवाच्यप्रमाणपारावारपारंगर्भाग्रहामहोपाध्यायकोलाचल-

महिषनायसुरविरचिते नैपथ्यव्याख्याने जीवातुसमाख्याने

दशमः सर्गः समाप्तः ।

अस्याः स चारुर्मधुरेव कारुः श्वासं वितेने मलयानिलेन ।

अमूनि पुष्पैर्विदधेऽङ्गकानि चकार वाचं पिकपञ्चमेन ॥ १३० ॥

कृतिः स्मरस्यैव न धातुरेपा नास्याहि शिल्पीतरकारुजेयः ।

रूपस्य शिल्पे वयसा च वेधा निर्जीयते स स्मरकिङ्करेण ॥ १३१ ॥

गुरोरपीमां भणदोष्ठकण्ठनिरुक्तिगर्वच्छिदया विनेतुः ।

श्रमः स्मरस्यैव भवं विहाय मुक्तिं गतानामनुतापनाय ॥ १३२ ॥

अस्या इति ॥ चारुमधुरः सः प्रसिद्धो मधुर्वसन्त एव कारुः शिल्पी मलयानिलेनोपादानेनास्याः श्वासं निश्वासमाहृतं वितेने चकार । पुष्पैरमूनीति हस्तनिर्देशः । अङ्गकान्यङ्गानि विदधे वाचं पिकपञ्चमेन कोकिलस्वरेण पिकः कूजति पञ्चममिति वचनात् । चकार ससर्वं इत्युत्प्रेक्षा अन्यथा कथमेपामीदृशानि सौरभमार्दवमाधुर्याणीति भावः ॥ १३० ॥

कृतिरिति ॥ एषा भैमी स्मरस्यैव कृतिः सृष्टिर्धातुः कृतिर्न । कृतः हि यत्नादस्या भैम्याः शिल्पी निर्माता इतरकारुभिः शिल्प्यन्तरैर्जैयोजय्यो न, अपराजितेन भवितव्यमित्यर्थः । ब्रह्मा तु पराजित इत्याह—रूपस्य शिल्पे रूपनिर्माणविद्यायां वेधाः स्मरकिङ्करेण वयसा बौवनेनापि निर्जीयते ब्रह्मसृष्टेरपि बौवनसृष्टेरधिकरमणीयत्वादित्यर्थः । अतस्तत्स्वाम्यादसौ स्मरेण जित इति किमु वक्तव्यमिति युक्ता स्मरकृतिरेषेत्युत्प्रेक्षा स्वभावरमणीय तद्रूप बौवनमदनाभ्यां जगन्मोहन जातमिति तात्पर्यम् ॥ १३१ ॥

गुरोरिति ॥ इमा भैमी भणत् वर्णयत् गुरोर्वृहस्पतेरथोष्ठकण्ठमोष्ठी कण्ठश्च, प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः । “न लोक” इत्यादिना पष्ठीप्रतिषेधात्कर्मणि द्वितीया । तस्य निरुक्तिगर्वच्छिदया वक्तृत्वाद्दृष्टारखण्डनेन विद्भिदादिभ्योऽङ् । विनेतुः शिक्षयितुः ताच्छील्ये तृन्प्रत्ययः । निर्वक्तुमशक्यरूपनिर्माणमेवास्य शिक्षेति भावः । स्मरस्यैव श्रम ईदृश्रूपनिर्माणप्रयासो भवससारबन्धं विहाय मुक्त्या मुक्तिगतानामनुतापनाय वृथा मुक्ताः स इति पश्चात्तापजननाय भवती-

इति स्तुवानः सविधे नलेन विलोकितः शङ्कितमानसेन ।

व्याकृत्य मर्त्योचितमर्थमुक्तेराखण्डलस्तस्य नुदोद शङ्काम् ॥१३५॥

स्वं नैपधादेशमधोविधाय कार्यस्य हेतोरपि नानलः सन् ।

किं स्थानिवद्भावमधत्त दुष्टं तादृकृतव्याकरणः पुनः सः ॥१३६॥

इतीति ॥ इति स्तुवान् आखण्डलः सविधे समीपे शङ्कितमानसेना-
मर्त्योचितार्थोपन्यासचकिताचित्तेन नलेन विलोकितः सन् उक्तं स्मितेनेत्यादि-
वाक्यस्य मर्त्योचितमर्थं गौरीत्यादिशब्दानां सितत्वादिरूपं व्याकृत्य व्याख्याय
तस्य नलस्य शङ्कां नुदोद अपनीतवानित्यर्थः ॥ १३५ ॥

अत्र कविराह—स्वमिति ॥ स इन्द्रः स्व स्वकीयं नैपधस्य नलस्या-
देशान्तदुक्तं दमयन्तीपरिहारवाक्यमेवाधोविधायवर्धीर्याहो इति पाठे नैपधादेशं
दमयन्तीं प्रति नलप्रेषणं विधाय तद्वत्फल्ये पुनः कार्यस्य हेतोर्दमयन्तीप्राप्ति-
कारणात् । पृष्टी हेतुप्रयोगे । नलो न भवतीत्यनलः, नञ्समासः । अनलो
न भवतीति नानलो न-समासः । नल इत्यर्थः । सोऽपि सन्नलरूपधारी च
सन्नित्यर्थः । पुनः, पश्चात्तादृक् तथाकृतं व्याकरणं रागपारवश्योक्तस्यान्यथा-
विवरणं येन सोऽपि सन् प्रलपन्नित्यर्थः । स्थानी प्रसक्तिमान् तद्वत् किं किमर्थं
दुष्टं पापिष्ठभाव परस्त्रीवाञ्छामधत्त । अहो महेन्द्रस्यापि दुर्भ्यसनितेत्याध्वर्यम् ।
अन्यच्च तादृकृतव्याकरणो महेन्द्रव्याकरणकर्तापि इन्द्रो नैपधादेशं विधाय
तद्रूपधारणेन तदादेशो भूत्वा न अल् अनल् न अनल् नानल् पूर्ववत्संज्ञासः ।
अलित्यर्थः तस्याल, कार्यार्थं किमिति दुष्टमनस्त्विधाविति निषेधादयुक्तं स्थानि-
वद्भावमधत्त । अहो विरुद्धमित्यर्थः । अन्यच्च तादृकृतव्याकरणस्तथा कृत-
संस्कारः स इत्ययमशब्दः स्व स्वकीयमादेशं विधायति खण्डश्लेषः तदाद्यत्वं
प्राप्येत्यर्थः । नानलः कार्यस्य हेतोरन्यथाहितहृत्वादिलोपलक्षणस्थानिकार्यार्थं
किमिति दुष्टमनस्त्विधाविति प्रतिषेधादनुपपन्नं स्थानिवद्भावमधत्त अहो विरुद्ध-
मित्यर्थः । अत्रोक्तस्य विरोधस्य प्राथमिकार्थेनैव समाधानाद्द्विरोधाभासोऽलङ्कारः
स च श्लेषप्रतिभोत्थापित इति सङ्करः । तृतीयार्थे स इति विशेष्यस्यापि

इयमियमधिरथ्यं याति नेपथ्यमञ्जु-

विशति विशति वेदीमुर्वशी सेयमुर्व्याः ।

इति जनजनितैः सानन्दनादैर्विजग्रे

नलहृदि परभैमीवर्णनाकर्णनाप्तिः ॥ १३७ ॥

श्रीहर्ष कविराजराजिमकुटालङ्कारहीरः सुतं

श्रीहीरः सुपुत्रे जितेन्द्रियचयं मामहृदेवी च यम् ।

तर्कष्वप्यसमश्रमस्य दशमस्तस्य व्यरंसीम्महा-

काव्ये चारुणि नैपथीयचरिते सर्गो निसर्गोज्ज्वलः ॥

सिद्धत्वात् व्यङ्ग्यं सद्यपि वाच्यस्य विरोधाभासस्यैव साधकत्वाद्वाच्यसिद्धाह-
मित्यनुसन्धेयम् ॥ १३६ ॥

इयमियमिति ॥ नेपथ्येन प्रसाधनेन मञ्जुर्मनोऽज्ञा उर्व्या ऊर्वशी
भूतलोर्वशी सेय दमयन्तीयमियमिति पुरोवर्तित्वाग्रिर्देशः, सम्प्रमे द्विरुक्तिः ।
अधिरथ्य रथ्याया विभक्तयर्थेऽव्ययीभावः । याति यथ्याया गच्छतीत्यर्थः ।
वेदिं स्वयम्बरवेदिका विशति विशति पूर्ववद्विरुक्तिः । इत्येव जनैरालोकजर्ज-
जनितैः सानन्दनादैः सन्तोषयोगः कर्तुंभि मा प्रस्तुता नलहृदि परेषां समीपस्थ-
जनानां भैमीवर्णनस्याकर्णनाप्तिः ध्वनमुच्छ्रिताभो विजग्रे विहतः । मालिनीप्लुतम् ॥

श्रीहर्षमिति ॥ तर्कष्वपीति ॥ न केवल कवितायामेवेत्यर्थः ।

गतमन्यत् ॥ १३८ ॥

इति १८वाक्यप्रमाणपारावारपारंगणार्थमिहामहोपाध्यायकोलाचल-

मदिनामसूरिविरचिते नेपथ्यव्याख्याने जीवानुसमाख्याने

दशमः सर्गः समाप्तः ।

एषां त्वदीक्षणरसादनिमेषतैषा

स्वाभाविकानिमिषतामिलिता यथाभूत् ।

आस्ये तथैव तव नन्वधरोपभोगै-

मुग्धे ! विधावमृतपानमपि द्विधास्तु ॥ ९ ॥

एषां गिरेः सकलरत्नफलस्तरुः स

प्राग्दुग्धभूमिसुरभेः खलु पञ्चशाखः ।

मुक्ताफलं फलनसान्वयनाम तन्व-

न्नाभाति बिन्दुभिरिव च्छुरितः पयोभिः ॥ १० ॥

एषामिति ॥ एषां सुराणां त्वदीक्षणे रसाद्रागदेवा अनिमेषता निमेष-
राहित्यं यथा स्वाभाविक्यः, “स्त्रियाः पुवत्” इत्यादिना पुंवद्भावः । न
निमिषन्तोऽप्यनिमिषा इगुपचलक्षणः क. । तेषां भावस्तथा तथा मिलिता
सङ्गता सती द्विधा द्विगुणिताऽभूत् तथैव नन्वपि । मुग्धे ! सुन्दरि ! विधौ
चन्द्रे अमृतपानमपि तवास्ये आस्यचन्द्रे अधरोपभोगैरधरामृतपाननैर्मिलितं सत्
द्विधास्तु द्विगुणितमस्तिवत्यर्थः । अत्रानिमिषत्वामृतपानयोर्द्विविध्यासम्बन्धेऽपि
सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥ ९ ॥

एषामिति ॥ सकलानि रत्नान्येव फलानि यस्य स सर्वरत्नसूरित्वार्थः ।
फलनधारकस्येष्टसम्पादनं, फलनिष्पत्ताविति धातोर्युद्ध । तेन सान्वयमन्वर्थं
नाम यस्य तन्मुक्ताफलं तन्वन् विस्तारयन् तादृग्मुक्ताफलव्याप्त इत्यर्थः ।
एषां सुराणां सम्बन्धी स प्रसिद्धस्तकः कल्पवृक्षः प्राक् पुरां दुग्धा भूमिरेव
सुरभिः गौगौरूपधरा भूमिर्येन तदुक्तम्—प्रमाणं ध्रुयते दुग्धा पुनर्दिव्यै-
र्बन्धुधरा । औपधीयैव भासन्ति रत्नानि विविधानि च ॥ वत्सस्तु दिग्वा-
नासीत् दोग्धा मेरुर्महागिरिः ॥” इति । तस्य गिरेर्मैरोः सम्बन्धिपयोभिः
क्षीररूपैर्बिन्दुभिः च्छुरितो व्याप्तः पञ्चशाखः पाणिरिवाभातीत्युत्प्रेक्षा । पञ्चशाखः

वक्त्रेन्दुसन्निधिनिमीलिदलारविन्द-

द्वन्द्वभ्रमक्षममयाञ्जलिमात्ममौलौ ।

कृत्वापराधभयचञ्चलमीक्षमाणा

सान्ध्यत्र गन्तुममरैः कृपयान्वमानि ॥ ११ ॥

तत्तद्विरागमुदितं शिथिकाधरस्थाः

साक्षाद्विदुः स्म न मनागपि यानधुर्याः ।

आसन्नन्ननायकविषण्णमुखानुमेय-

भैमीविरक्तचरितानुमया नु जङ्गुः ॥ १२ ॥

शयः पाणिः' इत्यगरः । दोष्णुः पाणिः दुग्धविन्दुभिर्दिग्धो भवतीति प्रसिद्ध
सुरवरणेन स मेरुस्ते हस्तगामी भवतीति भावः ॥ १० ॥

“यक्त्रेन्दुति ॥ अथ वाणीवाक्यानन्तरं वक्त्रेन्दोः सन्निधिना सन्नि-
धानेन निमीलान् सङ्कुचन्ति दलानि ययोस्तयोरारविन्दयोः पद्मयोर्द्वन्द्वं भ्रमक्षमं
भ्रान्तिजननशक्तम् अञ्जलिमात्ममौलौ स्वमूर्ध्नि कृत्वा अपराधादवरणरूपादंतो-
र्यद्गपं पुरेभ्यस्तेन चञ्चलं यया तथा ईक्षमाणा सा भैमी अमरं कृपया अन्यत्र
गन्तुमन्वमानि अनुमता प्रणिपातप्रंगायाः खड्ग महान्त इति भावः । अत्राञ्जलौ
वक्त्रेन्दुसन्निधिसङ्कुचितारविन्दयुगलभ्रान्तिवर्णनाद्रूपकानुप्राणितो भ्रान्तिमदलद्वार
इति सङ्हरः । कविसम्मतसादृश्याद्वास्तवन्तरप्रतिबिम्बनं भ्रान्तिमानिति लक्षणात् ॥

तत्तदिति ॥ शिथिकायाधतुरप्रमानस्य अधरस्था अध स्थिता भत
एव ते यानस्य धुर्या धूर्वहा । शिवभागवतवत्प्रमासः पुरो यद्दृक्काविति
यत्प्रत्ययः । उदितमुत्पन्नं तत्तद्विराग तस्या भैम्यास्तेषु तेषु नायकपु विषये
विरागमपराग मनामीपदपि साक्षात्प्रत्यक्षं न विदुः न विदन्ति स्म, “विदो
लटो वा” इति ज्ञेयमादेशः, लट् स्म इति भूते लट् । किं त्वाप्तानां पुरो-
वापिनो नायकानो विषण्णप्रसन्नैर्मुखैरनुमेयानां भैम्या विरक्तचरितानाम् अप-
रक्तवेष्टितानामनुमयानुमानेन आतथ्योपसर्ग इत्यह । अनुजङ्गु अज्ञासिपुः
नायकमुखपेष्टया भैमीविराग्यमनुमितवन्त इत्यर्थः ॥ १२ ॥

रक्षःस्वरक्षणमवेक्ष्य निजं निवृत्तो

विद्याधरेष्वधरतां वपुषैव भैम्याः ।

गन्धर्वमंसदि न गन्धमपि स्वरस्य

तस्या विमृश्य विमुखोऽजनि यानिबर्गः ॥ १३ ॥

दीनेषु सत्स्यपि कृताफलवित्तरक्षै-

यक्षैरदर्शि न मुखं प्रपयेव तस्याम् ।

ते जानते स्म सुरशास्त्रि पतिव्रतां किं

तां कल्पवीरुधमधिक्षिति नावतीर्णाम् ॥ १४ ॥

रक्षःस्त्विति ॥ यानं बाहनमेयामस्तीति यानिनः शिबिकाबाहिनः तेषां बर्गो रक्षस्सु राक्षसेषु निजम् अरक्षणमवेक्ष्य दृष्ट्वा तेषां हिंस्रत्वान्नास्तीति निश्चिन्नेत्यर्थः । निवृत्तः विद्याधरेषु वेश्योनिविशेषेषु वपुषैव भैम्याः भैमीतः पञ्चमी विभक्त इति पञ्चमा । अधरतां निकृष्टत्वं विमृश्य निश्चिन्त्य तथा गन्धर्वाणां ससदि सङ्घे तस्याः भैम्याः स्वरस्य नगन्धमगन्धमपि, लेशस्याप्यभावमित्यर्थः । नमधेन न घस्वेन मुप्पुपेति समासः । 'गन्धो लेशे महीगुणे' इति वैजयन्ती । विमृश्य निश्चिन्त्य विमुखोऽजनि जातः । जनेः कर्तरि लुङ् दीपजनेत्यादिना कर्तरि विनादेशः ॥ १३ ॥

दीनेष्विति ॥ दीनेषु दरिद्रेषु सत्सु विद्यमानेष्वपि कृता अफला निष्फला वित्तरक्षा धनशुक्तिर्यस्तैः कृपणैर्यक्षैः प्रपयेव तस्या भैम्यां विपये मुखं नादर्शि न दर्शितः, दृशेर्ष्यन्तात्कर्माणं लुङ् । तथा हि ते यक्षास्तां दमयन्तीम् अधिक्षिति क्षितौ, विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । अवतीर्णामुत्पन्नां सुरशास्त्रिपतिव्रतां कल्पवृक्षपत्नीं कल्पवीरुधं कल्पलतां न जानते स्म किम् ? ज्ञातवन्त एव अस्या वदान्यतया तेषां युक्ता लजेति कारणात्कार्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । ततः तेषां निधिगोपपिशाचानां कुतो वरणवार्ताऽपीति भावः ॥ १४ ॥

जन्यास्ततः फणभृतामधिपं सुरौघा-

न्माञ्जिष्ठमञ्जिमविगाहिपदोष्ठलक्ष्मीम् ।

तां मानसं निखिलवारिक्षरात्रवीना

हंसावलीमिव घना गमयाम्बभूवुः ॥ १५ ॥

यस्या विभोरखिलवाङ्मयविस्तरोऽय-

माख्यायते परिणतिर्मुनिभिः पुनः सा ।

उद्गत्वरामृतकरार्धपरार्धभालां

बालामभापत सभासततत्प्रगल्भा ॥ १६ ॥

जन्या इति ॥ ततोऽनन्तरं जनीं बधूँ बहन्तीति जन्याः बधून्भृत्याः
'जन्या भृत्या नबोढाया' इति केशवः । सङ्गायां जन्या इति यत्प्रत्ययान्तो
निपातः । मञ्जिष्ठया रागद्वयविशेषस्यैव * मञ्जिष्ठन्तस्य मञ्जिमानं रामणीयकं
विगाहत इति तद्विगाहिनी पदोष्ठस्य पदयोरोष्ठयोश्च लक्ष्मीः शोभा यस्यास्तां
हंसावल्यामपि योज्यम् । ओत्वीष्ठयोः समासं वा पररूपं वक्तव्यम् । तां भैमी
नवीना घनाः मेघाः हंसावली निखिलाद्वारिक्षरात् जलप्रवाहात् मानसं मानसादयं
सर इव सुरीयात् देवसङ्घात् अपादानात् विहायेति त्यक्तोपे पञ्चमी । फणभृता-
मधिपं वामुकिं गमयाम्बभूवुर्निन्युः ॥ १५ ॥

यस्या इति ॥ अयमखिलवाङ्मयविस्तरः शब्दप्रपञ्चो मुनिभिर्म्यांसा-
दिभिर्विभोर्महाशक्तेर्यस्याः देव्याः परिणतिः रूपान्तरं आख्यायते सभानु घतत
प्रगल्भा सा देवी उद्गत्वरः उदित्वरः गत्वरथ इति करबन्तो निपातः । तस्या-
मृतकरस्येन्दारधमिव खण्डमिव परार्धमुत्कृष्टं भालं ललाटं यस्यास्तां बालां
भैमी पुनरभापत ॥ १६ ॥

* अपरे तु—मञ्जिष्ठया रक्त वस्त्रादिकं तस्य मञ्जिमानमिति व्याख्याय तेन
रक्तमित्यभिप्रायः ।

आश्लेषलग्नगिरिजाकुचकुङ्कुमेन

यः पट्टसूत्रपरिरम्भणशोणशोभः ।

यद्गोपवीतपदवीं भजते स शम्भोः

सेवासु वासुकिरयं प्रसितः सितश्रीः ॥ १७ ॥

पाणौ फणी भजति कङ्कणभूयमैशे

सोऽयं मनोहरमणीरमणीयमूर्तिः ।

कोटीरवन्धनधनुर्गुणयोगपट्ट-

व्यापारपारगममुं भज भूतभर्तुः ॥ १८ ॥

धृतैकया रसनयामृतमीश्वरेन्दो-

रप्यन्यया त्वदधरस्य रसं द्विजिह्वः ।

आश्लेषेति ॥ यो वासुकिराश्लेषादास्त्रिज्जनाङ्गमेन सक्तेन गिरिजायाः पार्वत्याः कुचयोः कुङ्कुमेन पट्टसूत्रस्य परिरम्भणात्परिवेष्टनादिव शोणशोभो-
ऽङ्गकान्तिः सन् शम्भोर्यद्गोपवीतस्य पदवीं पदं भजते सेवासु प्रसितस्तत्परः
'तत्परे प्रसितासौ' इत्यमरः । सितश्रीः शुभ्रकान्तिः स वासुकिरयमिति
पुरोवर्तिनिर्देशः ॥ १७ ॥

पाणाविति ॥ उच्येदप्रतः फणी वासुकिः ऐशे ईशसम्बन्धिनि पाणौ
मनोहराभिर्मणीभी रमणीयमूर्तिः कङ्कणभूय कङ्कणत्व भुवो भाव इति कमप् ।
भजति भूतभर्तुः शिवस्य कोटीरवन्धन कपदबन्धनं धनुषो गुणो मूर्ध्ना योग-
पट्टश्च तेषां व्यापारस्य पारग पारीणममुं वासुकिं भज गृणोत्व । अर्ध्रकस्य
वासुकेरनेकेषु कोटीरादिषु क्रमेण गृह्यतेः पर्यायभेदः । अथानुभावविशेषाद्यांगपद्य
सम्भवे तु समुच्चयः ॥ १८ ॥

धृत्येति ॥ एका रसनया ईश्वरेन्दोर्हरशिरश्चन्द्रस्य भनृतमन्यया
रसनया त्वदधरस्य रसनपि रसञ्च धृत्वा युगपदिकास्तादृशं एतदुभयस्य
एतस्य रसद्वयस्य विशेषमन्तरं निर्धेनुं क्षमः समर्थः स्वाद्यदि द्विजिह्वो रसना-

6366

आस्वादयन् युगपदेष परं विशेषं .

निर्णेतुमेतदुभयस्य यदि क्षमः स्यात् ॥ १९ ॥

आशीविषेण रदनच्छददंशदान-

मेतेन ते पुनरनर्थतया न गण्यम् ।

बाधां विधातुमधरे हि न तावकीने

पीयूषसारघटिते घटतेऽस्य शक्तिः ॥ २० ॥

तद्विस्फुरत्फणविलोकनभूतभीतेः

कम्पश्च वीक्ष्य पुलकश्च ततोऽनु तस्याः ।

सञ्जातसात्विकविकारधियः स्वभृत्यान्

नृत्यान्न्यपेधदुरगाधिपतिर्विलक्षः ॥ २१ ॥

द्वयवनिष परमेव एव क्षमो नान्य इत्यर्थः । ऐन्दवामृतदेतदधरामृतमेव ज्याय
इति भावः ॥ १९ ॥

आशीविषेणेति ॥ आशिषि दंष्ट्रायां विषमस्येष्टाशीविषो विषधरः,
पृषोदरादित्वात्तापुः । 'आशीरुगदंष्ट्रायाम्' इत्यमरः । एतेन वामुकिना
(कर्त्रा) ते पुनः तव तु रदनच्छदस्य अधरस्य दंशदान दंशकरणमनर्थतया न
गण्यमनर्थत्वेन न मन्तव्यम् । कुतः हि यस्मात् पीयूषसारेण घटिते निर्मिते
तावकीने त्वदीये अधरे दशेन बाधा पीडा विधातु अस्य शक्तिर्न घटते न
सम्भवति अमृतघटितस्य कुतो विषभयमिति भावः ॥ २० ॥

तद्विति ॥ ततो बाणीवाङ्मनन्तर तस्य वामुकेः विस्फुरतो स्फुरयतो
फणानां विलोकनेन भूतभीतेः सञ्जातसात्विकविकारधीः शृङ्गारसात्विकभ्रमो येषां तान्
पुलक्य वीक्ष्य सञ्जाता सात्विकविकारधीः शृङ्गारसात्विकभ्रमो येषां तान्
स्वभृत्यान् विलक्षो भैमीभावज्ञानलब्धत उरगाधिपतिर्वामुकिर्नृत्यादानन्दनतना-
न्न्यपेधः न्यवारयत् स्वज्ञानिर्विलक्ष्याद्भैमीवैराग्यप्रतीतेर्लो त्त्रिषा इत्यर्थः ।
अथ भृत्यानां भैमीभयसात्विकेषु शृङ्गारभ्रान्त्या भ्रान्तिमदलहारः । सम्मप्रत्य-
रोमाशाः स्वेदो वीर्यवेषधुः । अधुरंस्त्वर्गमल्लघौ सात्विकाः प्रदीर्घाः ॥ २१ ॥

6366

तद्दिशिभिः स्ववरणे फणिभिर्निराशै-

र्निश्वस्य तत्किमपि सृष्टमनात्मनीनम् ।

यत्तान् प्रयातुमनसोऽपि विमानवाहा

हा हा प्रतीपपवनाशकुनान्न जग्मुः ॥ २२ ॥

ह्रीसंकुचत्फणगणादुरगप्रधाना-

त्तां राजसङ्गमनयन्त विमानवाहाः ।

सन्ध्यानमदलकुलात् कमलाद्दिनीय

फहारमिन्दुकिरणा इव हासभासम् ॥ २३ ॥

तदिति ॥ तद्दिशिभिर्वांशुकित्तान्तसाक्षात्कारिभिः अत एव स्ववरणे
निराशैः कैमुत्यपराहतैरित्यर्थः । फणिभिरन्यैः कर्कोटकादिनार्गैर्निश्वस्य निश्वास
कृत्वा तन्निश्चितरूपं किमप्यवाच्यमात्मने हितमात्मनीनम्, आत्मविश्वजन-
भोगोत्तरपदात्तः । तद्विरुद्धमनात्मनीनं सृष्टम् आत्मनो महाननर्थहेतुराचरित
इत्यर्थः । कुतः यद्यस्माद्विश्वासकारणात्तान् फणिनः प्रति यातुमनसो गन्तुकामा
अपि विमानं बहन्तीति विमानवाहाः शिबिकावाहिनः, कर्मण्यण् । प्रतीपपवनः
प्रतिकूलवायुस्तस्मादेवाशकुनाद्दुश्शकुनान्न जग्मुः दूरत एव परिजहूरित्यर्थः ।
अत एव हा हेति खेदे ॥ २२ ॥

ह्रीति ॥ विमानवाहाः शिबिकावाहिनः तां दमयन्ती हिया सङ्कुचन्
फणगणो यस्य तस्मादुरगप्रधानादुरगराजाद्रामुर्ध्वेर्विनीयापनीय इन्दुकिरणाः
हासभासं विद्यासलक्ष्मीं सन्ध्यायां नमदलकुलात्सङ्कुचत्पत्रचयात्कमलाद्दिनीय
कहारं धौगन्धिकमिव राजसङ्गमनयन्त प्रापयन् हित्वादात्मनेपदं नीवद्योर्दरेतेष्व
इति वचनार्थकर्मकत्वम् ॥ २३ ॥

देव्याभ्यधायि भव भीरु ! भृतावधाना

भूमीभुजस्त्यजत भीमभुवो निरीक्षाम् ।

आलोकितामपि पुनः पित्रतां दृष्ट्वा-

मिच्छापगच्छति न वत्सरकोटिभिर्वः ॥ २४ ॥

लोकेशकेशवशिवानपि यश्चकार

शृङ्गारसान्तरभृशान्तरशान्तभावान् ।

पथेन्द्रियाणि जगतामिपुषश्चकेन

संक्षोभयन् वितनुतां वितनुमुदं वः ॥ २५ ॥

अथ देवी दमयन्ती राक्षस्य स्ववाक्य एवावधानमशादित्याह—देव्येति ॥
 देव्या वाग्देव्या अभ्यधायि अभिहितं किं तत्तदाह—हे भीरु ! भयशोले !
 भीरुशब्दाद्भुत इत्युह प्रत्ययं सम्पूर्णा नदीहस्तः । भूतमवधानं यथा सा भव
 अवहिता शृण्वत्यर्थः । हे भूमीभुजो भूषाः । यूयश्च भीमभुवो भूम्या निरीक्षा-
 मीक्षणास्थां गुरोध हन्त इति स्त्रियामप्रत्ययः । त्यजत, कृतः आलोकितामीक्षिता-
 मप्येतां भूमिं पुनरंशां पित्रतामास्थवा पश्यतां वां गुप्ताक वत्सरकोटिभि-
 रनन्ताब्दैरपि इच्छा दर्शनेच्छा नापगच्छांत अतो मद्वाक्यमवाहिताः धुणुतेत्यर्थः ॥

लोकेशेति ॥ यो वितनुरनङ्गो लोकेशकेशवशिवान् यद्वाक्विश्रुमहेसा-
 नपि शृङ्गारेण शृङ्गाररसेन सान्तरः सावकाशो विरलो भूषो माद आन्तरः
 अभ्यन्तरः शान्तभावः शान्तरसो येषां तान् रागजर्जरितवैराग्यांधकारं पञ्चानां
 सद्गुणैः पञ्चकं 'सङ्ख्यामाः सहायदुःखप्रत्ययनेषु' इति कन्प्रत्ययः । तेनैव पूर्णा पञ्चकेन
 जगती पथेन्द्रियाणि चक्षुरादीनि सङ्क्षोभयन् व्याकुल्यन् स वितनुरनङ्गो वां
 गुप्ताकं मुद वितनुतां वित्तारयन् विभक्तिविभक्तिभ्यो भयवतः कामदेवस्य प्रसादः
 कस्य न श्याम्य इति भावः ॥ २५ ॥

पुष्पेपुणा ध्रुवममूनिपुवर्षजप्त-
 हुङ्कारमन्त्रबलमस्मितशान्तिशक्तीन् ।
 शृङ्गारसर्गसिक्कद्व्यणुकोदरि ! त्वं
 द्वीपाधिपान्नयनयोर्नय गोचरत्वम् ॥ २६ ॥
 स्वादूदके जलनिधौ सवनेन सार्धं
 भव्या भवन्तु तव वारिविहारलीलाः ।
 द्वीपस्य तं पतिममुं भज पुष्करस्य
 निस्तन्द्रपुष्करतिरस्करणक्षमाक्षि ! ॥ २७ ॥
 सावर्तभावभवदद्भुतनाभिकूपे !
 स्वर्भौममेतदुपवर्तनमात्मनैव ।

पुष्पेपुणेति ॥ रसोऽस्यास्तीति रासकम्, “अत इति ठनी” इति
 ठन् प्रत्ययः । द्वावणू कारणत्वेनास्य म्भ इति द्व्यणुकम् अणुद्वयारब्धद्रव्यं क्षिपिकः
 कप्रत्ययः । शृङ्गारस्य सर्गे निर्माणे रमिक प्रवृत्तं यत् द्व्यणुकं तदेवोदरं यस्या-
 स्तथाः सम्बुद्धिः । द्व्यणुकादिप्रक्रमेण कार्यद्वयारम्भ इति तार्किकाः । शृङ्गार-
 मयसर्वाङ्गीति भावः । त्वं पुष्पेपुणा ध्रुवं सत्त्वमिपुवर्षे वाणमोक्षफाले जप्तः
 उच्चारितो यो हुङ्कारः कोपप्रयुक्तः स एव मन्त्रस्तस्य बलेन सामर्थ्येन भस्मिता
 भस्मीकृता तत्करोतीति व्यन्तात्कर्मणि क्तः । सा शान्तिशक्तिः इन्द्रियनिग्रह-
 सामर्थ्यं येषां तानमून् द्वीपाधिपान् नयनयोगोचरत्वं दृष्टिविषयत्वं नय परयेत्यर्थः ॥

स्वाद्विति ॥ हे निस्तन्द्रपुष्करतिरस्करणक्षमाक्षि ! उन्मिद्रपद्मविजयसमर्थ-
 मेतरे । कमलायताक्षीत्यर्थः । ततः स्वादूदके जलनिधौ मधुरोदकसमुद्रे सवनेन
 सवनाद्व्येन रागा सार्धं भव्याः मनोहराः वारिविहारलीलाः जलकोडाबिनोदाः
 भवन्तु । अत एव पुष्करस्य पुष्कराहस्य द्वीपस्य पतिं तममुं सवनं भज
 वृणीष्व ॥ २७ ॥

साधतेति ॥ रोम्णामम्भसाद्य घ्नमः आवर्तः सावर्तभावेन सावर्तत्वेन
 भग्नद्रुतो विस्रयो ग्रासन् स चित्रीयमाणो नाभिरेव रूपो यस्याः सा तस्याः

स्वाराज्यमर्जयसि न श्रियमेतदीया-

मेतद्गृहे परिगृहाण शचीविलासम् ॥ २८ ॥

देवः स्वयं वसति तत्र किल स्वयम्भू-

न्यम्रोधमण्डलतले हिमशीतले यः ।

स त्वां विलोक्य निजशिल्पमनन्यकल्पं

सर्वेषु कारुषु करोतु करेण दर्पम् ॥ २९ ॥

न्यम्रोधनादिव दिवः पतदातपादे-

न्यम्रोधमात्मभरधारमिवावरोहैः ।

सम्युद्धिः सावर्तस्यादि, कूर्गे सावर्तत्वं चित्रमिति भावः । एतस्य राज्ञः उपवर्तनं देशः, 'नीतृजनपदी देशविषयी तूपवर्तनम्' इत्यमरः । आत्मनैव भीमं भूमि-
भव स्वः स्वर्गः एतदीया श्रियमैश्वर्यमेव स्वाराज्यं स्वर्गराज्यं रोरिति रेफलोपे
दूलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽण इति दीर्घः । नाजयपीति कारुः अर्जयस्येवैत्यर्थः ।
एतद्गृहे शचीविलासं शचीर्षाभाग्य परिगृहाण स्त्रीकुरु । एतद्गृहेव स्वर्गः एत-
द्राज्यमेव स्वाराज्यम् अयमेवेन्द्रस्त्वमंवेन्द्राणी भवेत् रूपकालङ्कारः ॥ २८ ॥

देव इति ॥ तत्र पुष्करद्वीपे हिमवच्छीतले न्यम्रोधः बटवृक्षः,
'न्यम्रोधो बहुपाद्वटः' इत्यमरः । तस्य मण्डले मण्डलाकारे तले अधस्थले यः
स्वयम्भूः प्रपन्नदेवः स्वयं साक्षाद्गमति किल खलु ? स देव ईषदसमाप्तमन्यदन्य-
कल्पम् अन्यमदृशं तत्र भवर्तात्यनन्यकल्पम् अनन्यसाधारणम् ईषदसमाप्ती
कल्पप्रत्ययः । निजशिल्पं स्वनिर्माणं त्वां विलोक्य सर्वेषु कारुषु शिल्पेषु मध्ये
करेण करकौशलेन दर्पं करोतु अहङ्करोतु इत्यर्थः । सद्युः कीर्तिकरं ते स्व-
शिल्पमिति भावः ॥ २९ ॥

न्यम्रोधनादिति ॥ दिवोऽन्तरीक्षात्पततः आपतत आतपादेः आदि-
राध्दारु वयोदेध न्यम्भूय अधःस्थत्वा रोधनाभिचारभादिव न्यमोषं न्यम्रोध-
शब्दवाच्यमिन्त्युत्प्रेक्षेयमुत्तरार्धे षड्यमाणातपत्रत्वेऽप्रेक्षोपयोगिनी । बह्नुतन्तु

तं तस्य पाकिफलनीलदलद्युतिभ्यां

द्वीपस्य पश्य शिखिपत्रजमातपत्रम् ॥ ३० ॥

न श्वेततां चरतु वा भुवनेषु राज-

हंसस्य न प्रियतमा कथमस्य कीर्तिः ।

चित्रन्तु तद्विशदिमाद्वयमादिशन्ती

क्षीरश्व नाम्नु च मियः पृथगातनोति ॥ ३१ ॥

न्यमोहतीति न्यमोषः पचायन् हकारस्य धत्वनिपातनात्साधुः । न्यक् पूर्वा-
द्रोहतेः तथा अवरोहन्तीत्यवरोहः अधोमुखाः शाखाः शिखाः । 'शाखा शिखा-
वरोहः स्यात्' इत्यमरः । तत्रचष्टम्भैरात्मनो भर शाखाभारं धरतीति तद्वार-
मिव स्थितमित्युरप्रेक्षा धरतेः कर्मण्यणप्रत्ययः । किञ्च पाक एषामस्तीति पाकिनां
पकानां फलानां नीलदलानां नीलपल्लवानाञ्च युतिभ्यां रञ्जयानकान्तिभ्यां
निमित्तेन तस्य द्वीपस्य पुष्करद्वीपस्य सम्बन्धि शिखिपत्रजं मयूरपिच्छाद्भवं
तन्प्रसिद्धमानपत्रं तद्वन् स्थितमिति निमित्तगुणजानिस्वरूपांप्रेक्षाम्यप्रकाशप्रयोगा-
द्रम्या । अस्याश्च प्रथमोप्रेक्षयाऽत्रादिभावेन सजातीयसदृशः । द्वितीयया
सजातीयसदृष्टिः । वदन्नुधमिति शेषः । पश्य, एतद्राजवरणादेवविधोऽद्भुत-
दर्शनोत्सवलाभो भविष्यतीति भावः ॥ ३० ॥

नेति ॥ राजहंसस्य राजधेट्टरः कलहसस्य च । 'राजहंसो नृपश्रेष्ठे
कादम्बकलहसयोः' इति विश्वः । अस्य सवनस्य राजः प्रियतमा इष्टतमा
तत्कान्ता वरदा च कीर्तिः कथं न श्वेततां न धवलीभवन्तु श्वेतावर्ण इति
युतादी पठ्यते । तस्माद्भेदः । भुवनेषु लोकेषु सलिलेषु च, 'भुवनं सलिले लोके'
इति विश्वः । कथं वा न चरतु हिन्तु विशदिमाद्वयमावस्थाद्वैतम् आदिशन्ती
आपादयन्ती । क्षीरं चाम्यु च मियोऽन्योन्यं पृथग्विमञ्च नातयोतीति नतश्चित्र
हृष्टानो क्षीरनीरविनेष्यस्व जनिधर्मकालतदभावो विरुद्ध इति भावः । स
चादिषेधो धात्वन्गुणतो न स्वरूप इति विरोधसमाधानाद्विरोधाभावोऽलङ्कारः ।
तथा विशदिमाद्वयमादिशन्तीत्यनेन सामान्यालङ्कारः । सामान्यं गुणसाम्येन

शूरेऽपि सूरिपरिपत्यथमार्षितेऽपि

शृङ्गारभङ्गिमधुरेऽपि कलाकरेऽपि ।

तस्मिन्नवयमियमाप तदेव नाम

यत्कोमलं न किल तस्य नलेति नाम ॥ ३२ ॥

भ्रूवह्निकिञ्चननिकुञ्चितमिङ्गितं सा

लिङ्गं चकार तदनादरणस्य विज्ञा ।

राज्ञोऽपि तस्य तदलाभजतापवह्नि-

चिह्नीप्रभूष मलिनच्छविभूमधूमः ॥ ३३ ॥

यत्र वस्तुवन्तरङ्गता इति लक्षणात् । तस्य विशेषणगत्या क्षीरनीराविवेकहेतु-
त्वात् पदार्थहेतुक काम्यलिङ्गं पूर्वापे च शैत्यभुवनचारित्वराजहंसप्रियतमात्वाद्य-
श्लिष्टाश्लिष्टप्रस्तुतधीर्तिविशेषणसाम्यादप्रस्तुतराजहंशीप्रतीतेः क्लेपसङ्कीर्णसमाप्तो-
क्तिरित्येतैस्त्रिभिः सहाङ्गाङ्गिभावेन पूर्वोक्तस्य विरोधाभासस्य सङ्करः ॥ ३१ ॥

शूरेऽपीति ॥ इयं दमयन्ती शूरे वीरेऽपि सूरिपरिपत्यु विद्वत्सभासु
प्रथमार्षिते अग्रपूज्येऽपि शृङ्गारभङ्गिमधुरे शृङ्गारविलासकान्तेऽपि कलाकरे
गङ्गलविद्यानिदानेऽपि तस्मिन् सबनार्व्ये राज्ञि कोमल कर्णामृत नलेति नाम
नामधेयं तस्य न किल नास्ति हीति यत् तमलनामराहित्यमेव अवयव रूपेण
आप नाम अपाह् सात्वत्यर्थः । अनलत्वातिरिक्तमस्त्यकारेण किञ्चिदपि
नाभूदित्यर्थः ॥ ३२ ॥

भ्रूवह्नीति ॥ विशेषेण जानातीति विज्ञा अभिज्ञा, इगुपधङ्गात्रीकितः
क. । सा दमयन्ती भ्रूवत्याः किञ्चन किञ्चिद्विचित्रित किञ्चनेति किञ्चिदर्थेऽप्यय-
तस्य विशेषणसमासः । तदेवेति चेदित तस्मिन् सबने अनादरणस्य लिङ्ग-
धर्यर भ्रूनिक्षेपनेनेव तदनादर मूर्चितवतीत्यर्थः । तस्य राज्ञोऽपि मन्त्रिच्छवि-
भूमा वैवर्धनभूदस्व ॥ एव भूमद्यस्ताः दमयन्त्याः अलाभेन जातभ्रजः तस्य
तापवह्नेः गन्तापामेयिहीनभूष अनुमापकं जातमित्यर्थः । अत एवानुनानालद्वारः ।

राजान्तराभिमुखमिन्दुमुखीमयैनां

जन्या जना हृदयवेदितयैव निन्युः ।

अन्यानपेक्षितविधौ न खलु प्रधान-

वाचां भवत्यवसरः सति भव्यभृत्ये ॥ ३४ ॥

ऊचे पुनर्भगवती नृपमन्यमस्यै

निर्दिश्य दृश्यतमतावमताभिनेयम् ।

आलोक्यतामयमये ! कुलशीलशाली

शालीनतानतमुदय निजास्ययिम्बम् ॥ ३५ ॥

साध्यसाधननिर्देशोऽनुमानमिति लक्षणात् । किं त्विह धूमाग्न्यो रूपकलब्धात्म-
कयोरलङ्कारगर्भीकारेण विच्छित्तिविशेषाधयणात्तर्कानुमानाद्भेदः ॥ ३३ ॥

राजान्तरेति ॥ अथ जन्या जनाः भृत्यजनाः । जन्यशब्दो व्याख्यातः ।
हृदयवेदितया चित्तज्ञतयैव प्रेरणां विनयेत्यर्थः । इन्दुमुखीमैनां भैमीम् अन्यो-
राजा राजान्तरं, मुमुषेति समासः* । तस्याभिमुखं यथा तथा निन्युः ।
स्वामिप्रेरणा विना कथं निन्युरत आह—अन्यानपेक्षितोऽनपेक्षितान्यः स्वाम्या-
देशनिरपेक्ष इत्यर्थः । बहुव्रीहौ सर्वनामसङ्ख्ययोरुपसङ्ख्यपानादन्यशब्दस्य पूर्व-
निपातः । विविः कार्ये तस्मिन् स्वतः स्वामिकार्यसाधनसमर्थे भव्ये अकपटे
भृत्ये कर्मकरे सति प्रधानवाचां स्वाम्यादेशानामवसरो न भवति नास्ति रास्त्व-
लभान्तरन्यासः ॥ ३४ ॥

ऊच इति ॥ भगवती भारती पुनः भूय. दृश्यतमतया दर्शनीयतम-
त्वेन सौन्दर्यातिशयेन अवमतावबर्धारिणी आभिनेयी अभिनी येन तमन्यं नृप-
मस्यै भैम्यैर्निर्दिश्य हस्तेन प्रदर्श्य भवे ! भैमि ! कुलेन शीलेन सद्गुणेन च
शालत इति तच्छाली अयं नृपः शालीनतया अपाठ्येन नतमास्ययिम्बमुदस्यो-
त्तमस्य आलोक्यतामित्यूचे उच्यवती श्रूमः कतरि लिटि तच् । ए शास्त्राप्रवेष्टा-
महति लब्धयेत्यर्थे शालीनकौपीने अष्टाकार्ययोरिति सप्तत्यन्तो निपातः ॥ ३५ ॥

* इदं चिन्त्यम् । मयूरभ्यसकादित्वादस्य साधुर्नामित्यपरे ।

एतत्पुरःपठदपश्चमवन्दिवृन्द- ...

वाग्दम्बरैरनवकाशतराम्बरेऽस्मिन् । ...

उत्पत्तुमस्ति पदमेव न मत्पदाना-

मर्थोऽपि नार्थपुनरुक्तिषु पातुकानाम् ॥ ३६ ॥

नन्वह हव्य इति विश्रुतं नान्नि शाक-

द्वीपप्रशासिनि सुधीषु सुधीभवन्त्याः ।

एतद्भुजाविरुद्धवन्दिजयानयापि

किं रागि राजनि गिराजनि नान्तरन्ते ॥ ३६ ॥

शाकः शुक्च्छदसमच्छविपत्रमाल-

भारी हरिष्यति तरुस्तव तत्र चित्तम् ।

एतदिति ॥ एतस्य पुरोऽपे पठतामपधमाणा वन्दिना वृन्दस्य वाग्दम्बरैः वागाटोपैरनवकाशतरे अत्यन्तनिरवकाशे अस्मिन्म्वरे अन्तरिक्षे मत्पदानां मद्वाक्यानां 'पदं शब्दे च वाक्ये च' इति विश्वः । उत्पत्तुमेव पद-मवकाशो नास्तीत्यतिशयोक्तिः । आकाशगुणः शब्द इति तार्किकाः । किञ्च कथञ्चिदुत्पत्तौ अपि अर्थपुनरुक्तिषु पातुकानां पतता वन्दिवाक्यैः पुनरुक्तार्थाना-मित्यर्थः । लपपतेत्यादिना उक्तप्रत्ययः । मत्पदानामर्थः प्रयोजनमेव नास्ति गतार्थत्वादिति भावः ॥ ३६ ॥

नन्धिति ॥ ननु भैमि ! अत्रास्मिन् हव्य इति विश्रुतं नान्नि प्रख्यात-नामधेये शाकद्वीप प्रशास्तीति तत्प्रशासिनि तत्स्वामिनि राजनि विषये सुधीषु विद्वत्सु सुधीभवन्त्यास्ते तवान्तरमन्तररत्नम् अनया धूयमाणया एतस्य भुजाविरुद्धवन्दिभ्यो बाहुप्रशस्तिस्त्रोतृभ्य जाता तज्जातया गिराप रागि रागवत् नाजनि नाजनिष्ट किमिति प्रश्नः । जनेः कर्तरि लुङि दीपजनेत्यादिना विकृत्याभिप्रत्ययः । "विषो लुक्" इति तस्य लुक् ॥ ३७ ॥

शाक इति ॥ तत्र शाकद्वीपे शुक्च्छदसमच्छवीनां कीरपक्षसदृश-कान्तीनां पत्राणां मालां पङ्क्तिं विभर्तीति तन्मालभारि, "इष्टकेपीकामालानां

यत्पल्लवौघपरिरम्भविजृम्भितेन

ख्याताब्जगत्सु हरितो हरितः स्फुरन्ति ॥ ३८ ॥

स्पर्शेन तत्र किल तत्तत्पत्रजन्मा

यन्मारुतः कमपि सम्मदमाददाति ।

क्रीतूहलं तदनुभूय विधेहि भूयः

श्रद्धां पराशरपुराणकथान्तरेऽपि ॥ ३९ ॥

चित्ततूलभारिषु” इति हस्तः । शाकस्तवः शाकवृक्षः, ‘शाकवर्गवर्धका’ इत्यमरः । तत्र चित्तं हरिष्यति हरितो दिशो यस्य शाकतरोः पल्लवौघानां पल्लवराशीनां परिरम्भविजृम्भणेन व्याप्तिमहिम्ना हरितः हरिद्वर्णः, ‘हरितो मृगे ना कनके क्लीव दिशि श्री हरिते त्रिषु’ इति शाब्दिकमण्डने, जगत्सु ख्याताः हरित इत्याख्याताः स्फुरन्ति प्रधन्ते । अत्र दिक्षु हरिच्छन्दप्रवृत्ते-र्हरिद्वर्णनिमितायाः शाकतत्पल्लवछायाच्छुरणनिमित्तत्वासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धो-क्तस्तद्रूपातिशयोक्तिः । तथा च तस्य तरोस्तादृग्विस्तारो व्यज्यत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ॥ ३८ ॥

स्पर्शेनेति ॥ तत्र द्वीपे किल तस्य तरोः पत्रेभ्यो जन्म यस्य तज्जन्मा मारुतः स्पर्शेन स्पर्शमात्रेण कमप्यवाच्यं सम्मदमानन्दमाददातीति यत् तदा-नन्ददानरूपं क्रीतूहलं विनोदम्, ‘क्रीतूहलं विनोदः स्यात् कृतुकम् कृतूहलम्’ इति हलायुधः । भूयः पुनरपि पराशरपुराणे विष्णुपुराणे यत्कथान्तरमन्या कथा तत्र श्रद्धां विधेहि विश्वासं कुरु तत्रैव सकलभूगोलवृत्तान्तकथनादेकदेश-संवादेन तदुक्तकथान्तराणामपि विश्वसनीयत्वादिति भावः । अत्र विष्णुपुराण-वाक्यम्—‘शाकस्तत्र महावृक्षः सिद्धगन्धर्वसेवितः । यत् पत्रवातसस्पर्श-दादादो जायते परः’ इति ॥ ३९ ॥

क्षीरार्णवस्तव कटाक्षरुचिच्छटाना-

मध्येतु तत्र विकटायितमायताक्षि ! ।

बेलावनीवनततिप्रतिबिम्बचुम्बी

किर्मरितोर्मिचयचारिमचापलाभ्याम् ॥ ४० ॥

* कल्लोलजालचलनोपनतेन पीवा

जीवातुनानवरतेन पयोरसेन ।

क्षीरेति ॥ हे आयताक्षि ! तत्र शाकद्वीपे क्षीरार्णवस्तव कटाक्षरुचि-
च्छटाना कटाक्षकान्तिजालाना वृन्दं जालं चकवाल, 'जालकं पेटकं छटा'
इति वैजयन्ती । विकटायित विकटभावं विलसितमित्यर्थः । विकटशब्दाद्भोहि-
तादिक्यङ्गताद्भावे ऋः । लोहितादिराकृतिगणः । बेलावनी कूलरेखा, 'बेला
कूलेऽपि चारिधेः' इति शाश्वतः । तत्र या वनततिर्वनपङ्क्तिस्तस्याः यत् प्रतिबिम्ब
तत् चुम्बति स्पृशतीति तच्चुम्बी तद्भाक् । अत एव किर्मरितः कर्तुरितः
'चित् किर्मरकल्माषशबलताय कर्तुरा' इत्यमरः । तस्योर्मिचयस्य तरङ्गपङ्के-
चारिमा चारता, पृष्ठादित्वादिमनिचि ढेरिति टिलोपः । चापल चायत्यं युवा-
दिवाचप्रत्ययः । ताभ्यां स्मारकाभ्याम् अभ्येतु स्मरतु । इक् स्मरण इत्यस्मा-
ल्लोटि शेषत्वविवक्षायामेवाधीगर्थेत्यादिना षष्ठीविधानात्तदभावे कर्मणि द्वितीया ।
अत्र किर्मरितोर्मिचयस्य सितासितत्वसादृश्यात् तद्विलासस्य कटाक्षविलसित-
स्मारकत्वात्तया स्मरणालङ्कारः ॥ ४० ॥

कल्लोलेति ॥ कल्लोलजालस्य तरङ्गसमूहस्य चलनात् उपनतेन प्राप्तेन
जीवातुनोज्जीवकेन अनवरतेनाऽविच्छिन्नेन पयोरसेन क्षीरास्त्रादेन पीवा पीवरः,
'पीनपीनी तु स्थूलपीवरे' इत्यमरः । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति पीढः

* यद्यप्ययमुत्तरार्धे श्लोको जीवातुन्याख्यानुपलम्भात् परित्यक्तः केषुचिन्न्येषु
तथापि मद्रपुरस्वराजकीयप्रन्थालयगते गोश्रीपुरराजकीयतृप्पुणितुरप्रन्थालयगते
च प्रन्थे तदुपलम्भादस्माभिरिदं प्रकाश्यते ।

अस्मिन्नखण्डपरिमण्डलितोरुमूर्ति-

रध्यास्यते मधुभिदा भुजगाधिराजः ॥ ४१ ॥

त्वद्रूपसम्पदवलोकनजातशङ्का

पादाब्जयोरिह कराङ्गुलिलालनेन ।

भूयाधिराय कमला कलितावधाना

निशानुबन्धमनुरोधयितुं धवस्य ॥ ४२ ॥

बालातपैः कृतकगैरिकतां कृता द्वि-

स्तत्रोदयाचलशिलाः परिशीलयन्तु ।

त्वद्विभ्रमभ्रमणजभ्रमवारिधारि

पादाङ्गुलीगलितया नखलाक्षयापि ॥ ४३ ॥

कनिष् । स प्रसिद्धो भुजगाधिराजः शेषः अस्मिन् क्षीरणवे अखण्डमनूतं यथा तथा परिमण्डलिता कुण्डलिता उरुमूर्तिः महाकायो यस्य न सन् मधुभिदा हरिणा अध्यास्यतेऽधिष्ठीयते ॥ ४१ ॥

त्वदिति ॥ किञ्च इहाह क्षीरोदे कमला लक्ष्मीः त्वद्रूपसम्पदवलोकना-
ज्जातशङ्का तव सौन्दर्ये दृष्ट्वा मयाः स्वभर्तारं शङ्कितचापला सतीत्यर्थः । धवस्य
स्वप्रियस्य हरेः पादाब्जयो मूदूनां कराङ्गुलीनां लालनेन चालनेन कराग्रेण
संवाहनव्यापारेणेत्यर्थः । निशानुबन्धं निशानुवृत्तिमनुरोधयितुमनुवर्तयितुं त्वदर्शनं
प्रतिबन्धाय निशसक्तमेव कर्तुमन्यर्थः । धिराय बहुकालं कलितावधाना
अवहिता भूयान् । अन्यथा चञ्चलचित्ताः पुमांसो न विश्वसनीया इति भावः ॥

बालातपैरिति ॥ तत्र शाकट्टीपे उदयाचलशिलाः बालातपैः तथा
त्वद्विभ्रमभ्रमणेन तव लीलाविहारेण जात तन्न भ्रमवारि स्वेदाम्बु तत्सारिणीभ्यः
पादाङ्गुलीभ्यः गलितया सुतया नखलाक्षयाऽपि शिर्विवारं कृतां श्लिष्टणीकृता-
मित्यर्थः । क्लियाभ्यां श्लिष्टगणने श्लिष्टचतुर्भ्यः भुन् । कृतकानि कृतिमाणि यानि
गैरिक्वाणि धातुविशेषान्तरां परिशीलयन्तु अनुभवन्तु तथाभूताः सन्त्यित्यर्थः ॥

नृणां करम्बितमुदामुदयन्मृगाङ्क-

शङ्काः सृजत्वनघजङ्घि ! परिभ्रमन्त्याः ।

तत्रोदयाद्रिशिखरे तव दृश्यमास्यं

काश्मीरसम्भवसमारचनाभिरामम् ॥ ४४ ॥

एतेन ते विरहपावकमेत्य तावत्

कामं स्वनाम कलितान्वयमन्वभावि ।

अङ्गीकरोषि यदि तत्तव नन्दनायै-

लब्धान्वयं स्वमपि नन्वयमातनोतु ॥ ४५ ॥

लक्ष्मीलतासमवलम्बमुज्जुमेऽपि

वाग्देवतायतनमभ्युमुखाम्युजेऽपि ।

नृणामिति ॥ हे अनघजङ्घि अनवद्यज्जे ! नासिकोदरेत्यादिना विक-
स्येन हीप्रत्ययः । तत्र द्वीपे उदयाद्रिशिखरे परिभ्रमन्त्याः विहरन्त्यास्तव
काश्मीरसम्भवसमारचनेन कृद्गुमानुलेपनेन अभिराममत एव दृश्यं दृष्टनीय
ऋपुषाचार्यविरचितेति वक्ष्यम् । तवास्यं (कर्तुं) करम्बितमुदां सम्मिलिता-
नन्दानां नृणां पुतां नृचेति विकल्पाह्वयः । उदयन्मृगाङ्कङ्कामुदीयमानचन्द्र-
सन्देह भ्रान्तिं वा नृजनु करांतु । अतः हारोऽपि सन्देहभ्रान्तिमतोरन्यतरोऽस्तु ॥

एतेनेति ॥ ननु भैमि ! एतेन हव्याह्वयेन राज्ञे ते तव विरहपावकमेत्य
वियोगाग्निं प्राप्य ह्य स्वकीय नाम हव्यस्रष्टा काम प्रकाम कलितान्वयं गृहीत-
मन्वन्ध सदन्वभावि अनुभूतम् । अस्मां हुतत्वादय हव्यस्रष्टा सार्धाऽजनीत्यर्थः ।
इधमनुरक्तं त नृपमङ्गीकरोषि यदि तदाय नृपः समाप्तमानमपि तव नन्दनायैः
त्वय्युत्पादितपुत्रप्रीत्यादभिलक्ष्यमान्वयं सन्धवधप्रतिष्ठातातनोतु धर्मप्रज्ञासम्पत्त्यर्थ-
त्वात्तत्परिग्रहस्येति भावः ॥ ४५ ॥

लक्ष्मीलतेति ॥ लक्ष्मीरेव जगत् तस्या समवलम्बः आधारभूतः भुज
एव इमो दस्य तस्मिन् अपि भुजाव्रितसम्पत्परीत्यर्थः । तथा वाग्देवतायाः

सामुत्र दूषणमजीगणदेकमेव

नार्थी बभूव मघवा यदमुष्य देवः ॥ ४६ ॥

लक्ष्मीविलासवसतेः सुमनःसु मुख्या

दस्माद्विकृष्य भुवि लब्धगुणप्रसिद्धिम् ।

स्थानान्तरं तदनु निन्युरिमां विमान-

वाहाः पुनः सुरभितामिव गन्धवाहाः ॥ ४७ ॥

भूयस्ततो निखिलवाङ्मयदेवता सा

हेमोपमेयतनुभासमभापतैनाम् ।

एनं स्वबाहुबहुवारनिवारितारिं

चित्ते कुरुष्व कुरुविन्दसकान्तिदन्ति ! ॥ ४८ ॥

सरस्वत्या आयतनं स्थान मञ्जु मनोज्ञं सुखाम्बुज यस्य तस्मिन्नापि लक्ष्मी-
सरस्वत्योरेकाधिकरणेऽपीत्यर्थः । अमुत्र अमुष्मिन् इत्ये राहि सा भैमी एकमेव
दूषणमजीगणतृणयामास गणेशी चन्द्रि, ईश गण इत्यन्यासस्तेकारः । किं तदूषण
तदाह अमुष्य इत्यस्य देवो मघवा महेन्द्रः अर्था याचिता न बभूवेति यत्
नत्स्य तु सोऽर्था यद्वृत्तं यथाचे तत्कथमनलमेनं दूणीतेति भावः ॥ ४६ ॥

लक्ष्मीविलासेति ॥ तदनु तत्परिहारानन्तरं विमानवाहाः भुवि
लोके लब्धा गुणेन सौन्दर्यादिना, अन्यत्र प्राणतर्पणेन च प्रसिद्धिर्देवता तां इमां
दमयन्ती गन्धवाहा वायवः सुरभितां सौरभसम्पदमिव, लक्ष्म्याः सम्पदः
अन्यत्र पद्मायाः विलासवसतेर्लागृहात् सुमनःसु विद्वन्मु अन्यत्र पुष्पेषु
मुख्यादस्मान्मृपात्पद्माश्च विकृष्यापनीय पुनः स्थानान्तरं राजान्तरम् अन्यत्र
उष्णान्तरं निन्युः ॥ ४७ ॥

भूय इति ॥ ततोऽनन्तरं भूयः पुनरपि निखिलवाङ्मयदेवता सकल-
वागपिदेवता सा सरस्वती हेमोपमेया तनुभाः सरीरकान्तिः दस्याः ताम्

द्वीपस्य पश्य दयितं द्युतिमन्तमेतं

क्रीडस्य चञ्चलदृगञ्चलविभ्रमेण ।

यन्मण्डले स किल मण्डलसन्निवेशः .

पूरञ्चकास्ति दधिमण्डपयःपयोधेः ॥ ४९ ॥

तत्राद्रिरस्ति भवदङ्गिविहारयाची

क्रीडः स्फुरिष्यति गुणानिव यस्त्वदीयान् ।

हंसावलीकलकलप्रतिनादवाग्भिः .

स्कन्देषुपुष्टद्विवरैर्विवरीतुकामः ॥ ५० ॥

एनां दमयन्तीमभापत—हे कुरुविन्दसकान्तिदन्ति । पद्मरागसदृशदशने । नासिकोदरेव्यादिना विकल्पादीकारः । ‘कुरुविन्दः पद्मरागः’ इति विश्वः । सकान्तीत्यत्र समानस्य समावधिन्त्यः । स्वपादुना बहुवारं निवारितारिं बहुशो निर्जितशत्रुमेव राजानं चित्ते कुरुष्व अनुमन्यस्वेत्यर्थः ॥ ४८ ॥

द्वीपस्येति ॥ द्युतिमन्तं नाम एतं क्रीडस्य क्रीडाख्यस्य द्वीपस्य दयितम् अधिपतिं चञ्चलस्य तरलस्य दृगञ्चलस्य कटाक्षस्य विभ्रमेण विलासेन पश्य, यन्मण्डले यद्गो स प्रसिद्धो मण्डलसन्निवेशो वर्तुलसंस्थानः पाण्डुः पाण्डुवर्णः दधो मण्ड मस्तु, ‘मण्डं दधिभवं मस्तु’ इत्यमरः । तस्य पयोधेः समुद्रस्य पूरो राशिश्चकास्ति किलेत्यनिष्ठो ॥ ४९ ॥

तत्रेति ॥ तत्र क्रीडद्वीपे भवत्याः भवदङ्गिविहारयाची त्वचरणद्वीडा-विलासार्थां कोचो नामादिरस्ति योऽद्रिः हंसावलीकलकलनां प्रतिनादा एव वाचो वचनानि येषां तैः स्कन्दस्य कुमारस्येपुष्टद्वीपे विवरैस्तरेव मुञ्जरित्थः । त्वदीयान् गुणान्विवरीतुकामो व्याख्यातुकाम इव स्फुरिष्यति प्रकाशयते । स्फुरतेः कृतादित्वाहुणाभावः ॥ ५० ॥

वैदर्भि ! दर्भदलपूजनयापि यस्य

गर्भे जनः पुनरुदेति न जातु मातुः ।

तत्स्यार्चनां रचय तत्र मृगाङ्गमौले-

स्तन्मात्रदैवतजनाभिजनः स देशः ॥ ५१ ॥

चूडाप्रचुम्बिमिहिरोदयशैलशील-

स्तेनाः स्तनन्धयमुधाकरशेखरस्य ।

तस्मिन् सुवर्णरसरूपणरम्यहर्म्य-

भूभृद्घटा घटय हेमघटावतंसाः ॥ ५२ ॥

वैदर्भीति ॥ हे वैदर्भि ! यस्य देवस्य दर्भदलैः कुचपत्रैः पूजनयापि किमुत कमलदलादिपूजनयेति भावः । जनो जन्तुर्जातु कदापि पुनर्मातुर्गर्भे-
नोदेति न जायते तत्पूजनस्य मुक्तिरेव फलमित्यर्थः । तत्रापि तस्य मृगाङ्गमौले-
रीश्वरस्य अर्चनां रचय पूर्वां कुरु । तथा हि स देशः तन्मात्रं स एवैको देवत
येषां तेषां जनानाम् अभिजायन्ते अस्मिन्नभिजनो जन्मभूमिरित्यर्थान्तर-
न्यासः । स्तेनाः कुलेऽस्मिन्नभिजनो 'जन्मभूम्यां कुतश्चरः' इति विश्वः ।
तत्रत्याः सर्वे तदेकधारणास्तत्सर्वोत्पन्नतत्त्वज्ञानां मुच्यन्ते इति भावः ॥ ५१ ॥

चूडाप्रति ॥ हे वैदर्भि ! तस्मिन् देशे स्तनन्धयतीति स्तनन्धयः ।
"नासिक्तास्तनयोऽर्धभिद्योः" इति खड्गप्रत्यये मुनागमः । स्तनन्धयमुधाकरधेय-
रस्य घालेन्दुधेयस्य शम्भोः चूडाप्रचुम्बिमिहिरस्य शिखराप्रलम्बसूक्ष्म उदय-
शैलस्य उदयध्वजः शीलं मस्थानं तस्य स्तेनास्तत्तदशीरित्यर्थः । हेमघटावतंसा
उपरिस्थापितकनककलशा इत्यर्थः । सुवर्णरसरूपणेन हेमश्चतुराणेन रम्यनि-
हर्म्यभेदेन भूभृतः पर्वताद्येषां घटाः पट्टाघटय निर्माणं कनककलशोऽस्थितानेक-
सीबर्णश्लाघादिनिर्माणेन तं भगवन्तमिन्दुधेयस्य भजेत्यर्थः ॥ ५२ ॥

तस्मिन्मलिन्युच इव स्मरकेलिजन्म-

घर्मोदविन्दुमयमौक्तिकमण्डनं ते ।

जालैर्मिलन्दधिमहोदधिपूरलोल-

कलोलचामरमरुत्तरुणि ! छिन्नतु ॥ ५३ ॥

एतद्यशो नवनवं खलु हंसवेशं

वेशन्तसन्तरणदूरगमक्रमेण ।

अभ्यासमर्जयति सन्तरितुं समुद्रान्

गन्तुश्च निःश्रममितः सकलान् दिगन्तान् ॥ ५४ ॥

तस्मिन्निति ॥ हे तरुणि ! तस्मिन् द्वीपे दधिमहोदधेः पूरे लोलाः कलौला एव चामराणि तेषां मरुत् मलिन्युचधोर इव, 'पाटशरमलिन्युचो' इत्यमरः । जालैर्गवाक्षरन्ध्रैर्मिलनन्तधरन् ते तव स्मरकेल्या जन्म यस्य तद्वर्मोदविन्दुमयं खेदोदकविन्दुरूपं, मन्थोदनेत्यादिना उदकस्य विकल्पादुदादेशः । मौक्तिकमण्डनं मुक्ताभरणं, स्वायं ठक् । मौक्तिकमिति विनयादि पाठादिति वामनः । छिन्नतु छित्वा हरतु चारा हि केनचिच्छिद्रेण प्रविश्य हारादिक छित्वादाय पलायन्ते । अत्र खेदविन्दुषु मौक्तिकवस्वरूपणाद्रूपकालङ्कारः । तेन मलिन्युच इत्युभायाः सङ्घट्टः ॥ ५३ ॥

एतदिति ॥ नवनवं नवप्रकारं, "प्रकारे गुणवचनस्य" इति द्विर्भावः । हसरोव वेशः सर्वत्र प्रवेशन्यापारो यस्य तत् एतस्य राज्ञो यशः वेशन्तसन्तरण पल्लवतरणं, 'वेशन्तः पल्लवज्वाल्पसरः' इत्यमरः । दूरगमो दूरगमनं, "ग्रह-रुध्निधिगमय" इति अप्रत्ययः । तयोः क्रमेण रीत्या हसरोव इतोऽस्मा-देशान् नि श्रमं यथा तथा समुद्रान् सन्तरितुं सकलान् दिगन्तान् गन्तुं चान्यास-मर्जयति गन्तुं करोति किमनित्यर्थः । त्रिज्ञासाया खलुशब्दः । तेन पुनः पुनरेव-मभ्यस्यति किम् । अन्यथा कथमस्य सकललोकार्हाद्विभक्तिसुत्प्रेषा गम्यते ॥ ५४ ॥

तस्मिन् गुणैरपि भृते गणनादरिद्वै-

स्तन्वी न सा हृदयबन्धमवाप भूपे ।

दैवे निरुन्धति निबन्धनतां वहन्ति

हन्त प्रयासपरुषाणि न पौरुषाणि ॥ ५५ ॥

ते निन्यरे नृपतिमन्यमिमाममुष्मा-

दंसावतंसशिविकांशभृतः पुमांसः ।

रत्नाकरादिषु तुषारमयूखलेखां

लेखानुजीविपुरुषा गिरिशोत्तमाङ्गम् ॥ ५६ ॥

एकैकमुद्रतगुणं धुतदूषणञ्च

हित्वान्यमन्यमुपगत्य परित्यजन्तीम् ।

तस्मिन्निति ॥ तन्वी कुशाग्री । “वेतो गुणवचनात्” इति विकल्पात्
बीपू । सा भैमी गणनादरिद्वैः सङ्ख्याद्यन्तरसङ्ख्येगुणैर्भृते पूर्णैऽपि तस्मिन्
पुतिमदाक्ष्ये राक्षि हृदयबन्धं मनःसङ्गं नावाप । तथा हि दैवे दिष्टे निरुन्धति
प्रतिपन्नति सति प्रयासेन दुःखबाहुल्येन परुषाणि दुष्कराणि पौरुषाणि पुरुष-
काराः । तुषादित्वादण्प्रत्ययः । निबन्धनतां कार्यहेतुत्वं न वहन्ति इत्यर्थान्तर-
न्यासः । हन्तेति खेदे ॥ ५५ ॥

त इति ॥ ते ग्रहताः अंसावतंसस्य भुजशिरोभूषणस्य शिविकाया
अंशभृतः एकदेशधारिणः पुमांसः इमां भैमी लेखानुजीविपुरुषाः देवानुचरजनाः
‘लेखा अदितिनन्दना’ इत्यमरः । तुषारमयूखलेखां चन्द्रेणां रत्नाकराद्वत्कारं
विहाय गिरिशोत्तमाङ्गं शिवशिर इव अमुष्मादमु नृपं विहाय, त्यज्योपे पञ्चमी ।
अन्यं नृपतिं निन्यरे प्रापयामासुः । मित्वादात्मनेपदम् ॥ ५६ ॥

एकैकमिति ॥ जगद्गिरिर्धृतपादपद्मा जगद्गत्या सरस्वती उद्रतगुणं
गुणाद्यं धुतदूषण निर्दोषञ्च एकैकमेकमेकं नृपं, बीप्वायां द्विभाषः । एकं

एतां जगाद जगदर्थितपादपद्मा

पद्मामिवाच्युतभुजान्तरविच्युतांसाम् ॥ ५७ ॥

ईशः कुशेशयसनाभिश्ये ! कुशेन

द्वीपस्य लाञ्छिततनोर्यदि बाञ्छितस्ते ।

ज्योतिष्मता सममनेन बनीधनासु

तत्त्वं विनोदय पृतोदतटीषु चेतः ॥ ५८ ॥

वातोर्मिलोलनचललमण्डलाम-

भिन्नाध्रमण्डलगलजलजातसेकः ।

स्तम्भः कुशस्य भविताम्बरचुम्बिचूड-

भिन्नाय तत्र तव नेग्रनिपीयमानः ॥ ५९ ॥

बहुमीदृषदिति बहुमीदृषद्रावात् सुषो लृक् । हित्वा अन्यमर्थं नृपतिं पूर्ववत्
द्विर्भावः । उपमन्व परित्यजन्ती तमपि परिहरन्तीम् अच्युतस्य विष्णोर्भुजा-
न्तराद्विच्युतांसां पद्मा साक्षादस्नीमिव स्थितामित्युत्प्रेक्षा एतां भेमी जगाद ॥

ईश इति ॥ हे कुशेशयसनाभिश्ये ! कमलसरशङ्करे ! 'पद्मशायः
शयः पाणिः' इत्यनरः । कुशेन दर्भस्तम्भेन लाञ्छिततनोर्बाधितस्वभावस्य
द्वीपस्य कुशद्वीपस्य ईशः स्नामी ते तव बाञ्छितः इत्ये यदि तत्तर्हि त्वं ज्योति-
ष्मता ज्योतिष्मतामकेनानेन कुशद्वीपेभरेण समं सह बनीभिर्धनासु बनेष्वान्द्रासु
पृतमुदकं यस्य नः पृतोदो पृतसमुद्रः उदकस्रोतः सङ्गायामित्युदादेशः । तस्य
तटीषु तीरेषु चेतथित विनोदय विनोद कारय । विपूर्वान्पुदतेभ्यन्तादिनोद-
घञ्दाद्वा तत्करोतीति ग्यन्ताघाटि सिप् ॥ ५८ ॥

यातेति ॥ तत्र कुशद्वीपे अम्बरचुम्बिनी चूडा यस्य सोऽब्रह्मपाद
इत्यर्थः । अत एव वातस्य वायोर्बुनिपा तत्तत्रमग्न्या भोक्त्रेण कम्बनेन चतस्रि-
दंभेः पद्मेरेव मण्डलमैः रात्रिर्मिमादध्रमण्डलान्मेधमण्डलाद्भवतिः श्रवणंरतेः

पाथोधिमन्थसमयोत्थितसिन्धुपुत्री-

पत्पङ्कजार्पणपवित्रशिलासु तत्र ।

पत्या सहावह विहारमयैर्विलासै-

रानन्दमिन्दुमुखि ! मन्दरकन्दरासु ॥ ६० ॥

आरोहणाय तव सज्ज इवास्ति तत्र

सोपानशोभिवपुरश्मवल्लिच्छटाभिः ।

भोगीन्द्रवेष्टशतधृष्टिकृताभिरब्धि-

क्षुब्धाचलः कनककेतकगोत्रगात्रि ! ॥ ६१ ॥

जातः सेको यस्य स कुशस्य स्वम्बो र्धमगुरमः, 'अप्रकाण्डे स्वम्बगुल्मी'
इत्यमरः । नेत्राभ्यां निपीयमानः आदराद्दृश्यमानः सन् तव बिभ्राय विस्मयाय
भविता भविष्यति ॥ ५९ ॥

पाथोधीति ॥ हे इन्दुमुखि ! भैमि ! तत्र कुशद्वीपे पाथोधिमन्थस्य
अब्धिमथनस्य समये उत्थितायाः प्रादुर्भूतायाः सिन्धुपुत्र्याः लक्ष्म्याः पत्पङ्कजयो-
धरणकमलयोः, 'पद्मिधरणोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः । अर्पणेन पवित्राः शिलाः
यामु तामु मन्दरकन्दरासु पत्या भर्ता सह विहारमयैर्विहाररूपैर्विलासैर्विनोद-
रानन्दमावह सम्पादयस्व ॥ ५८ ॥

आरोहणायैति ॥ कनककेतकं स्वर्णकेतकदलं गोत्रमभिजनो यस्य
तन्, तस्य गोत्र सन्ततिर्वा, गात्र मस्यास्तस्याः सम्बुद्धिस्तद्वाति । तत्सदश-
गात्रीत्यर्थः । अत्रगात्रकण्ठेभ्य इत्यादिना ङीप् । तत्र कुशद्वीपे भोगीन्द्रस्य
वामुकेर्वेष्टशतधृष्टिर्भवेष्टनशतानां पर्वणैः कृताभिरश्मसु शिलासु चलीनां वेष्टन-
मार्गाणा च्छटाभिः समूहैर्द्वैतुभिः सोपानैः शोभत इति तच्छोभि वपुर्यस्य सः
बलिहृतसोपानपट्टिरन्ध्रेः क्षुब्धाचलो मन्दरादिः, क्षुब्धस्त्वान्तेत्यादिना निपात-
नात्साधुः । तवारोहणाय सज्जः सज्जित इवास्ति वर्तत इत्युत्प्रेक्षा ॥ ६१ ॥

मन्या नगः स भुजगप्रभुवेष्टघृष्टि-
लेखाचलद्धवलनिर्झरवारिधारः ।
त्वन्नेत्रयोः स्वभरयन्वितशीर्षशेष-
शेषाङ्गवेष्टिततनुभ्रममातनोतु ॥ ६२ ॥

एतेन ते स्तनयुगेन सुरेभकुम्भौ
पाणिद्वयेन दिविपट्टमपल्लवानि ।
आस्येन स स्मरतु नीरधिमन्थनोत्थं
स्वच्छन्दमिन्दुमपि सुन्दरि मन्दराद्रिः ॥ ६३ ॥

मन्या इति ॥ भुजगप्रभोर्वाङ्मुखेर्वेष्टवेष्टनैर्या घृष्टरेखाः पर्यणमार्गास्तासु
चलन्त्यः प्रवहन्त्यो धवला निर्झरवारिधारा यस्य सः स प्रासिद्धः मन्या मन्थन-
दण्डो नगोऽहिमन्दराद्रिः, 'वैशाखमन्थमन्थानमन्थानो मन्थदण्डके' इत्यमरः ।
त्वन्नेत्रयोः स्वस्य मन्दरस्यैव भरेण भारेण यन्त्रितानि कुञ्चितानि शीपाणि
यस्य तस्य शेषस्य भूभार बहतः शेषादेः शेषाङ्गेनावशिष्टकायेन वेष्टिता तनुः
शरीरं यस्य स शत भ्रममातनोतु भ्रान्तिं जनयतु सर्पो हि शिरसि कामतोऽहं
न्यात्रेन वेष्टयतीति प्रसिद्धम् । अत्र कविसम्मतसादृश्यमूलभ्रान्तवर्णनाद्भ्रान्ति-
मदलङ्कारः ॥ ६२ ॥

एतेनेति ॥ हे सुन्दरि ! स मन्दराद्रिः । एतेनेति सर्वेद्यप्युरोवर्ति-
निर्देशः ते तव स्तनयुगेन सुरेभस्पर्शतस्य कुम्भौ तथा पाणिद्वयेन दिविप-
ट्टमस्य कल्पदृष्टस्य पल्लवानि आस्येन इन्दुमपीत्येवं नीरधिमन्थनोत्थ सर्वाणि
समुद्रमथनोत्थानि भस्तानि, "नपुसकमनपुसकेनैकवचान्यतरस्याम्" इति नपुस-
कव वैकल्पिकमेकवच । स्वच्छन्द यथेष्ट स्मरतु, 'स्वच्छन्दो निरवग्रहः'
इत्यमरः । अत्र कविसम्मतसादृश्यमूलस्थितानिवन्धनात् स्मरणालङ्कारः ॥ ६३ ॥

वेदैर्वचोभिरखिलैः कृतकीर्तिरत्ने

हेतुं विनैव धृतनित्यपरार्थयत्ने ।

मीमांसयेव भगवत्यमृतांशुमौलौ

तस्मिन् महीभुजि तयानुमतिर्न भेजे ॥ ६४ ॥

तस्मादिमां परपतेरपनीय तन्वीं

राजन्यमन्यमथ जन्यजनः स निन्ये ।

स्त्रीभावधावितपदामभिमृश्य याच्या-

मर्धी निवर्त्य विधनादिव वित्तवित्तम् ॥ ६५ ॥

वेदैरिति ॥ अखिलैः समस्तैः अन्यत्राखिलैरविच्छिन्नसम्प्रदायैर्वेदै-
र्वेदतुल्यैर्वचोभिः सत्पुरुषवाक्यैरन्यत्र, “यतो वा” इत्यादिवेदवाक्यैः कृत-
व्याकृतं कीर्तिरक्ष सत्कीर्तिः यस्य तस्मिन् हेतुं विनैव निर्हेतुकमेव । धृतो नित्यः
सदातनः परार्थयत्नः स्वयमवाप्तसकलकामतया परार्थकप्रवृत्तिर्यस्य तस्मिन्
ज्योतिष्मन्नास्ति महीभुजि भूषे तया भैम्या भगवत्यमृतांशुमौली ईश्वरे मीमांसया
पूर्वमीमांसयेव अनुमतिरङ्गीकारो न भेजे न प्राप्तः । भेजेः कर्मणि लिट् ।
वेदार्पाण्येववादिनी मीमांसा भगवन्तमीश्वर न सहत इत्याशयः । पूर्णोपमा ॥

तस्मादिति ॥ अथानन्तर जन्यजनो यानिवर्गः स्त्रीभावेन स्त्रीलीलया
धावितपदाद्यालितचरणा स्त्र्यानुरूपचरणवेष्टयैव अन्यतो गमनमनुजानती-
मित्यर्थः । ‘भावो स्त्रीलाक्रियाचैष्ट्याभूत्यभिप्रायजन्तुषु’ इति वैजयन्ती ।
अन्यत्र स्त्रीभावे स्त्रीत्वे स्त्रीलिङ्गे धावित याचकत्वेन प्रवर्तितं पदं याच्मेति पद-
यस्यास्ता यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नदिति नह्यप्रत्ययस्य यजादिभ्यः पुंशि
प्रयोगे याचरेव स्त्रीलिङ्गप्रयोगादिति भावः । तन्वीं कृशाङ्गीमिया भैमी तस्मा-
न्परपतेरपनीय अर्धा याचकोऽभिमृश्य विमृश्योष्करूपां याच्यां याच्याष्टीं
विधनाभिधेनात् पुंसो निवर्त्य वित्तन धनेन वित्तः प्रतीतः विक्षयात् इति यावत्,
वित्तो भोगप्रत्ययोरिति विदेर्नभाषांभिष्टानत्वानावाप्तिपातनादुभयप्रोभय साधु

देवी पवित्रितचतुर्भुजवामभागा

वागालपत् पुनरिमां गरिमाभिरामाम् ।

अस्यारिनिष्कृपकृपाणसनाथपाणेः ।

पाणिप्रहादनुगृहाण गणं गुणानाम् ॥ ६६ ॥

द्वीपस्य शात्मल इति प्रथितस्य नाथः

पाथोधिना बलयितस्य सुराम्बुनाऽयम् ।

अस्मिन् वपुष्मति न विस्मयसे गुणान्धौ

रक्षा तिलप्रसवनासिकि ! नासि किं वा ॥ ६७ ॥

भुज्यत इति भोगो वित्तः प्रत्ययः ख्यातिः । तदाहुः—“वेत्तेस्तु विदितो निष्ठा
विद्यतेर्विम इष्यते । विन्देर्विप्रश्च वित्तश्च भोगवित्तस्तु विन्दतेः” इति । तं वित्त-
वित्त धनाद्व्यमिव अन्य राज्ञोऽपत्यं राजन्यं राजान निन्ये । राजश्वशुरायद ।
राज्ञोऽपत्ये जातिप्रहणमिति वचनाद्राजन्यः क्षतियः ॥ ६५ ॥

देवीति ॥ पवित्रितचतुर्भुजस्य विष्णोर्वामभागो यया सा लक्ष्मी-
सरस्वती देवस्य दक्षिणवामपार्श्ववर्तिन्यावित्तागमः । वाग्देवी सरस्वती गरिम्णा
गुणगीरवेण अन्यत्र अर्धगीरवेण धनिरामामिमां भैमी पुनरालपत् उवाच ।
किमिति हे वत्से ! अरिषु निष्कृपो निष्ठुरो यः कृपाणः रक्तस्तेन सनाथः सहितः
पाणिर्यस्य अस्य राज्ञो गुणानां गणं पाणिप्रहणादनु विवाहानन्तरं गृहाण
जानीहि तदा शास्यसि महिमानमस्येत्यर्थः ॥ ६६ ॥

द्वीपस्येति ॥ हे तिलप्रसवनासिकि ! तिलकुमुमसमाननासिके ! नासि-
कोदरेत्यादिना विकल्पात् द्वीपः । यो राजा सुरामयमेवाम्बु यस्य तेन पाथोधिना
समुद्रेण बलयितस्य सप्रातबलयस्य वेष्टितस्येत्यर्थः । शात्मल इति प्रथितस्य
द्वीपस्य नाथः स्वामी गुणान्धौ वपुष्मति वपुष्मदाह्ये अस्मिन् राज्ञि किं न
विस्मयसे रक्षा वा अनुरक्षा च किं नासि उभयमभ्युचितमेवेत्यर्थः ॥ ६७ ॥

विप्रे धयत्युदधिमेकतमं त्रसत्सु

यस्तेषु पञ्चसु विभाय न शीघुसिन्धुः ।

तस्मिन्ननेन च निजालिजनेन च त्वं

सार्धं विधेहि मधुरा मधुपानकेलीः ॥ ६८ ॥

द्रोणः स तत्र वितरिष्यति भाग्यलभ्य-

सौभाग्यकर्मणमयीमुपदां गिरिस्ते ।

तद्दीपदीप इव दीप्तिभिरोपधीनां

चूडामिलज्वलदकज्वलदर्शनीयः ॥ ६९ ॥

विप्र इति ॥ शेरते अनेनेति शीघुरासवः, 'मरेयमामवः शीघुः' इत्यमरः । शीघो धुक्प्रत्यय औणादिकः । शीघुसिन्धुरासवसमुद्रः विप्रे भगस्त्वे एकतममुदधिं धयति पिबति सति । धेटः शतृप्रत्ययः । तेषु पञ्चसु समुदेषु त्रसत्सु विभ्यत्सु स्वयं न विभाय न भीतः ब्राह्मणो न सुरां पिबेदिति निषेधादिति भावः । तस्मिन् सुराभ्यो अनेन राज्ञा च निजेन आलीजनेन च सार्धं मधुराः मनोहराः मधुपानकेलीर्विधेहि कुरु ॥ ६८ ॥

द्रोण इति ॥ तत्र शात्मलिङ्गोपे ओपधीनां तृणज्योतिषां दीप्तिभिस्तस्य दीपस्य दीप इव स्थितः अत एव चूडाया शिखरे मिलद्भिः मग्नच्छमानैः ज्वलदेव कज्वलैर्दर्शनीयो दृष्टेप्रियः स द्रोणो द्रोणाख्यो गिरिस्ते तव भाग्यैरेव लभ्य सौभाग्यं पतिवाङ्मन्यं तस्य कर्मणमयीमुपधासाध्यं वशीकरणकर्म, 'मूलकर्म नु कर्मणम्' इत्यमरः । तदुक्तात् "कर्मणोऽण्" इति स्वाधेऽण्प्रत्ययः । तन्मयी तद्रूपामुपदामुपायनं, 'उपायनमुपग्राह्यनुपहारस्योपद' इत्यमरः । वितरिष्यति दास्याति । उपलक्षणमेतत् मृषीवन्त्यायनंकादिर्ध्यादधित्तमस्ते भविष्यतीति भावः । अत्र कर्मणमयीमुपदामिति परिणामालङ्कारः । आरोप्यमाणोपदायास्ताद्विषयकर्मणाकारपरिणामेन प्रकृतप्रभुचित्तावर्जोपयोगित्वान् आरोप्यमाणमारोपविषयात्मत्वेन स्थितम् । प्रकृतस्योपयोगित्वे परिणाम उदाहृत

तद्दीपलक्ष्म पृथुशात्मलितूलजालैः

क्षौणीतले मृदुनि मारुतचारुकीर्णैः ।

लीलाविहारसमये चरणार्पणानि

योग्यानि ते सरससारसङ्कोशमृद्धि ! ॥ ७० ॥

एतद्गुणश्रवणकालविजृम्भमाण-

तल्लोचनाश्चलनिकोचनसूचितस्य ।

भावस्य चक्रुरुचितं शिथिकाभुनन्ते

तामेकतः क्षितिपतेरपरं नयन्तः ॥ ७१ ॥

इति लक्षणात् । तस्य च दीप इवेत्युत्प्रेक्षया स्रष्टुः । तस्यास्तु जलदकब्जलेति रूपकेण स्रष्टुः ॥ ६९ ॥

तद्दीपेति ॥ हे सरससारसङ्कोशमृद्धि ! प्रत्यप्रकमलकोमले ! मारुतेन वायुना चारु यथा तथा कीर्णैस्तद्दीपस्य शात्मलिङ्गीयस्य लक्ष्म बिम्बं पृथुर्महान् यः शात्मलिङ्गविशेषः, 'स्थिरायुः शात्मलिङ्गयो' इत्यमरः । तस्य तूलजालै-
स्तूलसमूहैर्मृदुनि कोमले क्षौणीतले तव लीलाविहारसमये क्रीडासम्भरणकाले चरणार्पणानि पादम्यासाः योग्यान्वयोरूपाणि भविष्यन्तीति शेषः । तथाति-
श्राभ्यमिति भावः । अत्रानुरूपयोगोक्तेः गमालङ्कारः, सा समालङ्कितयोगे बहुनोरनुरूपयोः" इति लक्षणात् ॥ ७० ॥

तदिति ॥ तां भोमीमेकतः एकस्मान् क्षितिपतेरपरं क्षितिपति नयन्तये शिथिकाभुनो जन्वा एतस्य तल्लो गुणवत्प्रवृत्तकाले विजृम्भमाणस्य तस्या दमयन्त्याः लोचनायतस्य षट्पदस्य लोचनेन महोचनेन सूचितस्य क्षितिपत्य भारस्याभिप्रायस्य उचितमहं कृत्य चक्रुः । अपरागङ्गानन्तरमपशरणमेव उचितमिति भावः ॥ ७१ ॥

खेलां विधातुमधिशखविलम्बितदोला-

लोलाखिलाङ्गजनताजनितानुरागे ॥ ७४ ॥

पीत्वा तवाधरसुधां वसुधासुधांशु-

र्न श्रद्धातु रसमिशुरसोदवाराम् ।

द्वीपस्य तस्य दधतां परिवेशवेपं

सोऽयं चमत्कृतचकोरचलाचलाक्षि ! ॥ ७५ ॥

सूरं न सौर इव नेन्दुमवीक्ष्य तस्मि-

न्नभ्राति यस्तदितरसिदशानभिज्ञः ।

तस्यैन्दवस्य भवदास्यनिरीक्षयैव

दर्शेऽभ्रतोऽपि न भवत्ववकीर्णभावः ॥ ७६ ॥

तवापि खेलान्दोलाङ्गीडा, 'कीडा खेला च कुर्दन्म्' इत्यमरः । विधातुं कर्तुं मतिरिच्छा भवित्री भाविनी यत्नः । परकीयविहारदर्शनान् स्वस्यापि तदभिलाषो भवन्तीति भावः ॥ ७४ ॥

पीरयेति ॥ हे चमत्कृतचकोरचलाचलाक्षि ! चकितचकोरचलाक्षि ! वसुधासुधांशुः भूचन्द्रः सोऽयं मेधातिथिस्तवाधरमुषामधरामृतं पीत्वा यस्य द्वीपस्य परिवेशवेप परिव्याहार दधताम् इधुरस एवोदक यस्य तस्मैधुरसाम्भे-
वांरा वारीणां रस स्वाद न धर्यातु नाभिलषतु । 'अस्मादस्मादभिलाषयोः'
इति वृजयन्ती । अमृतास्वादोलुपस्य किमिधुरसगण्डूरीरिति भावः ॥ ७५ ॥

सूरमिति ॥ तस्मिन् द्रष्टृद्वये तस्मादेन्दोरितरेषां त्रिदशानाम्
अनभिज्ञः इन्दोरन्य देवमभजमानो नः सुरे भाष्येऽस्य सौरः सूर्यभक्तः, भाष्य-
रित्यन् । सूर सूर्यमिव इन्दुमवीक्ष्य नावेक्ष्य नाधाति न भुङ्गे तस्यैन्दवस्य
इन्दुमच्छन्, पूर्ववदन्त्यलवः । भवत्या आस्मानिदीधर्न तन्मुपदधेनेनैव सर्व-
नापो प्रतिमात्रे पुनश्चावः । दर्शे अमावास्यायामधतो भुञ्जानस्यापि आरिर्कीर्ण-

तां भारती पुनरभाषत नन्वमुष्मिन्

काश्मीरपट्टनिभलप्रजनानुरागे ।

श्रीखण्डलेपमयदिग्जयकीर्तिराजि-

राजद्भुजे भज महीभुजि भैमि ! भावम् ॥ ७२ ॥

द्वीपं द्विपाधिपतिमन्दपदे ! प्रशास्ति

पृथोपलक्षितमयं क्षितिपस्तदस्य ।

मेधातिथेस्त्वमुरसि स्फुर सृष्टसौख्या

साक्षाद्यथैव कमला यमलार्जुनारेः ॥ ७३ ॥

दृक्षे महीयसि महीवल्यातपत्रे

तत्रेक्षिते खलु तत्रापि मतिर्भवित्री ।

तामिति ॥ भारती तां भैमी पुनरभाषत । किमिति ननु भैमि ! काश्मीरपट्टनिभेन कुट्टनपट्टमिषेणेत्यपह्नवः । लघो जनानुरागो यस्मिन् तस्मिन् श्रीखण्डलेपः चन्दनलेपनं तन्मयीभिर्दिग्जयकीर्तीनां राजिभी राजन्ती भुजौ यस्य तस्मिन्मुष्मिन्महीभुजि राजि भावमनुरागं भज । अत्र श्रीखण्डलेपे कीर्तित्वोत्प्रेक्षा गम्या ॥ ७२ ॥

द्वीपमिति ॥ द्विपाधिपतेर्गजेन्द्रस्यैव मन्दं पदं गमनं यस्यास्तस्या सम्युद्धिः अयं क्षितिपः दृष्टेयं दृष्टदृष्टेन उल्लक्षितं चिह्नितं द्वीपं दृष्टद्वीपं प्रशास्ति । तत् तस्मान्मेधातिथेर्मेधातिथिनाश्रोऽस्य राश्र उरसि त्वं सृष्टसौख्या जनिज्ञानन्दा सती यमल्योरजुनदृष्टयोः कटुभट्टयोः तद्रूपधार्ण्योरधुर्योररे-विष्णोरसि यथा साक्षात्कमला लक्ष्मीरिव स्फुर भाहि ॥ ७३ ॥

दृक्षे इति ॥ तत्र दृष्टद्वीपे अधिपत्यं साधयन्तां विलम्बिनीभिर्दोलाभिः प्रेक्षाभिः स्नेहमधिलप्यं यस्यास्तदा जनतया जनमनूदेन जानतोऽनुरागो यस्मिन् तस्मिन् महीवल्यस्तातपत्रे महीयसि महत्तरे दृष्टे दृष्टादृष्टे ईदृशे सति

खेलां विधातुमपिशस्त्रविलम्बितोला-

लोलाखिलाङ्गजनताजनितानुरागे ॥ ७४ ॥

पीत्वा तवाधरसुधां वसुधासुधांशु-

नं भ्रष्टातु रसमिश्रुरसोदवाराम् ।

द्वीपस्य तस्य दधतां परिवेशवेपं

सोऽयं चमत्कृतचकोरचलाचलाक्षि ! ॥ ७५ ॥

सूरं न सौर इव नेन्दुमवीक्ष्य तस्मि-

न्नभाति यस्तदितरसिदशानभिस्तः ।

तस्यैन्दवस्य भवदास्यनिरीक्षयैव

दर्शेऽभ्रतोऽपि न भवत्ववकीर्णभावः ॥ ७६ ॥

तवापि खेलान्दोलाकाङ्क्षा, 'क्रीडा खेला य कुदंनम्' इत्यमरः । विधातु कर्तुं
मतिरिच्छा भवित्री भाविनी राड । परकीयविहारदर्शनान् स्वस्यापि तदभिलाषो
भरन्तीति भावः ॥ ७४ ॥

पीत्येति ॥ हे चमत्कृतचकोरचलाचलाक्षि ! चकितचकोरचलाक्षि ।

वसुधासुधांशुः भूवन्दः सोऽयं मेधातिथिलवाधरसुधामधरागृत पीत्वा यस्य
द्वीपस्य परिवेशवेपं परिभ्याकारं दधताम् इधुरस एवोदक यस्य तस्मैधुरयान्धे-
यां वासीनां रस त्याद न धृष्यातु नानिलयतु । 'धृष्टांश्चपनाभितमपयोः'
इति वञ्चयन्ती । अनृतास्तादृशेन्द्रियस्य मिमिश्रुरसगन्धैरिति भावः ॥ ७५ ॥

सूरमिति ॥ तस्मिन् प्रथमं तस्मादन्दोरितरेषां त्रिदशानाम्

अनभिस्तः इन्दोरन्व देवमभ्यमानो यः सूरं भाष्यंस्व सौरः सूर्यभक्षः, भाष्य-
रित्यन् । सूर सूर्यमिव इन्दुमवीक्ष्य नावेक्ष्य नाधाति न भुङ्के तस्यैन्दवस्य
इन्दुभक्षस्य, पूर्ववदन्त्यजयः । भवता आसनिरीधुदेव त्वन्मुषदप्येनेव सर्व-
नाशो इतिमात्रे पुनर्भावः । दर्शे भवतास्त्वामामभ्रतो भुञ्जानस्यापि आरब्धानि-

उत्सर्पिणी न किल तस्य तरङ्गिणी या

त्वन्नेत्रयोरहह तत्र विपाशि जाता ।

नीराजनाय नवनीरजराजिरास्ता-

मत्राञ्जसानुरज राजनि राजमाने ॥ ७७ ॥

एतद्यशोभिरखिलेऽम्बुनि सन्तु हंसा

दुग्धीकृते तदुभयव्यतिभेदमुग्धाः ।

क्षीरे पक्षस्यपि पदे द्वयवाचिभूयं

नानार्थकोशविषयोऽद्य मृषोषमस्तु ॥ ७८ ॥

भावः क्षतप्रतत्त्वं, 'अवकीर्णि क्षतप्रतम्' इत्यमरः । त्वम्बुसस्यैव मुख्येन्दुत्वा-
त्तदर्शनादेव इन्दुदर्शनप्रतिनां भोजनाधिकारसिद्धेः नास्ति प्रतभग्नदोष इति
भावः । अत्र प्रतभग्नदोषाभावेनैव तम्बुखे मुख्येन्दुभ्रमाच्चान्तिमदलद्वारेण
व्यज्यते इति वस्तुनाऽलङ्कारध्वनिः ॥ ७६ ॥

उत्सर्पिणीति ॥ या विपाण्णाम तरङ्गिणी तदुपका उत्सृज्य सर्पिणी
दरस्था न किल ? तत्र तस्यां विपाशि विपाण्णयां, 'विपाशा तु विपाद्विषयाम्'
इत्यमरः । जाता नवा नीरजराजिः पद्मपट्टिस्त्वन्नेत्रयोर्नीराजनाय आस्ता-
तिष्ठतु । अहहेत्यद्भुते । राजमाने दीप्यमाने अग्रास्मिन् मेधातिथिनाग्नि राजनि
अग्नसा सत्यमनुरज अनुरज्यस्व । रजेर्भावादिकाक्षोटि सिप् । "रधेध"
इत्युपधानकारस्य लोपः ॥ ७७ ॥

एतदिति ॥ एतस्य राज्ञो यशोभिरखिलेऽम्बुनि जले दुग्धीकृते क्षीरी-
कृते सति अथ हंसास्तस्योभयस्य दुग्धाम्बुद्वयस्य व्यतिभेदे विवेके मुग्धा मूढाः
सन्तु । किञ्च क्षीरे पदे पयसि, पदेऽपि क्षीरपयःपदयोर्विषय इत्यर्थः । नानार्थ-
कोशस्य—क्षीर नीरे च दुग्धे च पयोऽम्भसि च दुग्धे चेत्यादिनानार्थनिपण्टो-
र्निषयस्यप्रतिपाद्यभूतमित्यर्थः । द्वयवाचिभूयमर्थद्वयवाचित्व भुवो भाव इति
कथम् । क्षीरपदपयःपदयोर्निपण्टकमर्थद्वयवाचकत्वमप्य नृपोप मिथ्यादितमस्तु

एकादशः सर्गः ।

ऋमः किमस्य नलमप्यलमाजुहूयोः

कीर्तिं स चैष च समादिशतः स्म कर्तुम्

स्वद्वीपसीमसरिदीश्वरपूरपार-

वेलाचलाक्रमणविक्रममक्रमेण ॥ ७९ ॥

अम्भोजगर्भरुचिराय विदर्भसुभू-

स्तं गर्भरूपमपि रूपजितत्रिलोकम् ।

वैराग्यरुक्षमवलोकयति स्म भूपं

दृष्टिः पुरत्रयरिपोरिव पुष्पचापम् ॥ ८० ॥

सलिलस्यापि दुग्धीभावेन द्वितीयार्थासम्भवादिति भावः । राजसूयसूर्यमृषो-
चेत्यादिना निपातनात्साधुः । अत्राखिलेऽम्बुनि दुग्धीकृते इति सामान्यालङ्कारः ।
तदुपजीवनेन हसन्ना क्षीरनीरविवेकसम्बन्धेऽपि क्षीरपयःपदयोरप्यर्थद्वय-
सम्बन्धेऽपि तदसम्बन्धरूपातिशयोक्तिद्वयोन्यापनात् सद्भरः ॥ ७८ ॥

ऋम इति ॥ नलं नैषधमपि अलमत्यर्थमाजुहूयोः सस्पर्धमाहातुमिच्छो-
नलसमानस्कन्धस्येत्यर्थः । इयतेरादपूर्वात् स्पर्धायामात्मनेपदिनः सनन्ता-
दुप्रत्ययः । “न लोक” इत्यादिना पृष्ठीप्रतिषेधान्नलमिति कर्मणि द्वितीया ।
अस्य मेधातिथेर्माहात्म्यमिति शेषः । किं ऋमः वक्तुमशक्यमित्यर्थः । तथा हि
स नलश्च एष मेधातिथिश्च स्वद्वीपयोः दृक्षजम्बूद्वीपयोः सीमानि सरिदीश्वरपूरस्या-
ब्धिप्रवाहस्य पारे वेलायां परतीररेखायाम् अवलस्य आक्रमणमेव विक्रमतम-
क्रमेण जीगपयेन कर्तुं कीर्तिं प्रयोज्यकर्त्री समादिशतः स्म समादिष्टवन्तौ ।
द्वीपान्तरेष्वप्यनयोः कीर्तिसञ्चार इति भावः ॥ ७९ ॥

अम्भोजेति ॥ अर्धतद्वाक्यश्रवणान्तरमम्भोजगर्भवद्वाचरा रम्या दृष्टि-
स्तद्दृढरुनेत्यर्थः । विदर्भसुभू. वैदर्भी प्रशस्तो गर्भो गर्भरूपस्तत् पूर्ववयसमपीत्यर्थः ।
प्रशसाया रूपम् । रूपजितत्रिलोकं रूपेण सौन्दर्येण जितास्त्रयो लोका येन त
पुष्पचापेऽपीदं योज्यम् । त भूप मेधातिथिं पुष्पचापं कामं पुरत्रयरिपोः

ते तां ततोऽपि चक्रपुर्जगदेकदीपा-

दंसस्थलस्थितसमानविमानदण्डाः ।

चण्डद्युतेरुदयिनीमिव चन्द्रलेखां

सोत्कण्ठकैरववनीसुकृतप्ररोहाः ॥ ८१ ॥

भूपेषु तेषु न मनागपि दत्तचित्ता

विस्मेरया वचनदेवतया तयाथ ।

वाणीगुणोदयवृणीकृतपाणिवीणा-

निकाणया पुनरभाणि मृगेक्षणा सा ॥ ८२ ॥

ईश्वरस्य दृष्टिरिव वैराग्यरूपं वैराग्येणापरागेण रूपं परं यथा तथा अव-
लोकयति स्म ॥ ८० ॥

ते इति ॥ असंस्थलेषु स्थितः समान एकरूपो विमानदण्डो बाह्यदण्डो
येषां ते समविभक्तभरा इत्यर्थः । ते धुर्यास्तां भैमीं सोत्कण्ठायाश्चन्द्ररेखोत्सुकायाः
कैरववत्याः कुमुदवदस्य सुकृतप्ररोहाः भाग्यविलासाः उदयिनीं उदयोन्मुखीं
चन्द्ररेखां जगदेकदीपाचण्डद्युतेरुदयिनीं जगदेकदीपास्ततो मेधातिथेरपि
चक्रपुरपनिन्युः । सूर्यस्य तेजस एव चन्द्ररूपेण कुमुदानन्दकरत्वं वराह-
मिहिरः—“यत्तेजः पितृधात्रि शीतमहसः पाथोमये मण्डले सम्मान्त कुमुदा-
कारस्य कुहते काचिद्विक्रमधियम्” इति ॥ ८१ ॥

भूपेष्विति ॥ अथ तेषु भूपेषु द्वीपाधिपतिषु मनागप्यपि न दत्तचित्ता
असंख्यान्तरा मृगेक्षणा सा भैमी अत एव विस्मेरया विस्मितया, नमिषु म्पी-
त्यादिना रप्रत्ययः । वाणीगुणोदयेन माधुर्यादिवाग्गुणप्रकर्षेण वृणीकृतक्षिरस कृत-
पाणिवीणायाः स्वरवीणायाः निकाणो यथा तथा वीणाधिकवाणीगुणया वचनः
देवतया तया अथ पुनरभाणि ॥ ८२ ॥

यन्मौलिरत्रमुदितासि स एष जम्बु-

द्वीपस्तदर्थमिलितैर्युवभिर्विभाति ।

दोलायितेन बहुना भवभीतिकम्पः

कन्दर्पलोक इव खाम् पतितस्त्रुटित्वा ॥ ८३ ॥

विष्वग्धृतः परिजनैरयमन्तरीपै-

स्तेषामधीश इव राजति राजपुत्रि ! ।

हेमाद्रिणा कनकदण्डमहातपत्रः

कैलासरश्मिचयचामरचक्रचिह्नः ॥ ८४ ॥

एतत्तद्वस्तरुणि ! राजति राजजम्बूः

स्थूलोपलानिव फलानि विमृश्य यस्याः ।

यदिति ॥ हे भौम ! त्वं यस्य जम्बूद्वीपस्य मौलिरत्रं भूत्वा उदिता उत्प्रासि स एष जम्बूद्वीपस्तुभ्यं त्वदर्थं मिलितैर्युवभिर्हेतुभिर्विभाति क इव भवभीत्या रुदमयेन कम्पः अत एव बहुना अनेकेन दोलायितेन दोलनेन त्रुटित्वा खास्तर्गात्पतितः, 'यमिन्दिये मुन्ने खमे धूम्यविन्दी विपायसि' इति विभः । कन्दर्पलोकः कामजगदिनेत्युत्प्रेक्षा विभातीलोकान्वयो वा ॥ ८३ ॥

विष्वग्धृति ॥ हे राजपुत्रि ! अन्तर्गता आपो येषां तान्यन्तरीपाणि प्रक्षद्वीपादीनि, 'द्वीपोऽविशामन्तरीपम्' इत्यमरः । तैरेव परिजनैर्विष्वक्त्वमन्ता-
द्भूतः । हेमाद्रिणा मेरुणा कनकदण्डं कनकमयदण्डं महातपत्रं कनकातपत्रमेव
यस्य सः मेरोः शिरसि विशालत्वादन्यत्र तनुत्वादेवस्यैव दण्डत्वेनातपत्रत्वेन
च रूपणम् । कैलासस्य रश्मिचय एव चामरचक्रं चामरजालं तचिह्नं यस्य सः
अयं जम्बूद्वीपः तेषां द्वीपान्तराणामधीश इव राजतीत्युत्प्रेक्षा ॥ ८४ ॥

एतदिति ॥ हे तरुणि ! एतस्य जम्बूद्वीपस्य तद्विद्वद्भक्षो राजजम्बूः
जम्बूविशेषः । 'अथो राजजम्बूः भुफलः सुरभिच्छद' इति वैजयन्ती ।
राजति स्थूलोपलान् गण्डशैलमिव स्थितानि यस्याः जम्ब्याः फलानि विमृश्या-

सिद्धस्त्रियः प्रियमिदं निगदन्ति दन्ति-

यूथानि केन तरुमारुरुहुः पथेति ॥ ८५ ॥

जाम्बूनदं जगति विश्रुतिमेति मृत्स्ना

कृत्स्नापि सा तव रुचा विजितश्चि यस्याः ।

तज्जाम्बवद्वचमवाप्त्य सुधाविधाम्बु

जम्बूः सरिद्धहति सीमनि कम्बुकण्ठि ! ॥ ८६ ॥

तस्मिन् जयन्ति जगतीपतयः सहस्र-

मस्त्राश्रुसार्द्ररिपुतद्वनितेषु तेषु ।

लोच्य सिद्धस्त्रियः प्रिय स्वदयितं दन्ति यूथानि करिष्यताः केन पथा तरुमारुरुहुरिति इदं वचो निगदन्ति । मजप्रमाणानि तत्फलानीत्यर्थः । द्रुविशासीरित्यस्य ज्वरेर्धर्मद्वणाद्देहिकर्मकत्वम् । अत्र जम्बूफलेषु दन्तिभ्रमोक्त्या भ्रान्तिमदलङ्कारः ॥ ८५ ॥

जाम्बूनदमिति ॥ कम्बोः शङ्खस्य कण्ठ इव कण्ठो यस्यास्तस्याः सम्बुद्धिः, हे कम्बुकण्ठि ! अद्भुताप्रकण्ठेत्यादिना ङीप् । तेषां पूर्वोक्तानां जाम्बवानां जम्बूफलानां द्वात् रसाद्रवा तद्भवा, 'जम्बूः स्त्री जम्बु जाम्बवम्' इत्यमरः । फले लृट् । जम्बा वेति विकल्पादलृट् । मुधायाः विधेव विधा प्रकाशे येषां तानि तद्विधानि तत्प्रकाराण्यम्बूनि यस्याः सा मुधाविधाम्बु-जम्बाद्या सरित् अत्र जम्बूशीपस्य सीमनि यहति प्रवहति । किञ्च यस्या जम्बूनद्याः सम्बन्धिनी कृष्णा ममस्ता मा प्रमिदा मुष्ठा प्रगल्भा मृत्तिका 'मृग्मृत्तिका प्रगल्भा नृ मृत्सा नृत्सा च मृत्तिका' इत्यमरः । "सद्यो प्रगल्भ-नाम्" इति प्रत्ययः । तव रुचा जरीरक्षन्त्या विजितश्चि निद्रितद्योभ नपुंसके हस्तः । जम्बूनद्यां भव जाम्बूनद मुशणमिति जगति विभुनि विश्रुतिमेति ॥ ८६ ॥

तस्मिन्निनि ॥ रम्भे कदलिश्रम्भार्जवोरु यस्याः सा रम्भोहः, ऊरु-तरपदादीन् रम्भ इत्युद्भवः । तस्याः सम्बुद्धौ नदीत्यर्थः । हे रम्भोह !

रम्भोरु ! चारु कतिचित्तव चित्तबन्धि-
रूपाग्निरूपय मुदाहमुदाहरामि ॥ ८७ ॥

प्रत्यर्थियौवतवतंसतमालमालो-
न्मीलत्तमःप्रकरतस्करशौर्यसूर्ये ।

अस्मिन्नवन्तिनृपतौ गुणसन्ततीनां
विश्रान्तिधामनि मनो दमयन्ति ! किन्ते ॥ ८८ ॥

तत्रानुतीरवनवासितपस्विप्रि
सिप्रा तवोर्मिभुजया जलकेलिकाले ।

आलिङ्गनानि दधती भविता वयस्या
हास्यानुबन्धरमणीयसरोरुहास्या ॥ ८९ ॥

तस्मिन् जम्बूद्वीपे जगतीपतयः भूपतयः सहस्र जयन्ति अस्त्रैः शोणितैः अधुभि-
र्बाणैश्च यथासङ्गस्य सार्धः सिक्का रिपवस्तद्वनिताश्च येषां तेषु हतारिष्वित्यर्थः ।
तेषु भूपेषु मध्ये कतिचित् चित्तबन्धि चित्तप्राहि रूपं येषां तान् भूपानहमुदा-
हरामि कथयामि मुदा हर्षेण चारु निरूपय सम्यगवधारय ॥ ८७ ॥

प्रत्यर्थीति ॥ हे दमयन्ति ! प्रत्यर्थिनां रिपूणां यौवतं युवतिसमूहम् ।
भिक्षादित्वाद्यप्रत्ययः । तस्य वतसास्तमालमालास्ता एव उन्मीलत्तमांसि तेषां
प्रकरस्य तस्करमपहारकं यच्छौर्यं तस्य सूर्ये गुणसन्ततीनां गुणसम्पदां विश्रान्ति-
धामनि विश्रामस्थाने अस्मिन्नवन्तिनृपतौ अवन्तिनाथे ते मनः किम् ? ॥ ८८ ॥

तत्रेति ॥ तत्र अवन्तिदेशे अनुतीर तीरे, विभक्त्यर्थे वा यस्य चायाम
इति वा अव्ययीभावः । तद्वनानि यावत्तीरमायतानीत्यर्थः । तद्वासिनस्तपस्विनो
विप्रा यस्या सा सिप्रा नदी तव जलकेलिकाले कर्मिरेव भुजा तथा आलिङ्ग-
नानि दधती कुर्वती तथा हास्य विकासं सितञ्च तदनुबन्धेन तयोगेन रमणीय
सरोरुहमेवान्यत्र तदिहास्य यस्याः सा सती वयस्या भविता सती भविष्यति ॥

अद्याधिशय्य पुरमुज्जयिनीं भवानी

जागर्ति या सुभगयौवतमौलिमाला ।

पत्यार्धकायघटनाय मृगाक्षि ! तस्याः

शिष्या भविष्यसि चिरं वरिवस्ययापि ॥ ९० ॥

निःशङ्कमङ्कुरिततां रतिवह्नभस्य

देवः स्वचन्द्रकिरणामृतसेचनेन ।

तत्तावलोक्य मुदृशां हृदयेषु रुद्र-

स्तदेहदाहफलमाह स किं न विद्यः ॥ ९१ ॥

अस्येति ॥ भगस्य पत्नी भवानी पार्वती, इन्द्रवरुणभवेत्यादिना ङीवा-
नुगागमश्च । अस्य अवन्तिनाथस्य उज्जयिनीं पुरमधिशय्याधिष्ठाय अयम्
विक्रिडतीत्ययमन्वयः, “अधिशोऽस्यासां कर्म” इति अधिकरणस्य कर्मत्वम् ।
जागर्तिं प्रकाशते या भवानी सुभगस्य पतिवह्नभस्य यौवतस्य युवतिसमूहस्य
मौलिमाला शिरोभूषणं हे मृगाक्षि ! तस्या भर्ता सह अर्धं कायस्यार्धकायः
अर्धं नपुंसकमिति समासः । तस्य घटनाय तस्या भवान्माधिरं वरिवस्यया
परिचर्यया । “नमो वरिवधित्रयः कथञ्च अप्रत्ययात्” इति त्रियामकारप्रत्यये
टाप् । शिष्यापि भविष्यसि न केवलं पूर्वोक्तसिद्धान्तिद्वाराः किमुत्तम्यतिरेय
किन्तु सर्वसौभाग्यप्रधानभूतं भवानी शिष्यत्वमपि ते भविष्यतीति भावः ॥ ९०

निःशङ्कमिति ॥ तत्र उज्जयिन्यां स देवो रुद्रो महाकालनाथः ।
मुदृशां हृदयेषु स्वचन्द्रकिरणामृतसेचनेनैव रतिवह्नभस्य स्मरस्य निःशङ्कमङ्कुरि-
ततां सप्राप्ताङ्कुरत्वं पुनस्तत्पदत्वमिति यावत् । चन्द्रभासां स्मरोद्दीपकत्वादिति
भावः । अवलोक्य तस्य कामदेहदाहस्य स्वरुतस्य फलं किमाह ? किं द्रुते ?
न विद्यः । स्वदग्धस्य कामस्य स्वशिरस्थन्द्रिकासेकादेव दग्धवदरादिवत्पुनः
सहस्रधा प्रादुर्भावे स्वप्रयासस्य किं प्रयोजनं वक्ष्यतीत्यर्थः ॥ ९१ ॥

आगः शतं विदधतोऽपि समिद्धकामा
नाधीयते परुषमक्षरमस्य वामाः ।
चान्द्री न तत्र हरमौलिशयालुरेका-
ऽनध्यायहेतुतिथिकेतुरपैति लेखा ॥ ९२ ॥

भूपं व्यलोकत न दूरतरानुरक्तं
सा कुण्डिनावनिपुरन्दरनन्दना तम् ।
अन्यानुरागविरसेन विलोकनाद्वा
जानामि सम्यग्विलोकनमेव रम्यम् ॥ ९३ ॥

आग इति ॥ समिद्धकामाः नित्यप्रदीप्तमन्मथाः । अत एव वामाः
वक्रशीला अपि स्त्रियः । 'प्रतीपदर्शिनी वामा' इत्यमरः । आगसामपराधानां
शतं विदधतः कुर्वाणस्याप्यस्य राज्ञः परुषमक्षरं निष्ठुरवाक्यं नाधीयते नामनन्ति
न जरुषन्तीत्यर्थः । अत्र हेतुमाह—तत्रोच्चयिन्यामनध्यायहेतुतिथेः शुक्लप्रति-
पदः केतुचिह्नभूता हरमौली शयालुः स्थायुका आलुचि शीघ्रहणादालुः ।
एका चान्द्री रेखा कला नापैति । तत्र हरशिरोगतैकेन्दुकलानित्ययोगात्सर्वासा-
मपि तिथीनां शुक्लप्रतिपत्त्वेन परुषाक्षरश्रुतीनां नित्यानध्याय इत्यर्थः । तत्र
नित्यसमिद्धहरशिरश्चन्द्रिकोद्दीपितमन्मथाप्रितया खण्डितादयोऽपि नायिकाः
शतशोपराध्यन्तमप्येनं परुषमाभाषितुं नोत्सहन्त इति भावः ॥ ९२ ॥

भूपमिति ॥ कुण्डिनावनिपुरन्दरस्य कुण्डिनप्रधानभूमीन्द्रस्य भीम-
भूपस्य नन्दना दुहिता । नन्यादित्वात् त्युट्प्रत्यये टाप् । सा दमयन्ती दूर-
तरानुरक्तं रागादासक्तं च भूपं न व्यलोकत नैक्षत । अक्षैतदेव वरमिल्लाहुः—
अन्यानुरागाद्विरसेनापरागेण विलोकनात्सम्यगल्यन्तमविलोकनमेव रम्यमिति
जानामि ॥ ९३ ॥

भैमीज्जितानि शिविकामधरे वहन्तः . . .

साक्षान्न यद्यपि कथञ्चन जानते स्म । .

जङ्गुस्तथापि सविधस्थितसंमुखीन-

भूपालभूषणमणिप्रतिबिम्बितेन ॥ ९४ ॥

भैमीमवापयत जन्यजनस्तदन्यं

गङ्गामिव क्षितितलं रघुवंशदीपः ।

गात्रेयपीतकुचकुम्भयुगाञ्च हार-

चूडासमागमवशेन विभूषिताञ्च ॥ ९५ ॥

भैमीति ॥ शिविकामधरे अधःप्रदेशे वहन्तो बोढारो भैमीज्जितानि भैमीचेष्टितानि कथञ्चन कथञ्चिदपि साक्षात्प्रत्यक्षं न जानते स्म । यद्यपि नाजानन्तैव । ‘यद्यपीत्यवधारण’ इति केशवः । तथापि सविधे समीपे स्थितेषु सन्मुख दर्शनमेष्टिति सम्मुखानेषु साम्मुख्येन बिम्बप्राप्तिर्हित्यर्थः । यथामुख-सम्मुखस्य दर्शनः इति खप्रत्ययः । भूपालास्यावन्तिराजस्य भूषणमणिषु प्रति-बिम्बितेन भैमीप्रतिबिम्बेन कारणेन जङ्गुगङ्गासिपुः । जानातेर्लिट् ॥ ९४ ॥

भैमीति ॥ जन्यजनो बाहुनजनः गात्रेय हेम तद्गुत्पीतं हरिश्चावर्णम् अन्यत्र गात्रेयेन भीष्मेण पीत, ‘पीत स्यात्पीतर्गारयोः’ इति विश्वः । ‘कशेरु-हेम्रेणात्रियं गात्रेयो गुहभीष्मयोः’ इति वैजयन्ती । तादृक् कुचकुम्भयुग यस्यास्तां हाराः मुक्ताहाराः चूडा बाहुविभूषणानि, ‘चूडा बाहुविभूषणं’ इति विश्वः । अन्यत्र हरस्त्रेय हारी । शिरश्चूडा शिखा । हारश्चूडा पुस्तकमधारय-जातीयदेशोऽपि तु वद्भावः । तत्समागमवशेन तद्योगवलेन विभूषिताञ्च भैमी रघुवंशदीपो भगीरथो गङ्गा भागीरथी क्षितितलमिव ततोऽन्य नृपमवापयत निनाय । अप्रोर्ध्वन्तादिति “निचय” इति तद् ॥ ९५ ॥

तां मत्स्यलाञ्छनदराधितचापभासा
नीराजितभ्रुवमभापत भाषितेशा ।
ग्रीडाजडे ! किमपि रूपय चेतसा चेत्
क्रीडारसं वहसि गौडविडौजसीद ॥ ९६ ॥

एतद्यशोभिरमलानि कुलानि भासां
तथ्यं तुषारकिरणस्य तृणीकृतानि ।
स्थाने ततो वसति तत्र सुधाम्बुसिन्धौ
रङ्गुस्तदङ्गुरवनीकवलाभिलापात् ॥ ९७ ॥

आलिङ्गितः कमलवत्करकस्त्वयाऽयं
श्यामः सुमेरुशिस्रयेव नवः पयोदः ।

तामिति ॥ भाषितेशा वाग्देवता मत्स्यलाञ्छनस्य कामस्य दराधितस्य
किञ्चिद्विभित्तस्य चापस्य भासा कान्त्या नीराजिते भ्रुवौ यस्यास्तां भेमीमभापत ।
किमिति हे ग्रीडाजडे ! लज्जालसे ! चेतसा इह गौडविडौजसि ग्रीडदेवेन्द्रे
क्रीडारसं क्रीडारागं वहसि चेत् किमपि रूपय किञ्चित् सूचय ॥ ९६ ॥

एतदिति ॥ एतस्य राज्ञो यशोभिः तुषारकिरणस्येन्दोरमलानि भासा-
कुलानि कान्तिरुन्दानि तृणीकृतानि नैर्मल्यगुणेन तुच्छीकृतानि तृणत्व प्रापितानि
तथ्यं सत्यम् । ततस्तृणीकरणादेव रङ्गुरङ्गमृगस्तदङ्गुरवनीकवलेषु तृणाङ्गुरपू-
त्रासेष्वभिलापादेव सुधाम्बुसिन्धौ अमृतोदकलाप्ये तत्र तस्मिन्निन्दौ वसती-
न्युत्प्रेक्षा स्थाने युष्मत्, 'युष्मे द्वे साम्प्रतं स्थाने' इत्यमरः । तृणोदकसम्पन्नस्थले
मृगास्तिष्ठन्तीति भावः ॥ ९७ ॥

आलिङ्गित इति ॥ कमलवन्तौ पद्मपेन्नायुष्मो करो पाणी यस्य सः ।
पैयिकः कप् । अन्यत्र कमलवन्तो जलवन्तस्तदारब्धाः करका वक्षोपलभ्य यस्मिन्
सः । 'सलिलं कमलं जलम्' इत्यमरः । श्यामः उभयत्र श्यामवर्णः स पयोदः

कन्दर्पमूर्धरुहमण्डनचम्पकस्रग्-

दामत्वदङ्गरुचिकञ्चुकितश्चकास्तु ॥ ९८ ॥

एतेन सम्मुखमिलत्करिकुम्भमुक्ताः

कौक्षेयकाभिर्हतिभिर्विवभुर्विमुक्ताः ।

एतद्भुजोष्मभृशानिःसहया विकीर्णाः

प्रस्वेदविन्दव इवारिनरेन्द्रलक्ष्म्या ॥ ९९ ॥

आश्चर्यमस्य ककुभामवधीनवाप-

दाजानुगान्धुजयुगादुदितः प्रतापः ।

व्यापत् सदाशयविसारितसप्ततन्तु-

जन्मा चतुर्दश जगन्ति यशःपटश्च ॥ १०० ॥

सुमेरोः शिखया शृङ्गरेखयेव त्वयाऽयं नृपः आलङ्कितः सन् कन्दर्पस्य मूर्ध-
रुहाणां केशानां मण्डनं यच्चम्पकस्रगेव दाम गुणस्तदिव यत् त्वदङ्गं तस्य रुच्या
छान्त्वा कञ्चुकितः सज्जातकञ्चुकश्चकास्तु दीप्यताम् ॥ ९८ ॥

एतेनेति ॥ एतेन राज्ञा कौक्षेयकाभिर्हतिभिरसिपातैः कुलकुक्षि-
प्रीवाभ्यः श्वाद्यलङ्कारेणिविति ढकन्प्रत्ययः । विमुक्ताः विक्षिप्ताः सम्मुख यथा
तथा मिलतां सङ्गच्छमानानां करिणां कुम्भेषु मुक्ता मूर्तिश्चकानि एतस्य राज्ञो
भुजोष्मणो भुजप्रतापस्य भृशं न सहत इति निःसहा असहा, पचायन् ।
तया भुजोष्मसन्तप्तयेत्यर्थः । अरिनरेन्द्राणां लक्ष्म्या विकीर्णां विसृष्टाः प्रस्वेद-
विन्दव इव विवभूर्वात्युत्प्रेक्षा ॥ ९९ ॥

आश्चर्यमिति ॥ अस्य राज्ञः आजानु जानुपर्यन्तं गच्छतीति तद्ग्राह-
दूरगामिन इत्यर्थः । भुजयुगादुत्थितः प्रतापः ककुभामवधीन् दिगन्तानवापत् ।
किञ्च सता जुष्टेनाद्येन चित्तेन विसारितेभ्योऽनुश्रितेभ्यः सप्ततन्तुभ्यः कृत्यः
'सप्ततन्तुमुराः कृत्यः' इत्यमरः । अन्यत्र सदा सर्वदा अद्येन पाणिना विसारि-
तेभ्यः प्रसारितेभ्यः सप्ततन्तुभ्यः जन्म यस्य सः यशःपटः चतुर्दश जगन्ति

औदास्यसंविदविलम्बितश्च्युमुद्रा-

मस्मिन् दृशोर्निपतितामवगम्य भैम्याः ।

स्वेनैव जन्यजनतान्यमजीगमत्तां

सुखं प्रतीक्षितविभावनमेव वाचः ॥ १०१ ॥

एतां कुमारनिपुणां पुनरप्यभाणी-

द्वाणी सरोजमुखि ! निर्भरमारभस्व ।

अस्मिन्नसंकुचितपङ्कजसख्यशिक्षा-

निष्णातदृष्टिपरिरम्भविजृम्भितानि ॥ १०२ ॥

व्यापत् व्यानशे आश्चर्यम् । अत्तात्यन्तादूरगामिनः कारणात् अतिदूरगामियशसः
तन्नुसप्तकाच्चतुर्दशभुवनव्यापि यशःपटस्योत्पत्त्या विरुद्धकार्योत्पत्तिलक्षणो विप-
मालङ्कारः । ऋत्वन्तानुष्ठान दिगन्तविधान्तकीर्तिसम्पत्तिश्चाजानुवाहुत्वस्य फल-
मिति भावः ॥ १०० ॥

औदास्येति ॥ जनीं बधू बहतीति जन्या, सा च सा जनता जन-

जनसमूहश्च । पट्टीसमासं अस्माभ्यांस्तदन्तविध्याभावाच्च विशेषणसमासः ।
अस्मिन् गौडभूमे निपतितां भैम्या दृशोः सम्बन्धिनीं उदास्य इत्युदासा,
पचायच् । स्त्रियां टाप् । तस्या भाव औदास्यमौदासीन्य ब्राह्मणादेराकृति-
गणत्वात् प्यन् । तत्साम्बन्धोपेक्षाबुद्ध्याऽविलम्बितां शून्यमुद्रां निःस्पृहावस्था-
मवगम्य स्वेनैव स्वत एव वाच विनैव तां भैमीमन्यं नृपमजीगमत् गमितवती ।
गमेणीं चङ् । तथा हि सुखं विश्वं प्रति इक्षितविभावनमाकारप्रकटनमेव वाचः
प्रेरणानि स्वामीक्षितशस्य हि किं तद्वाम्भिरित्यर्थः ॥ १०१ ॥

एतामिति ॥ वाणी कुमारी च सा निपुणा च तां कुमारनिपुणाम् ।

कुमारधमणादिभिरिति समासः । “स्त्रियाः पुंवत्” इत्यादिना पुंवद्भावः ।
एतां भैमी पुनरप्यभाणीदवोचत्—हे सरोजमुखि ! अस्मिन् नृपे असङ्कुचितेन
विकसितेन पङ्कजेन सह सख्यशिक्षायां मैत्रीकरणे निष्णातया कुशलया

प्रत्यर्थिपार्थिवपयोनिधिमाथमन्थ-

पृथ्वीधरः पृथुरयं मधुराधिनाथः ।

अश्मश्रुजातमनुयाति न शर्वरीशः

श्यामाङ्ककबुर्वुरवपुर्वदनाब्जमस्य ॥ १०३ ॥

वाले ! ऽधराधरितनैकविधप्रवाले !

पाणौ जगद्विजयकार्मणमस्य पश्य ।

ज्याघातजेन रिपुराजकधूमकेतु-

तारायमाणमुपरज्य मणि किणेन ॥ १०४ ॥

तत्सदस्येत्यर्थः । निनदीभ्यां स्नातेः कौशल इति पत्वम् । रक्ष्या परिरम्भ-
विजृम्भितान्यालिङ्गनचेष्टितानि निर्भरं मादमारभस्व कुरु । एनं पश्येत्यर्थः ॥

प्रत्यर्थीति ॥ अयं पुरोवर्ती नृपः प्रत्यर्थिपार्थिवपयोनिधिमाधे वैरि-
भूषाग्निमन्थने मन्थपृथ्वीधरो मन्थाबल मन्दरः पृथुर्महान् मधुराधिनाथो
मधुरानगरीशः श्मधु जातमस्य तज्जातश्मधु तत्र भवतीत्यश्मधुजातम् अजात-
श्मधु । आहिताग्न्यादित्वाग्निष्ठायाः परनिपातः । अस्य सुखाज्ज श्यामेन
अग्नेन कलशेन कर्तुरवपुः शबलाङ्गः शर्वरीशो नानुयाति नानुकरोति । एकलङ्क-
निष्कलङ्कयोः कुतः साम्यामिति भावः ॥ १०३ ॥

वाले इति ॥ अधरेणोष्ठेन अधरिता अपरीकृता नैकविधा अनेकविधा ।
न-शब्देन समासः । प्रवालाः विद्रुमपद्मवस्त्रा यथा सा द्वे तथाविधे । वाले !
अस्य मधुरेश्वरस्य पाणौ जगद्विजयस्य कार्मणं बन्दीकरणौघं ज्याघातजेन
किणेन ग्रन्थिना उपरज्योपरागं ग्रस्य रिपोः राजकटा राजसमूहस्य धूमकेतु-
तारायमाण भूमकेतवास्त्रनक्षत्रबदान्तरन्तं तद्द्रुपटवायमानमित्यर्थः । आचार-
क्यदन्ताग्रतः स्तानन् । मणिं कर्तुणमणिःकयं पश्य ॥ १०४ ॥

एतद्भुजारणिसमुद्भवविक्रमाभि-

चिह्नं धनुर्गुणकिणः खलु धूमरेखा ।

जातं ययारिपरिपन्मशकार्ययाश्रु-

विस्त्रावणाय रिपुदारदृगम्बुजेभ्यः ॥ १०५ ॥

दयामीकृतां मृगमदैरिव माधुरीणां

धौतैः कलिन्दतनयामधिमध्यदेशम् ।

तत्राप्तकालियमहाहृदनाभिःशोभां

रोमावलीभिव विलोकयित्तासि भूमेः ॥ १०६ ॥

एतदिति ॥ एतस्य राज्ञो मुजादेवारणेः निर्मध्यकाष्ठात्समुद्भवस्य समुत्पन्नस्य विक्रमागेः शैरुपबन्धेः चिह्नमनुमापकं लिङ्गम्, 'निर्मन्ध्यदासणि त्वरणिर्द्वयोः' इत्यमरः । धनुर्गुणकिणो ज्याघातरेखा धूमरेखा खलु ? कुतः यया धूमरेखया अरिपरिपदो अरिसङ्घास्ता एवमशकास्तदर्थया तानिदृश्यर्थया जात, भावे कः । 'अथोऽभिधेयवैस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु' इत्यमरः । अर्थेन सह निष्पत्तमासः सर्वलिङ्गता च वक्तव्या । किञ्च रिपुदाराणां दृगम्बुजेभ्यो नयनारविन्देभ्योऽधुविस्त्रावणाय बाष्पोद्गमाय जातं धूमकेतूदयाद्राजशोको धूमोत्पीडनादधुस्रावयेति भावः ॥ १०५ ॥

दयामीति ॥ माधुरीणां मधुरानगरीजातस्त्रीणाम् । तत्र जात इत्यण्-प्रत्यये ङीप् । धौतैर्जलक्रीडासु क्षालितैर्नृगनदैः कस्तूरिकाभिरिवेत्युत्प्रेक्षा । दयानीकृतां मध्यदेशे अधिमध्यदेश मध्यदेशविशेषे अवलम्बे च । विमत्तयर्थेऽप्यमीभावः । आप्ता प्राप्ता कालियस्य कालियनागस्य महाहृद एव नाभिः तस्याः शोभा मया ताम् अत एव भूमेः रोमावलीभिव स्थितामित्युत्प्रेक्षा । कलिन्दतनया कान्तिर्दोऽत्र मधुरायां विमोहवितासि विमोहविषयसि ॥ १०६ ॥

गोवर्धनाचलकलापिचयप्रचार-

निर्वासिताहिनि घने सुरभिप्रसूने ।

तस्मिन्नेन सह निर्विश निर्विशङ्कं

वृन्दावने वनविहारकुतूहलानि ॥ १०७ ॥

भावी करः कररुहाङ्कुरकोरकोऽपि

तद्वह्निपद्मवचये तव सौख्यलक्ष्यः ।

अन्तस्त्वदास्यद्वृतसारतुपारभानु-

शोभानुकारिकरिदन्तजकङ्कुणाङ्कः ॥ १०८ ॥

गोवर्धनेनेति ॥ गोवर्धनाचले च कलापिचयाः केकिञ्चजाः तेषां प्रचारेण सञ्चारेण निर्वासिताहिनि निष्कासितभुजङ्गमण्डले मुखसञ्चार इत्यर्थः । घने सान्धे निरातप इत्यर्थः । सुरभिप्रसूने फलकुसुमसमृद्धा विहारयोग्य इत्यर्थः । तस्मिन् प्रसिद्धे यत्र पुरा गोपालमूर्तिः कृष्णो विजहारेति भावः । वृन्दावने वृन्दाक्ष्ये वने अनेन राज्ञा सह निर्विशङ्कं विश्रब्धं वनविहारकुतूहलानि वन-क्रीडासुखानि निर्विशं भुङ्क्ष्व । ‘निर्वेशो भृतिभोगयोः’ इत्यमरः । साभिप्राय-विशेषणत्वात्परिकरालङ्कारः ॥ १०७ ॥

भार्वाति ॥ त्वदास्येनानेन द्वृतसारस्य द्वृतकान्तिसर्वस्य तुपारभानो-थन्द्रस्य या शोभा पराजयनिमित्ता पाण्डुच्छाया वदनुकारी तत्पदशो यः करिदन्तस्तव कङ्कुणमद्विधेयस्य सः तव करः कररुहा नखाः अङ्कुरा इवेलुपमितसमासः । त एव कोरकाः कलिमाः यस्य सोऽपि समित्यर्थः । तद्वह्निपद्मवचये वृन्दावनलताकिसलयजाले अन्तर्मध्ये सौख्येन अनायासेन लक्ष्यः सुप्रहो भावी । अत्र पद्मवापचयकाले तत्प्रादयत्सन्दिग्धस्य भैमीकरस्य दन्तवलयेन निधयाभिधयान्तः सन्देहालङ्कारः ॥ १०८ ॥

वैरिश्रियं प्रति नियुद्धमवाप्नुवन् यः

किञ्चिन्न तृप्यति धारावलयैकवीरः ।

स त्वामवाप्य निपतन्मदनेषु वृन्द-

स्यन्दीनि तृप्यतु मधूनि पिबन्निवायम् ॥ १११ ॥

तस्मादियं क्षितिपतिक्रमगम्यमान-

मध्वानमैक्षत नृपादवतारिताक्षी ।

तद्भावबोधबुधतां निजचेष्टयैव

व्याचक्षते स शिषिकानयने नियुक्ताः ॥ ११२ ॥

भूयोऽपि भूपमपरं प्रति भारती तां

प्रखण्डमूरुचलचक्षुपमाचक्षे ।

धैरीति ॥ धारावलये भूमण्डले एकवीरो यो मधुरापातिः वैरिश्रियं प्रत्यर्थिलक्ष्मीं प्रति लक्ष्मीकृत्य नियुद्ध बाहुयुद्धम् आलिङ्गनमिति यावत् । 'नियुद्धं बाहुयुद्धं व्यात्' इत्यमरः । तदनाप्नुवन् किञ्चिदीपदपि न तृप्यति न तद्विना सन्तुष्यतीत्यर्थः । स नियुद्धप्रियोऽयं राजा त्वामवाप्य निपततां मदनेषूनामिपुकुसुमानां वृन्दास्यन्दन्ते स्रवन्तीति तत्स्यन्दीनि मधूनि मकरन्दान् पिबन्निव तृप्यतु । अत्र मदनेषुमधुपानोत्प्रेक्षया तेषामेवेषूणां त्वत्प्रमाणमाश्रयानन्द-कारित्वप्रतीतेरलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ॥ १११ ॥

तस्मादिति ॥ इयं भैमी तस्मान्नृपादवतारिताक्षी निर्वातितरङ्गिः सती क्षितिपतीनां गन्तव्यनृपाणां क्रमेणानुपूर्व्यां गम्यमानमध्वानमैक्षत । अपि शिषिकानयने नियुक्ता । शिषिकावाहिनस्तस्या भावबोधे अभिप्रायज्ञाने बुधतां वैदग्ध्यं निजचेष्टया, अन्यतो नयनक्रियैव व्याचक्षते स शिषिकामागुरित्यर्थः ॥

भूयोऽपीति ॥ भारती भूयोऽप्यपरं भूपं प्रति प्रखण्डमूरुचलचक्षुषं चकितहरिणीचक्ष्माक्षीं तां भैमीमाचक्षे । ध्वनिति हे यत्प्रनमञ्जुनेत्रे ।

एतस्य काशिनृपतेस्त्वमवेक्ष्य लक्ष्मी-

मक्ष्णोर्मुदं जनय स्वधनमञ्जुनेत्रे ! ॥ ११३ ॥

एतस्य सावनिभुजः कुलराजधानी

काशी भवोत्तरणधर्मतरिः सरारेः ।

यामागता दुरितपूरितचेतसोऽपि

पापं निरस्य चिरजं विरजीभवन्ति ॥ ११४ ॥

आलोच्य भाविविधिर्कल्लोकसृष्टि-

कष्टानि रोदिति पुरा कृपयैव रुद्रः ।

नामेच्छयेति नियमात्रमपत्त यत्तां

संसारतारणतरीमसृजत् पुरीं सः ॥ ११५ ॥

स्त्रधनादि । मञ्जुलाक्षीत्यर्थः । एतस्य काशिनृपतेः काशिराजस्य लक्ष्मी-
शोभामवलोक्याक्ष्णोः मुखधनय सम्पादय ॥ ११३ ॥

एतस्येति ॥ सरारेः शिवस्य संसारार्णवकर्मधारस्य सम्बन्धिनी भवो-
त्तरणे भवाधिपतरणे लोकानां धर्मतरिः धर्मतरिमहृषात् केवल धर्मार्था नौः,
'श्रियो नौसरणित्तरि.' इत्यमरः । सा काशी एतस्यावनिभुजः काशीराजस्य
कुलराजधानी । दुरितपूरितचेतसोऽपि यां काशीमागताधिराज निरसयितं पापं
निरस्य भविरजसो विरजसः सम्पाद्यमाना भवन्ति विरजीभवन्ति वीतपापा
मुष्ठा भवन्तीत्यर्थः । अभूततद्भावे ध्यः । अहमनयमुधेतोरहोरजसो ल्येपधेति
सकारलोपः ॥ ११४ ॥

वाराणसी निविशते न वसुन्धरायां

तत्र स्थितिर्मखभुजां भुवने निवासः ।

तत्तीर्थमुक्तवपुषामत एव मुक्तिः

स्वर्गात्परं पदमुदेतु मुदे तु कीदृक् ॥ ११६ ॥

सायुज्यसृच्छति भवस्य भवान्धियाद-

स्तां पत्युरेत्य नगरीं नगराजपुत्र्याः ।

भूताभिधानपटुमद्यतनीमवाप्य

भीमोद्भवे ! भवति भावमिवास्तिधातुः ॥ ११७ ॥

व्याजमात्रम् अधत्त धृतवान् । कुतः यद्यस्मात् स रुद्रः संसारतारणतरिं तां
काशीं पुरीमसृजत् । ततो नूनं कृपयैव अरोदीदित्युत्प्रेक्षा । कृपालवो हि
परदुःखेन दुःखायन्ते तत्प्रतीकरणोपायम् कुर्वन्तीति भावः ॥ ११५ ॥

वाराणसीति ॥ वाराणसी काशी वसुन्धरायां न निविशते भूलोकान्तः-
पातिनी न भवतीत्यर्थः । अत एव तत्र वाराणस्यां स्थितिर्निवासो मखभुजां
भुवने निवासः स्वर्लोकनिवासः अत एव स्वर्गत्वादेव तस्मिन् तीर्थे काशीतीर्थे
मुक्तवपुषां त्यक्तकलेवराणां मुक्तिरपवर्ग एव । तथा हि स्वर्गात्परमधिकं पदन्तु
कीदृगपवर्गादन्यादृशं किं मुदे मोक्षाय उदेतु ? न किञ्चिदन्यदित्यर्थः । सम्भाव-
नायां लोट् । भूलोकवासिनां स्वर्गः तद्वासिनान्तु अपवर्ग एव परं पदं न तु
स्वर्ग एवोचित इति भावः ॥ ११६ ॥

सायुज्यमिति ॥ हे भीमोद्भवे ! भैमि ! भवान्धियादः संसारसागर-
जलजन्तुजातं, 'यादासि जलजन्तवः' इत्यमरः । नगराजपुत्र्याः पत्युः पार्वती-
पतेः सम्बन्धिनीं तां नगरीं काशीमेल्य अस्तिधातुः अद्यभुवि इत्ययं धातुर्भूता-
भिधानपटुः भूताभिधानसमर्थामद्यतनीं लुडमवाप्य । अद्यतनीति लुडः पूर्वा-
चार्याणां संज्ञा । आर्धधातुकोपलक्षणमेतत् अस्तेर्भूभावस्यार्धधातुकाधिकारात् ।
अद्यतनीप्रहणं तूपमानोपमेययोरभिन्नलिङ्गत्वाच्चेति द्रष्टव्यम् । भवतिभावम्

निर्विश्य निर्विरति काशिनिवासभोगा-

न्निर्माथ नर्म च मिथो मिथुनं यथेच्छम् ।

गौरीगिरीशघटनाधिकमेकभावं

शर्मोर्मिकञ्चुकितमञ्चति पञ्चतायाम् ॥ ११८ ॥

न भ्रष्टासि यदि सन्मम मौनमस्तु

कथ्या निजाप्ततमयैव तवानुभूत्या ।

न स्वात्कनीयसितरा यदि नाम काश्या

राजन्वती मुदिरमण्डनधन्वना भूः ॥ ११९ ॥

वक्षस्त्वदुग्रविरहादपि नास्य दीर्घं

वज्रायते पतनकुण्ठितशत्रुशस्त्रम् ।

तत्कन्दकन्दलतथा भुजयोर्न तेजो-

वह्निर्नमत्यरिवधूनयनाम्बुनापि ॥ १२४ ॥

किं न द्रुमा जगति जाग्रति लक्षसंख्या-

स्तुत्योपनीतपिककाकफलोपभोगाः ।

स्तुत्यस्तु कल्पविटपी फलसंप्रदानं

कुर्वन् स एष विबुधानमृतैकवृत्तीन् ॥ १२५ ॥

वक्ष इति ॥ हे भैमि ! तवोग्राद्विरहादपि न दीर्घम् अविदीर्घं तथा पतनेन कुण्ठितानि प्रतिहतानि शत्रूणां शस्त्राण्यायुधानि येन तदस्य वक्षो वज्रायते वज्रमिवाचरति मृदुकिरिय वज्रमेवेत्यर्थः । अन्यथा कथमीदृगभेद्यत्वमिति भावः । आचारव्यवहन्ताहृद् । तद्वज्रमेव कन्दो मूलं तत्कन्दलतया तत्प्ररोहत्वेन हृदयदार्व्यमूलत्वाद्भुजतेजस इति भावः । भुजयोस्तेजोवह्निः प्रतापाग्निः अरिवधूनयनाम्बुनापि न नमति न शाम्यतीत्यर्थः । वज्राग्नेरविधनत्वादिति भावः । अत्र भुजतेजसोऽनम्बुहार्यत्वेन वज्रायितवक्षः कार्यताद्वारादिव्यतेजस्त्वोत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगाद्रम्या ॥ १२४ ॥

किमिति ॥ तुल्य निर्विशेष यथा तथोपनीतः सम्पादितः पिकानां काकानाञ्च फलोपभोगो यैस्ते पात्रापाततुल्यफलविनियोगा इत्यर्थः । लक्षसङ्ख्या असङ्ख्या द्रुमाः जगति न जाग्रति किम् ? न स्फुरन्ति किम् ? स्फुरन्त्येवेत्यर्थः । किन्त्वमृतैकवृत्तीन् सुधैकजीवनान् विबुधान् देवान् विदुषश्च फलसम्प्रदानमीप्सितार्थप्रतिप्राहिणः कुर्वन् सर्वामरमनोरथपूरकः स एष कल्पविटपी कल्पवृक्षः स्तुत्यः स एक एव स्तोत्रार्हो नान्य इत्यर्थः । कल्पवृक्षकल्पोऽयं काशिराज इत्यर्थः । अत्राप्रस्तुतकल्पवृक्षकथनात्प्रस्तुतकाशिराजप्रतीतेरप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः । अप्रस्तुतस्य कथनात्प्रस्तुतं यत्र गम्यते । अप्रस्तुतप्रशंसयं सारूप्यादिनियन्त्रितेति लक्षणाद् ॥ १२५ ॥

अस्मै करं प्रवितरन्तु नृपा न कस्मा-

दस्यैव तत्र यदभूत् प्रतिभूः कृपाणः ।

दैवाद्यदा प्रवितरन्ति न ते तदैव

नेदं कृपा निजकृपाणकरप्रहाय ॥ १२६ ॥

एतद्बलैः क्षणिकतामपि भूत्सुराप्र-

स्पर्शायुषां रयवशादसमापयद्भिः ।

दृक्पेयकेवलनभःक्रमणप्रवाहै-

र्वाद्दैरलुप्यत सहस्रदृग्वर्गवर्गः ॥ १२७ ॥

अस्मा इति ॥ अस्मै राक्षे नृपाः प्रतिनृपाः कस्मात्कारणात् करं बलिं न प्रवितरन्तु न दयुः । सम्भावनायां लोद् । असम्भावितमेतदित्यर्थः । कुतः यद्यस्मात्तत्र करदाने अस्यैव कृपाणः खड्गः प्रतिभूर्लम्पकोऽभूत् । 'स्युर्लम्पकाः प्रतिभुवः' इत्यमरः । अत्र कृपाणस्य प्रतिभूत्वं ध्वनक्ति यदा दैवास्ते नृपाः करं न प्रवितरन्ति तदैव निजकृपाणस्य करेण हस्तेन प्रहाय प्रहृणाय अन्यत्र निजकृपाणात् प्रतिभूसकाशात् करस्य बलेऽप्रहृणाय आप्रहे सतीति शेषः । 'बलिहस्तांशवः कराः' इत्यमरः । अस्य कृपा इदंकृपा सा न । निजकृपाः कृपाणं प्रयुङ्ग इत्यर्थः । कृपाणपातभीत्यैव करदानात्तस्य प्रातिभाष्यव्यपदेश इति भावः ॥

एतदिति ॥ एतद्बलैः एतत्सैन्यैः रयवशाद्रेगवशाद्बुधः सुराप्रानाम ये स्पर्शाः संयोगास्तेषां यान्यायूषि जीवितानि तेषां क्षणिकतां क्षणमात्रावस्थायिताः मध्यसमापयद्भिः अनिवर्तयद्भिः क्षणिकत्वाददृश्यभूस्पर्शैरित्यर्थः । किन्तु दृक्पेया अविच्छिन्नप्रतया दृष्टिप्राप्याः केवला नभःक्रमणप्रवाहाः नभोगतिपरम्परा येषां तैः केवलयेचरैरित्यर्थः । ईदृशैर्वाद्दैवांजिभिः सहस्रदृग्वर्गणः सहस्राधवाजिनः उर्वैः-धवसो गर्गः वाजिवाहार्ग्वन्धर्व' इत्यमरः । अलुप्यत लोपितः । सहस्राधस्य त्वेक एव येचरोऽश्वः अस्य त्वेतादृशाः परःसहस्रा इति भावः ॥ १२७ ॥

ज्ञानाधिकासि सुकृतान्यधिकासि कुर्याः

कार्यं किमन्यकथनैरपि यत्र मृत्योः ।

एकं जनाय सतताभयदानमन्य-

द्धन्ये ! वहत्यमृतसत्रमवारितार्थि ॥ १२० ॥

भूमर्तुरस्य रतिरेधि मृगाक्षि ! मूर्ता

सोऽयं तवास्तु कुसुमायुध एव मूर्तः ।

भातश्च ताविव युवां गिरिशं विराद्ध-

माराद्धमाशु पुरि तत्र कृतावतारौ ॥ १२१ ॥

स्पष्टशब्दस्य कनादेशः । घमुरूपेत्यादिना इष्यो ह्रस्वः । न ख्यामाम यदि स्या-
देवेत्यर्थः । दिवोऽधिका काशी, दिवस्पतेरधिकः काशीराज इत्यलं वार्ताभिः ।
एतत्पाणिप्रहणानन्तरमनुभव एव ते कथयिष्यतीति भावः ॥ ११९ ॥

ज्ञानेति ॥ हे धन्ये ! भैमि ! ज्ञानेन अधिका उत्कृष्टासि भवसि ।
अतः अधिकासि कार्या, विभक्त्यर्थेऽभ्ययीभावः । सुकृतानि सत्कर्माणि कुर्याः
अथवाऽन्यकथनैः कर्तव्यान्तरोपदेशैरपि किं कार्यं किं प्रयोजनं न किञ्चिदित्यर्थः ।
कृतः, यत्र कार्या जनाय मृत्योः सकाशात् सततमविच्छिन्नाभयदानमेकं वहति
वर्तते । मृत्युदर्शिनां सद्य एव मृत्युप्रयत्नप्राप्तेरिति भावः । किञ्चान्यत् यत्र
अनिवारिता अर्थिनो यस्मिन् तदमृतसत्रं मोक्षदानं गङ्गोदकदानञ्च वहति
प्रवर्तते । 'सत्रमाच्छादने यज्ञे सदा दाने वनेऽपि च' इत्यमरः । अमृतं तूदके
मोक्ष इत्यादि काशिमृतानां शिवसारूप्यममृतत्वञ्च सिद्धमित्यन्यत्र जीवनात्
कार्या मरणमेव रमणीयमिति भावः ॥ १२० ॥

भूमर्तुरिति ॥ हे मृगाक्षि ! त्वनस्य भूमर्तुः काशीराजस्य मूर्ता
मूर्तिमती रतिः रतिदेवी एषि भव । अस्तेः सिपि हेधिरादेशे, "असोरेन्द्रा-
यभ्यासलोपध" इत्येकारादेशः । सोऽयं राजा च तव मूर्ता मूर्तिमान् कुसुमायुधः
धम्म एवास्तु । धिष्य युवां पुरा विराट् द्विष्ट गिरिशमीश्वर आराद्धं भाग्यधियु

कामानुशासनशते सुतरामधीवी

सोऽयं रहो नखपदैर्महतु स्तनौ ते ।

रुष्टाद्रिजाचरणकुङ्कुमपङ्कुराग-

सङ्कीर्णशङ्करशशाङ्ककलाङ्ककारैः ॥ १२२ ॥

पृथ्वीष एष नुदतु त्वदनङ्गवाप-

मालिङ्गय कीर्तिचयचामरचारुचापः ।

संप्रामसङ्कतिविरोधिशिरोधिदण्ड-

खण्डिहुरमसरसंप्रसरत्प्रतापः ॥ १२३ ॥

तत्र पुरि काश्यां कृतावतारौ भवतीर्णौ तौ रतिकामादिव विभातं विराजतं च ।
भातेर्लोटे धसस्त्रमादंसः ॥ १२१ ॥

कामेति ॥ कामानुशासनानां कामशास्त्रार्थां शते अधीतमनेनेत्यधीती,
“इत्यादिभ्यश्च” इति इतिप्रत्यये, सप्तमीविधाने फलोन्विपत्यस्य कर्मण्युपसङ्गपान-
मिति सप्तमी । सोऽयं राजा रहो रहसि दद्या कुपिता भद्रिजा पार्यती तस्या-
चरणकुङ्कुमपङ्कुरागेण सङ्कीर्णां प्रणामकाले दधिता तया शङ्करशशाङ्ककलया
अङ्ककारैः कलङ्ककारिभिस्तदनुकारिभिरित्यर्थः । कर्मण्यण् । ‘अङ्कः कलङ्क-
चिह्नयोः’ इति विश्वः । नखपदैस्ते स्तनौ महत्तु पूजयत्तु अलङ्करोत्वित्यर्थः ।
मह पूजायामिति भावोर्भावादिक्यहोद् ॥ १२२ ॥

वक्षस्त्वदुग्रविरहादपि नास्य दीर्घः ।

वज्रायते पतनकुण्ठितशत्रुशस्त्रम् ।

तत्कन्दकन्दलतया भुजयोर्न तेजो-

वह्निर्नमत्यरिवधूनयनाम्बुनापि ॥ १२४ ॥

किं न द्रुमा जगति जाग्रति लक्षसंख्या-

स्तुत्योपनीतपिककाकफलोपभोगाः ।

स्तुत्यस्तु कल्पविटपी फलसंप्रदानं

कुर्वन् स एव विबुधानमृतैकवृत्तीन् ॥ १२५ ॥

वक्ष इति ॥ हे भैमि । तवोग्राद्विरहादपि न दीर्घम् अविदीर्घं तथा पतनेन कुण्ठितानि प्रतिहतानि शत्रूणां शस्त्राप्यायुधानि येन तदस्य वक्षो वज्रायते वज्रमिवाचरति मृदाक्षिरयं वज्रमेवेत्यर्थः । अन्यथा कथमीहगभेद्यत्वमिति भावः । आचारक्यइन्ताल्लट् । तद्वज्रमेव कन्दो मूलं तत्कन्दलतया तत्प्ररोहत्वेन हृदयदार्व्यमूलत्वाद्भुजतेजस इति भावः । भुजयोस्तेजोवह्निः प्रतापमिः भरिवधूनयनाम्बुनापि न नमति न शाम्यतीत्यर्थः । वज्राग्रेरविन्धनत्वादिति भावः । अत्र भुजतेजसोऽनम्युद्धार्यत्वेन वज्रायितवक्षः कार्यताद्वारादिव्यतेजस्त्वोत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या ॥ १२४ ॥

किमिति ॥ तुल्यं निर्विशेषं यथा तथोपनीतः सम्पादितः पिकानां काकानाञ्च फलोपभोगो वैस्ते पात्रापात्रतुल्यफलविनियोगा इत्यर्थः । लक्षसंख्या असंख्या द्रुमाः जगति न जाग्रति किम् ? न स्फुरन्ति किम् ? स्फुरन्त्येवेत्यर्थः । किन्त्वमृतैकवृत्तीन् सुधैकजीवनान् विबुधान् देवान् विदुषश्च फलसंप्रदानमीप्सितार्थप्रतिप्राहिणः कुर्वन् सर्वामरमनोरथपूरकः स एव कल्पविटपी कल्पवृक्षः स्तुत्यः स एक एव स्तोत्रार्हो नान्य इत्यर्थः । कल्पवृक्षकल्पोऽयं काशिराज इत्यर्थः । अत्राप्रस्तुतकल्पवृक्षकथनात्प्रस्तुतकाशिराजप्रतीतेरप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः । अप्रस्तुतस्य कथनात्प्रस्तुतं यत्र गम्यते । अप्रस्तुतप्रशंसय साहचर्यादिनियन्त्रितेति लक्षणात् ॥ १२५ ॥

अस्मै करं प्रवितरन्तु नृपा न कस्मा-

दस्यैव तत्र यदभूत् प्रतिभूः कृपाणः ।

दैवाद्यदा प्रवितरन्ति न ते तदैव

नेदं कृपा निजकृपाणकरग्रहाय ॥ १२६ ॥

एतद्वलैः क्षणिकतामपि भूखुराग्र-

स्पर्शायुषां रयवशादसमापयद्भिः ।

दृक्पेयकेवलनभःक्रमणप्रवाहै-

र्वाहैरलुप्यत सहस्रदृग्वर्गवर्गः ॥ १२७ ॥

अस्मा इति ॥ अस्मै राक्षे नृपाः प्रतिनृपाः कस्मात्कारणात् करं बलिं न प्रवितरन्तु न दद्युः । सम्भावनायां लोट् । असम्भावितमेतदित्यर्थः । कुतः यद्यस्मात्तत्र करदाने अस्यैव कृपाणः सन्तः प्रतिभूर्लभकोऽभूत् । 'स्युर्लभकाः प्रतिभूवः' इत्यमरः । अत्र कृपाणस्य प्रतिभूत्वं व्यनक्ति यदा दैवाते नृपाः करं न प्रवितरन्ति तदैव निजकृपाणस्य करेण हस्तेन ग्रहाय ग्रहणाय अन्यत्र निजकृपाणात् प्रतिभूसकाशात् करस्य बलेर्ग्रहणाय आप्रदे सतीति शेषः । 'बलिहस्ताश्वः कराः' इत्यमरः । अस्य कृपा इदंकृपा सा न । निष्कृपः कृपाण प्रयुक्त इत्यर्थः । कृपाणपातभील्यैव करदानात्तस्य प्रातिभाभ्यभ्यपदेश इति भावः ॥

एतदिति ॥ एतद्वलैः एतत्सैन्यैः रयवशाद्देगवशाद्भुवः खुराग्राणाग्र ये स्पर्शाः संयोगास्तेषां यान्यायूषि जीवितानि तेषां क्षणिकतां क्षणमाग्रावस्थायितान् मभ्यसमापयद्भिः अनिवर्तयद्भिः क्षणिकत्वाददृश्यभूस्पर्शैरित्यर्थः । किन्तु दृक्पेया अविच्छिन्नतया दृष्टिप्राप्याः केवला नभःक्रमणप्रवाहाः नभोगतिपरम्परा येषां तेः केवलयेचरैरित्यर्थः । ईदृशेर्वाहैर्वाजिभिः सहस्रदृग्वर्गः सहस्राधुवाजिनः उर्वः-थवसो गर्वः वाजवाहाव्यन्धवः' इत्यमरः । अलुप्यत लोपितः । सहस्राधस्य त्वेक एव खेचरोऽथः अस्य त्वेतादृशाः परःसहस्रा इति भावः ॥ १२७ ॥

तद्वर्णनासमय एव समेतलोक-

शोभावलोकनपरा तमसौ परासे

मानी तथा गुणविदा यदनादृतोऽसौ

तद्भूयतां सदसि दुर्यशसेव मम्लौ ॥ १२८ ॥

सानन्तानाप्य तेजःसखनिखिलमरुत्पार्थिवान्दिष्टभाज-

चित्तेनाशापुपस्तान् सममसमगुणान्मुञ्चती गूढभावा ।

तदिति ॥ असौ दमयन्ती तस्य काशिराजस्य वर्णनासमये स्तोत्रकाल
एव समेतलोकानां मिलितजनानां शोभावलोकनपरा सती तं काशिराजं परासे
व्याजेन परिजहारेत्यर्थः । उपसर्गादस्यत्यूहोर्वा वचनमित्यस्यतेत्यादि लिट् ।
मानी अभिमानी असौ राजा गुणविदा गुणज्ञया तथा भैम्या अनादृत इति यत्
तत्तस्मादनादरणादेव भूयतां राज्ञां सदसि दुर्यशसा दुष्कीर्णैव मम्लौ वैवर्ण्यव्रत
इत्यर्थः ॥ १२८ ॥

सेति ॥ शुभाङ्गी मुगात्री अन्यत्र पङ्क्तयुक्ता सा दमयन्ती अनन्ता-
नपरिमितान् दिष्टभाजो भाग्यभाजः चित्तेनाशामभिलाष पुष्पन्तीत्याशापुपः
भैमी कामयमानानित्यर्थः । तान् प्रसिद्धानसममुष्णानसाधारणशीर्षादिगुणान्
तेजसः सखायस्तेजःसखास्तेजस्विन इत्यर्थः । राजाहस्सखिभ्यष्टच् । ते निखिला
मरुतो देवा इन्द्रादयः पार्थिवाश्च तानाप्य प्राप्य सम युगपन्मुञ्चती परिहरन्ती
उपनिपत्यक्षे तु सानन्तानाकाशसहितान् । ‘अनन्तं सुरवर्त्म खम्’ इत्यमरः ।
दिष्टभाजः कालयुक्तान् । ‘दिष्टं भाग्ये च काले च’ इति विश्वः । चित्तेन सम
मनसा सह आशापुपो दिग्युक्तान् । ‘आशा दिगतिर्तृष्णयोः’ इति वैजयन्ती ।
असमगुणान् न्यूनाधिकसङ्ख्यातरूपरसादिगुणकान् अपां विकारः आप्यम् ।
‘द्वे आप्यमम्मयम्’ इत्यमरः । “आप्यञ्च” इति चान्द्रसूत्रनिपातनात्साधुः ।
तेजःसखाः तेजोद्रव्यसहिताः । मरुद्रायुः । ‘मरुतो पवनामरी’ इत्यमरः ।
पार्थिवा पृथिवीविकाराः । अत्राप्यपार्थिवशब्दो तद्विज्ञावपि प्रकरणात्प्रकृत्यर्थ-

पारेवाग्वर्तिरूपं पुरुषमनु चिदम्भोधिमेकं शुभाङ्गी

निःसीमानन्दमासीदुपनिषदुपमा तत्परीभूय भूयः ॥१२९

श्रीहर्ष कविराजराजिमकुटालङ्कारहीरः सुतं

श्रीहीरः सुपुत्रे जितेन्द्रियचयं मामलदेवी च यम् ।

शृङ्गारामृतशीतगावयमगादेकादशस्तन्महा-

काव्येऽस्मिन् निषधेश्वरस्य चरिते सर्गो निसर्गोज्ज्वलः ॥

मात्रपरो द्रष्टव्यौ । तान् मुच्यतां तार्किकेष्टप्रधिम्पादिनवद्रव्येष्वामातिरिक्त-
द्रव्याष्टकस्य धृतिवाक्यैर्निषेधं कुर्वतीत्यर्थः । गूढभावा निगूढाभिप्राया पारे
वाचां पारेवाक् । “पारे मध्ये पश्चा वा” इत्यभ्युपगमः । तद्वर्ति रूपं सौन्दर्यं
यस्य तम् अन्यत यतोवाच इत्यादि ध्रुतेः । वाक्यनष्टातीत चिदम्भोधिं ज्ञाना-
करम् अन्यत्र चिद्रूपम् । एकमद्वितीयं निःसीमा आनन्दो यस्मेति बहुमीहिः ।
अन्यत्र कर्मधारयः । तं पुरुषं पुमांश्च परमात्मानञ्च अनु तं लक्षयित्वा त
प्रतीत्यर्थः । अनुलक्षण इति कर्मप्रवचनीयत्वान् द्वितीया । भूयो भूयिष्ठम् ।
तत्परा आसक्ता तात्पर्यमुक्ता च भूत्वा तत्परीभूय उपनिषद्वेदान्तवाक्यं उपमान
यस्याः तदुपमा तत्कल्पा आसीदिति छिद्यविशेषणेष्वुपमाश्लेष एवेति केचिद् ।
सम्भरा वृत्तम् ॥ १२९ ॥

श्रीहर्षमित्यादि ॥ शृङ्गार एवामृत तस्य शीतगौ चन्द्रे शीता गावः
किरणा यस्य सः शीतगुः तस्मिन् गोक्षियोरुपसर्जनस्येति ओङ्कारह्रस्वः ॥ १३० ॥

इति पदकाव्यप्रमाणपारावारपारीणश्रीमहामहोपाध्यायकोट्यचल-

मन्त्रिनाथसूरिविरचिते नैषधम्भाष्याने जीवानुसमाख्याने

एकादशः सर्गः समाप्तः ।

द्वादशः सर्गः ।

प्रियाहियालम्ब्य विलम्बमाविला

विलासिनः कुण्डिनमण्डनायितम् ।

समाजमाजगुरथो रथोत्तमा-

स्तमासमुद्रादपरे परे नृपाः ॥ १ ॥

ततः स भैम्या वष्टते वृते नृपैर्विनिःश्वसद्भिः सदसि स्वयम्बरः ।

चिरागतैस्तर्किततद्विरागितैः स्फुरद्भिरानन्दमहार्णवैर्नवैः ॥ २ ॥

अथास्मिन्नवसरे पुनरन्ये राजानः समायाता इत्याह—प्रियेति ॥ अथो
अनन्तरम् । “मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकात्स्न्येय्यथो अथ” इत्यमरः । प्रियासु
स्वकान्तासु विषये हि या सङ्गेनेन दाक्षिण्येनेति यावत् । विलम्बं आलम्ब्य
आविलाः दमयन्तीस्वयम्बरभ्रमणादाकुलाः विलासिनो विलसनशीलाः, “वैकप-
लसकत्यञ्जन्भ” इति पिण्डुप्रत्ययः । रथैस्तमाः रथोत्तमाः महारथाः परे
धेष्ठाः अपरे अन्ये नृपाः आसमुद्रात् समुद्रपर्यन्तादपाशनात् कुण्डिनस्य कुण्डिन-
नामनगरस्य मण्डनायितं अलङ्कारभूतं, मण्डनशब्दादाचारक्यङ्गतात् कर्तरि क्तः ।
तं समाजं राजसभामाजगुः प्राप्नु । अत्र विलाविलेत्यादी नियमेनासकृद्यञ्ज-
युग्मावृत्त्या च्छेकानुप्रासः । अन्यत्रानियमावृत्त्यनुप्रास इत्युभयोः संसृष्टिः ।
सङ्ख्यानियमे पूर्वं च्छेकानुप्रासः अन्यो वृत्त्यनुप्रास इति लक्षणात् ॥ १ ॥

तत इति ॥ ततो राजान्तरागमनानन्तरं तर्किता तद्विरागिता भैमी-
वैराग्य शैलैर्निश्चितभैम्यपरायैः अत एव विषादात् विनिःश्वसद्भिर्विरागितैः पूर्वा-
गतैर्नृपैस्तथा स्फुरद्भिः प्रकाशमानैरानन्दमहार्णवैर्दमयन्तीप्राप्त्याशया परमानन्द-
भरितैर्नवैश्च नृपैर्वृते सदसि सः प्रकृतः भैम्याः स्वयम्बरः वष्टते प्रवृत्तः ॥ २ ॥

चलत्पदस्तत्पदयन्त्रणेज्जिवस्फुटाशयामासयति स्म राजके ।
 श्रमं गता यानगतावपीयमित्युदीर्य धुर्यः कपटाब्जनीचनः ॥ ३ ॥
 नृपानुपक्रम्य विभूषितासनान् सनातनी सा सुपुत्रे सरस्वती ।
 विगाहमारभ्य सरस्वतीः सुधासरःस्वतीवार्द्रतनूरनुत्थिताः ॥ ४ ॥
 घृणीष्व वर्णेन सुवर्णकेतकीप्रसूनपर्णाटुपुष्पमादृतम् ।
 निजामयोध्यामपि पावनीमयं भवन्मयो ध्यायति नावनीपतिः ॥

चलदिति ॥ चलत्पदः चलत्पादः क्वचित् स्थितिकालेऽप्युत्तमाश्रव-
 देकप्रानवस्थितचरण इति भारवाहिस्रभाबोधिः । धुरं वहतीति धुर्यो जनो
 यानिजन, धुरो यद्बद्धाविति यत्प्रत्ययः । तस्याः भैम्याः पदयन्त्रणेज्जितेन
 पादोदनचेष्टितेन स्फुटः आश्रय उपवेशनाभिप्रायो यस्यास्तां जनी वधूं,
 'जनी क्षीमन्तिनी वधूं' इति विश्वः । इय बाला यनेन गतावपि भ्रम गता
 ध्रान्तेत्युदीर्य कपटात् श्रमभ्याजात् राजके राजसमूहे आसयति स्म उपवेशया-
 माम ॥ ३ ॥

नृपानिति ॥ सनाभवा सनातनी सनाशब्दात्सायचिरमित्यादिना टपुल्-
 प्रत्यये ङीप् । सा सरस्वती वाग्देवता विभूषितासनान् अलङ्कृतसिंहासनानुप-
 बिष्टानित्यर्थः । नृपानुपक्रम्य सुधासरःस्वमृतसरसीषु विगाहमारभ्यावगाहं प्राप्य
 अन्वनन्तरमुत्थिता निर्गताः अतीवार्द्रतनूरमृतादंसर्वाङ्गाः तद्भृदमृतवर्षिणीरित्यर्थः ।
 सरस्वतीर्गिरिः सुपुत्रे जनयायास ॥ ४ ॥

घृणीष्वेति ॥ वर्णेनाङ्गान्त्वा सुवर्णकेतकीप्रसूनस्य पर्णाटलादादृतं
 ततोऽप्यधिकस्पृहणीय, "पश्यमी विभक्ते" इति पश्यमी । ऋतुपर्णे ऋतुपर्णाख्यं
 नृप घृणीष्व भवत्येव भवन्मयस्त्वदात्मकः, स्वार्थे भयदुप्रत्ययः । सर्वनाम्नो
 दृष्टिमात्रे पुत्रद्वारः भवन्मयवीर्यपतिः पावनी पवित्रकरणी निजामयोध्यां अयोध्या-
 नयरीमपि न ध्यायति न चिन्तयति ॥ ५ ॥

न पीयतां नाम चकोरजिह्वा कथञ्चिदेतन्मुखचन्द्रचन्द्रिका ।
 इमां किमाचामयसे न चक्षुषी चिरं चकोरस्य भवन्मुखस्पृशी ॥
 अपां विहारे तव हारविभ्रमं करोतु नीरे पृषदुत्करस्तरन् ।
 कठोरपीनोश्चकुचद्वयीतटे द्रुतस्तरः सारवसारवोर्मिजः ॥ ७ ॥
 अखानि सिन्धुः समपूरि गङ्गाया कुले किलास्य प्रसभं स भन्त्यते ।
 विलङ्घ्यते चास्य यशःशतैरहो सतां महत्सन्मुखधावि पौरुषम् ॥

नेति ॥ एतन्मुखचन्द्रचन्द्रिका चकोरस्य जिह्वा कथञ्चिदपि न पीयतां
 नाम पाययितुमशक्यत्वादिति भावः । तथापि भवन्मुखस्पृशी भवन्मुखवर्तिनी
 त्वचक्षुरात्मना परिणते इत्यर्थः । स्पृशोऽनुदके किन् । चकोरस्य चक्षुषी कर्मणी
 इमामेतन्मुखचन्द्रिकां किं चिरमाचामयसे न पाययसे जिह्वा । चक्षुषा च
 किमिति न पीयते किमित्येनं न पश्यतीत्यर्थः । चमेः प्रत्यवसानार्थत्वात्
 “गतिबुद्धि” इत्यादिना चक्षुषोरधिकर्तुः कर्मत्वम् । “निगरणचलनार्थेभ्यश्च”
 इति चमेर्णिचि परस्मैपदनियमादात्मनेपदं चिन्त्यम् । अत्र भवन्मुखस्पृशो-
 ष्चकोरचक्षुषोरिति विषयनिगरणेन भेमीचकोरचक्षुषोरभेदप्रतीतिः भेदेऽभेद-
 लक्षणादतिशयोक्तिरलङ्कारः ॥ ६ ॥

अपामिति ॥ हे भैमि ! तवापा विहारे अलकीशयां नीरे जले तरन्
 प्रवमानः द्रुततरोऽत्यन्त द्रुतप्रतिस्तरः सारवेष्वारवसहितेषु सारवेषु सरयू-
 भवेषुर्मिषु जातः देविकायां सरय्वाश्च, ‘भवे दाविकसारवी’ इत्यमरः ।
 “दाण्डिनायन” इत्यादिना निपातनात्साधु । पृषदुत्करो बिन्दुसन्दोहः कठोरे
 कठिने पीने पीवरे उच्चे उन्नते कुचद्वयीतटे हारविभ्रम छिदुरमुष्णहारभ्रान्ति
 करोतु इति भ्रान्तिमदलङ्कारः ॥ ७ ॥

अखानीति ॥ अख-ऋतुपर्णस्य कुले किल सिन्धुरुदधिरखानि छातः ।
 खनतेः कर्मणि लङ् । एतत्कुल्यैः सगरमुतैः उत्पादित इत्यर्थः । स सागरो
 गङ्गाया भागीरथ्या समपूरि पूरित एतत्कुल्येनैव भगीरथेनेति शेषः । स सिन्धुः
 प्रसभं बलात्कारेण भन्त्यते एतत्कुल्येनैव रामेण बद्धः करिष्यते । बन्धेः कर्मणि

एतद्यशःक्षीरधिपूरगाहि पतत्यगाधे, वचनं कवीनाम् ।

एतद्गुणानां गणनाङ्कपातः प्रत्यर्थिकीर्त्तिः खटिकाः क्षिणोति ॥ ९ ॥

भास्वद्वंशकरीरतां दधदयं वीरः कथं कथ्यता-

मभ्युष्टापि हि कोटिरस्य समरे रोमाणि सत्त्वाङ्कुराः ।

नीतः संयति घन्दिभिः श्रुतिपयं यन्नामवर्णावली-

मन्त्रः स्तम्भयति प्रतिक्षितिभृतां दोस्तम्भकुम्भीनसान् ॥

लृट् । कृतयुगापेक्षया त्रेताया भाविन्वात् भविष्यत्प्रयोगः । अस्य ऋतुपर्णस्य यशः शतैर्विलक्ष्यते च । तथा हि सतां सम्जनानां महत्स्वीर्यं सम्मुखं धावतीति सम्मुखधावि महतामेवंविधपुरुषकारः स्वयमेवाभिमुखाभायाति न प्रयाससाध्य इत्यर्थः । अहो ! ॥ ८ ॥

एतद्विति ॥ एतस्य राज्ञः यद्य एव क्षीरधिः क्षीराधिः तस्य पूर्वं प्रवाहं गाहत इति तद्गाहि तद्गूर्जनप्रवृत्तमित्यर्थः । कवीनां वचनमगाधे गम्भीरे पतति मज्जति न तु निःशेषं वर्णयितुं शक्नोतीत्यर्थः । किञ्च एतद्गुणानां गणनाङ्कपातः सङ्कपानरेखाविन्यासः प्रत्यर्थिकीर्त्तिरेव खटिकाः लेखनकनिकाः क्षिणोति कथयति एतद्गुणद्वयेः प्रत्यर्थिकीर्त्तितिरोधायकत्वादेरथ निर्देशः ॥ ९ ॥

भास्वद्विति ॥ भास्वद्वंशकरीरतां सूर्यकुलाङ्कुरत्वं उज्ज्वलवेण्वङ्कुरत्वञ्च दधत् । 'वशाङ्कुरे करीरोऽग्नी, द्वौ वशी कुलमस्करी' इति चामरः । वीरः शूरोऽयमृतुपर्णः कथं कथ्यतां कथयितुमशक्य इत्यर्थः । तथा हि अस्य राज्ञः समरे प्रसङ्गे अभ्युष्टा आधिक्यविशिष्टा, कोटिः परकोटिरित्यर्थः । "तिष्ठः कोट्योऽर्धकोटी च यानि रोमाणि मानवे" इत्यादि स्मरणात् । विद्यत्वायाः सदैकत्वे, सङ्कपाः सङ्कपेयसङ्कपयोरिति सङ्कपेयेऽप्येकवचनम् । रोमाणि सत्त्वन्ववसान उत्साहो वीरस्य स्थायीभावस्त्वसाङ्कुरा बहिरुद्गताः वीररसाङ्कुरा एवेत्युत्प्रेषा । 'दम्बाष्टु भवसायिषु सत्वनधी तु जन्तुषु' इत्यमरः । वधकरीरस्य समन्तापवाङ्कुरादुर्भावो मुक्त इत्यर्थः । अत एव सम्प्रति युद्धे घन्दिभिर्वेता-

तादृग्दीर्घविरिञ्चिवासरविधौ जानामि यत्कर्तृतां

शङ्के यत्प्रतिविम्बमम्बुधिपयःपूरुदरे वाडवः ।

व्योमव्यापिविपक्षराजकयशस्ताराः पराभावुकः

कासामस्य न स प्रतापतपनः पारङ्गिरां गाहते ॥ ११ ॥

द्वेष्याकीर्तिकलिन्दशैलसुतया नद्यास्य यदोर्द्वयी-

कीर्तिश्रेणिमयी समागममंगाद्रङ्गा रणप्राङ्गणे ।

लिकैः ध्रुतिपथं कर्णपथ नीतः आबित इत्यर्थः । यस्य ऋतुपर्णस्य नामवर्णावली नामाक्षरपङ्क्तिरेव मन्त्रः प्रति क्षितिभृतान्दो-स्तम्भा एव कुम्भीनसाः सर्पाः तान् 'कुम्भीनसो लेलिहानः' इत्यमरः । 'कुम्भीनसो लेहिताहिः' इति वैजयन्ती । स्तम्भयति प्रतिवध्नाति ॥ १० ॥

तादृगिति ॥ तादृग्दीर्घस्य "ऋतुर्युगसहस्रन्तु ब्रह्मणो दिनमुच्यते" इत्युक्तमहापरिमाणस्य विरिञ्चेः ब्रह्मणो वासरस्य विधौ विधाने यस्य प्रताप-तपनस्य कर्तृता, न तु प्रसिद्धतपनस्येत्यर्थः । कल्पान्तावस्थायी यस्य प्रताप इति भावः । तां जानामीत्युत्प्रेक्षायाम् । अम्बुधिपयःपूरस्योदरे अभ्यन्तरे वाडवो बडवानलो यस्य प्रतापतपनस्य प्रतिविम्बमेव शङ्क इत्युत्प्रेक्षायाम् । व्योमव्यापिन्यो याः विपक्षस्य विरोधिनो राजकस्य राजसमूहस्य यशांश्चेव तारा नक्षत्राणि ताः पराभावुकः परिभविता, लघपतेत्यादिना उक्तप्रत्यये न लौकै-स्यादिना पृथीप्रतिषेधात्कर्मणि द्वितीया । सर्वव्यापी अस्य राहः प्रताप एव तपनः कासाङ्गिरां पार परभाग न गाहते सर्वासामपि गाहते न कासामपि गोचर इत्यर्थः ॥ ११ ॥

द्वेष्येति ॥ यद्यस्मादस्य राज्ञो दोर्द्वयी कीर्तिश्रेणिमयी भुजयुग यशः-परम्परारूपा गङ्गा भागीरथी रणप्राङ्गणे द्वेष्याणां द्वेषामकीर्तिरधर्म इति तद्वि-रुद्धान्यत्वादपकीर्तिः सैव कलिन्दतनया कालिन्दी तथा नद्या समागममंगात् । तत्तस्मात्तस्मिन् गङ्गायमुनासङ्गमे विनिमज्ज्य बाहुजभटैः क्षत्रियभटैः । 'बाहुजः

तत्तस्मिन्विनिमज्ज्य बाहुजभटैरारम्भि रम्भापरी-

रम्भानन्दनिकेतनन्दनवनक्रीडादराडम्बरः ॥ १२ ॥

इति ध्रुतिस्वादितवद्रुणस्तुतिः सरस्वतीवाङ्मयविस्मयोत्थया ।

शिरस्तिरःकम्पनयैव भीमजा न तं मनोरन्वयमन्वमन्यत ॥ १३ ॥

युवान्तरं सा वचसामधीश्वरा स्वरामृतन्यक्तमत्तकोकिला ।

शशंस संसक्तकरैव तदिशा निशाकरज्ञातिमुखीमिमां प्रति ॥ १४ ॥

क्षतियो विराट्' इत्यमरः । रम्भायाः परीरम्भानन्दं आनन्दमुख, उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलमिति दीर्घः । तस्य निकेते स्थाने नन्दनवने क्रीडादराडम्बरो विहारेच्छाविजृम्भणमारम्भि आरब्धः । "रभेरसम्बिद्योः" इति नुमागमः । एतद्विरोधिनां मरणमेव शरणमिति भावः । अत्र कीर्त्यपकीर्त्योर्गङ्गायमुमारोपा-
द्रूपकालङ्कारः "सिताक्षिते सरितौ यत्र सङ्गते तत्राप्युत्तासो दिवमुत्पतन्ति । ये वैतन्वा विद्युजन्ति धारास्ते जनासो अमृतत्वं भजन्ते" इति ध्रुतिरत्र प्रमाणम् ॥

इतीति ॥ भीमजा भैमी दमयन्ती इतीत्यं ध्रुतिस्वादिता ध्रोत्रगृहीता तत्सर्तुपर्णस्य गुणानां स्तुतिः यया सा सती सरस्वत्या देव्या वाङ्मये वाग्जाले विषये यो विस्मयः तदुत्थया शिरसस्तिरःकम्पनयैव मनोरन्वयं मनुसन्तान तमृतुपर्णे नाग्वमन्यत न्यपेधीत् इत्यर्थः । विस्मयाभिनयाशिरःकम्पनयैव प्रसङ्गा-
विषेधायोऽपि संयुक्त इति भावः ॥ १३ ॥

युवेति ॥ स्वर एवामृत तेन न्ययकृतमत्तकोकिला सा वचसामधीश्वरा वाग्देवता अन्यं युवानं युवान्तरम् । युष्पुपेति समासः । तस्य यूनो दिशा दिग्भागेन सप्तशृङ्गा प्रसारितहस्तैव सती, हस्तेन तं निर्दिष्टन्त्येदेत्यर्थः । निष्ठापतिज्ञातिमुखी तत्सदृशमुखीमित्यर्थः । ज्ञातिसोदरबन्धादिघन्दाः सारस्य-
वाचका इत्याहुः । इयो भैमी प्रति सप्तशृङ्गा, तामामन्याचक्ष्यावित्यर्थः ॥ १४ ॥

न पाण्ड्यभूमण्डनमेणलोचने ! विलोचनेनापि नृपं पिपाससि ।
 शशिप्रकाशाननमेनमीक्षितुं तरङ्गयाऽपाङ्गदिशा दशस्त्वयः ॥ १५ ॥
 भुवि भ्रमित्वाऽनवलम्बमम्बरे विहर्तुमभ्यासपरम्परापरा ।
 अहो ! महावंशममुं समाश्रिता सकौतुकं नृत्यति कीर्तिनर्तकी ॥

इतो भिया भूपतिभिर्वनं वना-

दटद्विरुच्चैरटवीत्वमीयुपी ।

निजापि साऽवापि चिरात्पुनःपुरी

पुनः स्वमध्यासि विलासमन्दिरम् ॥ १७ ॥

“नेति ॥ हे एणलोचने ! मृगाक्षि ! पाण्ड्यानां भूमण्डनं चूडामणिं तेषु
 श्रेष्ठं नृपं विलोचनेनापि न पिपाससि पातुं नेच्छसि मुखेन तु कुत इति भावः ।
 किन्तु शशिप्रकाशाननमिन्दुसुन्दराक्षं एनमीक्षितुमपाङ्गदिशा कटाक्षमार्गेणापि
 दशस्त्वयो दृष्टान्तीत्यरङ्गय प्रवर्तय ॥ १५ ॥

‘भुवीति ॥ कीर्तिरेव नर्तकी शासिकी शिल्पिनि प्लुन् इत्यत्र नृतिखनि-
 रक्षीनां परिगणानाम्भृत्यतेः प्लुन्प्रत्ययः । “पिङ्गीरादिभ्यश्च” इति ङीप् ।
 भुवि भूतले भ्रमित्वा भूचारीः कृत्वेत्यर्थः । अथाम्बरे अनवलम्बमनवष्टम्भं
 विहर्तुं नर्तितुमभ्यासानां परम्परा परं प्रधानं यस्याः सा सती, अम्बरचारी-
 रभ्यस्येत्यर्थः । महावंश महाकुलीनं महावेषुष्व, ‘वशो वेषो कुले वर्ग’ इति
 विश्वः । अमुं पाण्ड्यमाश्रिता सती सकौतुकं नृत्यति । अहो ! रूपकालद्वारः ॥

‘इत इति ॥ इतोऽस्माद्विया वनाद्वनमटद्विः भ्रमद्भिः प्रतिभूपैः उच्चै-
 रटवीत्व कालवसानमहाटवीत्वमीयुपी प्राप्ता सा पूर्वानुभूता निजा स्त्रीया पुनपि
 चिरात् पुनरवापि प्राप्ता स्वं स्वकीय विलासमन्दिरं क्रीडागृहम् पुनरध्यासि
 अध्यासितम् । आसेरपिपूर्वात् कर्मणि लुङ् । वचयोरभेदः । त्रिलेष्वासत इति
 विलासा विलेशयास्तेषां मन्दिरमिति विशेषणत्वेनापि योज्यम् । अत्रैकसारि-

आसीदासीमभूमीबलयमलयजालेपनेपथ्यकीर्तिः

सप्ताकूपारपारीसदनजनधनोद्गीतचापप्रतापः ।

वीरादस्मात्परः कः पद्युगयुगपत्पातिभूपातिभूय-

श्चूडारत्रोडुपत्रीकरपरिचरणामन्दनन्दनखेन्दुः ॥ १८ ॥

भङ्गाकीर्तिमपीमलीमसतया प्रत्यर्धितेनामट-

श्रेणीतिन्दुककाननेषु विलसत्यस्य प्रतापानलः ।

अस्मादुत्पतिताः स्फुरन्ति जगदुत्सङ्गे स्फुलिङ्गाः स्फुटं

भालोद्भूतभवाक्षिभानुहुतसुग्जम्भारिदम्भोलयः ॥ १९ ॥

पार्श्वे कमादनेकास्त्रटर्काप्यटवीभूतपुरीषु च वृत्तेन तथा पुरीष्वपि पुरीत्वाटवी-
त्वयोः कमसम्बन्धोक्त्या च एकमनेकस्मिन्नेकमेकस्मिन्वा क्रमेण पर्याय इत्युक्त-
सङ्गणं पर्यायभेदद्वयं दृष्टव्यम् ॥ १७ ॥

आसीदिति ॥ वीरादस्मात्पाण्ड्यात् परोऽन्यः को वीर आसीमा-
सीमान्तात्, अभिविधावध्ययीभावः । भूमीबलयस्य मलयजालेपनेपथ्य चन्दन-
चर्चा प्रसाधनभूता कीर्तिर्यस्य सः सप्तानामकूपारपाराणां समुद्रपरतीराणां समा-
हारः सप्ताकूपारपारी । "तद्वितार्थ" इत्यादिना समाहारद्विगौ ङीप् । 'समुद्रो-
ऽन्धिरहूपारः' इत्यमरः । सैव सदृशं येषां तैस्तत्रार्थजैः पदं निरन्तरमुद्गीत-
त्वापप्रतापो यस्य सः पद्युगे युगपत्पातिनां भूयानामतिभूयसि अधिकप्रचुराणि
चूडारत्नान्येवोडवस्थासामेव पत्नीनां करा अश्वो हस्ताश्च, 'बलिहस्ताश्चः कराः'
इत्यमरः । तेषां परिचरणेन परामर्शेनामन्दमतिमात्रं नन्दन्तः उन्नयन्तः नद्या
एवेन्दवो यस्य स आसीत्, दिगन्तविधन्तप्रतापः समस्तराजवन्यधाययेव
नान्यः कथिदित्यर्थः ॥ १८ ॥

भङ्गेति ॥ अत्र पाण्ड्यस्य प्रताप एवानलः भङ्गेन पराजयेन वा भङ्गीर्तिः
सैव मयी तथा मल्लिमल्लया प्रत्यर्धितेनामटयेष्व एव तिन्दुककाननानि काल-
रङ्गवनानि । 'तिन्दुकः स्फुरकः कालरङ्गपथ्यं शितिसारकः' इत्यमरः ।

एतदन्तिबलैर्विलोक्य निखिलामालिङ्गिताङ्गीं भुवं
सङ्ग्रामाङ्गणसोमि जङ्गमगिरिस्तोमध्रमाधायिभिः ।

पृथ्वीन्द्रः पृथुरेतदुग्रसमरप्रेक्षोपनम्रामर-

श्रेणीमध्यचरः पुनःक्षितिधरक्षेपाय धत्ते धियम् ॥ २० ॥

शशंस दासीक्षितविद्विद्भर्जामितो ननु स्वामिनि ! पश्य कौतुकम्
यद्येष सौधाम्नते पटाजले चलेऽपि काकस्य पदार्पणग्रहः ॥ २१ ॥

तेषु विलसति प्रज्वलति भालोद्भूतभवाक्षि हरनिटलनेत्रन्तश्च भानुश्च सूर्यश्च
हुतभुगमिथ जम्भारिदम्भोलिः कुलिशश्च ते अस्मात्तिन्दुकाम्रे उत्पतितौ
उत्थिताः स्फुलिङ्गाः भ्रमिकणाः जगदुत्सजे जगदुपरि स्फुरन्ति स्फुटं असंशय-
मित्युप्रेक्षा रूपकसङ्कीर्णाः । तिन्दुककाष्ठेभ्यो दक्षमानेभ्यो महान्तः स्फुलिङ्गाश्च
टचटाशब्दं कुर्वन्तः उत्तिष्ठन्तीति प्रसिद्धम् ॥ १९ ॥

एतदिति ॥ एतस्य पाण्ड्यस्योग्रस्य भयङ्करस्य समरस्य प्रेक्षायै प्रेक्ष-
णाय । पुरोध इह इति स्त्रियामप्रलये टिप् । उपनम्राणामुपगतानां अमराणां
श्रेण्यां मध्ये चरतीति तथोक्तं । स्वयमपि तद्गृहमागत इत्यर्थः । पृथुर्वैन्यनाम
पृथ्वीन्द्रः सङ्ग्रामाङ्गणसोमि रणाजिरभूमौ जङ्गमाः सञ्चारिणो गिरीणां स्तोमाः
समूहा इति भ्रममादधत इति तैलथोक्तैस्तथाभ्रान्तिजनकैरित्यर्थः । अत एव
भ्रान्तिमदलङ्कारः । एतस्य पाण्ड्यस्य दन्तिबलैर्जयपटाभिः आलिङ्गिताङ्गी-
माक्रान्तस्वरूपां निखिलां भुवं विलोक्य पुनः क्षितिधराणां क्षेपाय धनुषा
प्रोत्सारणाय धियं धत्ते नूनमिति शेषः । अतो गम्योत्प्रेक्षा पूर्वोक्तभ्रान्तिमद-
लङ्कारोत्पितेति सङ्हरः । तेनैतत्सेनागजाः गिरिसमानसङ्ख्यापरिमाणा इति
गम्यते । अत्र परासरः—तत उत्सारयामास शैलान् शतशहस्रशः । धनुष्कोव्या
तथा दैव्यस्तेन शैल्यविवर्जिता ॥ इति ॥ २० ॥

शशंसेति ॥ इक्षितवत् त्वराभिज्ञा दासी किङ्करी विदमंजा भैमी शशंस
जमाण । किमिति ननु हे स्वामिनि । इतोऽयं कौतुकं विनोदं पश्य । किं तत् ?

ततस्तदप्रस्तुतभाषितोत्थिवैः सदस्तदश्वेति हसैः सदःसदाम् ।
स्फुटाऽजनि म्लानिरतोऽस्य भूपतेः सिते हि जायेत शितेः सुलक्षता ॥
ततोऽनु देव्या जगदे महेन्द्रभूपुरन्दरे सा जगदेकवन्द्यया ।
तदार्जवावर्जिततर्जनीकया जनी कयाचित्परचित्स्वरूपया ॥ २३ ॥
स्वयम्बरोद्वाहमहे घृणीष्व हे ! महेन्द्रशैलस्य महेन्द्रमागतम् ।
कलिङ्गजानां स्वकुचद्वयभिया कलिङ्गजानां शृणु तत्र कुम्भयोः २४

तदाह—सौधाम्रे नटे नतंके अत एव चले चबलेऽपि पटायले ध्वजपटाम्रे
काकक्षीय पदार्पणग्रहः पादन्यासाभिनिवेश इति यत् तस्कीतुकमिति पूर्वणान्वयः ।
एतेन भैम्यास्तस्मिन् पाण्ड्ये महाननादरः सूचितः ॥ २१ ॥

तत इति ॥ ततोऽनन्तरं तस्या अप्रस्तुतभाषितेनोत्थितैः सदःसदां
सभासदां हसैर्हसैः । “खनहसोर्वा” इति विकल्पादप्रत्ययः । तत्सदः सस-
दश्वेति धवलित, श्रितिधातोर्भ्यन्तात्कर्माणं लृङ् । अतः सदःश्वैत्यादेतोरस्य
पाण्ड्यस्य भूपतेः म्लानिः विवर्णता स्फुटा व्यक्ता अजनि जाता । जनेः कर्तरि
लृङ् । दीपजनेत्यादिना कर्तरि विकल्पाच्चिप् प्रत्ययः । तथाहि सिते धवलिम्बि
शितेर्नीलिम्बः असित, ‘श्रिति कृष्णे च काल नीलश्च मेचकम्’ इति हलायुधः ।
सुलक्षता सुप्रहस्य जायेत हि स्फुटं दृश्यत इत्यर्थः । अर्थान्तरन्यासः ॥ २२ ॥

ततोऽन्यति ॥ ततोऽनु तदनन्तरं महेन्द्रभूपुरन्दरे महेन्द्रपर्वताभी-
श्वरे विषये त लक्ष्यकृत्येत्यर्थः । तदार्जवेन तत्प्रावण्येनावर्जिता नयिता तर्जनी
प्रदेशिनी यया तथा तादृक्कर्जनीकया तमद्गत्या निर्दिश्येत्यर्थः । “नयूतध”
इति कप् । कयाचिदभिर्वाच्यया परचित्स्वरूपया परज्योतिरात्मिकया जगदेक-
वन्द्यया देव्या परस्वल्पा सा जनी बभूवर्जगदे गदिता ॥ २३ ॥

स्वयम्बरे इति ॥ हे इति सम्बोधने । अयं सम्बोधनार्थकाः—‘स्युः
प्याट्पाट् हे हे भो’ इत्यमरः । हे भैमि । स्वयम्बरेण स्वयम्बरकर्मणा य
उद्वाहमहो विवाहोत्सवस्तस्मिन्मागतं महेन्द्रशैलस्य महेन्द्रमधीनं वृणीष्व । तत्र

अयं किलायात इतीरिपौरवाग्भयादयादस्य रिपुर्वृथा वनम् ।
श्रुतस्तदुत्स्थापगिरस्तदक्षराः पठद्भिरत्रासि शुक्वैर्वनेऽपि सः ॥ २५ ॥

इतस्त्रसद्बिदुतभूभृदुज्जिता प्रियाऽथ दृष्ट्वा वनमानवीजनैः ।
शशंसं पृष्ट्वाद्भुतमात्मदेवजं शशित्विषः शीतलशीलतां किल ॥ २६ ॥

महेन्द्रशैले कलिज्जानां कलिज्जदेशोद्भवानां गजानां कुम्भयोः स्वस्य ते कुचद्वय-
प्रिया सह कलिं कलहं शृणु । तद्देशस्य गजप्रायत्वात् त्वत्कुचकुम्भयोः करि-
कुम्भयोश्च साम्यं व्यक्तीभविष्यतीति भावः ॥ २४ ॥

अयमिति ॥ अयं महेन्द्रनाथ आयातः किल इतीरिणामितिवादिनां
पौराणां वाग्भ्यो-जनवादेभ्यः भयादक्ष रिपुर्वृथा वनमयात् । वृथात्वमेवाह—
ध्रुता आकर्णितास्तान्येवाक्षराणि अयमायातः किलेत्येवरूपाणि यास्तु तास्तदक्षराः
तेषां पौराणां उत्स्थापगिरो वासनायातानुत्स्थापयितप्रलापान् पठद्भिरुच्चारयद्भिः
शुक्वैर्वने विपिनेऽपि सः रिपुरत्रासि त्रासितः । त्रसेष्यन्तात्कर्मणि लुङ् । अत्र
सस्यपि त्रासनिवृत्तिकारणे त्रासकारणशुक्वाक्यनिमित्तेन तदनुत्पत्तेरुक्तनिमित्त-
रूपो विशेषोक्तिभेदोऽलङ्कारः । कारणसामर्थ्यां कार्यानुत्पत्तिर्विशेषोक्तिरिति
सामान्यलक्षणात् ॥ २५ ॥

इत इति ॥ इतोऽस्मात् महेन्द्रनाथात् त्रसता विभ्यता, अत एव
विद्वतेन पलायितेन भूयता प्रतिभूभुभुजोज्जिता वने त्यक्त्वा प्रिया तत्कान्ता
वनमानवीजनैः किरातीजनैः दृष्ट्वा । अथ दर्शनानन्तरमप्यमदेशजं त्वद्देशे
किमद्भुतमस्ति ? इति पृष्ट्वा सती । अप्रधाने दुहादीनामित्यत्र प्रधाने कर्मणि
ष्फः । शशित्विषयन्द्रिकायाः शीतलशीलतां शिशिरस्वभावतां शशस किल ?
कथयामास खलु ? इदं पूर्वविरहाया मुग्धायाश्चन्द्रकिरणानां विरहे दुःसहत्व-
मजानन्त्यास्तत्र शीतलत्वमत्रोष्णत्वमिति भ्रान्तिरिति भावः ॥ २६ ॥

इतोऽपि किं वीरयसे न कुर्वतो नृपां धनुर्बाणगुणैर्वशंवदान् ।

गुणेन शुद्धेन विधाय निर्भरं तमेनमुर्वीचलयोर्वशी वशम् ॥२७॥

एतद्भीतारिनारी गिरिविलविगलद्वासरा निःसरन्ती

स्वक्रीडाहंसमोहमदिलशिमुभृशप्रार्थितोत्रिद्रवन्त्रा ।

आकन्दद्भूरियत्तत्रयनजलमिलचन्द्रहंसानुविन्ध-

प्रत्यासत्तिप्रहृष्यत्तनयविहसितैराश्वसीन्न्यश्वसीष ॥ २८ ॥

इतोऽपीति ॥ हे भूमि ! उर्वीचलयोर्वशी भूलोकाप्तोविशेषस्त्वं
शुद्धेनानवयेन गुणेन सौन्दर्यगुणेन मर्मभ्यां च एवैवेति भावः । तमेन महेन्द्र-
नाथं निर्भरं नितान्तं वशं विधाय वशीकृत्य धनुर्बाणगुणैः त्रिभिधपि नृपान्वध-
वदान् वदयान् । प्रियवसे वदः सन् । कुर्वतः कुर्वाणादितोऽस्यादपि । पश्यमी ।
किं न वीरयसे न पराक्रमसे । “वीरशूरविक्रान्ती” इति चोत्पदितावद् ॥ २७

अस्मिन्दिविजयोद्यते पतिरयं मे स्तादिति ध्यायिनी,
कम्पं सात्त्विकभावमश्नति रिपुक्षोणीन्द्रदारा धरा ।

अस्यैवाभिमुखं निपत्य समरे यास्यद्विरूर्ध्वं निजः

पन्था भास्वति दृश्यते विलमयः प्रत्यर्धिभिः पार्थिवैः ॥

विद्राणे रणचत्वरारिगणे त्रस्ते समस्ते पुनः

कोपात्कोऽपि निवर्तते यदि भटः कीर्त्या जगत्युद्भटः ।

आगच्छन्नपि सम्मुखं विमुखतामेवाधिगच्छत्यसौ

द्रागेतच्छुरिकारयेण ठणिति च्छिन्नापसर्पच्छिराः ॥ ३० ॥

अस्मिन्निति ॥ अस्मिन् महेन्द्रनाथे दिग्विजयोद्यते सति रिपुक्षोणी-
न्द्राणां दाराः कलत्रभूता धरा अयं महेन्द्रनाथ एव मे मम पतिः स्तात् अस्तु ।
अस्तेल्लोडि सिपि तातद्वादेशः । असोरल्लोप इति अकारलोपः । इति ध्यायिनी
सङ्कल्पयन्ती कम्पं कम्पाख्यं सात्त्विकभावमश्नति प्राप्नोति । औत्पातिके भूकम्पे
सात्त्विकोत्प्रेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगाद्भव्या । किञ्चास्यैव समरे अभिमुखं निपत्यागत्योर्ध्व-
मूर्ध्वलोक यास्यद्विः प्रत्यर्धिभिः पार्थिवैः भास्वति सूर्यमण्डले विलमयच्छिद्ररूपः
निजः पन्था दृश्यते । आसन्नमृत्लोरादित्यमण्डल सछिद्रमिव दृश्यत इत्यागमः ।
अत्रात्मीयोर्ध्वगमनमागत्योत्प्रेक्षा पूर्ववद्भव्या । “द्वाविर्मा पुरपी लोके सूर्य-
मण्डलभेदिनी । परित्राद् योगयुक्थ रणे चाभिमुखो हतः ॥” इति ॥ २९ ॥

विद्राण इति ॥ समस्तेऽरिगणे त्रस्ते रणचत्वरारिणाङ्गणाद्विद्राणे विद्रुते
सति । शक्तेः कर्तरि क्तः । सयोगादेरातो धातोर्यन्यत् इति निष्ठातकारस्य नत्वे
णत्वम् । कीर्त्या जगत्युद्भटः प्रसिद्धः कोऽपि भटः कोपात् पुनर्निवर्तते यदि
सम्मुखमभिमुखमागच्छन् अप्यसौ भटो द्राक् सपदि एतस्य छुरिकायाः शस्त्र-
विशेषस्य रयेण । ठणिति च्छेदनशब्दानुकारः छिन्नमपसर्पदपमच्छच्छिरो यस्य
स सन् विमुखतां पराङ्मुखत्वमेवाधिगच्छतीति विरोधः । विगतमुखत्वमिति
तद्विरोधपरिहाराद्विरोधाभासोऽलङ्कारः ॥ ३० ॥

ततस्तदुर्वीन्द्रगुणान्मुतादिव स्ववक्त्रपद्मेऽङ्गुलिनालदायिनी ।
 विधीयतामाननमुद्रणेति सा जगाद् वैदग्ध्यमयेक्षितैव ताम् ॥ ३१ ॥
 अनन्तरं तामवदन्तृपान्तरं तद्वद्वक्त्रकारतरङ्गरिङ्गणा ।
 तृणीभवत्पुष्पशरं सरस्वती स्वतीव्रतेजः परिभूतभूषणम् ॥ ३२ ॥
 तदेव किन्तु क्रियते न का क्षतिर्यदेष तद्वत्मुखेन काङ्क्षति ।
 प्रसीद काञ्चीमयमाच्छिनत्तु ते प्रसह्य काञ्चीपुरभूपुरन्दरः ॥

तत इति ॥ ततस्तदुर्वीन्द्रस्य महेंद्रनाथस्य गुणेष्वङ्गु-
 तादाथर्वाविधादिव वस्तुतस्त्वनादरादिति भावः । स्ववक्त्रपद्मे अङ्गुलिमेव नालं
 वदातीति तदायिनी पद्मस्य नालाविनाभावादिति भावः । सा इमयन्ती वैदग्ध्य-
 मयं तत्प्रचुरमेक्षितं यस्याः कैव तसी तां सरस्वतीमाननमुद्रणा मौनं विधीयता-
 निति जगाद् अङ्गुलिवातकृत्वा निजमुखमुद्वैव तस्या मौनोपदेशोऽभूदित्यर्थः ।
 विदग्धा हि स्नेहितेनैव परं बोधयन्तीति भावः ॥ ३१ ॥

अनन्तरमिति ॥ अनन्तरं सरस्वती तस्मै तवर्था तृपान्तरार्था दृष्टो-
 स्तारतरङ्गरिङ्गणा प्रीदोर्मिरचना यस्याः सा सती त इवा निर्दिशन्तीत्यर्थः ।
 तां इमयन्तीं तृणीभवन् पुष्पशरो यस्य तद् तृणीकृतमन्यथ स्वस्य तीव्रेण
 तेजसा परिभूत भूतल येन तद् तृपान्तरमन्त्रं नृपम् अवदत् । धून् समानार्थ-
 कत्वाद्भिकर्मकत्वम् ॥ ३२ ॥

तदिति ॥ हे मैमि । एष काञ्चीपुरभूपुरन्दरः काञ्चीनगरालङ्घितदेशा-
 धीश्वरो दत्तस्य मुखेन यदेव काङ्क्षति तत्काङ्क्षितं किं नु न क्रियत एव कर्तव्यमेव
 तदित्यर्थः । का क्षतिः ? तत्करणे का हानिः ? अत्युत्-श्रेय-प्रवेति-भानः ।
 अथ तदाकाङ्क्षितमेव प्राप्त्यते जयं काञ्चीप्रतिस्ते काञ्ची मेच्छलां प्रसह्य वत्सदा-
 च्छिनत्तु आच्छिद्य शृङ्गात् काञ्चीपतेरुचितत्वादिति भावः । अत एव प्रसीद
 प्रसधा भव अनुमन्यसेत्यर्थः ॥ ३३ ॥

मयि स्थितिर्नम्रतयैव लभ्यते दिगेव तु स्वब्धतया विलङ्घ्यते ।
इतीव चापं दधदाशुगं क्षिपन्नयं नयं-सम्यगुपादिशद्विषाम् ॥ ३४ ॥

अदःसमित्सम्मुखवीरयौवतत्रुटन्नुजाकम्बुमृणालहारिणी ।
द्विषद्वनक्षेत्रेणदगम्बुनिर्झरे, यशोमरालावलिस्त्व खेलति ॥ ३५ ॥

सिन्दूरशुतिमुग्धमूर्धनि धृतस्कन्धावधिश्यामिके

व्योमान्तःस्पृशि सिन्धुरेऽस्य समरारम्भोद्धुरे धावति ।

जानीमो नु यदि प्रदोषतिभिरन्यामिश्रसन्ध्याधिये

वाऽस्तं यान्ति समस्तबाहुजभुजातेजःसहस्रांशवः ॥ ३६ ॥

मयीति ॥ अयं काशीपतिश्चाप दधद्वारयशुगं बाण क्षिपन् द्विषां
शत्रूणां मयि विषये नम्रतया अवनत्या प्रणत्या च स्थितिर्हस्तेऽवस्थानं प्रतिष्ठा
च लभ्यते । स्वब्धतया अनम्रतया तु दिगेव विलङ्घ्यते । न कुत्रापि स्थीयत
इति नयं नीतिमुपादिशदिव । नु व्यर्थत्वादिकर्मकः । धनुर्बाणदृष्टान्तेन द्विषां
नम्रत्वे स्थितिरन्यथा क्षेप एवमुपादिशदिवेत्युपेक्षा ॥ ३४ ॥

अद इति ॥ अत्र काशीपतेर्यशसामेव मरालानां इसानामावलि अमुष्य
भूपतेः समित्सु युद्धेषु सन्मुखानां वीराणां यौवतानि युवतीसमूहाः, 'गार्भिज
यौवतज्ञेय' इत्यमरः । भिक्षादिपाठात् समूहार्थेऽण्प्रत्ययः । भस्त्रादे तद्धित
इति प्राक्पुवद्भावाभावश्च । तेषां त्रुटन्ति भ्रदयन्ति भुजासु कम्बूनि शङ्खवल्लयानि
'शङ्खः स्पात् कम्बुरभ्रियाम्' इत्यमरः । तान्नेव मृणालानि तानि हरतीति
सद्वारिणी सती द्विषद्वनक्षेत्रेणदगीयारिवर्गस्य क्षेत्रे छीसम्बन्धिनि दगम्बुनिर्झरे
नेत्रजलप्रवाहे खेलति कीदृति । 'स्त्रीणां पुंसाश्च यत्किञ्चित् स्त्रियं पौत्रम्' इति
कमादित्यमरः । "स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्प्रत्ययौ भवन्तः" इति जम् । रूपकालङ्कारः ॥

सिन्दुरेति ॥ 'सिन्दूरं नागसम्भवम्' इत्यमरः । तस्य शुतिभिः
मुग्धमूर्धनि सुन्दरमस्तके धृतः स्कन्धोऽवधिर्यस्याः सा श्यामिका यस्य तस्मिन्
स्कन्धपर्यन्तं श्यामले तत उपरि सिन्दूरारुण इत्यर्थः । व्योमान्तस्पृशि अभ्रष्टुपे

हित्वा दैत्यरिपोरुरः स्वभवनं शून्यत्वदोषस्तुटा-

सीदन्मर्कटकीटकृत्रिमसितच्छग्रीभवत्कौस्तुभम् ।

उज्झित्वा निजसद्यः पद्ममपि तद्व्यक्तावनदीकृतं

ल्लातन्तुभिरन्तरघः भुजयोः श्रीरस्य विश्राम्यति ॥ ३७ ॥

सिन्धोर्जैत्रमयं पवित्रमस्तृजत्तत्कीर्तिपूर्वाद्भुतं

यस्य स्रान्तिं जगन्ति सन्ति कवयः के वा न वाचंयमाः ।

तद्वर्तिनि च अस्य काशीपतेः सिन्धुरे गजे रामसरम्भेपूजुरे निर्भरे मनगल
इत्यर्थः । ऋक्पूरन्धूरित्यादिना समासान्तः । धावत्यभिमुखागते सति अन्व-
नन्तर समस्तबाहुवानां समस्तक्षत्रिवाणां भुजातेजांसि भुजप्रतापा एष सहस्रांशवः
सूर्याः प्रदोषतिमिरेण व्यामिश्रसन्ध्याधिर्यैवास्तं यान्ति यदि श्यामारुणसिन्धुरे
तिमिरमिश्रसन्ध्याभ्रान्त्यैवास्तं यान्ति किमिति जावीयः । उत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ ३६ ॥

हित्वेति ॥ श्रीलक्ष्मीः स्वभवनं निजनिवास दैत्यरिपोर्विष्णोरुरः शून्यत्व-
दोषेण रिक्तादेश्येण स्फुटमासीदन्तः प्रख्यासीदन्तः ये मर्कटकीटास्तन्तुवाय-
कीटाः । 'ल्ला जी तन्तुवायोर्गनाभिमर्कटकाः सद्यः' इत्यमरः । तेषां सम्बन्धि
यत्कृत्रिमसितच्छग्रीं सितच्छत्राकारं ल्लातन्तुवितानमण्डलं तथाभवन् कौस्तुभो
यस्मिन् कर्मणि तद्यथा भवति तथा हित्वा निजसद्यः निजनिवासभवनं तत्प्रसिद्ध
पद्ममभ्यन्तर्ल्लातन्तुभिर्न्यैकमवनदीकृतं यद् यथा तथोपज्ञात्वा अथ सम्प्रत्यस्य
भुजयोरन्तर्विश्राम्यति । अत्रैकस्याः श्रियः क्रमेणानेकाधारशृङ्गुल्या पर्याया-
लङ्कारः । तेनैव तद्भुजयोरन्तरस्य श्रीरश्मने विष्णूरःपद्माभ्यामप्यधिकं वस्तु
व्यज्यते ॥ ३७ ॥

सिन्धोरिति ॥ अयं काशीपतिः सिन्धोरन्धेः जैत्रयेतु जयशील
ततोऽप्यधिकमित्यर्थः । जेतृशब्दात् तृभृन्तात् प्रह्लादित्वाद् स्तार्थेऽश्रयत्वः ।
पवित्रं पावनं तत्तथा प्रसिद्धं कीर्तिरेव पूर्वं खातर्जुम् । "नप्याख्यापुमूर्च्छि-
मदाम्" इति निष्ठानात्वप्रतिषेधः । तदेवाद्भुतमष्टजडं यत्र पूर्वं जगन्ति लोकाः

यद्विन्दुश्रियमिन्दुरश्वति जलश्चाविश्य दृश्येतरः ।

यस्यासौ जलदेवतास्फटिकभूर्जागतिं यागेश्वरः ॥ ३८ ॥

अन्तः सन्तोषवाप्यैः स्थगयति न दृशस्ताभिराकर्णयिष्य-

... अङ्गेनानस्ति लोमाऽऽरचयति पुलकश्रेणिमानन्दकन्दाम् ।

न क्षोणीभङ्गभीरुः कलयति च शिरःकम्पनं सन्न विद्यः

शृण्वन्नेतस्य कीर्तिः कथमुरगपतिः प्रीतिमाविष्करोति ॥

आन्ति । यत्र यस्मिन् विषये कवयः कवयितारो वाचं यच्छन्तीति वाचयमा
न सन्ति सर्वेऽपि भौनिनो भवन्ति, वर्णयितुमशक्यत्वादित्यर्थः । वाचि यमो
व्रत इति खल्वप्रत्ययः । “वाचंयमपुरन्दरौ च” इति निपातनान्नुमागमः ।
इन्दुर्यस्य पूर्तस्य विन्दुश्रियमश्नति प्राप्नोति । अस्माविन्दुर्यस्य जलश्चाविश्य
दृश्येतरः सावर्ण्याददृश्यो जलदेवता आप्यशरीरदेवताविशेषः सन् जागर्ति ।
प्रकारान्तरेणोत्प्रेक्षते । स्फटिकाद्भवतीति स्फटिकभूः स्फटिकोद्भवो यागेश्वरः
सन् जागर्ति । स्फटिकलिङ्गे यागेश्वर इति प्रसिद्धिः ॥ ३८ ॥

अन्तरिति ॥ एतस्य राज्ञः कीर्तिः शृण्वन् उरगपतिः शेषः दृशो
दृश्यस्ताभिः दृग्भिः आकर्णयिष्यन् श्रोष्यन् अत एवान्तः सन्तोषवाप्यैः न
स्थगयति नाच्छादयति अन्यथा चक्षुः धवसोऽस्य रूपप्रहणवच्छब्दप्रहणस्यापि
तैः प्रतिबन्धादिति भावः । नाङ्गेनेति देशान्तरपाठः । अङ्गेन वपुषा, येनाङ्ग-
विकार इति तृतीया । अङ्गेनेति पाठे अङ्गे वपुषि अस्ति लोमान् भवतीति अतस्ति-
लोमा अविद्यमानलोमा सन् । अस्तीत्यव्ययं विद्यमानपर्यायः । तस्य सुबधिकारे
अस्ति क्षीरादिबचनाद्बहुमीहिः । अत एवानन्दकन्दामानन्दकारिणी पुलकश्रेणी
न आरचयति, तथाक्षोणी भङ्गभीरुः, च पृथिवीविदारणभीतः शिरःकम्पनं च
न कलयति । तत्तस्मात् कथं केन प्रकारेण प्रीतिमाविष्करोति न विद्यः ।
वाक्यार्थः कर्म ॥ ३९ ॥

आचूडाप्रममज्जयज्जयपटुर्यच्छल्यकृण्डानयं

संरम्भे रिपुराजकुञ्जरघटाकुम्भस्थलेषु स्थिरान् ।

सा सेवास्य पृथुः प्रसीदसि तथा नास्मै कुतस्त्वत्कुच-

स्पर्धागर्धिषु तेषु तान् धृतवते दण्डान् प्रचण्डानपि ॥ ४०

स्मितश्रिया सूक्तणि लीयमानया वितीर्णया तद्गुणशर्मणेव सा ।

उपाहसत् कीर्त्यमहत्वमेव तं गिरां हि पारे निषधेन्द्रवैभवम् ॥

निजाक्षिलक्ष्मीहसितैणशावकामसाऽवभाणीदपरं परन्तपम् ।

पुरैव तद्दिग्वलनश्रियो भुवा ध्रुवा विनिर्दिश्य सभासभाजितम् ॥

आचूडेति ॥ जयेपटुः समर्थोऽयं राजा सङ्ग्रामे रिपुराजकुञ्जरघटानां कुम्भस्थलेषु स्थिरान् निधलान् शल्यकाण्डान् शरकाण्डान् आचूडाप्रमापुङ्गुमुखं अमज्जयत् निखातवानिति यत् सा अस्य राज्ञः (कर्तुः) पृथुर्महती सेवा तथा श्रिया त्वत्कुचाभ्यां सह स्पर्धागर्धिषु मत्सरगृध्नुषु तेषु कुञ्जरकुम्भेष्वपराधिषु प्रचण्डानुमान् तान् दण्डान् धृतवतेऽपि अस्मै राज्ञे कुतो न प्रसीदसि, एन नृणामेवार्थः ॥ ४० ॥

स्मितेति ॥ सा भूमी तस्य काञ्चीपतेः गुणशर्मणा गुणप्रीत्येव वस्तुत-
स्त्वेनादरादिति भावः । वितीर्णया विसृष्टया सूक्तण्यधरास्त्रले लीयमानया सङ्कुचन्त्या स्मितश्रिया मन्दहासप्रभया कीर्त्यमहत्वमेव वाच्यमानमहत्वमेव अत एव तं काञ्चीपतिं उपाहसदुपहसितवती । तथा हि निषधेन्द्रवैभवं नल-
माहात्म्यं गिरा पारे हि वाचामगोचरमित्यर्थः । अत्र नलगुणानुरागाद्येन कारणेनेतदपरागरूपकार्यसमर्थनात् तद्रूपार्थान्तरन्यासः ॥ ४१ ॥

निजेति ॥ असौ सरस्वती सभाषु सभाजित पूजित परन्तप रिपु-
तापम् । द्विषत्परयोस्तापेरिति खञ्जप्रत्ययः । खञ्चि हस्तः, अर्द्धपिपजन्तस्य मुमु ।
अपरमन्यं नृपं पुरैव पूर्ववत् तस्य राज्ञो दिशि बलने या श्रीस्तस्या भुवा स्थानेन
तद्दिग्वलितयेत्यर्थः । ध्रुवा दृग्धोर्वयवेन । ‘ऊर्ध्वदृग्ध्यां ध्रुवावक्षियाम्’

यद्विन्दुश्रियमिन्दुरश्नति जलञ्चाविश्य दृश्येतरः ।

यस्यासौ जलदेवतास्फटिकभूर्जागति यागेश्वरः ॥ ३८ ॥

अन्तः सन्तोषवाप्यैः स्थगयति न दृशस्ताभिराकर्णयिष्य-

न्नङ्गेनानस्तिलोमाऽऽरचयति पुलकश्रेणिमानन्दकन्दाम् ।

न क्षोणीभङ्गभीरुः कलयति च शिरःकम्पनं तन्न विद्यः ।

शृण्वन्नेतस्य कीर्तीः कथसुरगपतिः प्रीतिमाविष्करोति ॥

आन्ति । यत्र यस्मिन् विषये कवयः कवयितारो वाच यच्छन्तीति वाचयमा
न सन्ति सर्वेऽपि मौनिनो भवन्ति, वर्णयितुमशक्यत्वादित्यर्थः । वाचि यमो
प्रत इति स्रग्ध्रलयः । “वाचयमपुरन्दरौ च” इति निपातनान्तुमागमः ।
इन्दुर्यस्य पूर्तस्य विन्दुश्रियमश्नति प्राप्नोति । अस्माविन्दुर्यस्य जलञ्चाविश्य
दृश्येतरः सावर्ण्याददृश्यो जलदेवता आप्यशरीरदेवताविशेषः सन् जागर्ति ।
प्रकारान्तरेणोत्प्रेक्षते । स्फटिकाद्भवतीति स्फटिकभूः स्फटिकोद्भवा यागेश्वरः
सन् जागर्ति । स्फटिकलिङ्गे यागेश्वर इति प्रसिद्धिः ॥ ३८ ॥

अन्तरिति ॥ एतस्य राज्ञः कीर्तीः शृण्वन् उरगपतिः शेषः दृशो
दृश्यस्ताभिः दृग्भिः आकर्णयिष्यन् शोष्यन् अत एवान्तः सन्तोषवाप्यैः न
स्थगयति नाच्छादयति अन्यथा बहु धवसोऽस्य रूपग्रहणवच्छन्दग्रहणस्यापि
तैः प्रतिबन्धादिति भावः । नाङ्गेनेति देशान्तरपाठः । अङ्गेन वपुषा, येनाङ्ग-
विकार इति तृतीया । अङ्गेनेति पाठे अङ्गे वपुषि अस्तिलोमा न भवतीति अनस्ति-
लोमा अविद्यमानलोमा सन् । अस्तीलव्ययं विद्यमानपर्यायः । तस्य सुबधिकारे
अस्तिक्षीरादिवचनाद्बहुमीहिः । अत एवानन्दकन्दामानन्दकारिणी पुलकश्रेणी
न आरचयति, तथाक्षौणी भङ्गभीरुः, च पृथिवीविदारणभीतः शिरःकम्पनं च
न कलयति । तत्तस्मात् क्वं केन प्रकारेण प्रीतिमाविष्करोति न विद्यः ।
वाक्यार्थः कर्म ॥ ३९ ॥

आचूडाप्रममज्जयजयपटुर्यच्छल्यकृष्णानयं

संरम्भे रिपुराजकुञ्जरघटाकुम्भस्थलेषु स्थिरान् ।

सा सेवास्य पृथुः प्रसीदसि तथा नास्मै कुतस्त्वत्कुच-

स्पर्धागर्धिषु तेषु तान् धृतवते दण्डान् प्रचण्डानपि ॥ ४०

स्मितश्रिया स्तूफणि लीयमानया वितीर्णया तद्गुणशर्मणेव सा ।

उपाहसत् कीर्त्यमहत्त्वमेव सं गिरां हि पारे नियधेन्द्रवैभवम् ॥

निजाक्षिलक्ष्मीहसितैणशावकामसाऽवभाणीदपरं परन्तपम् ।

पुरैव तद्विगलनश्रियो भुवा भुवा विनिर्दिश्य सभासभाजितम् ॥

आचूडेति ॥ जयेपटुः समर्थोऽयं राजा सद्भावे रिपुराजकुञ्जरघटानां कुम्भस्थलेषु स्थिरान् निखलान् छात्यकाण्डान् शरकाण्डान् आचूडाप्रमापुङ्गवमुखं भ्रमज्जपत् निजातकानिति यत् सा अस्य राज्ञः (कतुः) पृथुमंहती सेवा तथा सेवया त्वत्कुचान्यां सह स्पर्धागर्धिषु मत्सरगृन्थुषु तेषु कुञ्जरकुम्भेष्वपराधिषु प्रचण्डानुप्रान् तान् दण्डान् धृतवतेऽपि अस्मै राज्ञे कुतो न प्रसीदसि, एनं गृणीष्वेत्यर्थः ॥ ४० ॥

स्मितेति ॥ सा भ्रमी तस्य काञ्चीपतेः गुणशर्मणा गुणप्रीत्येव बल्लुत-
स्त्वनादरादिति भावः । वितीर्णया विद्युद्वया मुकुण्डधराखले लीयमानया
सङ्कुचन्त्या स्मितश्रिया मन्दहासप्रभया कीर्त्यमहत्त्वमेव वाच्यमानमहत्त्वमेव
अत एव त काञ्चीपति उपाहसनुपहसितवती । तथा हि नियधेन्द्रवैभवं नल-
माहात्म्यं गिरा पारे हि वाचावमोचरमित्यर्थः । अत नलगुणानुरागाद्येन
कारणेनैतदपराङ्मुख्यसमर्थनान् तद्व्यापान्तरन्यासः ॥ ४१ ॥

निजेति ॥ अस्मै शरस्वती सभाषु सभाजितं पूजितं परन्तप रिपु-
तापम् । द्विपत्तरयोस्तत्रैरिति सच्यञ्जयः । यत्रि हस्तः, अर्द्धिपवन्तस्य मुम् ।
अपरमन्यं नृपं पुरैव पूर्ववत् तस्य राज्ञो दिशि बल्ये वा धीश्रुता भुवा स्थानेन
तद्विगतितदेत्यर्थः । भुवा दृष्ट्यन्वयवचनं । “कर्मरन्त्या भुवावप्रियाम्”

कृपा नृपाणामुपरि क्वचिन्न ते न तेन हाहा शिरसा रसादशाम् ।
 भवन्तु तावत्तव लोचनाञ्चला निपेयनेपालनृपालपालयः ॥४३॥
 ऋजुत्वमौनश्रुतिपारगामिता यदीयमेयत्परमेव हिंसितुम् ।
 अतीव विश्वासविधाति चेष्टितं बहुर्महानस्य स दाम्भिकः शरः ॥
 रिपूनवाप्यापि गतोऽवकीर्णितामयं न यावज्जनरञ्जनव्रती ।
 भृशं विरक्तानपि रक्तवत्तरान् निकृत्य यत्तानसृजासृजद्युधि ॥४५॥

इत्यमरः । विनिर्दिश्य निजाक्षितश्म्या स्वनेत्रशोभया हसितैर्गणशावका मृगाक्षी
 भैमीमभाणीत् बभाण ॥ ४२ ॥

कृपेति ॥ हे भैमि ! न तेन अबनतेन शिरसा रसां भुवं पश्यन्तीति
 रसादशा अधःपश्यतामित्यर्थः । नृपाणामुपरि क्वचिद् कुत्रापि ते कृपा न हादेति
 खेदे । तावत्तव लोचनाञ्चलाः कटाक्षाः निपेया प्राद्या नेपालनृपालस्य नेपाल-
 भूपतेः पालिः कोटिः तद्दिग्भागो येषां ते भवन्तु, कटाक्षदृष्ट्या तं पश्येत्यर्थः ।
 'क्षियः पात्यञ्जिकोटयः' इत्यमरः ॥ ४३ ॥

ऋजुत्वेति ॥ यस्येदं यदीयं ऋजुत्वं अवकता परच्छन्दानुकूलता मौनं
 निःशब्दता वाचयमत्त्वञ्च ध्रुतिपारगामिता कर्णान्तगामित्वं वेदपारगत्वञ्च ता
 एतदेवरूपं अतीवात्यन्त विश्वासान् विगतासून् अन्यत्र विश्वासं प्रप्त्ययं विदधते
 इति विश्वासविधाति चेष्टितं चरित्र परमरिमम्यञ्च हिंसितुं हन्तुमपकर्तुं चैव
 सोऽस्य राज्ञो बहुरनेकः शरः । जातावेकवचनम् । महानधिकः दम्भः कपट-
 प्रयोजनमस्येति दाम्भिको लोकवञ्चक इत्यर्थः । प्रयोजनमिति ठक् । 'कपटो-
 ऽस्त्रीव्याज दम्भा' इत्यमरः । अतः शूरे दाम्भिकत्वोत्प्रेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या ॥

रिपूनिति ॥ यावत् साकल्येन जनानां रञ्जनमेव प्रतप्तस्यास्तीति
 तद्रूपा सर्वधन्वीतिवदिनन्तो बहुग्रीहिः । अयं नेपालभूपो रिपूनवाप्याप्यवकीर्णितां
 क्षतव्रतत्वम गतः । कुतः यद्यस्माद्भृशं विरक्तानरञ्जनपि रिपून् युधि निकृत्य
 छित्त्वा । कृन्ततेः क्तो ल्यप् । असृजा रक्तवत्तरानतिशयेन रक्तवर्णाननुरक्तांध ।

पतत्येतत्तेजोहुतभुजि कदाचिद्यदि तदा

पतङ्गः स्यादङ्गीकृततमपतङ्गापदुदयः ।

यशोऽमुष्येवोपार्जयितुमसमर्थेन विधिना

कथञ्चित् क्षीराम्भोनिधिरपि कृतस्तत्प्रतिनिधिः ॥ ४६ ॥

यावत्पौलेस्त्यवास्तूमवदुभयहरिद्वोमरेखोत्तरीये

सेतुप्रालेयशैलौ चरति नरपतेस्तावदेतस्य कीर्तिः ।

यावत्प्राक्प्रत्यगाशापरिवृद्धनगरारम्भणस्तम्भमुद्रा-

वद्री सन्ध्यापताकारुचिरचित्तशिखाशोणशोभावुभौ च ॥

रज्जेः कवत्वन्तात्तरप् । अयजदकरोत् रिपूनपि रज्यतः कुतो जनरजनप्रतभञ्ज
इति भावः ॥ ४५ ॥

पततीति ॥ पतङ्गः सूर्यः एतस्य राज्ञः तेजोहुतभुजि प्रतापामौ कदा-
चित्पतति यदि तदा अङ्गीकृततमो भृशस्वीकृतः पतङ्गस्य शलभस्य य आपदुदयः
य येन स्यात् शलभतामियादित्यर्थः । ‘पतङ्गः शलभे साधौ मार्जारेऽर्के खगेश्चर’
इति वैजयन्ती । किं च अमुष्य राज्ञ एव यश उपार्जयितुमसमर्थेन विधिना
मद्वेगपि कथयितस्य यशसः प्रतिनिधित्वप्रत्ययः क्षीराम्भोनिधिः कृतः । न तु
साहचर्यशो लब्धमित्यर्थः । सूर्यादधिकप्रतापः क्षीराब्धेरधिकयशस्येत्यर्थः ॥ ४६ ॥

यावदिति ॥ पौलस्त्ययोर्विभीषणवैधवणयोर्वास्तुभयन्तौ, ‘वेरभू-
र्वास्तुरग्नियाम्’ इत्यमरः । उभे च ते हरिती उभयहरिती दक्षिणोत्तरदेशा-
वित्यर्थः । “उभादुदातो नित्यम्” इत्यत्र पृथग्योगकरणादेवायजादेशस्य नित्यत्वे
सिद्धे पुनर्नित्यग्रहणं कृतिविषये उभयशब्दस्थाने उभयशब्दप्रयोगनियमज्ञापनार्थ-
मिति कैयटः । तयोर्वेधासङ्गं रोमरेखा रोमराजिह्वत्तरीयञ्च ते सन्ती सेतु-
प्रालेयशैली यावत् यावद्दूरस्थिताविति शेषः । किं च प्राचीप्रतीच्यावासे प्राक्-
प्रत्यगाशे । “श्रिनाः पुंश्च” इत्यादिना पुंश्चद्रावः । तयोः परिवृद्धी ग्रन्थेन्द-

युद्धा चाभिमुखं रणस्य चरणस्येवादसीयस्य वा
 बुद्धान्तः स्वपरान्तरं निपततामुन्मुच्य बाणावलीः ।
 छिन्नं वावनतीभवन्निजभियः खिन्नं भरेणाथवा
 राज्ञाऽनेन हठाद्विलोठितमभूद्भूमावरीणां शिरः ॥ ४८ ॥
 न तूणादुद्धारे न गुणघटने नाश्रुतिशिखं
 समाकृष्टौ दृष्टिर्न वियति न लक्ष्ये न च भुवि ।
 नृणां पश्यत्यस्य कचन विशिखान् किन्तु पतित-
 द्विपद्वक्षःश्वभ्रैरनुमितिरमून् गोचरयति ॥ ४९ ॥

वदन्तौ । प्रभौ परिवृद्ध इति निपातः । तयोर्नगरयोरात्मभणे यौ स्तम्भौ मूल-
 स्तम्भौ तयोर्मुदेव मुद्रा सन्निवेशो ययोस्ती सन्ध्ययोरेव द्वयोः पताकयोः रुचिभि-
 र्नाभीराचितयोः शिखयोरप्रयोः शोणशोभा ययोस्तावुभौ अद्री उदयास्तशैली
 यावत्पर्यन्तमेतस्य नरपतेः कीर्तिधरति चतुर्दिगन्तविभ्रान्तकीर्तिरित्यर्थः ॥ ४७ ॥

युद्धेति ॥ युद्धा युद्धं कृत्वा रणस्य वा अन्तरन्तःकरणे स्वेषां परेषां
 वान्तरं तारतम्यं युद्धा बाणावलीरुन्मुच्यत्युधान्युत्सृज्यादसीयस्य अमुष्य
 सम्बन्धिनधरणस्यैव चाभिमुखं निपततामागच्छतामरीणां हठाच्छिन्नं वा ।
 अथवा निजभियो भरेण भारेण खिन्नं भ्रान्तमत एव अवनतीभवन्नभीभवत्
 शिरोऽनेन राज्ञा भूमौ विलोठित परिवर्तितमभूत् । एतच्छ्रूणां मरणमेतच्छरण
 वा गतिर्नान्येति भावः ॥ ४८ ॥

नेति ॥ नृणां रणद्रष्टृणां पुसां नृ चेति विकल्पाचामीति दीर्घप्रतिषेधः ।
 दृष्टिरस्य राज्ञो विशिखान् शरान् तूणात् निपद्वादुद्धारे उद्धरणकाले न पश्यति
 गुणो मौर्वी, 'मौर्वी गुणो ज्या' इति धनञ्जयः । तेन घटने न सन्धाने न,
 आश्रुतिशिखमाकर्णान्तं समाकृष्टौ गुणाकर्षणे, न वियत्याकाशे न लक्ष्ये वेध्ये न
 च भुवि एव कचन कुत्रापि न पश्यतीति सर्वत्रलुपतः । किन्तु पतितानां

दमस्वसुश्चित्तमवेत्य हासिका जगाद देवीं कियदस्य वक्ष्यसि ।
 भण प्रभूते जगति स्थिते गुणैरिहाप्यते सङ्कटवासयातना ॥५०॥
 ब्रवीति दासीह किमप्यसङ्गत्वं ततोऽपि नीचेयमतिप्रगल्भते ।
 अहो ! सभा साधुरितोरिणः क्रुधा न्यपेधदेवत्वक्षितिपानुगान् जनः ॥
 अधान्यमुद्दिश्य नृपं कृपामयी मुखेन तद्दिङ्मुखसम्मुखेन सा ।
 दमस्वसारं वदति स देवता गिरामिलाभूवदतिस्सरश्रियम् ॥ ५२

द्विपता वक्षस्तु शत्रैः रम्भे, 'रम्भ शत्रु यषामुषिः' इत्यमरः । अनुमिति-
 रानुमानिकज्ञानं अमून् विशिस्यान् गोचरयति विपयीकरोतीति वेगातिशयोक्तिः ॥

दमस्वसुरिति ॥ हासयतीति हासिका हासयित्री क्वचित् दमस्वसु-
 चित्तमवेत्य बुद्ध्या देवी सरस्वती जगाद । किमिति । हे देवि ! अस्य राक्षः
 सम्बन्धि कियद्वक्ष्यसि कियत्प्रपञ्चमयीत्यर्थः । किन्तु प्रभूते महति जगति स्थिते-
 गुणैरिहास्मिन् राक्षि सङ्कटकासेन सङ्कीर्णस्थित्या नातना तीनवेदना आप्यते
 अनुभूयत इति भण । सर्वगुणाढ्योऽयमसु तेन दमयन्ती दृष्टुं इति भावः ॥

ब्रवीतीतीति ॥ इह सभाया दासी किङ्करी किमप्यसङ्गतं ब्रवीति नीचा
 नुराजा इय दासी । ततो देवीततोऽपि अतिप्रगल्भते उच्छृङ्खलते श्रूते अहो
 आधरं सभा साधुर्धन्येति शोऽप्येति । इतीत्यतीति ईशेन आक्रोशत
 एतस्य क्षितिपत्यानुगाननुचरान् जनः तदस्वजनः मुखा कोपेन न्यपेधत्
 न्यवारयत् ॥ ५१ ॥

अपेति ॥ अभ कृपामयी सा गिरां देवता इत्यामुषा ऐलेन पुरुरवसा
 नुत्य इलाभूवत् । तेन नुत्य कियत्चेदतिः । कियत्प्रसरति क्रमः । अतिस्सर-
 श्रिय अतिस्रंसमदनवाक्यमन्य नृपमुद्दिश्य तस्य नृपस्य दिरनुत्तमम्मुखेन
 तद्विरभागाभिमुखेन मुखेन वरणेन तेनोक्तक्षिता सती दमस्वसारं दमयन्ती
 वदति स ॥ ५२ ॥

विलोचनेन्दीवरवासवासितैः सितैरपाङ्गाध्वगचन्द्रिकाश्रलैः ।
 त्रपामपाकृत्य निभान्निभालय क्षितिक्षितं मालयमालयं रुचः ॥५३॥
 इमं परित्यज्य परं रणादरिः स्वमेव भग्नः शरणं मुधाविशत् ।
 न वेत्ति यन्नातुमितः कृतस्मयो न दुर्गया शैलभुवाऽपि शक्यते ॥
 अनेन राज्ञाऽर्थिषु दुर्भगीकृतो भवन् घनध्वानजरत्नमेदुरः ।
 तथा विदूराद्रिरदूरतां गमी यथा स गामी तव केलिशैलताम् ॥

विलोचनेति ॥ विलोचने एवेन्दीवरे तयोर्वासेन स्थित्या वासितैः
 सुरभितैः लब्धप्रकर्षैरित्यर्थः । सितैरवदातैरपाङ्गाध्वगचन्द्रिकाश्रलैः कटाक्षमार्ग-
 प्रवृत्तकान्तिशिखाभिः (करणैः) रुचः कान्तेरालय आकर मालयाद्यनन्तं क्षिति-
 क्षित क्षितीश, क्षिति क्षिणोतीति क्षितिक्षित क्षितीशः । क्षिधातोर्द्वयार्थाव
 क्षिप् । तं त्रपामपाकृत्य निभात् कुतश्चिद्याजाभिभालय विलोक्य ॥ ५३ ॥

इममिति ॥ आररेतच्छत्रू रणाद्भग्नः सन् परमरिसुरकृष्ट वा इमं नृप
 परित्यज्य शरणमप्राप्य मुधा वृथा स्व स्वकीय शरणं गृहमेव शरण रक्षक-
 मविशत् प्रविष्ट इत्यावृत्त्या सम्बन्धः कथं वृथा । वृथात्वे कथं तत्करणं तदाह—
 यद्यस्मात् कृतस्मयः कृताहङ्कारः सोऽरिदुर्गया दुर्गनया शैलभुवा शैलपृष्ठेन
 गिरिदुर्गेणापीत्यर्थः । तथा शैलोद्भवया दुर्गया दुर्गोदेभ्योऽपि इतोऽस्माद्राज्ञः सातु
 न शक्यते । किं पुनः स्वगृहेष्णान्येन वा पुरुषेणापीत्यपि सन्दर्भः । इति न वेत्ति ।
 प्राणाशतया वैयर्थ्यमज्ञानात् प्रवेशः स्मयादज्ञानमेति भावः ॥ ५४ ॥

अनेनेति ॥ अनेन राज्ञा अर्थिषु विपये दुर्भगीकृतः तुच्छीकृतः यथेच्छ-
 मर्थिभिरुपादीयमानरजोऽपि किञ्चिदेतदित्युपेक्षेत इत्यर्थः । तथा घनध्वानजः
 नवमेघशन्दोर्धरत्न मेदुरः पूर्ण एव भवन् अतिव्ययेऽभ्यधीश्वर इत्यर्थः ।
 विदूराद्रिः वैद्यार्चलः तथा तेन प्रकारेण अदूरतामासप्रतां गामी गमिष्यन् यथा
 सोऽद्रिस्तव केलिशैलतां गामी गमिष्यन् । “गमिष्यति गम्यादयः” इति गमि-
 गाम्योः साधुत्वम् । “न लोक” इत्यादिना पट्याप्रतिषेधान् कर्मेति द्वितीया ॥

नम्रप्रत्यर्धिपृथ्वीपतिमुखकमलम्भानताभृङ्गजात-

छायान्तःपातचन्द्रायितचरणनखश्रेणिरैणेयनेत्रे ! ।

दत्तारिप्राणवातामृतरसलहरीभूरिपानेन पीनं

भूलोकस्यैव भर्ता भुजभुजगयुगं सांयुगीनं विभर्ति ॥५६॥

अध्याहारः स्मरहरशिरश्चन्द्रशेषस्य शेष-

स्याद्देर्भूयः फणसमुचितः काययष्टीनिकायः ।

दुग्धाम्भोधेर्मुनिचुलुकनत्रासनाशाभ्युपायः

कायव्यूहः क जगति न जागर्त्यदः कीर्तिपूरः ॥ ५७ ॥

नन्नेति ॥ एष्या इमे ऐणेये, 'ऐणेयमेण्याधर्मायमेणस्वैणमुभे त्रिषु' इत्यमरः । एष्या वृम् । ते च ते नेत्रे च ते इव नेत्रे यस्यास्तस्याः सन्मुद्रि-
रैणेयनेत्रे । उपमानपूर्वपदबहुव्रीहायुत्तरपदलोपः । नम्राणा प्रत्यर्धिपृथिवीपतीनां
मुखान्येव कमलानि तेषु या भ्रानता सैव भृङ्गजातन्तस्य च्छाया नीलरछाया
तद्या अन्तःपातेन मध्यगतत्वेन चन्द्रायिता चन्द्रवदाचरिता कलद्वससक्तेरिति
भावः । सा चरणनखश्रेणिर्यस्य सः भूलोकस्य भर्ता एष राजा दत्तारिप्राणवाता
एव अमृतरसस्य लहरीं ऊर्मयस्तासां भूरिणा भूयसा पानेन पीनं सांसलमत एव
संयुगे साधु सांयुगीनं भुजभुजगयुगं विभर्ति रूपकालङ्कारः ॥ ५६ ॥

अध्याहार इति ॥ स्मरहरशिरसि चन्द्रशेषस्य चन्द्रखण्डस्याध्याहारः
शेषपूरकः शेषस्याहरनन्तोरगस्य भूयसा फणानां समुचितः काययष्टीना निकायः
समूहः यावत्फण कार्यभंविताभ्यमिति भावः । दुग्धाम्भोधेः क्षीराम्भोधेः मुने-
रगस्त्यस्य पुलुकनात्पुलुकरूपदणान् प्राप्तस्तस्या नाशे अभ्युपाय उपायभूतः
कायव्यूहः कायसङ्घातः क्षीराब्धेः प्रतिनिधिरित्यर्थः । अदः कीर्तिपूरोऽमुष्य
यशोराशिः क जगति न जागर्ति त्रैलोक्येऽपि जानतीत्यर्थः । अत्र कीर्तिपूरस्य
त्रैलोक्यासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्तेस्तदुपातिद्ययोक्तिः । सा चास्य चन्द्रे शेषा-
ध्याहारत्वादिरूपद्वैतार्पितानि सङ्गरः ॥ ५७ ॥

राज्ञामस्य शतेन किं कलयतो हेति शतग्रीं कृतं

लक्षैर्लक्षभिदो दृशैव जयतः पद्मानि पद्मैरलम् ।

कर्तुं सर्वपरच्छिदः किमपि नो शक्यं परार्धेन वा

तत्सङ्गथापगमं विनाऽस्ति न गतिः काचिद्वैतद्विषाम् ॥

वयस्ययाऽऽकृतविदा दमस्वसुः स्मितं वितत्याभिदधेऽथ भारती ।

इतः परेषामपि पश्य याचतां भवन्मुखेन स्वनिवेदनत्वराम् ॥ ५९

राज्ञामिति ॥ शतग्रीं नाम हेतिमायुधम् । ‘शतग्रीं तु चतुःशत्या लोहकण्टकसूचिता’ इति यादवः । शत हन्तीति शतग्रीति च गम्यते । “अमनुष्यकर्तृके च” इति ठक्प्रत्यये ङीप् । तां शतग्रीं कलयतो वधतोऽस्य राज्ञां शतेन किं किञ्चित्करमित्यर्थः । लक्षभिदो लक्षभेदिनो लक्षसङ्ख्यापरि- हन्तुश्च । लक्ष शरव्ये सङ्ख्यायाम्’ इति च विश्वः । राज्ञा लक्षैः कृतं अल- मित्यर्थेऽभ्ययम् । दृशा दृश्यं च पद्मान्यञ्जानि सङ्ख्याविशेषाथ । ‘पद्मं स्याद् पद्मगे व्यूहे निधौ सङ्ख्यान्तरेऽम्बुजे’ इति विश्वः । जयतोऽस्य पद्मैः पद्म- सङ्ख्याभिरत्नं किं बहुना सर्वपरच्छिदः शत्रुच्छिदोऽस्य राज्ञां परार्धेन च सङ्ख्याया वा परेषामरीणामर्धेन किं किमपि कर्तुं नो शक्यम् । तत् तस्यादेतद्विषां सङ्ख्या- यापगम अपगमसङ्ख्यात्वं सङ्ख्याशुद्धादपगममपसरणं विना काचिद्वैतनिर्नास्ति यत । ‘सङ्ख्या समिति सङ्ख्या स्यादेकत्वादिविचारयोः’ इति विश्वः । अर्धत- द्विपत्रतिमत्वस्य सङ्ख्यापगमतदपगमयोः प्राप्तिस्तस्य पूर्वत्वनिर्णयस्योत्तरत्र नियमनात्परिसङ्ख्या । तथा च सूत्रम्—“एकस्यानेकप्राप्तिर्बेदत्र नियमनं परिसङ्ख्या” इति ॥ ५८ ॥

वयस्ययेति ॥ अथ दमस्वसुराकृतविदाऽभिप्रायज्ञया वदस्यया सहया स्मितं वितत्या कृत्वा भारती वाग्देशी अभिदधे अभिहिता । किमिति इतो- स्यादाहः परेषामन्येषामपि याचतां राज्ञां भवन्मुखेन त्वद्दर्शेन स्वनिवेदने स्वरूपेन त्वरां दुर्गकथनास्थां पश्य पर्याप्त्येवम् । तानिति गम्यते ॥ ५९ ॥

कृताऽत्र देवी वचनाधिकारिणी त्वमुत्तरं दासि ! ददासि का सती ।
 इतीरिणस्तन्नृपपारिपाथिकान् स्वमर्तुरेव भ्रुकुटिर्न्यवर्तयत् ॥ ६०
 धराधिराजं निजगाद् भारती तत्सम्मुखेष्वलितान्नसूचितम् ।
 दमस्वसारं प्रति सारवत्तरं कुलेन शीलेन च राजसूचितम् ॥ ६१
 कुतः कुतैवं नवलोकमागतं प्रति प्रतिज्ञाऽनवलोकनाय वा ।
 अपीयमेनं मिथिलापुरन्दरं निपीय दृष्टिः शिथिलास्तु ते वरम् ॥
 न पाहि पाहीति यदब्रवीरमुं ममौष्ठ तेनैवमभूदिति कुथा ।
 रणक्षितावस्य विरोधिमूर्धभिर्विदश्य दन्तैर्निजमोष्ठमास्यते ॥ ६३ ॥

कृतेति ॥ हे दासि । अत्र स्वयम्बरे देवी वाग्देवी वचने राजकथने
 अधिकारिणी कर्त्री कृता नियुक्ता । त्वं का सती कुत्राधिकृता सती उत्तरं
 ददासि इति ईरिण इति मुवाणान् तस्य नृपस्य परिपार्थे वर्तन्त इति पारि-
 पाथिकान् सेवकान् । “परिमुख्य” इति चकाराङ्क् । स्वमर्तुः स्वस्वामिन एव
 भ्रुकुटिर्न्यवर्तयत् । तत्साम्येव तान् भूभक्तेन निवारितवानित्यर्थः ॥ ६० ॥

धरेति ॥ भारती कुलेन सहृतेन राजसु मध्ये उचित सारवत्तरं
 बलवत्तरं तस्याः सम्मुख यथा तथा ईपद्वलितेन वकितेन अत्रेन वपुषा सूचित
 निर्दिष्ट धराधिराज भूपति दमस्वसार प्रति निजगाद् तस्य कथयामासेत्यर्थः ॥

कुत इति ॥ हे भैमि ! आगत नवलोकमपूर्वजनं प्रति एवमिति
 हस्तनिर्देशः । अवलोकनाय वा अवलोकितुमेव कुतः प्रातेज्ञा कृता न युक्तमिति
 भावः । किन्तु एनं पुरोवर्तिनं मिथिलापुरन्दरमपि मिथिलापति वा निपीय
 सम्पूक् निराक्ष्य से तव दृष्टिः शिथिला शिथिलाऽनादरास्तु वरं अनीधुणादीक्षि-
 त्वेपेधुनमपि किञ्चिदप्रयमित्यर्थः ॥ ६२ ॥

नेति ॥ हे मदोष्ठ ! मदीयाधर ! यद्यस्मात् पाहि पाहीत्यमुं नृप
 नाप्रवीः दुरनिमानादिति शेषः । ओष्ठयाधरप्रायत्वेऽपि इति च गम्यते । तेनैव

भुजेऽपसर्पत्यपि दक्षिणे गुणं सहेपुणाऽऽदाय पुरः प्रसर्पिणे ।
धनुःपरीरम्भमिवास्व सम्मदान्महाहवे दित्सति वामबाहवे ॥६४॥

अस्योर्वीरमणस्य पार्वणविधुद्वैराज्यसज्जं यशः

सर्वाङ्गोज्ज्वलशर्वपर्वतसितश्रीगर्वनिर्वासि यत् ।

तत्कम्बुप्रतिविम्बितं किमु शरत्पर्जन्यराजिश्रियः

पर्यायः किमु दुग्धसिन्धुपयसां सर्वानुवादः किमु ॥६५॥

पाहील्यवचनेनैव एवमीदृशी दद्याऽभूदिति हेतोः क्रुधा क्रोधेन रणक्षितावस्य ।
विरोधिपूर्वभिः शत्रुशिरोभिः निजमोष्ठं विदश्यास्यते स्वीयते एतच्छत्रूणामेव-
शरणमेव शरणम् अन्यथा मरणमेवेति भावः । अत्र शत्रुशिरसां प्रत्यर्थिविषय-
क्रोधहेतुकस्योष्ठवृन्दानस्योष्ठविषयक्रोधहेतुकत्वोत्प्रेक्षणादेत्प्रेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगा-
द्रम्या ॥ ६३ ॥

भुज इति ॥ महाहवे महागणे अस्य राज्ञो धनुर्दक्षिणे अपसव्ये दक्षे
व भुजे इपुणा सह गुणं ज्यामादाय अपसर्पत्यपसरत्यपि पुरः प्रसर्पिणे पुरोगामिने
इह गुणसहायभावेऽपीति भावः । वामबाहवे सम्मदात्सन्तोषात्परीरम्भमालि-
ङ्गनम् । उपसर्गस्य घममनुष्ये बहुलमिति दीर्घः । दित्सतीव दातुमिच्छतीवे-
त्युत्प्रेक्षा पीतभयत्वादिति भावः । ददातेः सनन्ताद्दत् । “सनिमीमा” इत्या-
दिना इवादेशः । अभ्यासलोपः । दक्षिणोऽप्येव परापकारी न पूज्यते । वामो-
ऽप्यवसरोपकारी पूज्यत इति भावः ॥ ६४ ॥

अस्येति ॥ अस्योर्वीरमणस्य भूपतेः सम्बन्धि पर्वणि भवः पार्वणस्य
विधोः राजचन्द्रस्य द्वैराज्यं तदेकस्त्रानिके धावत्य इति शेषः । द्विराजचन्द्रा-
द्बहुनीकान्ताद्गङ्गणादित्वात् व्यङ्ग्यत्वः । तत्र सख सप्रद द्वितीयचन्द्रायमाण-
मित्यर्थः । सर्वाङ्गे उज्ज्वलस्य धवलस्य सर्वपर्वतस्य कैलासस्य सितः सितिमा
धावत्यम् । ‘गुणे शुद्धादयः पुष्टि’ इत्यमरः । तस्य धिया सम्पदा यो गर्वस्यं
निर्वासयति क्षुण्णतीति तन्निर्वासि कैल्यसर्पेणादधिकं यदस्यस्तत् कम्बूनां शङ्खानां

निर्दिशश्रुतितारिवारणपटाकुम्भास्थिकूटाऽवट-

स्थानस्थायुकमौक्तिकोत्तरकिरः कैरख नायकुरः ।

उन्नीतश्चतुरङ्गसैन्यसमरत्वङ्गचतुरङ्गक्षुर-

क्षुण्णासु क्षितिषु क्षिपन्निव यशः क्षोणीजवीजग्रजम् ॥६६॥

अर्धभ्रंशवद्भवत्फलभरव्याजेन कुब्जायितः

सत्यसिन्नविदानभाजि कथमप्यास्तां स कल्पद्रुमः ।

भास्ते निर्व्ययरत्नसम्पदुदयोदयः कथं याचक-

श्रेणीयर्जेनदुर्यशो निषिद्धितग्रीवस्तु रत्नाचलः ॥ ६७ ॥

प्रतिबिम्बितं प्रतिबिम्बनं प्रतिष्ठाया किमु किं वा ? शरत्पर्जन्यराजिप्रियः
घोरभेदावलिभावस्यसम्पदः पर्शयो रूपान्तरं किनु ! अथ वा दुग्धसिन्धोः
क्षीराब्धेः पयसा क्षीराणां सर्वानुवादः सर्वस्यापि पुनरपि किमु ! कृत्स्नं तत्
क्षीरमेवेदं किमिच्छार्थः । उपदेशाग्रयस्य समाप्तिः ॥ ६५ ॥

निर्दिशेति ॥ निर्गन्तश्चिद्यताऽद्भुतिभ्यो निर्दिशः खड्गः इच्छकरणे
सङ्गपायास्तुल्यसोपसङ्गधानं निर्दिशाद्यर्थमिति समासान्तो वक्ष्यत्ययः । तेन
श्रुतिषु विहितेष्वारिवारणपटाकुम्भेष्वस्थिकूटानामस्थिसङ्घातानां अवटस्थानेषु
गतेष्वेकेषु स्थायुकाः स्थायिनः । तस्यतेत्यादिना उक्तवत्प्रत्ययः । तेषां मौक्तिक-
कोत्तराणां मुष्णवमूहानां किरतीति किरः घेता । इत्युपपदेति च । अस्य
मुष्णान्नहरः आचार्यज्ञानि हस्त्यादीनि देवा तेषां सैन्यानां समरेषु स्वर्गद्विः
सन्धरद्विः दुरात्रैः दुरिः शुष्णासु कृशसु क्षितिषु यशःक्षोणीजस्य कीर्तिहृक्षस्य
वीजानां प्रय क्षिपन् गिरन् वपन्निव स्थित इति कैकेयर्जोर्भोवो नोत्प्रेक्षित
इत्युत्प्रेक्षा ॥ ६६ ॥

अर्थाति ॥ अस्मिन् रात्रि अतिदानभाजि दानधीन्द्रे सति सः प्रसिद्धः
कल्पद्रुमः अर्पितो भ्रष्टेन्द्रयम्भवेन बहूनकाः व्ययाभावाद्युपवीदमानस्य पल-
यस्य व्याजेन कुब्जायितः कुम्भ्यभूतः सन् वस्तुतस्तु तज्यदेवेति भावः ।

सृजामि किं विघ्नमिदं नृपस्तुतावितीक्षितैः पृच्छति तां सखीजने ।
स्मिताय वक्त्रं यदवकथयद्बधूस्तदेव वैमुख्यमलक्षि तन्नृपे ॥ ६८ ॥

दृशाथ निर्दिश्य नरेश्वरान्तरं मधुखरा वक्तुमधीश्वरा गिराम् ।
अनूपयामास विदर्भजाश्रुती निजास्यचन्द्रस्य सुधाभिरुक्तिभिः ॥

स कामरूपाधिप एष हा त्वया न कामरूपाधिक ईक्ष्यतेऽपि यः ।
त्वमस्य सा योग्यतमाऽपि वल्लभा सुदुर्लभा यत्प्रतिमल्लभा परा ॥

लोहितादेराकृतिगणत्वात् कथमिदं कर्तरि कः । कथमप्यास्तां लज्जावरणसम्भवा-
दिति भावः । किन्तु निर्व्ययानां विनियोगरहितानां रत्नसम्पदामुदयेनोद्गम
उच्छिद्यतः तथापि याचकप्रेषिणां कर्त्ताणां वर्जनेन परिहारेण यत् दुर्ग्रहः तेन
निमित्तितवीडो धनीकृतलज्जो रत्नाचलो रोहणादिस्तु कथमास्ते कथं तिष्ठति
लज्जासम्बरणोपायासम्भवादिति भावः । अत्र ह्रस्वैरुक्तयोर्लज्जाऽसम्बन्धेऽपि
सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिभेदः ॥ ६७ ॥

सृजामीति ॥ अथ सखीजने तां भर्मा इव नृपस्य तत् नृपस्य स्तुती
विघ्नं सृजामि किमितीक्षितैर्धोऽर्तैः पृच्छति सति बधूभ्यां स्मिताय स्मितं कर्तुं
क्रियार्थेणादिना चतुर्थी । वक्त्रमवकथयत् । वक्त्रवक्ष्यतेति यत् तद्वक्त्रकरणमेव
तन्नृपे तस्मिन्नृपे वैमुख्यं नैसृष्टमलक्षि लक्षितम् ॥ ६८ ॥

दृशेति ॥ अथ मधुखरा मधुरकण्ठी गिरामधीश्वरा सरस्वती नरेश्वरा-
न्तरं राजान्तरं वक्तुं वर्णयितुं दृशा विनिर्दिश्य निरुप्य विदर्भजाया वैदर्भ्याः
श्रुती धोत्रे निजास्यचन्द्रस्य सुधाभिरुक्तिभिर्वचनामूर्तरित्यर्थः । अनूपयामास
सरसीचकार । ‘जलप्राप्तमनूप स्यात्’ इत्यमरः । अनुगता भापोऽस्येत्यनूपं,
“कम्पू” इत्यादिना समाधान्तः ऊदनोर्देश इत्युच्चार, तस्मात् तत्करोतीत्या-
दिना व्यन्तादि ॥ ६९ ॥

स इति ॥ एष पुरोवर्ती सः प्रसिद्धः कामरूपाधिपः कामरूपदेशाधीश्वरः
कामरूपाधिकः कामात्कन्दर्पोऽपि रूपेणाधिको यस्त्वया नेक्ष्यते हा वत नैत-

अकर्णधाराशुगसम्भृतां गतां गतैररित्रेण विनास्य वैरिभिः ।

विधाय यावत्तरणेभिदामहो ! निमग्न्य तीर्णः समरे भवार्णवः ॥

यदस्य भूलोकभुजो भुजोष्मभिस्तपतुरेव क्रियतेऽरिवेश्मनि ।

प्रपां न तत्रारिवधूस्तपस्विनी ददातु नेत्रोत्पलबाक्षिभिर्जलैः ॥ ७२

पुष्पमिति भावः । कुतः ययोरुंबयोः प्रतिमया समाना भा कान्तिर्वस्वाः सा
याप्रतिमाइभा परा अन्या व्यक्तिः सुदुर्लभा अतिदुर्लभा । मा स्वमस्य राज्ञो
योग्यतमा अत्यन्तानुरूपा बाइभा दयितासि समानधीन्दर्वतया समागमयोग्यो-
यं स्वया बोधितव्य एवेत्यर्थः ॥ ७० ॥

अकर्णैति ॥ ७० इव कर्णः प्रतिमुद्यत्य तद्विधा अकर्णा, न कर्णभि-
र्नापि दिग्धैरिति निषेधादिति भावः । अकर्णा धारा आधयो येषां तैः आश्रुते-
र्विशिष्टैः सम्भृतां वि स्तृतान्यद्वाग्नि येषां ते तद्वद्वास्ततां गतैरस्य वैरिभिः
अरिभ्यः प्रापत इत्यरित्र वर्मादि तेन विना तद्वाहय समरे निमग्न गृहा तरणे-
भिदा विधाय यावत् सूर्यमण्डल भित्तये भवः ससार एवाणवस्त्योर्णः अहो !
किं न कर्णधारं नाविक्रमाशुगमनुकूलबायुमरित्रेण केनिपातयेन च विना तरणे-
नोहो भेदे जले निमग्नापि सम्भृताईरविक्रताईरेवाणवस्तीर्णः अहो भाग्य-
मित्यर्थान्तरं गम्यते ॥ ७१ ॥

एतद्वत्तासिपांतस्रवदस्तृगसुहृद्वंशसार्द्धेन्धनैव-

दोरुहामप्रतापज्वलदनलमिलद्रूमधूमभ्रमाय ।

एतद्दिग्जैत्रयात्रासमसमरभरं पश्यतः कस्य नासी-

देतन्नासीरवाजिब्रजसुरजरजोराजिराजिस्थलीषु ॥ ७३ ॥

क्षीरोदन्वदपाः प्रमथ्य मथितादेशेऽमरैर्निर्मिते

स्वाक्रम्यं सृजतस्तदस्य यशसः क्षीरोदसिंहासनम् ।

केपां नाजनि वा जनेन जगतामेतत्कवित्वामृत-

स्रोतःप्रोतपिपासुकर्णकलशीभाजाभिपेकोत्सवः ॥ ७४ ॥

एतदिति ॥ आजिस्थलीषु रणभूमिष्वेतस्य राज्ञो नासीरे सेनामुखे
वाजिमजानां सूरैः जाता रजसां राजिरेतस्य दिशां जैत्रेषु । तृमन्तत्वात् षष्ठी-
प्रतिषेधः । आश्रयसममसरश्च समरभरं समरसम्पदं पश्यतः कस्य जनस्य
एतेन राज्ञा दत्तैः प्रयुक्तरक्षिपातैः खड्गप्रहारैः श्ववदसृजः श्ववद्रक्षाः अमुहृद्वंशः
शत्रुवर्गाः ॥ एव वंशा वेणवः । 'वयो वर्गे कुले वेर्णा' इति विश्वः । त एव
सार्द्धेन्धनानि सरसानीन्धनानि यस्य तस्मिन्नेतस्य राज्ञो दोरणो भुजस्य उहामः
गम्भीरः प्रताप एव ज्वलदनल मिलति वर्तमाने धूमधूत्रि धूमसहाते भ्रमाय
भ्रान्त्यै नासीत् सर्वस्याप्यासीदेवेत्यर्थः । अत्र रजोराजौ कविसम्मतसाहस्य-
द्रूमभ्रमोक्त्या भ्रान्तिमदलङ्कारः ॥ ७३ ॥

क्षीरेति ॥ अमरैः क्षीराणानुदन्वतः क्षीराब्धेरापः क्षीरोदन्वदपाः ।
ऋत्पूरित्वादिना समासान्तः । ताः प्रमथ्य विलोप्य मथितं मधनोद्भूतो निर्जलो
दधिक्षीरविकारः । 'तत्क शुद्धिन्मथित पादाम्बुधाम्बुनिर्जलम्' इत्यमरः ।
तद्रूपे आदेशे इवादेशे रूपान्तरे निर्मिते सम्पादिते सति रूपान्तरापादनेन
क्षीराब्धावभावप्रमिते सतीत्यर्थः । तत्तथा प्रसिद्धमुदक यस्य सः क्षीरोदः
क्षीराब्धिः, "उदकस्रोदः संज्ञायाम्" इत्युदादेशः । तस्य सिंहासनं सेनाक्रम्य-
माक्रमणीय सृजतः कुर्वतः स्वयनाक्रमत इत्यर्थः । अस्य राज्ञो यशसः एतस्य

समिति पतिनिपाताकर्णनद्रागादीर्ण-

प्रतिनृपतिमृगाक्षीलक्षवक्षःशिलासु ।

लिखितलिपिरिवोरस्ताडनञ्यस्तहस्त-

प्रखरनखरटक्कैरस्य कीर्तिप्रशस्तिः ॥ ७५ ॥

विधाय ताम्बूलपुटीं कराङ्कुगां वभाणं ताम्बूलकरद्ववाहिनी ।

दमस्वमुर्भावमवेत्य भारतीं नयाऽनया वक्त्रपरिश्रमं शमम् ॥ ७६ ॥

राज्ञः सम्बन्धि कवित्वमेतद्विषयइवित्वमित्यर्थः । तदेवामृतन्तस्य स्रोतसा प्रवा-
हेण प्रोते पूरिते पिपासूनां पातुमिच्छूनां अत्यादरेण शृण्वतां कणादेव कलश्या-
वभिषेचनकुम्भौ भजतीति तद्राजा केषां वा जगता सम्बन्धिना जनेन कवि-
जनेन अभिवेकोत्सवो नाजनि न जनितः । अनेर्ण्यन्तात्कर्मणि लुङ् । लोकान्त-
रस्था अपि कवय क्षीराब्धिकरपमेतद्यथः सर्वत्रानन्दकरं कथयन्तीत्यर्थः ।
अत्र क्षीरोदसिद्वासान्धासीनः एतद्यथःक्षीरोदस्याखिलाः कवय एवाभिषेकारः ।
कवित्वमेव जल धोतृजनकणां एव कलशाः तत्सम्भृतस्यैवास्य परितः प्रसर्पणात्
स्रोतिरेवाभिषेक इति रूपकालङ्कारः ॥ ७४ ॥

समितीति ॥ अस्य राज्ञः कीर्तेः प्रशस्तिः प्रशसा समिति आर्जो पति-
निपातस्य भर्तृभरणस्याकर्णने भवणेऽपि द्राक् सद्य एवादीर्णा आभन्ना अक्षर-
विन्यासयोग्या इति यावत् । तासु प्रतिनृपतिमृगाक्षीलक्षणामरिराजश्रीलक्ष-
सङ्गणानां वक्षःशिलासु उरस्ताडने व्यस्तानां प्रसारितानां हस्तानां ये प्रखर-
नखराः तीक्ष्णनखास्तेरेव टक्कैः पाषाणभेदकः, 'टङ्कः पाषाणभेदकः' इत्यमरः ।
रचितलिपिरिव कृताक्षरविन्यास इव इति दुःखातिरेकादक्षःकृतनखम्यालेखनेषु
कीर्तिप्रशस्तिभिः श्रुत्वोत्प्रेक्षा ॥ ७५ ॥

विधायेति ॥ ताम्बूलकरद्ववाहिनी ताम्बूलपात्रधारिणी दमस्वमुर्भाव-

मवेत्य ज्ञात्वा ताम्बूलपुटीं वीटिकां कराङ्कुगां करतलसंस्थाविधाय अनया वीटि-

समुन्मुखीकृत्य बभार भारती रतीशकल्पेऽन्यनृपे निजं भुजम् ।
ततस्त्रसद्बालपृषद्विलोचनां शशंस संसज्जनरञ्जनीं जनीम् ॥ ७७ ॥

अयं गुणौघैरनुरज्यदुत्कलो भवन्मुखालोकरसोत्कलोचनः ।
स्पृशन्तु रूपामृतवापि ! नन्वमुं तवापि दृक्कारतरङ्गभङ्गयः ॥ ७८ ॥

अनेन सर्वार्थिकृतार्थताकृताऽऽहृतार्थिनौ कामगवीसुरदुमौ ।
मिथःपयः सेचनपद्मवाशने प्रदाय दानव्यसनं समाप्नुतः ॥ ७९ ॥

कया वक्त्रपरिधमधिरत्तरन्याहारजन्यमास्त्रशोष शमं क्षान्ति नयेति भारती
यभाण । अम्ब ! नायमस्य रोचते कृतं वृथा धमेणेति तात्पर्यम् ॥ ७६ ॥

समुन्मुखीति ॥ अथ भारती रतीशकल्पे कामप्रदये अन्यनृपे नृपान्तरे
विषये निजं भुजं समुन्मुखीकृत्याभिमुखीकृत्य बभार । ततो हस्तोद्यमानन्तरं
प्रसद्बालपृषद्विलोचनां चकितबालमृगाक्षीं संसज्जनरञ्जनीं सभाजनमनोहरां जनीं
बधू शशंस उवाचेत्यर्थः ॥ ७७ ॥

अयमिति ॥ ननु रूपामृतवापि ! मीन्दर्यमुभारसदीर्घिके । गुणौघै-
रनुरज्यन्त उत्कला जनपदा यस्मिन् सोऽयं राजा भवत्यामुत्तस्यालोकरसेन
आलोकनकौतुकेनोत्कलोचनं उत्सुकाक्षस्तवापि दृशोस्तारा. स्थूलास्तरङ्गभङ्गयो-
वीचीविलासा अमुमुत्कलाधिपतिं स्पृशन्तु स्त्रानुरागिण्यनुरागं अर्चित इति ॥ ७८ ॥

अनेनेति ॥ सर्वार्थिनां कृतार्थताकृता पूर्णकामत्वकारिणा अनेन राज्ञा
हृतार्थिनावर्धिरहितौ कृतौ कामानां दात्री गौः कामगवी कामपेयः । गोरतद्वित-
लुक्षीति समासान्तष्टब् । सा च सुरदुमः कल्परक्षुध ती निधोऽन्योन्यं पयः-
सेचनं क्षीरसेकं पद्मवाशनं पद्मवभोजनञ्च प्रदाय दानव्यसनन्दानासक्तिं समाप्नुतः
मुमापयतः । अर्धन्तराभावादन्त्योन्मसम्प्रदानरूपव.पद्मवनाप्रदानेन कथयितान-
यम्बूल्यपनोदं कुरुत इत्यर्थः ॥ ७९ ॥

नृपः कराभ्यामुदतोलयन्निजे नृपानयं यान् पततः पदद्वये ।

तदीयचूडाकुरुविन्दरश्मिभिः स्फुटेयमेतत्करपादरञ्जना ॥ ८० ॥

यत् कस्यामपि भानुमान् ककुभि स्वेमानमालम्बते

जातं यद्वनकाननैकशरणप्राप्तेन दावामिना ।

एषैतद्भुजतेजसा विजितयोस्तावत्तयोरौचित्यौ

धित्तं बाह्वयमम्भसि द्विषि भिया येन प्रविष्टं पुनः ॥ ८१ ॥

नृप इति ॥ अयं नृपः निजे पदद्वये पततः प्रणमनः यान् नृपान् कराभ्यामुदतोलयत् कृपया किरीटेष्वस्फालयत् तदीयास्फालितनृपसम्बन्धिनीषु चूडासु ये कुरुविन्दाः पद्मरागाः । 'कुरुविन्दसु मुक्तायां कुल्माषप्रीहिभेदयोः । द्विह्रले पद्मरागे च' इति विश्वः । तेषां रश्मिभिः एतस्य राज्ञः करपादस्य करयोः पदयोश्च रञ्जना इयं स्फुटा स्वाभाविके करपादरागे राजकिरीटमणिक्क्य-मयूखरञ्जनात्वसुरप्रेक्ष्यते । तेनास्यानेकराजविजयित्वा व्यज्यत इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ॥ ८० ॥

यदिति ॥ भानुमान् भास्वान् कस्यामपि ककुभि कुत्रापि दिशि स्वेमान् स्थिरत्वं स्थिरशब्दस्य दृढादिपाठादूर्ध्वदृढादिभ्यः ध्वञ्चेति चकारादिमनिच् । प्रियास्थिरेत्यादिना स्थादेशः । मालम्बत इति यदावामिना घनं सान्द्रं कानन-भेदैकशरणं प्राप्तेन । द्वितीयाश्रितेत्यादिना समासः । जातमिति यत् । भावे क्तः । एषा एतदुभयमपीत्यर्थः । विधेयप्राधान्यात् स्त्रीलिङ्गता । एतस्य भुज-तेजसा भुजप्रतापेन विजितयोस्तयोर्भानुदावामन्योरौचित्यौ तावदीदृशमेव तं बाह्वं बहवामिं धिक् । येन बाह्वेन पुनर्भिया द्विषि सहजद्वेषिण्यम्भसि प्रविष्टम् । भावे क्तः । स्वशत्रुसमर्थणादूरं पलायनमेवेति भावः । अत्र स्वाभापिकस्य सूर्यादिपर्यटनादेरेतद्गोहेतुत्वात्प्रेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगाद्रम्या ॥ ८१ ॥

अमुष्योर्वीभर्तुः प्रसृमरचमूषिन्धुरभवे-

रवैमि प्रारब्धे वमथुभिरवश्यायसमये ।

न कम्पन्तामन्तः प्रतिनृपभटा म्लायतु न त-

द्वधूवक्काम्भोजं भवतु न स तेषां कुदिवसः ॥ ८२ ॥

आत्मन्यस्य समुचितीकृतगुणस्याहोतरामौचिती

यद्वाग्रान्तरवर्जनादजनयदूजानिरेष द्विषाम् ।

भूयोऽहं क्रियते स्म येन च हृदा स्कन्धो न यश्चानमन्

तन्मर्माणि दलं दलं समिदलङ्कर्मणिवाणघ्नजः ॥ ८३ ॥

अमुष्येति ॥ अमुष्योर्वीभर्तुः प्रसृमराः प्रसारिणः । सृषस्यदः यमरश्च ।
तेभ्यधमूषिन्धुरेभ्यः सेनागजेभ्यो भवंवमथुभिः करशीकरैः । 'वमथुः कर-
शीकरः' इत्यमरः । अवश्यायसमये नीहारकाले प्रारब्धे सति प्रतिभटनृपाः
शत्रुभूषा अन्तरन्तःकरणे न कम्पन्ता कम्पेरन् किमित्यादि सर्वत्र काकुः ।
तद्वधूना वक्कमेवाम्भोज म्लायतु तेषां कुदिवसो कुर्दिनस न भवतु भवदेवंत्यर्थः
अवैमि जानामि । वाक्यार्थः कर्म । अत्र करशीकरादी नीहारादिरूपणा-
द्वृषकालद्वारः ॥ ८२ ॥

आत्मनीति ॥ आत्मनि स्तस्मिन्नेव समुचितीकृतगुणस्य समाहृत-
गुणस्यास्य राशः औचिती औचित्यमहोतरामत्याध्वर्यम् । किमेतदित्यादिना
अभ्यपादानुप्रत्ययः । औचित्यमेवाह—समिति युद्धे अलकर्मणे, 'अल कर्माणिः
कर्मक्षमः । कर्मक्षमोऽलङ्कर्मणिः' इत्यमरः । पर्यादयो म्लानापये षनुर्भेति
कृतयमासादलङ्कर्मन्तश्चादपद्वधाधिद्वयलङ्कर्मत्वादिना यप्रत्ययः । समिदल-
कर्मणो यानमजो यस्य स तथोक्तः अमोपवाणमत्र इत्यर्थः । अयं भूयोया
यस्मेति भूजानिः भूषतिः । जामाया निहृ । द्विषां सम्बन्धिना येन च हृदा
दृश्येन भूयो भूयिष्ठमहं क्रियते स्म अहङ्कृतम् । अहङ्करोतेभावे तद् । "तद्
मे" इति भूते तद् । यः स्कन्धो भुजधिते नानमत् न प्रापमत् । याग्रान्त-
राणां अवयवान्तराणां वर्जनादूर्ध्वेन ह्रस्वेत्यर्थः । तेषाननवराधित्वादिति भावः ।

दूरं गौरगुणैरहंकृतिभृतां जैत्राङ्गकारे चर-
 लेतदोर्यशसि प्रयाति कुमुदं बिभ्यन्न निद्रां निशि ।
 धम्मिल्ले तव मल्लिकासुमनसां माल्यं भिया लीयते
 पीयूषस्रवकैतवाद्भृतदरः शीतद्युतिः स्त्रियति ॥ ८४ ॥
 एतद्रन्ध्रगजस्तृषाम्भसि भृशं कण्ठान्तमञ्जसनुः
 केनैः पाण्डुरितः स्वदिक्षरिजयक्रीडायशःस्पर्धिभिः ।
 घन्तद्वन्द्वजलानुविम्बनचतुर्वन्तः कराम्भोवमि-
 व्याजादभ्रमुवल्लभेन विरहं निर्वापयत्यम्बुधेः ॥ ८५ ॥

त्यम्बोपे पद्ममी । तस्य हृदयस्कन्धस्य गर्भाणि दल दलं दलयित्वा, “आभी-
 श्म्ये गमुक् च” इति गमुत्प्रस्रवः । आभीश्म्ये द्वे भवत इत्युपसङ्गशानाद्विर्भावः ।
 यदजनयत् महण्डनमकरोदित्यर्थः । तदेतद्वन्धमात्रदण्डन राज्ञ उचितमाश्चर्यतरं
 वेत्यर्थः । अहद्वारादनमरिं समूलपातं हन्त्ययमिति भावः ॥ ८३ ॥

दूरमिति ॥ एतस्य राज्ञो दोष्णो भुजस्य यशसि गौरैर्धावल्लभैरेव गुणैः ।
 ‘गुणे लुक्कादयः पुंसि’ इत्यमरः । दूरमत्यन्तमहंकृतिभृतां असाधारणाभिमान-
 यता कुमुदादिपद्मवस्तूनां जैत्राङ्गकारे चरति तदहङ्कारखण्डनाय जित्वायुद्ध-
 कारिणि ब्रमति सति । ‘अह इत्यनुवृत्तौ च चित्रशुद्धे विभूषणे’ इति विश्वः ।
 कुमुदं बिभ्यद्भीतं सत् निशि निद्रां स्वापं मुकुलनद्य न प्रयाति न प्राप्नोति ।
 मल्लिकासुमनसां माल्यं माला भिया तव धम्मिल्ले संवत्केशपाशे । ‘धम्मिन्नाः
 संयताः कृचा’ इत्यमरः । लीयते अन्वर्षते । शीतद्युतिश्चन्द्रोऽपि भृतदरः
 भृतप्रासः सन् पीयूषस्रवकैतवाद्भृतसामान्याजात् स्त्रियति निद्रापरिहारादीनि
 भीतिविह्वलयति भावः । अत्र दोर्यशमभृतीनामहद्वाराद्यसम्बन्धेऽपि तत्सम्ब-
 न्धोक्तेरतिशयोक्तिभेदः ॥ ८४ ॥

एतद्विति ॥ तृषा पिपासयाऽम्भसि भृशं कण्ठान्तं कण्ठपर्यन्तं मज्जन्ती
 तनुः शरीरं यस्य स स्वस्य यानि दिक्षरिजयक्रीडा यशसि तत्स्पर्धिभिः तत्स्पर्धौ

अथैतदुर्वीपतिवर्णनाद्भुतं न्यमीलदास्वादयितुं हवीव सा ।
 मधुसूता नैषधनामजापिनी स्फुटीभवद्भानपुरःस्फुरन्नला ॥ ८६ ॥
 प्रशंसितुं संसदुपांतरेजनं श्रिया जयन्तं जगतीश्वरं जिनम् ।
 गिरः प्रतस्तार पुरावदेव ता दिनान्तसन्ध्यासमयस्य देवता ॥ ८७ ॥
 तथाधिकुर्यां रुचिरे ! चिरेप्सिता यथोत्सुकः सम्प्रति सम्प्रतीच्छति ।
 अपाङ्गरङ्गस्थललास्यलम्पटाः कटाक्षधारास्तव कीकटाधिपः ॥ ८८ ॥

फनैः पाण्डुरितः पाण्डुवर्णीकृतः दन्तद्वन्द्वस्य जले अनुबिम्बनेन प्रतिबिम्बेन
 चतुर्दन्तो दन्तचतुष्टयवान् एतस्य राक्षो गन्धर्गजो दुष्टगजः कराम्भसां वमि-
 र्वमधुः फरशीकर इत्यर्थः । 'प्रच्छर्दिका वमिः स्त्री स्यात्' इत्यमरः । औणा-
 दिक इकारः । तस्या व्याजादभ्युधेरध्रमुवत्तमेनेरावतेन विरह विरहतापभिर्बाप-
 यति दमयतीति सापहवोरेक्ष्य व्यग्रकाप्रयोगाद्गम्या ॥ ८५ ॥

अथेति ॥ अथ मधुसूता वरणार्थया मधूकमालया तयैवाक्षमालयेति
 भावः । 'मधूके तु गुरुपुष्पमधुद्रुमौ' इत्यमरः । नैषधस्य नलस्य नाम
 अपतीति तज्जापिनी, अत एव स्फुटीभवता साक्षात्कारपरिणामिभ्यानेन पुरोऽप्ये-
 स्फुरन् प्रत्यक्षीभवन् नलो यस्याः सा सती सा दमयन्ती एतस्योर्वीपतेरुत्कले-
 श्वरस्य वर्णनमेवाद्भुतमाधर्यरस इति हृदये आस्वादयितुमनुभवितुमिष्टं न्यमील-
 निमीलिताक्षी जाता । परमार्थतस्तु नलसाक्षात्कारमुत्सास्वादनाधमेवेत्यर्थः ॥

प्रशंसितुमिति ॥ दिनान्तसन्ध्यासमयस्य सायकसन्ध्याकालस्य देवता
 सा सरस्वती, सन्ध्याविलस्यं सरस्वतीति ध्रुतेः । सप्तदुपान्तरप्रनं नवस्थान-
 रञ्जकमित्यर्थः । श्रिया सौन्दर्येण जिन जिनाख्यं देव सोऽस्तिमुन्दर इति प्रथिद्धेः
 स जयन्तं ततोऽपि मुन्दरमित्यर्थः । जगतीश्वरं पृथिवीपतिं प्रथयितुं स्तोतुं
 पुरायन् पूर्ववदेव ताः प्रविष्टा गिरः प्रतस्तार प्रपन्नयामास ॥ ८७ ॥

तथेति ॥ हे रुचिरे ! मुन्दरि ! उत्सुक उत्कण्ठितः कीदृश्याधिपो
 मगधेश्वराभरेष्पिताधिराव प्रवृत्त्याकाङ्क्षितः अपाङ्गो नेनान्तः ॥ एव रत्नस्थल

इदं यशांसि द्विपतः सुधारुचः किमद्भुमेतद्विपतः किमाननम् ।
यशोभिरस्याखिललोकाविभिर्विभीषिता धावति तामसीमसी ॥
इदं नृपप्रार्थिभिरुज्झितोऽर्धभिर्मणिप्ररोहेण विधृष्य रोहणः ।
कियदिनैरम्बरमावरिष्यते मुधा मुनिर्विन्ध्यमरुद्ध भूधरम् ॥९०॥

भूशकस्य यशांसि विक्रमभरेणोपाजितानि क्रमा-

देतस्य स्तुमहे महेभदशनस्पर्धानि कैरक्षरैः ।

तत्र लास्ये नर्तने लम्पटा लालमा. । 'लोलुपो' लोलुभो लोलो लम्पटो लालसो-
ऽपि च' इति यादवः । तत्र कटाक्षधाराः कटाक्षपरम्परा यथा सम्प्रति इदानीं
सम्प्रतीच्छति प्रतीच्छते तथाधिकृयां. प्रसारय । कटाक्षदृष्ट्याप्येनं पश्येत्यर्थः ॥

इदमिति ॥ अखिललोकान् धावन्ति गच्छन्तीति तदाविभिरस्य
काकटेश्वरस्य यशोभिः विभीषिता विप्रासिता तमस इयं तामसी मसी तमो-
'नाकिन्य इदं यशांस्येतत्कीर्तीर्द्विपतो विरुन्धानस्य । द्विपोऽमित्त इति शतु-
प्रत्ययः । "द्विपः शतुर्वा वचनम्" इति विहस्पात् पट्टीप्रतिषेधे कर्मणि द्वितीया ।
सुधारुचः सुधाशोरहं किं धावति? गच्छति किम्? तथा एतत्कीर्तिर्द्विपत
एतद्विपत एतच्छत्रोराननय धावति किम्? एतद्यशश्चन्द्रिकाभयात्तमश्चन्द्रकलङ्क-
मेतच्छत्रुमुखस्य प्रविष्टमित्युत्प्रेक्षते । अन्यथा कथमनयोरजस्रमहिम्नमालिन्य-
मिति भावः ॥ ८९ ॥

इदमिति ॥ इदं नृपप्रार्थिभिरम्बर नृपमेव प्रार्थयमानैरर्धभिर्द्विपतो
रोहणो रोहणाग्रिः मणिप्ररोहेण । नवरत्नाङ्कुरोद्भेदेन विधृष्य अभ्ययीभावोद्भूतत्वा
कियदिनैः कतिपयदिनैराम्बरमाकाशमावरिष्यते आच्छादयिष्यति । मुनि-
रगस्त्यो मुधा इयं विन्ध्य भूधरमरुद्धस्तम्भयामास । रोहणस्य तत्कार्यकारित्वा-
दिति भावः । अत्र रोहणाद्वेरीरुन्धसम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥

भूशकस्येति ॥ भूशकस्य भूदेवेन्द्रस्य एतस्य राज्ञः सम्बन्धीनि विक्रम-
भरेण पराक्रमप्रतिशयेन क्रमादुपाजितानि महेभदशनस्पर्धानि गजेन्द्रदन्त-
सर्पणानि यशांसि कैरक्षरैर्वाग्भिः स्तुमहे स्तोनुशक्यानीत्यर्थः । तथाहि लिम्पद्भिः

लिम्पाद्भिः कृतकं कृतोऽपि रजतं राज्ञां यशःपारदै-

रख स्वर्णगिरिः प्रतापदहनैः स्वर्णं पुनर्निर्मितः ॥ ९१ ॥

यद्भर्तुः कुरुतेऽभिषेणनमयं शक्रो भुवः सा ध्रुवं

दिग्दाहैरिव भस्मभिर्मघवता सृष्टैर्धृतोद्धूतना ।

शम्भोर्मा बत सन्धिबेलनटनं भाजि व्रतं द्रागिति

क्षोणी नृत्यति मूर्तिरष्टवपुषोऽसृग्वृष्टिसन्ध्याधिया ॥ ९२ ॥

प्रागेतद्वपुरामुखेन्दु सृजतः स्रष्टुः समप्रस्तिवपां

कोशः शोषमगादगाधजगतीशिल्पेऽप्यनल्पायितः ।

रजद्भिः राज्ञामरिराजानां यशोभिरेव पारदैः रसैः । 'रसः सूतश्च पारदः' इत्यमरः । कृतकं कृत्रिमं रजतं कृतोऽपि स्वर्णगिरिः हेमादिरख प्रतापदहनैः पुनः स्वर्णं निर्मितः कृतः । रसस्त्रिषुवर्णं रजतसुवर्णं भवति तत्पुनरमिदाहात् प्रकृतिस्थ भवतीति प्रसिद्धमेव । अत्राप्युक्तस्यासम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेरिति शयोक्तिः ॥ ९१ ॥

यदिति ॥ भुवः शक्रो भूदेवेन्द्रोऽयं राजा यस्याः क्षाण्याः भर्तुरभिषेणनं सेनया अभियानं कुरुते । 'यत्सेनयाभिगमनमरी तदभिषेणनम्' इत्यमरः । अष्टवपुषोऽष्टमूर्तेः शम्भोर्मूर्तिरष्टान्यतमा मूर्तिः सा क्षोणी असृग्वृष्टयामौत्पाकरक्तवर्णं सन्ध्याधिया सन्ध्याभ्रान्त्या, सन्धिबेलया भव सान्धिबेल, सन्धिबेल-घृतनुलक्षप्रैरन्योऽण् । तस्य तमद्वज्रं तदेव घत सन्ध्यानाट्यं प्रत मा भाजि माभाजि । भग्नेः कर्मणि लुङ् । भग्नेष्व निर्णाति विकल्पाजनोपे उपधादिः । इति मत्वेति शेषः । इतिकरणादेव गम्यमानार्पत्वादप्रयोगः । मघवता इन्द्रेण सृष्टैरभिपृष्टादिग्दाहैरिव दिग्दाहोद्भवैरिव स्थितैः भस्मभिः धृतोद्धूतना कृतभस्मानु-लेपना सती दारु सर्पादि नृत्यति धुनमित्युत्प्रेक्षा । एतद्यथात्म्यराष्ट्रेषु दिग्दाहपाशु-वदेरष्टाष्टिभूकम्पादयो जायन्ते । तत्रैवमुत्प्रेक्षा ॥ ९२ ॥

प्रागिति ॥ एतस्य राज्ञो वपुः प्राक् प्रथमनामुखेन्द्रोसामुखेन्दुसुखा-वधिकमित्यर्थः । अभिविधावभ्ययीभावः । गृजतः स्रष्टुः सम्बन्धी अगाध-

निःशेषद्युतिमण्डलन्ययवशादीपलभैरेव वा

शेषः केशमयः किमन्धतमसस्त्रोमैस्ततो निर्मितः ॥ ९३ ॥

तत्तद्विजैत्रयात्रोद्धुरतुरगसुराप्रोद्धतैरन्धकारं

निर्वाणारिप्रतापानलजमिव सृजत्येष राजा रजोभिः ।

भूगोलच्छायामायामयगणितविदुन्नेयकायो भियाभू-

देतत्कीर्तिप्रतानैर्विधुभिरिव युधे रादुराहूयमानः ॥ ९४ ॥

जगतीशिल्पेऽप्यखिलजगन्निर्माणेऽप्यनल्पायितोऽनल्पीभूतोऽक्षीण इत्यर्थः ।
लोहितादेराकृतिगणत्वात्कयपि कर्तरि ऋः । प्रयुत सनप्रः त्विषां कौशस्तैजो-
राशिः शीघ्रं रिक्ततामगात् । ततोऽनन्तर निःशेषद्युतिमण्डलन्ययवशात् तैजो-
मातृनाशवशात्तैः सुलभैः तदेतुक्त्वादुत्पत्तेरिति भावः । ईयदुरित्वादिना
क्षलप्रत्ययः । अन्धयन्तीत्यन्धानि तमास्यान्धतमसानि गाढान्धकाराः अवस-
मन्धेभ्यस्तमस इति समासान्तः । तेषां स्त्रोमैरेव केशमयः केशपादात्मकः
शेषो वपुःशेषो निर्मितः किं नेत्युत्प्रेक्षालङ्कारः । तेन चास्य लोकातिहायतेजो
व्यज्यते ॥ ९३ ॥

तत्तद्विति ॥ एष राजा तस्यां दिशां जैत्रीषु यात्रासूद्धुराणामुच्छृङ्ख-
लानां मुरगाणां सुराप्रोद्धतैः उत्पापितैः रजोभिः (करणैः) निर्वाणाच्छान्ता-
दरिप्रतापानलाभ्यात् तज्जमिव शत्रुप्रतापानिनिर्वाणजन्ममिव स्थितमित्यर्थः ।
तदभावहेतुक्त्वादन्धकारस्येति भावः । अन्धकारं सृजति रात्रिं कल्पयतीत्यर्थः ।
अथ रादुरेतस्य कीर्तिप्रतानैः कीर्तिपटलैरेव विधुभिर्धन्त्रैः युधे युदायाहूयमानः
सन् भिया भूगोलस्य भूविम्बस्य च्छाया तच्छायम् । विभाषा सेनासुरेत्यादिना
नपुंसकत्वम् । तदेव माया कपट तन्मयः स बाधो गणितविदुन्नेयो गणितशान्त्रि-
वधः कायो मस्य सोऽभूत् । ज्योतिःशास्त्र्यमाणकं यदादोभूच्छायात्मकत्वं
तदेतत्कीर्तिचन्द्रभिनेत्युत्प्रेक्षा । तया च रादुर्भाषकत्वेन कीर्तिचन्द्राणां
प्रसिद्धचन्द्रावतिरेको व्यज्यते ॥ ९४ ॥

आस्ते दामोदरीयामियमुदरदरीं याधिशय्य त्रिलोकी ।

सम्मातुं शक्तिमन्ति प्रथिमभरवशादत्र नैतद्यशांसि ।

तामेतां पूरयित्वा निरगुरिव मधुध्वंसिनः पाण्डुपद्म-

छद्यापन्नानि तानि द्विपदशनसनाभीनि नाभीपथेन ॥ ९५

अस्यासिर्भुजगः स्वकोशविवराकृष्टः स्फुरत्कृष्णिमा

कम्पोन्मीलदराललीलवलनस्तेषां भिये भूभुजाम् ।

सङ्ग्रामेषु निजाङ्गुलीमयमहासिद्धौपधीवीरुधः

पर्वास्थे विनिवेश्य जाङ्गलिकता यैर्नाम नालम्बत ॥ ९६ ॥

आस्त इति ॥ या इय त्रिलोकी दामोदरस्थेमा वैष्णवीमुदरदरीं कुक्षिकुहरमधिशय्याधिषायास्ते तानि प्रसिद्धानि द्विपदशनसनाभीनि गजदन्त-सन्निभानि एतद्यशांसि प्रथिमभरवशाद्महिमातिशयवशात्तत्र त्रिलोक्यां सम्मातुं वर्तितुं न शक्तिमन्त्यशक्तानि सन्ति तामेतां दामोदरदरीं पूरयित्वा मधुध्वंसिनो विष्णोः पाण्डुनि पद्मछद्यापन्नानि नाभिपुण्डरीकस्याजापन्नानि सन्ति तानि नाभीपथेन निरगुरिव निर्मतानीव । अत्र पद्मछद्या निरगुरिवेति सापक्षबोधप्रेक्षा । सा च त्रिलोकीयशरीराधाराधेययोरानुरूप्यलक्षणाधिकालङ्कारोत्थापितेति सङ्हरः ॥

अस्येति ॥ स्वकोशाभिजपिधानादेव विपराद्विज्ञादाकृष्ट उद्धृतः स्फुरत्कृष्णिमा म्यक्तकृष्णवर्णः कम्पेन धूननेनोन्मीलन्ती भराललीला वक्रलितासा यस्य तद्गलनं सङ्गतिः यस्य सः प्रकटकुलगतिरित्यर्थः । अस्यासिरेव भुजग-श्लेषामेव भूभुजा राष्ठा भिये भीतये भवति । यैर्नाम यैः किल सङ्ग्रामेषु निजाङ्गुलिमयी स्वाङ्गुलीरूपा महती सिद्धा अमोघा ओपधिबोद्धुं ओपधिलता तस्याः पदं प्रन्थिमास्थे विनिवेश्य जाङ्गलिकता विषयेयता नालम्बत । यथा मुषान्तर्गतोपध वासुदिकः सर्पो न हन्ति, तद्गुहाङ्गुलीकं न हन्तीत्यर्थः । 'प्रन्थिनां पदं पदवी, विषवेशो जाङ्गलिकः' इति चाप्यरः । स्पष्टालङ्कारो म्यज्यत एव ॥ ९६ ॥

यः पृष्ठं युधि दर्शयत्यरिभटश्रेणीषु यो वक्ता-

मस्मिन्नेव विभर्ति यश्च किरति क्रूरध्वनिं निष्ठुरः ।

दोषं तस्य तथाविधस्य भजतश्चापस्य गृह्णन् गुणं

विरूपातः स्फुटमेक एष नृपतिः सीमा गुणमाहिणाम् ॥

अस्त्रारिप्रकरः शरश्च नृपतेः सङ्क्षये पतन्वायुभौ

सीत्कारश्च न सम्मुखौ रचयतः कम्पश्च न प्राप्नुतः ।

तद्युक्तं न पुनर्निवृत्तिरुभयोरार्जगतिं यन्मुक्तयो-

रेकस्तत्र भिनत्ति मित्रमपरश्चाभिन्नमित्यद्भुतम् ॥ ९८ ॥

य इति ॥ यथापः युधि अरिभटयोः श्रेणीषु पृष्ठं कायपथाद्वाग दर्शयति । योऽस्मिन्नेव स्वस्वामिन्येव विषये वक्तव्यमनाजं विभर्ति ताभ्य इत्यर्थः । योऽस्मिन्नेव निष्ठुरः परुषः सन् क्रूरध्वनिं कर्णकटोरमशब्दश्च किरति दोषं भुजं भजत आश्रयतः । 'भुजबाहु प्रवेष्टे दोः' इत्यमरः । दोषमकार्यमाचरतश्च तथाविधस्य तस्य चापस्य गुण उवा जैत्रत्वादिकञ्च गृह्णन् स्त्रीकुर्वन्नेष नृपतिः श्रीकृष्णः । एक एव गुणमाहिणां सीमा अवधिः स्फुटं व्यक्तं विख्यातः । अत्र गुणमाहिणीमात्रस्य पूर्ववाक्यार्थहेतुकत्वात् वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमतद्वारः ॥

अस्येति ॥ अस्य नृपतेरारिप्रकरः शत्रुघ्नः शरधोभी सङ्क्षये युगपत् सम्मुखौ परस्परामिमुखौ पतन्तौ सीत्कारश्च न रचयतः । दुःखनिर्गन्धो- रभावादिति भावः । कम्पश्च न प्राप्नुतः । भयदुःखयोगयोरभावादिति भावः । किञ्च मुक्तयोः एकत्र सप्पारादन्वत्र क्षापश्चेति भावः । उभयोः अरिभटयोः न पुनर्निवृत्तिर्जगति भवतीति यत् तद्युक्तम् । एकत्रागमादपरत्र प्रत्यक्षाचेति भावः । किन्तु तत्र तयोः मध्ये एकोऽरिघातं मित्रं सूर्यं भिनत्ति । अपरः शरस्त्रमित्रं भिनत्तीत्यद्भुतम् । अत्रामित्रं भिनत्तीत्युक्तम् । मित्रं न भिनत्तीति च प्रतीयते । तदप्ये अभिमुखपतितस्य विरोधादद्भुतम् । दावेतौ पुरुषौ लोके सूर्यमन्त्रतर्भेदिनौ । परिभाष्योगमुक्त्यप्यप्ये चामिमुखो इतः" इति

उन्मीललीलनीलोत्पलदलदलनामोदमेदस्त्रिपूर-

क्रोडक्रीडद्विजालीगरुदुदितमरुत्स्फालवाचालवीचिः ।

एतेनाखानि शाखानिवहनचहरित्पर्णपूर्णद्रुमाली-

व्यालीङोपान्तशान्तव्यथपथिकदृशां दत्तरागस्तडागः १०१

वृद्धो वार्द्धिरसौ तरङ्गचलिभं विभ्रद्वयुः पाण्डुरं

हंसालीपलितेन यष्टिकलितस्तावद्वयो वंहिमा ।

विभ्रचन्द्रिकया च कं विकचया योग्यस्फुरत्सङ्गतं

स्थाने स्नानविधायिधार्मिकशिरोनत्यापि नित्यादृतः ॥१०२॥

दिना समाप्तान्तः । तस्यां रेणूनां धारा सन्ततिः सैवान्धकारस्त्रस्माद्धेतोरेतेन
राज्ञा उत्कृतकण्ठैः छिन्नकण्ठैः प्रतिमुभटैः परवीरैरेव नटैर्नर्तकैरारब्धानामाचरि-
तानां नाट्याद्भुतानां कवन्वदृष्टानामित्यर्थः । 'कष्टं बत द्रष्टव्यं नाभूत् न
वियते स्म ॥ १०० ॥

उन्मीलदिति ॥ उन्मीललीलानां स्फुरद्विलासानां नीलोत्पलदलानां
दलनेन विकासेन य आमोदस्त्रेण मेदस्त्रिणि पूरक्रोडे जलराशेरुपरि क्रीडन्तीनां
द्विजालीनां पक्षिमणानां गरुदुदितस्य पक्षोत्थस्य मरुतः स्फालेनास्फालनेन
वाचालवीचिर्मुत्तरतरङ्गः शाखानिवहेषु नवैर्हरिद्रिः हरितवर्णैः पर्णैः पूर्णोभिः
द्रुमालीभिर्व्यालीङैरुपान्तैः शान्तैः शान्तव्यथानां शमितसन्तापानां पथिकदृशां
दत्तरागो जनितह्लादस्वडाग एतेन राज्ञा अखानि खात इति पूर्वधर्मोक्तिः ॥१०१॥

पुनस्तडागमेव वर्णयति—वृद्ध इति ॥ तरङ्गचलिभं वलियुक्तम् ।
“गुन्दिवलिवटेभं” इति मत्वर्थाद्यो भप्रत्ययः । हंसाल्येव पलितं शुद्धकेशत्वम् ।
‘पलितं जरसा श्लोक्य केशादौ’ इत्यमरः । तेन पाण्डुरं वपुर्विभ्रत् यष्टिः
प्रणालीस्तम्भः आलम्बदण्डश्च तया कलितोऽवष्टम्भस्तावान् वयोवंहिमा पक्षि-
बाहुत्यं चात्यायवस्था बाहुत्यश्च यस्य सः । प्रियस्थिरेत्यादिना बहुलशब्दस्य
बहादेशः । ‘खगनात्यादिनोर्वयः’ इत्यमरः । विकचया स्फुटया विलुप्तकेशया

धूलीभिर्दिवमन्धयन् बधिरयन्नाशाः खुराणां रवै-

र्वातं संयति खञ्जयन् जवजयैः स्तोतृन् गुणैर्मूर्कयन् ।

धर्मासाधनसन्नियुक्तजगता राज्ञाऽमुनाधिष्ठितः

सान्द्रोत्फालमिषाद्विगायति पदा स्पष्टं तुरङ्गोऽपि गाम् ॥

एतेनोत्कृत्तकण्ठप्रतिसुभटनटारन्धनाटाद्भुतानां

कष्टं द्रष्टैव नाभूद्भुविसमरसमालोकिलोकास्पदेऽपि ।

अश्वैरस्त्रैरवेगैः कृतखुरखुरलीमङ्क्षुसंक्षुभ्यमान-

क्षमापृष्टोत्तिष्ठदन्धङ्करणरणधुरारेणुधाराब्धकारात् ॥ १००

स्यूतेः । मित्रमण्डलभेदनस्य वीरपुरुषायत्तत्वेन अमित्र शत्रु भिनत्तीत्यनिरोधा-
द्विरोधाभासोऽलङ्कारः ॥ ९८ ॥

धूलिभिरिति ॥ संयति युद्धे धूलीभिः खुराणां धूलिभिः दिवमन्धयन्
अन्तरिक्षचारिणां दष्टीः प्रतिबध्नप्रित्यर्थः । खुराणां रवैः शब्दैः आशास्तप्रत्यान्
प्राणिन इत्यर्थः । बधिरयन् बधिरीकुर्वन् जवजयैः वेगातिशयैः वात खञ्जयन्
पङ्क्तुर्वन् वायोरप्यधिकवेग इत्यर्थः । गुणैर्मूर्कयैः स्तोतृन्मूर्कयन्मूर्कीकुर्वन्
स्तोतुमशक्यगुण इत्यर्थः । धर्मासाधनसन्नियुक्तजगता जगतो धर्मकसाधन-
कारिणाऽमुना राज्ञा अधिष्ठितोऽधिकस्त्वत्तुरङ्गोऽपि सान्द्रोत्फालमिषात् आयत-
प्लुतभ्याजाभिरन्तरमूर्ध्वचरणनिक्षेपभ्याजादित्यर्थः । पदा एकेनापि चरणेनेति
वेगातिशयोक्तिः । गां भुवं धेनुष विगायति विगर्हते । किमुतान्ये जना इत्यर्थः ।
गोत्राक्षणानलान् भूमिं गोच्छिद्यं न पदा स्यूतेदिति निषेधादिति भावः ॥ ९९ ॥

एतेनेति ॥ समरसमालोकिलोकास्पदे युद्धप्रेक्षकजनालयेऽपि भुवि
भूतते अश्वैरवेगैरमन्दवेगैः । 'मन्दसद्यन्दयोः स्त्रैरम्' इत्यमरः । अर्धैः
कृताभिः खुरखुरलीभिः खुरमर्जाः मङ्क्षु सपदि संक्षुभ्यमानान् सङ्कल्पयमानान्
क्षमापृष्टाद्भुतलाद्भुतिष्ठतामुत्पततां भनन्धाः अन्धाः क्रियन्ते एभिरित्यन्धङ्करणाः
तेषां आश्रमभोगेलादिना ह्युन्मत्तयः । रणस्य धूरम् रणधुरा । ऋग्यजुर्वेदा-

तस्मिन्नेतेन यूना सह विहर पयःकेलिवेलासु बाले ! ..

नालेनास्तु त्वदक्षिप्रतिफलनभिदा तस्य नीलोत्पलानाम् ।

तत्पाथो देवतानां विशतु तव तनुच्छायमेवाधिकारे ..

तत्फुल्लाम्भोजराज्ये भवतु च भवदीयाननस्याभिषेकः ॥

एतत्कीर्तिविवर्तधौतनिखिलत्रैलोक्यनिर्वासितै-

र्विश्रान्तिः कलिता कथासु जरतां श्यामैः समग्रैरपि ।

च चन्द्रिकया ज्योत्स्नया शिरोरोगविशेषेण च सह योग्यं स्फुरच्च सज्जत सुम्बन्धो यस्य तत् । एकत्र तत्सदृशमन्यत्र तद्युक्तमेत्यर्थः । कं जलं शिरस्य विभ्रत । 'मारुते वेधसि व्रधे पुंसि कः कं शिरोऽभ्युनोः' इत्यमरः । क्षान-
विधायिनां स्नानाद्यनुष्ठानाणां धार्मिकाणां धर्मचारिणां धर्मम् । वरतीति टक् ।
शिरसां नत्या नमनेन निमज्जनेन नमस्कारेण च नित्यमादृतः तत्कृतोऽसावय
वार्षिस्तडागो वृद्धः स्वविरोऽतिपूर्णं स्थाने युक्तं, 'युक्ते द्वे साम्प्रतं स्थाने'
इत्यमरः । रूपकालङ्कारः ॥ १०२ ॥

तस्मिन्निति ॥ हे बाले ! तस्मिन्स्तडागे यूना एतेन राज्ञा सह विहर ।
पयःकेलिवेलासु जलझ्रीडाकालेषु तत्र तडागे नीलोत्पलानां त्वदक्ष्णोः प्रति-
फलनात् प्रतियिम्बनात् भिदा भेदः । पिद्भिदादिभ्योऽह् । नालेनास्तु नालमेव
भेदकमस्त्वित्यर्थः । तव तनोः छाया तनुच्छाय कायकान्तिः । विभाषा सेने-
स्यादिना नपुंसकत्वम् । तस्य तडागस्य पाथोदेवतानां जलदेवतानामधिकारे
आधिपत्ये विशतु आधिपत्यं करोत्वित्यर्थः । भवदीयाननस्य तस्य फुल्लाम्भो-
जानां राज्ये अभिषेको भवतु । त्वमेवरादिकं त्वदीयोत्पलादिकमतिशयवर्तिष्यत
इत्यर्थः ॥ १०३ ॥

एतदिति ॥ एतस्य राज्ञः कीर्तिविवर्तैः यथोचितैः धौतात् क्षालिता-
भिसितक्षेलोक्यात् निर्वासितैः निष्कासितैः समग्रैः समस्तैरपि श्यामैः श्याम-
बस्तुभिर्वरतां वृद्धानाम् । 'प्रवयाः स्वविरो वृद्धो जीनो जीर्णो जरप्रपि'

जज्ञे कीर्तिमयाद्दहो भयभरैरस्मादकीर्तः पुनः ।

सा यज्ञास्य कथापथेऽपि मलिनच्छाया बबन्ध स्थितिम् ॥

अथावदद्भीमसुतेद्विवात् सखी जनैरकीर्तिर्यदि वास्य नेष्यते ।

मयापि सा तत् खलु नेष्यते परं सभाश्रवःपूरतमालवल्लिताम् ॥

अस्य क्षोणिपतेः परार्धपरया लक्ष्मीकृताः सङ्घयया

प्रज्ञाचक्षुरवेक्ष्यमाणतिमिरप्रख्याः किलाकीर्तयः ।

गीयन्ते स्वरमष्टमं कलयता जातेन बन्ध्योदरा-

न्मूकानां प्रकरेण कूर्मैरमणी दुग्धोदधे रोधसि ॥ १०६ ॥

इत्यमरः । “जीर्णैरतृन्” इत्यतृन्प्रत्ययः । कथामु विभ्रान्तिः कलिता ।
एतद्यशोभ्याप्या श्यामवस्तुजातं कथामाश्लेषमासीदित्यर्थः । अकीर्तः पुनः
अपकीर्तस्तु कीर्तिमयात् कीर्त्यात्मकादस्मान्नृपाद्भयभरैः भयराशिभिर्जज्ञे जातम् ।
भावे तिङ् । अकीर्तिरस्मादभैषोदित्यर्थः । कुतः यद्यस्मादस्य सम्बन्धिनी
मलिनछाया अपकीर्तिः कथापथेऽपि वाद्याग्रेऽपि स्थितिं न बबन्ध यतो
ऽकीर्तिकथापि न भूयते । तदियमेतद्भयात् कापि गतेषुत्येक्षते । अकीर्ति-
लेशोऽप्यस्य नास्तीत्यर्थः ॥ १०४ ॥